د سلطان عبد الحمید ثانی
رحمه الله تعالی
یادښتونه

Ketabton.com

ډاکترِ محمد حرب

ژباړه ، ژباتونه او سمونه :
محمد بشیر مدني

کال :
۱٤٤۷ هـ ق

د کتاب شمیره :
60

ketabton.com - The Digital Library

د سلطان عبد الحميد ثانی رحمه الله تعالی یادښتونه

لیکوال : ډاکټر محمد حرب

ژباړه ، زیاتونه او سمونه : محمد بشیر مدني

کال : ١٤٤٧ هـ ق

ketabton.com - The Digital Library

-له اصلي متن څخه ژباړل شوي، سریزه، یادښتونه او څنډلیکونه یې لیکلي او د

هماغه وخت د معاصرو کسانو له یادښتونو سره یې پرتله کړي دي:

ډاکټر محمد حرب

»زیات شوی او اصلاح شوی دریم چاپ.«

دارالقلم

دمشق

دالقلم للطباعة والنشر والتوزيع :

دمشق : حلبونی – ص ب ۴۵۳۳ – هاتف : ۲۲۹۱۷۷

بیروت : ص ب ۱۱۳/۶۵۰۱ ، هاتف : ۳۱۶۰۹۳

ketabton.com - The Digital Library

دریم چاپ

۱۴۱۲هـ – ۱۹۹۱ م

ketabton.com - The Digital Library

ketabton.com - The Digital Library

د الحياة خپرندويه ټولنه (دار الحياة)

د اسکندريې کتابتون

شمېره ۰۰۳٤۹۱۱ :

ketabton.com - The Digital Library

مقدمه..... ۱
دکتاب لنډیز..... ۳
-د ناروغ سړي وارث :..... ۳
-سلطان؛ شیطان که اتل؟..... ٤
-دوهمه برخه:د صهیونیزم پر ضد فرمانونه :..... ٤
همدارنګه د سلطان په وخت کې:..... ٥
-د هرتزل هڅې :..... ٥
-هرتزل په خپلو یادښتونو کې د ۱۸۹۶ کال په اړه لیکلي:..... ٦
درېیمه برخه: وینه‌بهېدونکی برخلیک :..... ٦
-د ژغورنې هڅې :..... ۷
-عبدالحمید د واک له ترلاسه کولو وروسته ځینې چټک اصلاحات پیل کړل:..... ۷
-د ختیځ اولوېدیځ دسیسې :..... ۸
څلورمه برخه:د مسیحیت کارت :..... ۸
-د اسلامي سیاست له لارې مقاومت :..... ۹
-د خلافت بیا پیاوړتیا :..... ۱۰
-پنځمه برخه: د اسلامي یووالي هڅې او د حجاز داوسپنې لار:..... ۱۰
-د هغه په دوره کې:..... ۱۰
-عربي سیمې او د عبدالحمید ثاني سیاست :..... ۱۱
-د ارمنیانو مسئله :..... ۱۱
-د اتحاد او ترقۍ ګوند ظهور:..... ۱۲
-شپږمه اوورووستۍ برخه : لویه دسیسه؛ د سلطان ګوښه کېدل :..... ۱۲
-د سلطان لرې کېدل :..... ۱۳

ketabton.com - The Digital Library

-په دغه پلاوي کې:..... ۱۳
-د سلطان وروستي کلونه :..... ۱٤
پای :..... ۱٤
-د سلطان عبدالحميد ثاني ، عثماني امپراتورۍ او فلسطين په اړه منابع :..... ۱٤
سريزه او ژباړه:..... ۱۷
دالی..... ۱۹
«لومړی: برخه : څېړنيزه سريزه»..... ۲۰
د دريم چاپ سريزه او څېړنه :..... ۲۰
-د لومړي چاپ سريزه..... ۲۸
۱ -د باب عالي نفوذ:..... ۲۹
۲ -د « ځوانانو ترکي کوند» (جمعية ترکيا الفتاة) خطر:..... ۳۰
لومړۍ پېښه:..... ۳۱
دوهمه پېښه:..... ۳۱
دوهم: سلطان عبد الحميد ثانی او اسلامي فکر:..... ۳٤
دريم: سلطان عبد الحميد ثانی اود لوېديځ تمدن :..... ۳۸
څلورم: سلطان عبد الحميد ثانی او يهوديان :..... ٤۰
-پنځم: د سلطان عبدالحميد ثاني يادښتونه :..... ٤٤
د دويم چاپ مقدمه..... ۵۰
د دې يادښتونو اهميت له ځوارخونو څخه دی:..... ۵۲
سريزه -سلطان عبدالحميد ثاني (۱۸۴۲ – ۱۹۱۸م) ژوند پاڼه :..... ۵٦
-د عبدالحميدثاني په دوره کې عربي مسئلې :..... ٦۱
-عبدالحميدثاني او يهوديان :..... ٦۷
-سلطان عبدالحميد او د«اتحاد او ترقي کوند« :..... ۷۰
-دويمه برخه :..... ۷٤

ketabton.com - The Digital Library

-قدرمني او باعفتې مېرمنې ته:..... ٧٦
-په تاریخی لحاظ زما او د ځینو نورو و اکمنانو ترمنځ توپیر:..... ٩١
-ایا ملت د دیموکراسۍ وړو؟..... ٩٦
-زما له مړینې وروسته به زما ریښتینی قدروپېژني :..... ٩٧
-کوم ځواک زما په لاس کې و او ما د دفاع لپاره تړې کارو انخیست؟!..... ١٠٤
-ولې مې د مصر او تونس د مسئلو د حل لپاره جګړې ته مخه ونه کړه؟..... ١٠٨
-که له بدخویه او ناشکره انسان سره احسان وکړې، نو هغه به سرغړونه وکړي!..... ١١١
-مدحت پاشا ماسوني و:..... ١١٨
-زما دښمنان د «ترکې ځوانان» ټول د انګلیسي ماسوني محفل غړي وو:..... ١٢٦
١١ مارچ ١٣٣٣ رومي (١٩١٧ ز.) -د ارمنیانو مسئله :..... ١٣١
١٨ مارچ ١٣٣٣ [رومي]د لویدیځ هدف: د عثماني دولت سقوط :..... ١٥٧
-د خلافت وسله :..... ١٦٠
ماسونیت او له دننه ځخه کودتا :..... ١٦٤
-په عراق کې د تېلو (پټرولیم) ځرګندېدل :..... ١٦٧
- کله مې چې انګرېزان له تېلو محروم کړل، هغوی د عربي خلافت مسئله راپورته کړه :..... ١٦٩
٢٢ مارچ ١٣٣٣ [رومي] ولې مې د استخباراتو ځانګړی جهاز جوړکړ؟..... ١٧٢
-د روسانو پروړاندې زمور د ماتې لاملونه :..... ١٩٠
-د ردیف پاشا شخصیت :..... ١٩١
-د عبد الکریم پاشا شخصیت :..... ١٩١
.د عثماني پاچاهۍ بنسټ عدالت دی :..... ١٩٤
قصر بیلربی د ١٣٣٣ کال د مارچ ٣١مه (١٩١٧زکال) زه د ٣١ مارچ په پېښه کې لاس نه لرم :
..... ١٩٩
-کله چې مطبوعات د افسرانو په لاس کې وسیله وګرځي :..... ٢٠٥
-ایا دا د منلو وړده چې زه له یوه بهرني دولت ځخه د ساتنې غوښتنه وکړم؟!..... ٢١٤

ketabton.com - The Digital Library

-په پای کې هغه خبر راورسېد چې ورته منتظر وم..... ۲۲۲
-بیلربي مانۍ د ۱۳۳۳ کال د نیسان ۴مه [رومي] (۱۹۱۷م)..... ۲۲۵
-د مسلمانانو خلیفه د یهودي په مانۍ کې بندي کوي :..... ۲۲۵
بیلربي مانۍ..... ۲۳۶
-هغه شتمني چې افسر انو ورته سترګې نیولې وې :..... ۲۴۶
قصر بَیلَربَي..... ۲۶۱
۸ نیسان ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷م)..... ۲۶۱
- د بایلربي مانۍ ۱۰ نیسان ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷م) ، د بالکان په جګړه کې د دولت ستره ماتې ۲۶۵
-ای الله! هغه کسان مات کړه چې زما دولت یې دې حالت ته رسولی دی!..... ۲۷۰
-په داسې یوه ډېره بدمرغه ورځ کې؟..... ۲۷۲
-مورِ له الله تعالی پرته بل هېڅوک نه لرو :..... ۲۸۷
درېیمه برخه : پېژندنې (ژباړنې)..... ۲۸۸
خاتمه..... ۳۱۰
-فهرستونه :..... ۳۱۲
-لومړی: د مطالعې او سریزې فهرست :..... ۳۱۲
-د درېیم چاپ سریزه :..... ۳۱۲
-لومړی: د دې چاپ ځانګړتیاوې:..... ۳۱۲
-دویم:..... ۳۱۳
-د لومړي چاپ سریزه :..... ۳۱۳
-لومړی: د سلطان عبد الحمید ثاني او د هغه د یادښتونو پېژندنه :..... ۳۱۳
-دویم: سلطان عبد الحمید او اسلامي فکر:..... ۳۱۳
-درېیم: سلطان عبد الحمید ثاني او لوېدیځ تمدن :..... ۳۱۴
-درېیم: سلطان عبد الحمید ثاني او دلوېدیځ تمدن :..... ۳۱۴

ketabton.com - The Digital Library

-څلورم: سلطان عبد الحميد ثاني او يهود :..... ٣١٤
-پنځم: د سلطان عبد الحميد ثاني د يادښتونو پيژندنه :..... ٣١٥
-د دويم چاپ سريزه :..... ٣١٦
-د دويم چاپ وړاندېز:..... ٣١٦
دويم: د سلطان عبد الحميد ثاني د خاطراتو د اصلي متن د ژباړې فهرست :..... ٣١٧
-درېيم: د حاشيو او د خاطراتو د مقابلې فهرست :..... ٣٢٤
څلورم:-د حاشيو او د خاطراتو د مقابلې ترتولو مهمو سرچينو او مراجعو نوملړ..... ٣٣٢
(ب) په عثماني تركي ژبه:..... ٣٣٣
-(ج) په لاتيني تركي تورو:..... ٣٣٣
-پنځم: عمومي فهرست :..... ٣٣٤
-څلورم: سرچينې او مراجع :..... ٣٣٥

ketabton.com - The Digital Library

ketabton.com - The Digital Library

مقدمه

-الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين.

-د تاريخ مطالعه يوازې د تېرو پېښو يادول نه دي، بلکې د ملتونو د فکري، سياسي، ټولنيزو او تمدني تجربو د درک يوه مهمه وسيله ده. تاريخ د انسانانو د برياوو، تېروتنو، پرېکړو او پايلو هغه ستره هنداره ده چې راتلونکې نسلونه ترې د عبرت، تحليل او لارښوونې لپاره ګټه اخلي. د همدې تاريخي ارزښت له مخې د عثماني دولت وروستۍ دوره، په ځانګړې ډول د سلطان عبدالحميد ثاني واکمني، د اسلامي نړۍ او نړيوال سياست له مهمو او بحث پارونکو پړاوونو څخه ګڼل کېږي.

-سلطان عبدالحميد ثاني (۱۸۴۲-۱۹۱۸م) د عثماني خلافت له هغو واکمنانو څخه و چې دوره يې له ډېرو داخلي او بهرنيو ننګونو سره مخ وه. هغه په داسې وخت کې واک ته ورسېد چې عثماني دولت له پوځي کمزورۍ، اقتصادي ستونزو، قومي خوځښتونو، د اروپايي قدرتونو له فشارونو او د نړيوال سياست له پېچلو بدلونونو سره مخ و. د ده واکمني د يوه داسې دولت د ساتلو هڅه وه چې له يوې خوا د زوال له خطر سره مخ و او له بلې خوا يې د خپل تاريخي، اسلامي او سياسي مقام د دوام هڅه کوله.

-د سلطان عبدالحميد ثاني يادښتونه د همدې تاريخي پړاو له دننه څخه د يوه واکمن شخصي ليدلوری وړاندې کوي. دا يادښتونه يوازې د يوه پاچا شخصي خاطرې نه دي، بلکې د هغه وخت د سياسي فضا، د دربار د حالاتو، د نړيوالو اړيکو، د خلافت د مفهوم، د لوېديځ د نفوذ، د عثماني اصلاحاتو، د يهودي سياسي فعاليتونو، د ماسونيت، د ځوانو ترکانو د غورځنګ او د دولت د کمزورېدو د عواملو په اړه د يوه تاريخي شاهد رواېت دی.

-د دې اثر اهميت په څو اړخونو کې څرګندېږي:

لومړی: دا کتاب د عثماني تاريخ د وروستيو کلونو د يوه مهم شخصيت له نظره د پېښو انځور وړاندې کوي. د سلطان شخصي تجربې، اندېښنې او تحليلونه د هغه وخت د سياسي تصميمونو د درک لپاره مهم مواد برابروي.

دويم: دا اثر د خلافت، اسلامي فکر او د مسلمانانو د سياسي وحدت په اړه د سلطان ليدلوری څرګندوي. په کتاب کې د اسلام، خلافت او د مسلمانانو د نړيوال حالت په اړه ګڼ بحثونه مطرح شوي چې د معاصر اسلامي سياسي فکر د مطالعې لپاره ارزښت لري.

ketabton.com - The Digital Library

درېیم: د کتاب یوه مهمه برخه د عثماني دولت د داخلي ستونزو او بهرنیو فشارونو څېړنه ده. د اروپا قدرتونو سیاستونه، د بالکان مسئله، قومي خوځښتونه او د عثماني دولت د کمزورۍ عوامل په دې یادښتونو کې ځانګړی ځای لري.

څلورم: دا اثر د تاریخپوهانو لپاره د یوه لومړني تاریخي سند حیثیت لري، خو د علمي څېړنې له اصولو سره سم باید د دې یادښتونو ارزونه د نورو تاریخي سرچینو ترڅنګ وشي؛ ځکه شخصي یادښتونه د لیکوال احساسات، تجربې او شخصي برداشتونه هم له ځان سره لري.

-د دې ژباړې موخه یوازې د سلطان عبدالحمید ثاني د نظر څېړول نه دي، بلکې د یوه مهم تاریخي متن وړاندې کول دي څو لوستونکي وکولای شي د عثماني دولت د وروستۍ مرحلې، د خلافت د سیاسي وضعیت او د شلمې پېړۍ د پیل د نړیوالو بدلونونو په اړه ژوره مطالعه وکړي.

-په دې اثر کې د سلطان د واکمنۍ، د هغه د سیاسي فکر، د لوېدیځ تمدن په اړه د هغه د نظر، د یهودیانو د مسئلې، د ځوانو ترکانو د خوځښت، د هغه د تبعید، د بَیلَربَي مانۍ د ژوند، او د عثماني دولت د وروستیو ورځو په اړه پراخ بحثونه وړاندې شوي دي.

-له علمي نظره، د دې کتاب مطالعه مو ړ ته دا درس راکوي چې د تاریخ پېښې باید یوازې د یوه اړخ له مخې ونه ارزول شي، بلکې د مختلفو سرچینو، سیاسي شرایطو او تاریخي و اقعیتونو په رڼا کې باید تحلیل شي. تاریخ د افرادو، دولتونو او ملتونو د عملونو مجموعه ده، او د هغه قضاوت د وخت په تېرېدو سره د علمي څېړنې له لارې روښانه کېږي.نوردکتاب په لنډیزکی وګورئ

په درنښت

ستاسو ددعاګانو په هیله

ستاسوورور محمد بشیرمدني

ketabton.com - The Digital Library

دکتاب لنډیز

-عبدالحميد ثاني ؛ هغه سلطان چې د «پېړۍ معاملې» وړاندیزورته وشو اورد يې کړ

-کله چې تاریخ ستا نوم یاد کړي، اې سترسلطانه،

-حق به ستا په خوا کې وي او ستا ملاتړ به وکړي.

-مورِ پرتا بې‌شرمانه تورونه ولګول،(شاعر رضا توفیق بلوک باشي)

-حال دا چې ته زمورِ د زمانې له سترو سیاستوالو څخه وې.

-مورِ ویل: سلطان عبدالحمید ثاني ظالم دی.

-مورِ ویل: سلطان عبدالحمید ثاني لېونی دی.

-مورِ ویل: باید د سلطان پر ضد پاڅون وشي.

-مورِ هر هغه څه ومنل چې شیطان زمورِ په غوږونو کې اچول،

-او زمورِ د پاڅون له امله هغه فتنه راویښه شوه چې ویده وه«.

-دا د ترکي ژبې څخه ژباړل شوي شعر بیتونه دي. شاعر يې بل څوک نه دی، بلکې رضا توفیق بلوک باشي دی؛ هغه د عثماني خلافت له وروستیو واکمنانو څخه د سلطان عبدالحمید ثاني له سختو مخالفانو څخه و. د تاریخ ډېر کتابونه مني چې نومورې (سلطان) لږ تر لږه د درېیو لسیزو لپاره د عثماني امپراتورۍ سقوط وځنډاوه، خو د فلسطین پرلورد صهیونیزم د نفوذ په اړه د هغه د دریځ په هکله تاریخي رواېتونه سره توپیرلري.

-د ناروغ سړي وارث :

-کله چې عبدالحمید ثاني د عثماني سلطنت تخت ته ورسېد، دولت د کمزورۍ هغې مرحلې ته داخل شوی و چې په اروپا کې ورته د «ناروغ سړي» نوم ورکول کېده. په همدې وخت کې اروپا د فرانسې د انقلاب له امله د نوي پرمختګ، فکراو سیاسي بدلونونو پراو ته داخله شوې وه، او دې بدلونونو د هغو ملتونو قومي احساسات راپارولي وو چې د امپراتوریو تر واک لاندې اوسېدل.

-سلطان عبدالحمید ثاني په داسې وخت کې واکمن شو چې تاریخ يې د یوې پېړۍ له تېرېدو وروسته بیا تکرارېږي . په وروستیو کلونو کې هغه مهال بیا د بحث موضوع وګرځېد چې د امریکا د پخوانۍ ولسمشر ډونالډ ټرمپ اداري د فلسطین د مسئلې لپاره د عربي هېوادونو په وړاندې د «پېړۍ معاملې» وړاندیز مطرح کړ.

-ځینې تاریخي سرچینې وایي چې نړدې ورته معامله د عثماني سلطان عبدالحمید ثاني مخې ته هم ایښودل شوې وه؛ د صهیونیزم بنسټګرو مشرانو غوښتل هغه وهڅوي چې فلسطین ته

ketabton.com - The Digital Library

اجازه ورکړي، او په بدل کې يې وړاندیزکاوه چې د عثماني دولت ټول بهرني پورونه به پرې کړي او د دولت مالي ستونزې به هوارې کړي.

خو سلطان دا وړاندیزرد کړ.

-سلطان؛ شیطان که اتل؟

-د سلطان عبدالحمید ثاني په اړه تاریخي روایتونه ډېر اختلاف لري. ځینې هغه یو مستبد او سخت واکمن بولي، او ځینې يې د عثماني دولت ژغورونکی او د اسلامي نړۍ مدافع ګڼي.

-خو د فلسطین او بیت المقدس په اړه د صهیونیزم د هڅو په وړاندې د هغه دریځ، او هغه څه چې سلطان په خپلو یادښتونو کې لیکلي، د نوموړي د پلویانو په نظر د اعتبار وړ کرځولي دي.

-د هغه پلویان وایي چې د عبدالحمید ثاني پر ضد کورني او بهرني توطیې د وروسته وختونو په ترکیه کې د ځینو نورو مشرانو، لکه عدنان مندریس، تورګوت اوزال، نجم الدین اربکان او رجب طیب اردوغان پروړاندې د سیاسي فشارونو سره ورته والی لري.

-د ۱۹ مې پېړۍ په پای او د ۲۰ مې پېړۍ په پیل کې اروپایي قدرتونه د عثماني امپراتورۍ د ټوټه کولو او د هغې د سیمو د وېش هڅې يې کولې. په همدې وخت کې نړیوال صهیونیزم، چې د بریتانیا ملاتړ يې درلود، هڅه کوله فلسطین د ملکیتونو اخیستلو او مېشتېدنې له لارې تر خپل نفوذ لاندې راولي، خو د عثماني دولت له سقوط وروسته هلته د یهودي دولت د جوړېدو زمینه برابره کړي.

-دوهمه برخه:د صهیونیزم پر ضد فرمانونه :

-د سلطان عبدالحمید ثاني هغه اقدامات چې د صهیونیزم د نفوذ د مخنیوي لپاره يې ترسره کړل، تر ټولو مهم يې د هغو قوانینو صادرول وو چې فلسطین ته يې د یهودانو پر مهاجرت محدودیتونه لګول.

-د دغو قوانینو له مخې، یهودانو ته اجازه نه ورکول کېده چې په فلسطین کې دایمي مېشت شي. هغوی یوازې د زیارت یا لنډې لیدنې لپاره ورتللی شول، هغه هم په دې شرط چې ۵۰ ترکي لیرې ضمانت ورکړي او ژمنه وکړي چې له ۳۱ ورځو وروسته به بېرته وځي.

ketabton.com - The Digital Library

-د عثماني امپراتوری چارواکو یو ځانګړی والي تاکلی و چې په مستقیم ډول د استانبول د باب عالي (مرکزي حکومت) تابع و. هغوی به قونسلانو ته خبر ورکاوه چې که کوم بهرنی کس په فلسطین کې له تاکلي مودې زیات پاتې شي، حکومت پرې اعتراض لري.

-همدارنګه یهودانو ته د بیت المقدس سیمې ته د نږدې کېدو په برخه کې سخت محدودیتونه موجود وو. بیت المقدس د شام له ولایت څخه جلا یوه ځانګړې پوځي سیمه ګرځول شوې وه او مستقیم د عثماني حکومت ترکنټرول لاندې وه.

-د عبدالحمید ثاني د واکمنۍ پر مهال بیت المقدس کې ځینې مهمې ودانیزې چارې هم ترسره شوې. په ۱۹۰۱ کال کې د بیت لحم له سیمې د «ارطاس» کلي له اوبو څخه بیت المقدس ته اوبه ورسول شوې.

همدارنګه د سلطان په وخت کې:

- د قبطي (قایتباي) د اوبو چینې ترمیم شوې چې د صخرې شریفې او باب القطانین ترمنځ موقعیت لري.
- د باب الساهرة له دباندې د الرشیدیه مدرسه جوړه شوه.
- د حجاز اوسپنیزې لارې پروژه پیل شوه چې بیت المقدس یې له ساحلي ښاریافا سره ونښلاوه.

-د هرتزل هڅې :

-په هغه وخت کې بیت المقدس یوازې یو مذهبي او تاریخي ښار نه و، بلکې له اقتصادي او سوداګریز پلوه هم د ودې په حال کې و.

-د ښار سوداګرو او صنعتکارانو له اروپا څخه راتلونکو مالي مرستو څخه ګټه اخیسته، او د ښارودانیز پرمختګ دومره زیات شوی و چې د زاړه ښار له تاریخي دېوالونو څخه بهر هم پراخ شو.

-کله چې بیت المقدس د اوسپنې له لارې له یافا سره ونښلول شو، فلسطین په یوه مهم سوداګریز مرکز بدل شو. همدې حالت د صهیونیستانو لېوالتیا نوره هم زیاته کړه.

-ځینې سرچینې وایي چې د سلطان عبدالحمید د فلسطین د سپارلو له انکار سره د هغه د واکمنۍ د پای ته رسېدو بېرهم چټک شو.

ketabton.com - The Digital Library

-په همدې وخت کې د نړیوال صهیونیزم مشرتیودور هرتزل په واروار استانبول ته سفرونه کول او هڅه یې کوله چې سلطان قانع کړي.

-هرتزل وړاندیز کاوه چې د عثماني دولت ټول بهرني پورونه به پرې کړي او په بدل کې به فلسطین ته د یهودانو د مېشتېدو اجازه ورکړل شي.

-هرتزل په خپلو یادښتونو کې د ۱۸۹۶ کال په اړه لیکلي:

-موږ به سلطان ته ۲۰ میلیونه پونډه ورکړو خو د ترکیې خراب مالي حالت سم کړي؛ دوه میلیونه به د فلسطین لپاره ورکړل شي، او ۱۸ میلیونه به د ترکیې د اروپایي فشارونو او پورونو د کمولو لپاره وکارول شي.

-خو هرتزل ونه توانېد چې دا وړاندیز په مستقیم ډول سلطان ته وړاندې کړي، ځکه عبدالحمید ثاني هغه خپل حضورته ونه مانه.

-هرتزل لیکلي چې د صدر اعظم له زوی سره یې خبرې کړې وې، هغه د صهیونیستي پروژې د ملاتړ لپاره چمتوو، خو یوازینی اعتراض یې د مقدسو ځایونو د برخلیک په اړه و.

-وروسته د شلمې پېړۍ په پیل کې هرتزل بالاخره له سلطان عبدالحمید ثاني سره مخامخ ولیدل. د دواړو ترمنځ نږدې دوه ساعته خبرې وشوې.

-د هرتزل د یادښتونو له مخې، سلطان له هغه وغوښتل چې په اروپایي مطبوعاتو کې د عثماني دولت پر ضد فشارونه کم کړي، په ځانګړې توګه د ارمنیانو د مسئلې په اړه؛ خو د فلسطین په اړه یې د هرتزل وړاندیز رد کړ.

-له دې وروسته هرتزل په خپلو یادښتونو کې ولیکل:

-تر هغه چې سلطان عبدالحمید ثاني واکمن وي، یهودان به موعودې ځمکې ته داخل نه شي«.

درېیمه برخه: وینه‌یهودونکی برخلیک :

-سلطان عبدالحمید ثاني د عثماني سلطنت پر تخت په داسې وخت کې کښېناست چې د پېښو فضا ډېره خونړۍ او له ستونزو ډکه وه. هغه د خپل تره، سلطان عبدالعزیز، له وژل کېدو خو میاشتې وروسته واک ته ورسېد.

ketabton.com - The Digital Library

-سلطان عبدالعزیز د ۱۸۷۶ کال په منځ کې له واکه لرې کړل شو او څلورورځې وروسته مړ ومونډل شو. د هغه مړینه د داخلي سیاسي شخړو، بهرنیو فشارونو او د واک د بدلون له پېچلو اړیکو سره تړل کېږي.

-ځینې لیکنې دا یوه سیاسي وژنه ګڼي چې د هغې تر شا د هغو نویو سیاسي او پوځي کړیو لاس و چې د اروپایي افکارو تر اغېز لاندې وې. د دوی په باور، د سلطان عبدالعزیز د لرې کولو هدف دا و چې د اروپا غوښتنې ژرعملي شي.

-له هغه وروسته د عبدالحمید ورور، سلطان مراد پنځم، واکمن شو؛ خو ډېر ژر د «ذهني ناروغۍ» په پلمه له واکه لرې کړای شو.

-وروسته عبدالحمید ثاني د عثماني سلطنت سلطان وټاکل شو. د هغه له واک ته رسېدو لږ وروسته د امپراتورۍ لومړنی اساسي قانون هم اعلان شو.

-د ژغورنې هڅې :

که څه هم عبدالحمید ثاني په ۳۴ کلنۍ کې واک ته ورسېد، خو د هغه د واکمنۍ په لومړیو میاشتو کې د صدراعظم مدحت پاشا تر سیاسي اغېز لاندې و.

-مدحت پاشا هغه دې ته وهڅاوه چې د عثماني دولت لپاره اساسي قانون ومني، څو د هغو کسانو غوښتنې پوره شي چې د اروپایي نظامونو په څېر اصلاحات پې غوښتل.

-دا ګام د بالکان د سیمې د ستونزو د کمولو لپاره هم اخیستل شوی و، ځکه هلته د خلکو پاڅونونه زیات شوي وو او روسیې او اتریش ته د عثماني سیمو د نیولو فرصت بر ابرېده.

-عبدالحمید د واک له ترلاسه کولو وروسته ځینې چټک اصلاحات پیل کړل:

- د مالۍ لګښتونه پې کم کړل.
- د بهرنیو پورونو ورکړه پې لومړیتوب وګرځوله.
- په ۱۸۸۱ کال کې پې له اروپایي قدرتونو سره داسې تړون وکړ چې د عثماني پورونو د تنظیم لپاره د «عثماني عامه پورونو اداره» جوړه شوه.

-خو د روسیې او عثماني امپراتورۍ جګړې پای د عثماني دولت لپاره د نوي فشار پیل و، نه د ستونزو ختمېدل.

ketabton.com - The Digital Library

فرانسې په تونس کې خپل نفوذ زیات کړ، بریتانیا مصر تر خپل کنټرول لاندې راوست، او په سودان کې د مهدي غورځنګ پاڅون وکړ.

-د ختیځ اولوېدیځ دسیسې :

-نړیوال وضعیت په چټکۍ سره د عثماني امپراتورۍ پر ضد روان و. عبدالحمید ثاني ځان د روسیې له یوې سختې جګړې سره مخامخ ولید.

-روسیې د عثماني دولت د کمزوري کولو لپاره جګړه پیل کړه، چې پایله یې د عثماني پوځ لویه ماتې وه. بلغاریا له عثماني واکه جلا شوه او د یوه نوي دولت په توګه راڅرګنده شوه.

دې ماتې عبدالحمید ثاني دې ته اړکړ چې واک په خپلو لاسونو کې لا ټینګ کړي.

هغه:

- اساسي قانون وځنډاوه.
- د «مبعوثانو مجلس» (پارلمان) یې وتاړه.
- د دولت د امنیت لپاره یې نوی استخباراتي سیستم جوړکړ چې د تاریخ په کتابونو کې د «یلدز استخباراتو» په نوم یادېږي.

-د همدې پرېکړو له امله د هغه مخالفانو هغه «مستبد» وبالله، خو پلویان یې و ایي چې سلطان غوښتل د امپراتورۍ د چټک سقوط مخه ونیسي.

څلورمه برخه:د مسیحیت کارت :

-د نولسمې پېړۍ په وروستیو او د شلمې پېړۍ په پیل کې نړیوال سیاست د اروپایي قدرتونو د پراختیا پرلوړوان و، او عثماني امپراتوري ورځ تر بلې کمزورې کېده.

-اروپایي هېوادونو د عثماني دولت پر ضد د عیسوي قومونو مسئله د فشار د وسیلې په توګه کاروله. دوی د عثماني امپراتورۍ دننه عیسوي ټولنې د سیاسي بدلونونو، اصلاحاتو او خپلواکۍ غوښتنو لپاره هڅولې.

-سلطان عبدالحمید ثاني هڅه وکړه چې د خپلو مخالفانو ترمنځ له اختلافاتو ګټه واخلي. هغه له هېڅ یوه اروپایي هېواد سره تلپاتې تړون ته داخل نه شو، بلکې هڅه یې کوله چې د روسیې، بریتانیا، جرمني او فرانسې ترمنځ سیالۍ وکاروي، څو د عثماني دولت ګټې خوندي کړي.

ketabton.com - The Digital Library

-سره له دې چې د هغه پر واکمنۍ د استبداد تورونه لګېدل، خو ځینې تاریخي لیکنې د هغه په دوره کې د لاندې برخو پرمختګ هم یادوي:

- د مطبوعاتو او خپرونو پراختیا.
- د بهرنیو تعلیمي مرکزونو او ښوونځیو زیاتوالی.
- د اروپایي بڼې ښارونو جوړېدل.
- د سمندري تر انسپورټ او مخابراتي اړیکو پراختیا.

-هغه ښارونه چې د عثماني دولت مهم مرکزونه وو، د اروپایي شرکتونو او پانګې لپاره پر انیستل شول.

-عبدالحمید ثاني هڅه کوله د اروپایي قدرتونو ترمنځ توازن وساتي. له همدې امله یې جرمني ته هم د عثماني امپراتورۍ په دننه کې د پراختیا فرصت ورکړ. جرمني د بغداد د اوسپنې لارې د جوړولو حق ترلاسه کړ.

-د اسلامي سیاست له لارې مقاومت :

-د اروپایي قدرتونو د عیسوي کارت په مقابل کې، سلطان عبدالحمید ثاني هڅه وکړه چې د عثماني دولت هویت نورهم اسلامي کړي.

-د هغه په اند، مسلمانان د امپراتورۍ اکثریت جوړوي او اسلام هغه کډ عنصر دی چې د دولت ببلابېلې سیمې سره نښلولی شي، په ځانګړې توګه عربي سیمې چې د عثماني دولت لپاره ډېرې مهمې وې.

-په همدې وخت کې بریتانیا هڅه کوله چې د عربي نړۍ له لارې د عثماني خلافت پروړاندې فشار زیات کړي او د عربو او ترکانو ترمنځ اختلافات رامنځته کړي.

-ځینې اروپایي تاریخپوهان دا سیاست د اصلاحاتو څخه شاتګ بولي، خو ځینې نورېیا و ایي چې عبدالحمید ثاني غوښتل د امپراتورۍ د پاتې برخو د ساتنې لپاره نوی اسلامي هویت جوړکړي.

-په هغه وخت کې عثماني دولت د اروپا ډېرې سیمې له لاسه ورکړې وې. د نفوس په جوړښت کې هم بدلون راغلی و؛ میلیونونه کسان د جګړو او مهاجرتونو له امله له لاسه ورکړل شول.

ketabton.com - The Digital Library

-د ۱۸۷۸ کال څخه مخکې مسلمانان د عثماني رعیت شاوخوا ۶۸ سلنه وو، خو د عبدالحمیدثاني د واکمنۍ پر مهال دا کچه شاوخوا ۷۶ سلنې ته لوړه شوه.

-د خلافت بیا پیاوړتیا :

-د عبدالحمید ثاني اسلامي سیاست د خلافت د مفهوم په پیاوړي کولو سره څرګند شو.

-هغه ځان یوازې د عثماني سلطان په توګه نه، بلکې د مسلمانانو د خلیفه په توګه هم وړاندې کاوه. نوموړي د تقوا، ساده ژوند او دیني پابندۍ یو ځانګړی تصویر جوړکړ.

-د هغه پلویان و ایي چې دې سیاست په اسلامي نړۍ کې د عثماني خلافت ملاتړ زیات کړ، په ځانګړې توګه په عربي سیمو کې.

-خو د دې سیاست په مقابل کې ځینې ستونزې هم رامنځته شوې. د ارمنیانو په سیمو کې قومي شخړې زیاتې شوې او د عثماني حکومت سخت غبرګونونه د اروپایي هېوادونو له خوا د سختو نیوکو سبب شول.

-د ارمنیانو او عربانو مسئلې د عثماني امپراتورۍ د کمزورۍ کولو په سیاسي لوبه کې مهمې موضوعګانې ګرځېدلې وې.

-پنځمه برخه: د اسلامي یووالي هڅې او د حجاز داوسپنې لار:

-سلطان عبدالحمید ثاني د «اسلامي یووالي» شعار پورته کړ او هڅه یې وکړه چې د نړۍ له مسلمانانو سره نوې اړیکې جوړې کړي.

-هغه د چین، هند او د افریقا د جنوبي سیمو له مسلمانانو سره د اړیکو د پیاوړتیا هڅې وکړې او غوښتل یې چې مسلمانان د یوه ګډ سیاسي او معنوي احساس تر چتر لاندې سره متحد کړي.

-عبدالحمید ثاني په دې باور و چې اروپایي ځواکونه غواړي د اسلامي نړۍ تر ټولو مهمو سیمو ته ورسېږي، نو ځکه یې هڅه کوله د دولت ځواک پیاوړی کړي او نوي عصري وسایل رامنځته کړي.

-د هغه په دوره کې:

- زرګونه کیلومتره د ټیلیګراف او مخابراتو کرښې وغځول شوې.
- د پوځ د عصري کولو هڅې وشوې.
- د سمندري ځواک د پیاوړتیا لپاره نوې وسایل وپېرل شول.

ketabton.com - The Digital Library

- د دولت د اداري د پرمختګ لپاره نوې پروژې پیل شوې.

-د هغه له مهمو پروژو څخه یوه د حجاز اوسپنې لاروه.

-د دې لارې د جوړولو کار د شلمې پیړۍ په پیل کې پیل شو او په ۱۹۰۸ کال کې مدینې منورې ته ورسېد.

-دې لارې د شام او حجاز ترمنځ د حاجیانو سفر ډېر اسانه کړ. مخکې به د شام څخه تر مدینې پورې د حج سفر شاوخوا ۴۰ ورځې وخت نیوه، خو د اوسپنې لارې له جوړېدو وروسته دا موده نږدې څلورو ورځو ته راکمه شوه.

-عربي سیمې او د عبدالحمید ثاني سیاست :

-عربان د سلطان عبدالحمید ثاني د اسلامي سیاست مهمه برخه وه.

-هغه هڅه وکړه چې د عثماني دولت په اداره کې د عربو ونډه زیاته کړي. ځینې عربي مشران یې استانبول ته راوبلل او د هغوی اولادونه یې د دولت له ادارو سره نږدې کړل، څو په حکومتي جوړښت کې عربي عنصر پیاوړی شي.

-همدارنګه یې په تعلیمي نظام کې د اسلامي او عربي علومو ونډه زیاته کړه او د قرآن کریم ، فقهې او تفسیر زده کړو ته یې ځانګړې پاملرنه وکړه.

-د ارمنیانو مسئله :

-د عثماني امپراتورۍ د کمزورۍ په بهیر کې د ارمنیانو او عربانو مسئلې د لوېدیځو قدرتونو د سیاسي فشارونو مهمې وسیلې وې.

-اروپایي هېوادونو هڅه کوله چې د عثماني دولت دننه د بېلابېلو قومونو غوښتنې سیاسي حرکتونو ته واړوي.

-په اروپا کې مېشتو ځینو مخالفو ډلو، پټو ټولنو او سیاسي سازمانونو د عثماني حکومت پر ضد فعالیتونه کول.

-عبدالحمید ثاني په خپلو یادښتونو کې لیکي چې د ده په نظر ځینو ځوانو عثماني رون اندو د اروپایي نظامونو له ظاهري پرمختګ څخه اغېزاخیستې و، خو د عثماني ټولنې ځانګړې حالت ته یې کافي پام نه کاوه.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه استدلال کاوه چې د هغو هېوادونو لپاره چې قومي اوژبنی یووالی نه لري، د اروپايي ډول سياسي نظام پلي کول ستونزمن دي.

-د اتحاد او ترقی کوند ظهور:

-په ۱۸۸۹ کال کې، د فرانسې د انقلاب د سلمې کلیزې پر مهال، په پاریس کې یوه پټه ټولنه رامنځته شوه چې وروسته د اتحاد او ترقی په نوم مشهوره شوه.

-د دې ډلې له مهمو هدفونو څخه یو د سلطان عبدالحمید ثاني لرې کول او د عثماني دولت د سياسي نظام بدلول وو.

-د دې ډلې غړي، چې ډېرېې ځوان پوځي افسران او روښ انديي وو، د اروپايي سياسي نظریاتو تر اغېز لاندې وو.

-شپږمه او وروستی برخه : لویه دسیسه؛ د سلطان کوښه کېدل :

-د شلمې پېړۍ په پیل کې د عثماني حکومت پر ضد نوې جبهې جوړې شوې. په ۱۹۰۵ کال کې د سلطان عبدالحمید ثاني د وژلو هڅه هم وشوه، خو ناکامه شوه.

-سلطان له اوږدې مودې راهیسې په یلدزمانۍ کې ډېر محدود ژوند کاوه. د ۱۹۰۵ کال په یوه ورځ یې پربکړه وکړه چې د جمعې د لمانځه لپاره د یلدزله یوه جومات څخه لیدنه وکړي.

-د سلطان د لیدو لپاره ګڼ خلک راټول شوي وو. خو د لمانځه له پای ته رسېدو وروسته، د سلطان د تګ په لاره کې یوه چاودنه وشوه. د بم چاودنه د هغه موټر ته نږدې وه، خو سلطان په معجزئي ډول وژغورل شو.

-د دې پېښې شاهدانو کې جمال الدین افغاني هم یاد شوی، هغه شخصیت چې ځینې تاریخپوهان یې د اسلامي بیداری د نوې مفکورې له مخکښانو څخه ګڼي.

-په ۱۹۰۸ کال کې د بالکان حالات نورهم خراب شول. اتریش د بوسنیا او هرزګوینا د نیولو اعلان وکړ، بلغاریا بشپړه خپلواکي اعلان کړه، او په یونان کې هم د عثماني واک پر ضد حرکتونه زیات شول.

-دا ګډوډي تر استانبول پورې ورسېده. ځینو پوځي افسرانو او سیاسي ډلو د اصلاحاتو غوښتنه وکړه.

ketabton.com - The Digital Library

-سلطان عبدالحميد د فشارله امله په ۱۹۰۸ کال کې بېرته اساسي قانون نافذ کړاو پارلمان يې بيا پر انيست.

-خوپه ۱۹۰۹ کال کې حالات لا پسې خراب شول. په استانبول کې بغاوت اوتاوتريخوالی رامنځته شو، اود پوځ يوه برخه د پلازمېنې پرلوروخوځېده.

-د سلطان لرې کېدل :

-د پارلمان له خوا يوه پلاوي ته دنده ورکړل شوه چې سلطان عبدالحميد ثاني ته د هغه د عزل خبرورسوي.

-په دغه پلاوي کې:

- يهودي سياستوال ايمانوئل قراصو،
- ارمنی استازی آرام افندي،
- البانيايي مشراسد توپه تاني،
- اوعارف حکمت،

شامل وو.

د روايتونو له مخې، کله چې هغوی سلطان ته وويل:

»ملت ته له واکه لرې کړی يې«.

-سلطان ځواب ورکړ:

-زه د مسلمانانو خليفه او سلطان يم. هغه ځوک چې زما د لرې کولو حق لري، هغه بايد مسلمانان وي؛ خوستاسوپه منځ کې يويهودي دی، بل ارمنی دی، اودرېيم هغه ځوک دی چې د خپل دولت قدراو ارزښت يې ونه پېژاند.

-د ۱۹۰۹ کال د اپرېل په ۲۷ مه، عبدالحميد ثاني له واکه لرې شو.

-د هغه د عزل لپاره د شيخ محمد ضياءالدين له خوا فتوا هم واخيستل شوه.

ketabton.com - The Digital Library

-د سلطان وروستي کلونه :

-له واکه د لرې کېدو وروسته، سلطان عبدالحميدثاني او د هغه کورنۍ د سالونيک (اوسنی تسالونيکي) سيمې ته ولېږدول شول.

-هلته يې څوکاله تېرکړل. هغه د لرګيو کار او اوسپنې جوړولو هنرونه، چې له مخکې يې زده کړي وو، ترسره کول.

کله چې يوناني ځواکونه سالونيک ته ورسېدل، سلطان بېرته استانبول ته انتقال شو.

هغه د بايلربې په مانۍ کې اوسېده او د عثماني امپراتورۍ د وروستي کمزورېدو او ماتېدو شاهد و.

-عبدالحميد ثاني د ۱۹۱۸ کال په فبروری کې، د لومړۍ نړيوالې جګړې له پای ته رسېدو نه نېه مياشتې مخکې، وفات شو.

-هغه د سلطان محمود دويم په هديره کې د سلطنتي مراسمو سره خاورو ته وسپارل شو.

پای :

دا وه د سلطان عبدالحميد ثاني د واکمنۍ، د فلسطين د مسئلې، د عثماني امپراتورۍ د ساتلو هڅو او د هغه د سياسي مبارزې کيسه؛ داسې دوره چې ترنن ورځې پورې د تاريخپوهانو ترمنځ پرې پراخ بحثونه روان دي.

ماخذونه مې د کتابي او علمي حوالو په بڼه بر ابر کړل. يادونه: د اصلي مقالې ډېری سرچينې ويب پاڼې دي؛ لاندې لست د همدې موضوع لپاره مشهور تاريخي کتابونه او څېړنيزې سرچينې هم ورزياتوي، خو د مطالعې لپاره لا پياوړی بنسټ ولرئ.

-د سلطان عبدالحميد ثاني ، عثماني امپراتورۍ او فلسطين په اړه منابع :

۱ -د سلطان عبدالحميد ثاني په اړه :

۱ .د سلطان عبدالحميد دويم يادښتونه(Mémoires de Sultan Abdulhamid II)

- ليکوال: سلطان عبدالحميد ثاني
- موضوع: د هغه شخصي ليد، سياسي پېښې، د واکمنۍ تجربې او د مخالفينو په اړه نظرونه.

ketabton.com - The Digital Library

۲. Abdulhamid II: The Last Great Sultan

- لیکوال François Georgeon :
- موضوع: د عبدالحميد ثاني د واکمنۍ، اصلاحاتو، استبداد، اسلامي سياست او نړيوالو اړيکو علمي څېړنه.

۳. The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600

- لیکوال Halil İnalcık :
- موضوع: د عثماني دولت جوړښت او تاريخي شاليد.

۴. The Ottoman Empire 1700–1922

- لیکوال Donald Quataert :
- موضوع: د عثماني امپراتورۍ وروستۍ پېړۍ، اصلاحات او سقوط.

۲ -د عثماني امپراتورۍ د پای او نړيوال سياست سرچينې :

۵. The Ottoman Empire and the World Around It

- لیکوال Suraiya Faroqhi :
- موضوع: د عثماني دولت نړيوالې اړيکې او سياسي جوړښت.

۶. A Peace to End All Peace

- لیکوال David Fromkin :
- موضوع: د لومړۍ نړيوالې جګړې پر مهال د منځني ختيځ وېش او د عثماني امپراتورۍ پای.

۷. The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East

- لیکوالان Eugene Rogan :
- موضوع: د عثماني دولت وروستۍ جګړې او سقوط.

۳ -د فلسطين او صهيونيزم په اړه :

ketabton.com - The Digital Library

۸. The Jewish State (Der Judenstaat)

- ليکوال Theodor Herzl :
- موضوع: د صهيونيزم سياسي نظريه او د يهودي دولت د جوړېدو طرحه.

۹. The Complete Diaries of Theodor Herzl

- ليکوال Theodor Herzl :
- موضوع: د هرتزل شخصي يادښتونه، عثماني چارواکو سره اړيکې او د فلسطين د پروژې هڅې.

۱۰. Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001

- ليکوال Benny Morris :
- موضوع: د صهيونيزم او فلسطيني-عربي شخړې تاريخي څېړنه.

۴ -د حجاز اوسپنې لارې او عثماني اصلاحات :

۱۱. The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage

- موضوع: د حجاز اوسپنې لارې تاريخ، جوړښت او د عثماني دولت اهداف.

۱۲. Ottoman Modernization: The Tanzimat and the Constitution

- موضوع: د عثماني اصلاحاتو، اساسي قانون او سياسي بدلونونو څېړنه.

۵ -د انلاين سرچينو يادونه :

- الجزيره الوثائقية –د سلطان عبدالحميد دويم په اړه مستندې مقالې.
- SasaPost– د عبدالحميد د ژوند او سياست په اړه ليکنې.
- Les Clés du Moyen-Orient– د عثماني دورې علمي مقالې.
- IslamOnline Archive– د عثماني او اسلامي تاريخ اړوند ليکنې.
- TurkPress– د ترکي تاريخي موضوعاتو مقالې.

ketabton.com - The Digital Library

سریزه او ژباړه:

-د دې کتاب اهمیت په دې کې دی چې د تاریخ د جعل کوونکو دروغ بربنډوي او د هغوی بې‌بنسټه تبلیغات افشا کوي. هغوی تل سلطان سلطان عبد الحمید ثانی د یو ظالم او مستبد واکمن په توګه انځور کړی او په ناحقه او دروغو یې هغه ته تر ټولو ناوړه جرمونه منسوب کړي دي، حال دا چې هغه په تقوا، دینداری او اخلاص مشهورو. دوی دا هر څه د دې لپاره کول چې هغه صلیبي او ماسوني دسیسې توجیه کړي چې سلطان سلطان عبد الحمید ثانی یې له واکه لرې کړ او اسلامي خلافت یې له منځه یووړ.

-خو د الله تعالی اراده داسې وه چې حقیقت له منځه ولاړ نه شي. له همدې امله دا یادښتونه راڅرګند شول، څو د هغو پېښو ریښتینی انځور وړاندې کړي چې تحریف شوې وه، او دا څرګنده کړي چې د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی ګوښه کول او د خلافت پای ته رسول،وه په اصل کې د اسلامي امت د سیاسي او ټولنیز وجود د کمزورۍ کولو او ټوټه ټوټه کولو لپاره ترسره شول. ځکه چې، سره له دې چې اسلامي دولت ډېر کمزوری شوی و، بیا هم د صلیبیانو پروړاندې درېده او صهیونیستانو ته یې په فلسطین کې د اسرائیلو د دولت د جوړولو د هیلو د عملي کېدو مخه نیوله.

-اوس، چې پر دغو پېښو ډېر کلونه تېر شوي، هر څوک چې دا یادښتونه ولولي، وبه وینې چې هغه ټولې اندېښنې چې سلطان سلطان عبد الحمید ثانی تر خپل وخت لرله، رښتیا شوې دي. همدارنګه به دا هم روښانه شي چې د هغه د ګوښه کولو او د اسلامي نړۍ د وېش اصلي موخه، تر هر څه وړاندې، د اسلامي امت سیاسي او تمدني وجود و، او دا چې د هغه اصلي سیالان او دښمنان صهیونیستان او صلیبیان وو.

-د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی یادښتونه :

-له اصلي متن څخه ژباړل شوي، سریزه او څنډلیکونه یې لیکلي، او د معاصرو کسانو له یادښتونو سره پرتله شوي دي.

ډاکټر محمد حرب

دریم چاپ / زیات شوی او سمون شوی

دارالقلم – دمشق

ketabton.com - The Digital Library

درېیم چاپ

۱۴۱۲ هـ – ۱۹۹۱ ز

دارالقلم د چاپ، خپرولو او وېش لپاره

دمشق – الحلبوني – د پوستې صندوق: ۴۵۲۳ – تیلیفون: ۲۲۹۱۷۷

بیروت – د پوستې صندوق: ۶۵۰۱/۱۱۳ – تیلیفون: ۳۱۶۰۹۳

ketabton.com - The Digital Library

ډالی

-هغه اصیل انسان او د بېلګې ور شخصیت ته،

-چې زړه یې د ټولو لورو، نازکو او سپېځلو انساني ارزښتونو په مینه دربېږي:

نعمت طوب باش

-زما د وروښو له ډلې، تر ټولو ګران زما پر زړه.

هغه چې د خپلې ورورګلوی په مینې او مهربانۍ یې پر ما لوړښنه کړې، او د خیر په مینه ډک ربښتینی زړه لري.

مدینه منوره، ۱۴۰۹ هـ – ۱۹۸۹ ز

ډاکټر محمد حرب

ketabton.com - The Digital Library

«لومړی: برخه : څېړنیزه سریزه»

د دریم چاپ سریزه او څېړنه :

لومړی: یوه مهمه خبره چې ویل یې اړین دي

(۱)

-د دغو یادښتونو د لومړي چاپ په پاڼو کې ډېرې چاپي تېروتنې او د پاڼو ترمنځ څرګنده ګډوډي رامنځته شوې وه. لومړی چاپ په ۱۹۷۸ زکال کې د مصر د دارالأنصار له خوا خپور شوی و. هماغه چاپي تېروتنې او څرګنده ګډوډي وروسته هغې انځوریزې نسخې ته هم ولېږدېدې چې دارالوثائق په کویټ کې خپره کړه.

-نه د لومړي چاپ خپروونکي دا زحمت و ایست چې د مصر په دارالأنصار کې د چاپ شوې نسخې ازمایښتي پاڼې ماته، چې هغه مهال په استانبول کې وم، راولېږي، څو زه یې وګورم، په خپله یې سمې کړم او ډاډ ترې ترلاسه کړم؛ او نه هم دارالوثائق په کویټ کې ځان ته دا زحمت ورکړ چې د خپلې انځوریزې نسخې له خپرولو مخکې زما اجازه واخلي او له ما سره یې سلا وکړي، څو هغه نیمګړتیاوې چې په لومړي چاپ کې رامنځته شوې وې، اصلاح شي. له همدې امله د دوی انځوریز چاپ هم د دارالأنصار د چاپ هماغه تېروتنې او ګډوډۍ له ځان سره ولېږدولې.

-سره له دې، لومړی چاپ او د هغه کوپۍ انځوریز چاپ د څېړونکو او رونړ اندو د اړتیا له امله ښه خپاره شول، ځکه هغوی دغو یادښتونو او د هغوی موضوعاتو ته اړتیا لرله، که څه هم د یوې سمې، کره او دقیقې تاریخي نسخې اړتیا لا هم پر خپل ځای پاتې وه او په کلکه احساسېده.

-ما دغه چاپي تېروتنې او ګډوډۍ د دغو یادښتونو په دویم چاپ کې، چې په ۱۹۸۵ زکال کې د مصر دارالهلال خپور کړ، تر ډېره بریده اصلاح کړې، که څه هم هغه چاپ هم له نیمګړتیاوو خالي نه و. خو په ټولیز ډول یې د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی یادښتونو ته تروسه پورې یو منظم، سم او کره بڼه ورکړه.

(۲)

-خو دا دریم چاپ، چې دارالقلم یې په دمشق کې خپروي، د همدې خپرندویې اداري د چاپونو د دقیقوالي په شان یو دقیق چاپ دی.

ketabton.com - The Digital Library

-د دمشق د دارالقلم دغه چاپ داسې ځانګړنې لري چې هغه د اعتماد وړ، د استفادې لپاره مناسب، د لوستلو لپاره هوسا او د کارولو له پلوه یې اسانه ګرځوي. د دې چاپ مهمې ځانګړنې دا دي:

- د عثماني دولت د هغو لوړپوړو سیاستوالو له یادښتونو څخه ګټه اخیستل شوې چې د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی معاصر وو. موږ د دغو یادښتونو یوه برخه د استانبول په زړو کتابتونونو کې وموندله او یوه بله برخه یې په وروستیو کلونو کې خپره شوې ده. ترټولو مهم یې دا دي:

۱ .د علي سعید بېګ یادښتونه، چې د سلطان له نږدې کسانو څخه و. دغو یادښتونو د سلطان د نیتونو او موخو ځینې پټې خواوې روښانه کړې دي.

۲ .د طلعت پاشا یادښتونه، چې د سلطان سیال او له هغه څخه د سختو مخالفانو له ډلې و. دغو یادښتونو د فلسطین د قضیې او د هغه حکومت د دریځ په اړه نوې څرګندونې وړاندې کړې چې د کودتا له لارې واک ته رسېدلی و، او د فلسطین په خاوره کې یې د یهودانو د دولت د جوړېدو د اړتیا ملاتړ کاوه.

- د چاپې تېروتنو د اصلاح لپاره ځانګړې پاملرنه شوې ده.
- د یادښتونو د پاڼو په ترتیب او تنظیم، او همدارنګه د فرعي سرلیکونو په ټاکلو کې پوره پاملرنه شوې، څو لوستل او کارول یې اسانه شي.
- د سرچینو او مراجعو بشپړ لړلیک ورزیات شوی، څکه دا لړلیک په لومړي او دویم چاپ کې له کتاب څخه پاتې شوی و.
- ستونزمن اصطلاحات، مهمې کلمې، پېچلې تاریخي پېښې، تاریخي موضوعات او معناوې تشریح او روښانه شوې دي.
- د هغو موضوعاتو په اړه چې د مسلمان لوستونکي لپاره په عمومي ډول، د عرب لوستونکي لپاره په ځانګړي ډول، او همدارنګه د عامو رونې اندو لپاره مهمې دي، د سلطان په یادښتونو کې راغلي مطالب د کودتاچیانو له یادښتونو سره پرتله کول؛ لکه د استخبارا تو، ډیموکراسۍ، ماسونیت او فلسطین اړوند موضوعات.
- د نوو ژوندلیکونو او د مشهورو شخصیتونو پېژندنې ورزیاتول.

ketabton.com - The Digital Library

- د یوه مفصل فهرست بر ابرول، څو څېړونکی وکولای شي په دغو یادښتونو کې هم دقیق او هم عمومي مطالب په اسانۍ وموميږ.

-په دې توګه، د دمشق د دارالقلم دغه چاپ یو دقیق، بشپړ، روښانه، ګټور او د کارولو له پلوه اسانه چاپ ګرځېدلی دی.

دوهم: هغه متخصص تاریخپوهان او سترلیکوالان چې له دغو یادښتونو یې ګټه اخیستې ده

(۱)

-د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی له دغو یادښتونو، چې موږ یې اوس درېیم چاپ ژباړلی وړاندې کوو، د ترکیې د معاصرو سترو تاریخپوهانو یوې ډلې، چې د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی د واکمنۍ تاریخ یې لیکلی، پراخه ګټه اخیستې ده. هغوی له دې یادښتونو څخه اقتباسونه کړي او دا یې د خپل تحقیق اساسي سرچینه او مهمه مرجع ګرځولې ده.

-همدارنګه، په ترکیه کې ډېرو سترو اسلامي لیکوالانو او مفکرانو، او همدارنګه یو شمېر غیر ترکي تاریخپوهانو، هم له دغو یادښتونو څخه ډېره استفاده کړې ده.

-دلته د ټولو هغو کسانو نومونه وړاندې کول ستونزمن دي، خو د بېلګې په توګه د هغوی څو نمونې وړاندې کوو:

-د هغو باوري ترکي تاریخپوهانو له ډلې چې د دغو یادښتونو له اصلي ترکي متن څخه یې ګټه اخیستې ده:

-علي حیدر په خپل کتاب »مرآت حیرت «(استانبول، ۱۳۲۵ هـ) کې. هغه د عثماني دولت د مشهور سیاستوال مدحت پاشا زوی، او ستر تاریخپوه اسماعیل حامي دانشمند په خپل کتاب »تقویم التاریخ العثماني «کې، چې په څلورو ټوکونو کې (استانبول، ۱۹۴۷–۱۹۵۵ز) خپور شوی دی.

-همدارنګه، استاد ډاکټر انور ضیا کارال، چې د انقرې پوهنتون د معاصر عثماني تاریخ استاد و، د خپل کتاب »التاریخ العثماني «په اتم ټوک کې (انقره، ۱۹۸۳ز، دویم چاپ) له دغو یادښتونو ګټه اخیستې ده.

-همدارنګه، ترکي تاریخپوه یلماز اوزطونه، »د ترکیې ستر تاریخ(«۱۲ ټوکه، استانبول، ۱۹۷۵ز) لیکوال، له دغو یادښتونو استفاده کړې ده.

ketabton.com - The Digital Library

-مشهورتاریخپوه جمال قوطای هم د طلعت پاشا د یادښتونو په درې ټوکه شرح کې (استانبول، ۱۹۸۲ز)، په ځانګړې توګه د دغو یادښتونو په وروستي ټوک کې، د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی له یادښتونو څخه ګټه پورته کړې ده.

-همدارنګه، استاد ډاکټر احسان ثریا، چې د ارضروم پوهنتون د معاصر عثماني تاریخ استاد و، په خپل کتاب »سلطان سلطان عبد الحمید ثانی او اسلامي یووالی «(استانبول، ۱۹۸۵ز) کې له دغو یادښتونو استفاده کړې ده.

-ډاکټر رفعت اوجار اول، چې د تاریخ په برخه کې یې دوکتورا ترلاسه کړې، په خپله دوکتورا رساله »غازي احمد مختار پاشا او د سلطان سلطان عبد الحمید ثانی دوره(استانبول، ۱۹۷۶ز) کې هم له دغو یادښتونو ګټه اخیستې ده.

-همدارنګه، استاد ډاکټر جودت کوچوک، چې د استانبول پوهنتون د معاصر تاریخ استاد و، د » دوهم سلطان سلطان عبد الحمید ثانی «ترسرلیک لاندې په ترکي اسلامي دایرة المعارف کې، چې د ترکیې د دینی چارو د وقف بنسټ له خوا خپرېږي (استانبول، ۱۹۸۹ز)، له دغو یادښتونو استفاده کړې ده.

-او همدارنګه، ډاکټر عرفان کوندوز، چې د استانبول د مرمره پوهنتون د الهیاتو پوهنځي مرستیال استاد و، په خپل کتاب »د عثمانیانو په دولت کې د دولت او تکیو اړیکې(«استانبول، ۱۹۸۳ز) کې هم له دغو یادښتونو څخه ګټه پورته کړې ده.

(۲)

-له اسلامي لیکوالانو څخه، چې په ترکیه کې یې په خپلو لیکنو کې له دغو یادښتونو څخه استفاده کړې او ګټه یې ترباخیستې ده، یو هم اسلامي مفکر نجیب فاضل دی. هغه په ترکیه کې د معاصر اسلامي ادب مخکښ، د ترکي اسلامي ادب تر ټولو ستر نوم، او د ترکي ادب مشر (عمید الأدب التركي) بلل کېږي. هغه په خپل کتاب »لوی خاقان، سلطان سلطان عبد الحمید ثانی « کې له دغو یادښتونو څخه ګټه اخیستې ده.

-» سلطان عبد الحمید ثانی (استانبول، ۱۹۸۱ز) .

-همدارنګه، وتلي اسلامي تاریخپوه او لیکوال مصطفی مفتي اوغلو په خپل کتاب »سلطان سلطان عبد الحمید ثانی په خپلو ټولو اړخونو کې) «استانبول، ۱۹۸۵ز) کې له دغو یادښتونو څخه استفاده کړې ده.

ketabton.com - The Digital Library

او همدارنګه، فعال اسلامي تاريخپوه اوليکوال صادق آل بايراق په خپل کتاب »پر افغاني رد« (استانبول، ۱۹۷۶ز) کې هم له دغو يادښتونو څخه ګټه اخيستې ده.

-له دغو يادښتونو څخه په اصلي ژبه غير ترکي تاريخپوهانو هم استفاده کړې ده. د بېلګې په توګه، پاکستانی تاريخپوه ډاکټر فيروز احمد، چې خپلې ليکنې يې په انګليسي ژبه کولې، د ترکيې د معاصر او نوي تاريخ د بيان پر مهال په خپل کتاب »اتحاد او ترقي «کې له دغو يادښتونو څخه استفاده کړې ده.

-همدارنګه، امريکايي تاريخپوه ستانفورډ شاو په خپل کتاب »عثماني امپراتوري او معاصره ترکيه «کې هم له دغو يادښتونو څخه ګټه اخيستې ده.

درېيم: د اسلامي فکر نړيوال انستيتيوټ وينا د دغو يادښتونو او د هغوی د ژباړې په اړه

(۱)

-دلته په دې سريزه کې هغه وينا رااخلم چې د دغو يادښتونو په اړه د »د مسلمانې کورنۍ د کتابتون لارښود «په کتاب کې راغلې ده. دغه لارښود د اسلامي فکر نړيوال انستيتيوټ له خوا خپور شوی او د هغه ترتيب او څارنه د ډاکټر سلطان عبد الحميد ثانی ابو سليمان له خوا شوې ده.

تر دې سرليک لاندې:

»د سلطان عبد الحميد ثانی يادښتونه«

ژباړه او چمتو کول: محمد حرب

-د دې کتاب اهميت په دې کې دی چې د تاريخ د جعل کوونکو دروغ او جوړې شوې کيسې بربنډوي او د هغوی باطلې ادعاوې افشا کوي. ځکه هغوی تل سلطان عبد الحميد ثانی د يوه ظالم او مستبد واکمن په توګه انځور کړی دی او په دروغو او تورونو يې هغه ته تر ټولو ناوړه جرمونه منسوب کړل، حال دا چې هغه په تقوا، ديندارۍ او اخلاص مشهور و. دوی دا کار د دې لپاره کاوه چې هغه صليبي او ماسوني دسيسې توجيه کړي چې هغه يې له واکه ګوښه کړ او اسلامي خلافت يې له منځه يووړ.

-خو د الله تعالی اراده داسې وه چې حقيقت ورک نه شي، نو دا يادښتونه راڅرګند شول، څو د هغو پېښو ريښتينې حقيقت بيان کړي چې تحريف شوې وې، او دا څرګنده کړي چې د سلطان

ketabton.com - The Digital Library

سلطان عبد الحميد ثانی ګوښه کول او د خلافت پای ته رسول په اصل کې د اسلامي امت د سیاسي او ټولنیز-وجود د کمزوري کولو او ټوټه ټوټه کولو لپاره ترسره شول. ځکه چې، سره له دې چې اسلامي دولت له سخت کمزورتیا سره مخ و، بیا هم د صلیبیانو پر وړاندې ولاړ و او صهیونیستانو ته یې د اسرائیلو د دولت د جوړولو د هیلو د پوره کېدو مخه نیوله.

-اوس، چې پردغو پېښو ډېر کلونه تېر شوي، هر څوک چې دا یادښتونه ولولي، وبه ویني چې هغه ټولې اندېښنې چې سلطان عبد الحميد ثانی ترې وېره لرله، رښتیا شوې دي، او دا چې د هغه د ګوښه کولو او د اسلامي نړۍ د تیت او پرک کولو اصلي موخه تر هرڅه وړاندې اسلامي امت و، او دا چې اصلي دښمنان صهیونیستان او صلیبیان وو.

-په دې کتاب کې د ژباړونکي سریزه، بیا د سلطان یادښتونه، وروسته تبصرې، او په پای کې سرچینې او فهرستونه شامل دي.

-په سریزه کې د سلطان عبد الحميد ثانی دویم ځل پېژندنه وړاندې شوې، د هغه د اسلامي فکر څېړنه شوې، او داسې شواهد وړاندې شوي چې د هغه پاک لمنې او د لوېدیځ تمدن په اړه د هغه هوښیار دریځ څرګندوي. د هغه دریځ د دې پر بنسټ ولاړو چې د لوېدیځ له تمدن څخه دې یوازې ګټوري برخې، هغه هم په ډېر احتیاط، واخیستل شي. همدارنګه د یهودانو په وړاندې د هغه دریځ هم بیان شوی، چې همدغه دریځ د وروسته پېښو د رامنځته کېدو یو مهم لامل و.

-له هغې وروسته د سلطان یادښتونه راځي. دا د هغو خاطرو او یادونو ټولګه ده چې سلطان د ۱۳۳۳ هـ (۱۹۱۷ز) کال د مارچ (آذار) په لومړۍ نېټه د ویلو پیل وکړ او د هماغه کال د اپرېل (نیسان) په اتمه نېټه یې بشپړ کړل.

هغه هره ورځ د ځینو پېښو او شخصیتونو په اړه خبرې کوي، تحلیل یې کوي، خپل دریځ پکې څرګندوي، او هغو دروغو او تورونو ته ځواب وایي چې د هغه له ګوښه کېدو وروسته د تاریخ جعل کوونکو خپاره کړي وو.

کله ناکله د یوې ورځې خبرې په بله ورځ بشپړوي، تېروخت له اوسني حالت سره ترې، او د لیکلو د وخت خپل احساسات او دریځ هم بیانوي. هغه د پېښو په بیان کې د وخت پر ترتیب ځان نه ترې؛ بلکې یوه پېښه او د هغې اړوند کسان یادوي، تر پایه یې بیان تعقیبوي، بیا بلې پېښې ته راګرځي، او همداسې دوام ورکوي. خو د هرې موضوع په وړاندې کولو کې خپل ځانګړی منظم او روښانه ترتیب ساتي.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه د هرې موضوع په بیان کې د تسلسل او ترتیب اصول مراعاتوي. همدارنګه، پېښې تحلیلوي، له یو بل سره یې تړي، د هغو اصلي لاملونو ته ننوځي او پټ اړخونه یې رابرسېره کوي. ژباړن هم د متن په لږدولو کې د بشپړې امانتداری پابندي کړې ده.

ښایي د لوستونکي لپاره دا ګټوره وي چې د مهمو موضوعاتو په اړه د سلطان د ځینو نظریاتو لنډیزوراندې شي:

- سلطان په دې باور و چې د مسلمانانو یووالی د هغوی یوازینۍ د ژغورنې لاره ده. له همدې امله یې د یو متحد اسلامي جوړښت د رامنځته کولو هڅه وکړه چې اسلامي ټولنه (الجامعة الإسلامية) وه. هغه د حجاز د اورګاډي پټلۍ جوړه کړه او د مسلمانانو د نږدېوالي او یووالي لپاره یې کاروکړ.
- هغه د لوېدیځ له پرمختګونو څخه د ګټې اخیستلو پلوی و، خو په تدریجي ډول، او داسې چې د اسلامي عقیدې په بیه نه وي.
- هغه د علومو، ادبیاتو، حقوقو، سیاسي علومو، طب او نورو برخو پوهنځي جوړکړل.
- هغه په فلسطین کې د یهودانو لپاره د مېشت ځای له جوړولو څخه انکاروکړ، د هرتزل ستر مالي وړاندیزونه یې هم رد کړل او ویې ویل» « :بیت‌المقدس باید زمونږ په واک او مالکیت کې پاتې شي«.
- کله چې واک ته ورسېد، پوهېده چې دولت له سخت زوال سره مخ دی، نو په ټول توان یې د هغه د ژغورلو هڅه وکړه.
- د خپل هېواد د ژغورنې لپاره یې داسې تګلاره غوره کړې وه چې سترقدرتونه له یو بل سره په جګړه واچوي. خو کله چې د هغه هیله پوره شوه او لومړی نړیواله جګړه پیل شوه، هغه نور په واک کې نه و.
- هغه پوهېده چې د « ځوانې ترکې » (جمعية تركيا الفتاة) غړي د ماسونیت له خوا غولول شوي دي؛ نو هڅه یې وکړه چې هغوی له دې اغېز څخه وژغوري او اصلاح یې کړي، خو هغوی ورباندې بریالي شول.
- هغه څرګنده کړه چې په مصر کې د انګلیسانو له خوا د ملتپالنې د روحیې هڅول، تر هر څه وړاندې د اسلام د دین او اسلامي امت د کمزورې کولو لپاره دي.

ketabton.com - The Digital Library

- کله چې استانبول له خطر سره مخ شو، سلطان له واکه ګوښه شوی و او په یوه مانۍ کې اوسېده. هغه له استانبول څخه د وتلو وړاندیزونه مانه او غوره یې وګڼله چې هلته مړ شي، خو ښارد دښمنانو لپاره پرېږدي.
- د هغه تر ټولو لویه هیله، له ګوښه کېدو وروسته، دا وه چې دولت خپل موجودیت وساتي او بېرته خپل ځواک ترلاسه کړي.

-له دې وروسته باید وویل شي چې د دغو یادښتونو هر ډول لنډه پېژندنه د هغوی د لوستلو ځای نه شي نیولای، او نه هم د اسلامي خلافت د وروستیو کلونو او د هغو دسیسو چې د هغه پر ضد جوړې شوې وې»بشپړ او کره انځور وړاندې کولای شي«.

له همدې امله اړینه ده چې زمور ځوانان او روڼ اندي دا یادښتونه ولولي، څو حقیقت ورته څرګند شي.

(۳)

-په دې کتاب کې هر هغه څه چې د [ ]قوسونو ترمنځ راغلي دي، د ژباړن له خوا زیاتونه ده، یا د کومې مبهمې برخې تشریح، د کومې کلمې د معنا روښانول، او یا هم د کومې مسئلې وضاحت دی.

او هر هغه څه چې په دې بنه راغلي وي] :توضیح: م. ح[.، هغه د کتاب په حاشیه کې د هغو موضوعاتو وضاحت دی چې ما یې تشریح اړینه بللې ده.

(م. ح.) د محمد حرب لنډیزدی.

همدارنګه، توری (ص)د صفحې نښه ده، او(ج) د جزء (ټوک) نښه ده.

-دلته دا یادونه هم ضروري ده چې د ترکي سرچینو او مراجعو د لیکلو پر مهال مو عربي توري کارولي دي، ځکه د ترکي ژبې د لاتیني ځانګړو توروکارول ممکن نه وو.

له الله تعالی څخه هیله لرم چې دا زما کارګټوروګرځوي.

عمارة الشاعر – د شپېتم سړک او باب المجیدي سړک تقاطع / باب المجیدي – مدینه منوره، ۱۴۰۹ هـ ظ ډاکټر محمد حرب

ketabton.com - The Digital Library

-د لومړي چاپ سریزه

د سلطان عبد الحميد ثانی او د هغه د یادښتونو پېژندنه :

-سلطان عبد الحميد ثانی دويم په ۱۸۴۲ زکال کې وزېږېد. پلار يې سلطان عبدالمجيد و، چې د آل عثمان لومړنی سلطان و او د عثماني دولت د لوېديځپالنې (تغريب) خوځښت ته يې رسمي بڼه ورکړه. هغه دولت ته امر وکړ چې دا تګلاره خپله کړي، او په ۱۸۵۴ زاو ۱۸۵۶ زکلونو کې يې د تنظيماتو فرمانونه صادر کړل. له همدې فرمانونو سره په عثماني دولت کې هغه پراو پيل شو چې د تنظيماتو دوره ونومول شوه. دا اصطلاح د دولت د چارو د لوېديځې طريقې له مخې د تنظيم او سمبالښت معنا لري.

-د دغو دوو فرمانونو له مخې، په عملي توګه د اسلامي شريعت پر بنسټ اداره کول څنګ ته کړل شول، او دولت په خپل ژوند، قوانينو او اداروکې له لوېديځ فکر او روحيې څخه الهام اخيستل پيل کړل.

-په حقيقت کې، سلطان عبدالمجيد د خپل وزير رشيد پاشا تر اغېز لاندې و. رشيد پاشا خپل فکري بنسټ په لوېديځ او ماسونيت کې موندلی و. همدا رشيد پاشا و چې له ځان وروسته يې د وزير انو او دولتي چارو اکو نوی نسل وروزاوه، او د هغه په مرسته همدغو کسانو د لوېديځپالنې هغه بهير نور هم چټک کړ چې ده پيل کړی و. وروسته د سلطان سلطان عبد الحميد ثانی دويم کوښه کول هم د همدې لوېديځپال فکر طبيعي دوام و.

-سلطان عبد الحميد ثانی وليدل چې پلار او وروسته تر هغه تره يې سلطان عبدالعزيز د لوېديځ د تجربو د اخيستلو ملاتړ کاوه. همدارنګه يې د لوېديځو قدرتونو او روسيې هغه حرص او طمع هم له نږدې وليدل چې د عثماني دولت په وړاندې يې لرله. هغه دې پايلې ته ورسېد چې دا بهرنی لاسوهنه يوه له مخکې طرحه شوې نقشه ده او موخه يې د عثماني دولت له منځه وړل دي.

-دلته بايد يادونه وشي چې د تنظيماتو خوځښت د دولت د اداري لپاره د باب عالي نظام د پخوانيو ديوان د نظام پرځای يې رامنځته کړ.

-د باب عالي نظام په هغه وخت کې يو نوی اداري جوړښت و، چې د ننني وزير انو شورا (کابينې) ته ورته و. په دغه نظام کې صدراعظم او وزيران له سلطان سره په واک کې شريک وو.

-دغه نظام د شيخ الاسلام اداره د مقام او نفوذ له پلوه دويمې درجې ته ښکته کړه او وروسته يې د هغې فعاليت هم تقريباً فلج کړ.

ketabton.com - The Digital Library

-خو د ديوان په نظام کې، چې د تنظيماتو تر دورې مخکې د عثماني حکومت اصلي بنسټ و، حکومت پر درېيو مهمو ستنو ولاړو:

- سلطنت .
- خلافت .
- شيخ الاسلام .

-ديوان د سلطان . خليفه امرونه عملي کول، شيخ الاسلام هغه ته د شورا او مشورې د اداري په توګه خدمت کاوه، او ديوان له سلطان . خليفه سره د دولت د چارو په اداره او سمبالښت کې مرسته کوله.

-سلطان عبد الحميد ثانی په ۱۸۷۶ زکال کې سلطنت ته ورسېد، په داسې حال کې چې پر عثماني دولت د لوېديځو قدرتونو طمع او فشار خپل اوج ته رسېدلی و.

-د دولت د مشر په توګه هغه ته دا دنده ورتر غاړې وه چې له دغو طمعو سره مقابله وکړي او د دې ستونزې لپاره حل پيدا کړي. له همدې امله يې داسې سياست غوره کړ چې هغه مهال ستر نړيوال قدرتونه له يو بل سره په جګړه واچوي، څو په خپل منځ کې وجنګېږي.

-سلطان عبد الحميد ثانی باور درلود چې دا جګړه به د دغو قدرتونو ځواک کمزوری کړي او په نړيواله کچه به د ځواکونو ترمنځ نوی توازن رامنځته کړي.

-په همدې وخت کې هغه هڅه کوله چې د نړۍ په بېلابېلو سيمو کې خپاره اوتيت اوپرک اسلامي ځواکونه سره راټول کړي، څو د ستر و قدرتونو د طمعو پروړاندې ګډه مقابله وکړي.

-خو د کورنيو چارو په ډګر کې سلطان عبد الحميد ثانی له لاندې ستونزو او مخالفو ځواکونو سره هم مخامخ و:

-د هغو له ډلې څخه:

۱ -د باب عالي نفوذ:

د باب عالي د صدراعظمانو نفوذ، چې هڅه يې کوله د سلطان . خليفه پر مقام واکمن شي. همدغو کسانو تر دې مخکې هم د سلطان عبد الحميد ثانی پرېلار سلطان عبدالمجيد او د هغه پر تره سلطان عبدالعزيز خپل نفوذ اوواک ټينګ کړی و.

ketabton.com - The Digital Library

۲ -د « ځوانې ترکې ګوند» (جمعية ترکيا الفتاة) خطر:

-دا هغه ډله وه چې باوريې درلود د عثماني دولت ژغورنه يوازې د اروپايي مفهوم له مخې د پارلماني نظام په رامنځته کولو سره ممکنه ده.

-دغه ډله په ۱۸۶۰ ز کال کې د يوې پټې او محرمانه ټولنې په توګه راڅرګنده شوه او خپل فعاليتونه يې په پټه ترسره کول، خو سلطان سلطان عبد الحميد ثانی تل د دې ډلې د غړو څارنه او تعقيب کاوه.

-اوس راځئ د « ځوانې ترکې «ډلې فعاليتونو ته لنډه کتنه وکړو:

-د دې ډلې د غړو تر ټولو ستره ببلګه او ايډيال اروپا وه. د وخت په تېرېدو سره د دې ډلې غړو په عثماني دولت کې نفوذ او برلاسی ترلاسه کړ. همدوی وو چې سلطان عبدالعزيز يې له سلطنته لرې کړ او سلطان مراد پنځم يې د هغه پر ځای واک ته ورساوه.

-مراد هغه مهال چې سلطنت ته ورسېد، يو ځوان وه چې عمر يې ۳۶ کاله و.

-هغه د اروپا له واکمنو کړيو سره نږدې اړيکې لرلې. د ببلګې په توګه، هغه د هغه وخت د انګلستان د وليعهد نږدې او صميمي ملګری و، او د همدې وليعهد له لارې مراد د ماسونيت غړی شو.

-مراد د « ځوانې ترکې «ډلې له غړو سره هم ډېرې نږدې اړيکې لرلې. دې ډلې د خپل پرمختګ په ببلابېلو پراوونو کې ببلابېل نومونه غوره کړل، لکه «نوي عثمانيان «او «اتحاد او ترقي.«

-د دې ډلې غړي پر مراد ډېرې هيلې لرلې، ځکه غوښتل يې چې د عثماني دولت د پرمختګ بهير د اروپا پر لاره روان کړي. د مراد زده کړه، فکري تمايل او ټولنيزې اړيکې اروپايي رنګ درلود.

-له همدې امله يې هغه واک ته ورساوه. دا هر څه وروسته له هغه وشول چې دوی سلطان عبدالعزيز له سلطنته لرې او مراد يې سلطان کړ.

-خو د « ځوانې ترکې «ډلې غړو، چې د انقلاب مشران وو، اعلان وکړ چې ګوښه شوی سلطان عبدالعزيز، چې د دوی تر ساتنې لاندې بندي و، ځان وژنه يې کړې ده.

-سمدستي يې د ۱۹ ډاکټرانو يوه کمېټه جوړه کړه. دا ډاکټران يې په استانبول کې د امريکا او انګلستان له سفارتونو څخه راوغوښتل.

ketabton.com - The Digital Library

-دې کمېټې خپل راپورونه اندې کړل او پکې ویښویل چې سلطان عبدالعزیز ځان وژنه کړې ده. [1]

-له دې پېښې وروسته، سلطان مراد، چې یوازې ۹۳ ورځې یې سلطنت کړی و، په روانې ناروغۍ اخته شو.

-هغه یوه ورځ هم د خلکو لپاره له مانۍ څخه راونه ووت. له همدې امله د « ځوانې ترکیې » ډلې غړي، چې واک یې په لاس کې درلود، اړشول چې هغه له سلطنت څخه لرې کړي. وروسته له هغه سلطان سلطان عبد الحمید ثانی دویم پرتخت کښېناست.

-نوي سلطان عبد الحمید ثانی نه غوښتل چې د انقلاب کوونکو فشارونو ته غاړه کېږدي؛ نو د هغوی پروراندې ودرېد او هڅه یې وکړه چې د هغوی نفوذ له منځه یوسي.

-سلطان عبد الحمید ثانی اړوچې له هغوی سره ډېر احتیاط وکړي. دوه پېښې داسې وشوې چې د هغه اندېښنه او احتیاط یې د ده پروراندې د دسیسو په اړه نورهم زیات کړ.

لومړۍ پېښه:

-د مشهورو انقلاب کوونکو له ډلې علي سعاوي د یوې دسیسې په جوړولو سره د چراغان مانۍ د برید پېښه رامنځته کړه؛ هغه ځای چې سلطان مراد پکې اوسېده. د دې برید موخه دا وه چې مراد له مانۍ څخه وباسي او په زوریې ببرته د سلطان عبد الحمید ثانی پرځای.سلطان وتاکي،

دوهمه پېښه:

-د یوه ارمني کس هڅه وه چې د سلطان عبد الحمید ثانی د ترورلپاره یې هغه مهال اقدام وکړ کله چې سلطان له جومات څخه راوت.

-د ۱۹۰۹ زکال د اپرېل په ۱۳مه په استانبول کې لویه ګډوډي رامنځته شوه، چې پکې د «اتحاد او ترقي» ټولنې یو شمېر عسکر ووژل شول. په تاریخ کې دا پېښه د «۳۱ مارت پېښې «په نوم مشهوره شوه.

-دا سترې ګډوډي د دولت په پلازمېنه کې او د اروپایي لاسوهنې او د «اتحاد او ترقي» د کسانو په مرسته د یوې طرحې له مخې رامنځته شوه. وروسته د «اتحاد او ترقي» عسکر له سالونیک څخه

[1] :- ایکنجي، «سلطان عبد الحمید ثانی ؛ سیاسي خاطراتم»، مخ ۱۶ ، استانبول، ۱۹۷۴ ز.

ketabton.com - The Digital Library

وخوځېدل او استانبول ته ننوتل. په دې توګه د مسلمانانو خلیفه، سلطان عبد الحمید ثانی دویم، له خپلو ټولو مدني او دیني واکونو څخه بې برخې کړای شو.

وروسته د «اتحاد او ترقي» ټولنې پر هغه لاندې تورونه ولګول:

۱ -د ۳۱ مارت پېښې د جوړولو تور.

۲ -د قرآن کریم د مصحفونو د سوځولو تور.

۳ -اسراف او بې ځایه لګښت.

۴ -ظلم او وینه تویول.

-له دې وروسته پوځ هغه سالونیک ته تبعید کړ، ځکه هلته د «اتحاد او ترقي» د پلویانو شمېر ډېرو. بیا د لومړۍ نړیوالې جګړې پر مهال هغه استانبول ته ولېږدول شو او د بیکربې په مانۍ کې د بندي په توګه وساتل شو.

-علمي څېړنو په څرګنده توګه ثابته کړې چې سلطان عبد الحمید ثانی د ۳۱ مارت له پېښې څخه هېڅ خبر نه و. همدارنګه دا ناشونې ده چې سلطان عبد الحمید ثانی دې قرآن کریمونه سوځولي وي؛ ځکه هغه د تقوا، زغم او دینداری له امله مشهور و.

-د هغه په اړه نه ده ثابته شوې چې لمونځ یې پرېښی وي یا یې عبادت ته بې پروایي کړې وي. - همدارنګه سلطان عبد الحمید ثانی د دې لپاره مشهور و چې اسراف یې نه کاوه. ځکه چې هغه د بې ځایه لګښتونو سړی نه و، تل ورسره مال موجود و، او د دولت ډېر مالي بارونه یې له خپلې شخصي شتمنۍ څخه کم کړي وو.

او د ظلم او وینې تویولو په اړه هم له هغه څخه داسې څه نه دي ښکاره شوي؛ د وینې تویول هېڅکله د هغه د سیاست برخه نه وه.[۲]

-د «اتحاد او ترقي» په امر یوه کمېټه جوړه شوه، څو د عثماني دولت سلطان او د مسلمانانو خلیفه سلطان عبد الحمید ثانی ته د هغه د خلع کولو پرېکړه ورسوي.

-دا کمېټه له لاندې کسانو جوړه وه:

ا-یمانویل قراصو:

---

[۲] - یلماز اوزطونه، «د ترکې تاریخ»، ۱۲ م توک، مخ ۱۹۴ ، استانبول، ۱۹۷۵ ز. د ۳۱ مارت د پېښې د اروپایي طرحې په اړه وګورئ: دوغان آوجي اوغلو، «۳۱ مارت ده یابانجي پارماغي» (په ۳۱ مارت پېښه کې بهرني لاسونه)، استانبول، ۱۹۶۹ ز

ketabton.com - The Digital Library

-هغه هسپانوي ا لاصل یهودي و، چې د « ځوانې ترکې» غورځنګ له لومړنیو ګډونوالو څخه و.

-هغه د «اتحاد او ترقي» ټولنې په وړاندې د خلکو د راپارولو، د سلطان عبد الحمید ثانی پر ضد د خلکو د تحریکولو، او د سالونیک او استانبول ترمنځ د غورځنګ د اړیکو او مخابرا تو د تنظیم مسؤل و.

-قراصو یو وکیل و، «اتحاد او ترقي» ټولنې په بریالیتوب سره هڅه وکړه چې هغه د پارلمان غړی وټاکي.

-هغه یو ځل د سالونیک او دوه ځله د استانبول له خوا د عثماني پارلمان استازی ټاکل شوی و. انګلیسي سرچینو هغه د «اتحاد او ترقي «د مشر انو له ډلې بللی دی.

-د جګړې پر مهال یې د اکمالاتو د پلټونکي په توګه دنده ترسره کوله. هغه په همدې دنده کې د خپل شخصي حساب لپاره ډېرې پیسې راټولې کړې. همدارنګه یې د ایټالیا له خوا د لیبیا په اشغال کې مهم رول ولوباوه، په بدل کې یې ایټالیا ورته یوه اندازه پیسې ورکړې وې.

-د عثماني دولت سره د خیانت له امله اړشو چې ایټالیا ته وتښتي، هلته یې د ایټالیا تابعیت ترلاسه کړاو په تریستا ښارکې میشت شو، چیرې چې په ۱۹۳۴ زکال کې مړشو.

-هغه د عثماني دولت د واکمنۍ پر مهال د مقدونیا ریزولتا ماسوني محفل ستر استاد (رئیس) هم و.[۳]

۲ -آرام:

-هغه یو ارمني و او د عثماني مشر انو جرګې غړی و.

۳-اسعد طوبطاني:

-هغه البانیایي و او د دراج سیمې له خوا د عثماني مبعوثانو د مجلس (پارلمان) استازی و.

٤-عارف حکمت:

-هغه د سمندري پوځ افسر او د مشر انو جرګې غړی و، او د نژاد له پلوه کرجي (ګرجستانی) و.

---

[۳] - فیروز احمد، «اتحاد او ترقي»، له انګلیسي څخه ترکي ته ژباړن توران اولکر، مخ ۲۵۳ ، استانبول، ۱۹۷۴ ز.

ketabton.com - The Digital Library

دوهم: سلطان عبد الحميد ثانی او اسلامي فکر:

-سلطان عبد الحميد ثانی باوردرلود چې د عثماني دولت پر ضد صليبي جګړې تلپاتې او رو انې دي، که څه هم کله ناکله په پټه بڼه ترسره کېږي.

-له همدې امله يې هڅه کوله چې د اسلام په وسيله د دولت ببلابېل قومونه؛ لکه ترکان، عربان، کردان او نور، په يوه ګډ صف کې سره يوځای کړي، څو د لوېديځ پروړاندې د مقاومت توان پيدا کړي.

-هغه دا هم باوردرلود چې يوازې د عثماني دولت دننه د مسلمانانو يووالی کافي نه دی. له همدې امله يې اړينه بلله چې د اسلامي يووالي اغېزد آسيا ټولو مسلمانانو ته هم وغځېږي، په ځانګړې ډول د منځنۍ آسيا په اړه يې هم همدا نظر درلود، او دا يې هم اړين ګڼلو چې د چين، هند، منځنۍ افريقا او دنورو سيمو له ټولو مسلمانانو سره د اسلامي وروروليِ اړيکې پياوړې شي، حتی له ايران سره هم.

-په دې اړه هغه وايي:

»له ايران سره د تفاهم نشتوالی د افسوس وړ خبره ده. که موږ وغواړو چې انګليسانو او روسانو ته فرصت ورنه کړو، نو موږ د دې مسئلې په اړه د اسلامي نړېوالي په رامنځته کېدو کې ګټه وينو«.

-هغه د عثماني دولت او انګلستان د اړيکو په اړه، چې د اسلامي يووالي پر وړاندې خنډونه جوړوي، وايي:

-»اسلام او مسيحيت دوه ببلابېل ليدلوري دي، او دا دواړه په يوه تمدن کې سره يوځای کېدلای نه شي«.

-له همدې امله عبد الحميد ثانی باوردرلود چې انګليسانو د مصريانو فکرونه خراب کړي دي؛ ځکه ځينې مصريان داسې باورکوي چې د مصر ساتنه به د انګليسانو له لارې کېږي، او له همدې امله ځينو خلکو ملتپالنه پر دين مقدمه ګرځولې ده.

-هغه وايي چې دوی فکر کوي د مصر تمدن د اروپا له تمدن سره يوځای کېدای شي، حال دا چې انګلستان په اسلامي هېوادونو کې د ملتپالنې د فکر له خپرولو څخه دا هدف لري چې زما تخت کمزوری کړي.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه زياتوي چې ملتپال فکر په مصر کې په ځرګند ډول پرمختګ کړی، او مصري رون اندي له دې پرته چې پوه شي، د انګليسانو د لوبې وسيلې ګرځېدلي دي. په دې توګه دوی د اسلامي دولت ځواک کمزوری کوي او ورسره د خلافت اعتبار هم زيانمنوي. [٤]

-هغه د خلافت په اړه د انګليستان د سياست په اړه و ايي:

»انګليسي ورځپاڼې ستاندرډ داسې ليکلي وو:

-بايد عربي ټاپووزمه د انګلستان ترساتنې لاندې راشي، او انګلستان بايد د مسلمانانو پرسپېځلو ښارونو واک ولري...

انګلستان دوه هدفونه تعقيبوي:

-لومړی، د اسلام اغېزکمزوری کول؛ او دوهم، خپل نفوذ پياوړی کول«...

-له همدې امله، انګليسانو غوښتل چې په مصر کې خديوي د مسلمانانو خليفه وګرځوي؛ خو هېڅ يو رښتينی مسلمان به دا ونه مني چې خديوي دې د مؤمنانو امير شي، ځکه هغه خپلې زده کړې په جنيوا کې پيل کړې وې، په ويانا کې يې بشپړې کړې وې، او د کافر انو د کلتور تر اغېز لاندې راغلی و. [٥]

-کله چې انګلستان دا وړانديز وړاندې کړ چې شريف حسين، د مکې امير، د مسلمانانو خليفه اعلان شي،[٦]سلطان عبد الحميد ثانی ومنله چې:

-»ما د اروپايي دولتونو سره د جګړې لپاره نه ځواک درلود او نه توان... خو ستر قدرتونه د خلافت له وسلې څخه وېرېدل، او د خلافت له وېرې دوی سره يو ځای شول چې عثماني دولت پای ته ورسوي«. [٧]

-هغه همدارنګه و ايي:

---

[٤] - د سلطان عبد الحميد ثانی یادښتونه، ژباړه: محمد حرب سلطان عبد الحميد ثانی ، د کويت د «المجتمع» مجلې خپرونه، د ٣١ مارت پېښې. همدا موضوع دلته د هماغې ورځې د پېښو په برخه کې هم راغلې ده. ، سياسي خاطراتم، مخ ١٧٦ .

[٥] - هماغه پخوانی سرچينه، هماغه مخ.

[٦] - د سلطان عبد الحميد ثانی یادښتونه، د ١٨ مارت پېښې.

[٧] - هماغه پخوانی سرچينه، د هماغې ورځې د پېښو برخه .

ketabton.com - The Digital Library

»عثماني دولت له بېلابېلو قومونو څخه جوړ دی؛ لکه ترکان، عربان، البانیان، بلغاریان، یونانیان، افریقایان (زنوج) او نور عناصر. خو سره له دې، د اسلام یووالی مورِد یوې کورنۍ غړي ګرځوي«. [۸]

-سلطان عبد الحمید ثانی د اسلامي نړۍ د یووالي په اړه خپله هیله او باور داسې بیانوي:

-»باید له هر ځایه له نورو مسلمانانو سره خپلې اړیکې پیاوړې کړو. باید یو بل ته لا ډېر نږدې شو؛ ځکه د راتلونکي لپاره هېڅ هیله پرته له همدې یووالي نشته.

-د دې وخت لا نه دی رارسېدلی، خو را به شي. هغه ورځ به راشي چې ټول مؤمنان سره یوځای شي،په ګډه قوي او یو موټي راپورته شي. د یوه سړي په شان یو ځای ودرېږي، او د کافر انو ملا ماته کړي«. [۹]

-وروسته سلطان عبد الحمید ثانی د حجاز د اورګاډي پټلۍ د خپل اسلامي یووالي د فکر د عملي کولو لپاره یوه وسیله وګرځوله او وو ایي:

»ترټولو مهمه خبره دا ده چې د اورګاډي پټلۍ بشپړه شي«...

-د دمشق او مکې ترمنځ د اورګاډي کرښه باید ترټولو لنډ وخت کې بشپړه شي ځکه په دې کار سره د مسلمانانو ترمنځ اړیکه پیاوړې کېږي، او همدارنګه دا اړیکه، وروسته له پیاوړتیا څخه، داسې یوه کلکه ډبره ګرځي چې د انګلیسانو خیانتونه او چلونه به پرې ماتېږي«. [۱۰]

(۱)

-د اسلامي یووالي د فکر په برخه کې، سلطان عبد الحمید ثانی د جمال الدین افغاني له مرستې څخه د ګټې اخیستلو لارې ولټولې.

-سلطان عبد الحمید ثانی ، جمال الدین افغاني داسې معرفي کوي» :د یلدز په مانۍ کې مشهور عالم .«(یلدز مانۍ د سلطان عبد الحمید ثانی د واک مرکز و.) .

-همدارنګه مورِد سلطان عبد الحمید ثانی په کتابتون کې داسې لنډیزونه ومونډل چې جمال الدین افغاني د خپلو مطالعاتو له مخې بر ابر کړي وو او سلطان عبد الحمید ثانی ته یې وړاندې

[۸] - سیاسي خاطراتم، مخ ۶.

[۹] - هماغه سرچینه، مخ ۱۰۷.

[۱۰] - همد غه سرچینه .

ketabton.com - The Digital Library

کړي وو. دا موضوع د دې څرګندونه کوي چې جمال الدين افغاني د سلطان په نزد ځانګړی مقام درلود.

-سلطان په جدي توګه هڅه کوله چې د ټولو مسلمانانو د سیاسي یووالي لپاره داسې لاره پیدا کړي، "ترڅو د روسیې او انګلستان د ګواښونو پروړاندې اغیزمنه مقابله وشي".

-لکه څنګه چې مخکې مو وليدل، هغه له ایران سره د دې موضوع په اړه د تفاهم د نشتوالي له امله خپله خواشیني څرګنده کړې وه.

-په همدې وخت کې جمال الدين افغاني ورغی او هغه ته یې د دې مطلوب تفاهم د رامنځته کېدو هیله ورکړه. هغه سلطان قانع کړ چې که شیعه مسلمانان په دې برخه کې ښه نیت څرګند کړي، نو د غیر اسلامي قدرتونو. روسیې او لوېدیځ. پروړاندې د شیعه او سني مسلمانانو همکاري ممکنه ده.

-سلطان عبد الحميد ثانی هم باور وکړ چې که د جمال الدين خبره سمه وي، نو په دې کې د مسلمانانو لپاره ډېره لویه ګټه شته.

ښکاري چې جمال الدين افغاني په ایران کې ځینې لوړپوړي چارواکي او عالمان هم د دې نظر منلو ته هڅولي وو، او په استانبول کې د ایران قونسل ژمنه کړې وه چې د دې سترې هڅې د بریالیتوب لپاره به ترخپلې وسې هر څه وکړي. [11]

-په هغه وخت کې سلطان عبد الحميد ثانی له جمال الدين افغاني څخه ډېر راضي و.

-خو ورځې تېرې شوې او دا اړیکه په بشپړ ډول بدله شوه.

-مورخ د دې بدلون په اړه د سلطان عبد الحميد ثانی له یادښتونو څخه پوهېږو. هغه د ۱۳۳۳ رومي کال د ۱۸ مارت په پېښو کې داسې لیکي:

-«زما لاس ته هغه پلان راغی چې د انګلستان د بهرنیو چارو په وزارت کې جوړ شوی و. په دې پلان کې یو مسخره کوونکي کس، چې نوم یې جمال الدين افغاني و، او یو انګلیسي کس چې بلنټ نومېده، لیکلي وو چې خلافت باید له ترکانو څخه واخیستل شي، او انګلیسانو ته یې وړاندیز کړی و چې شریف حسین، د مکې امیر، د مسلمانانو خلیفه اعلان کړي.

[11] - سیاسي خاطراتم، مخ ۱۶۵

ketabton.com - The Digital Library

-زه جمال الدين افغاني له نړۍ پېژنم. هغه په مصر کې و او يو خطرناک سړی و. هغه يو ځل ماته، په داسې حال کې چې د مهدي کېدو دعوه يې کوله، وړاندیز وکړ چې د منځنۍ آسيا ټول مسلمانان راپاڅوي. زه پوهېدلم چې هغه د دې کار توان نه لري، او هغه د انګليسانو سړی و«.[۱۲]

-دا د جمال الدين افغاني په اړه د سلطان عبد الحميد ثانی نظر دی. موږ يې همداسې وړاندې کوو، پرته له دې چې پرې خپله تبصره وکړو؛ ځکه زموږ په اند دا موضوع د اسنادو او تاريخي څېړنو له لارې جلا اوژورې مطالعې ته اړتيا لري.

درېيم: سلطان عبد الحميد ثانی اود لوېديځ تمدن :

-سلطان عبد الحميد ثانی ثاني خپل ځانګړی نظر درلود چې د تمدن عناصر خپل هېواد ته څنګه داخل کړي.

-هغه د لوېديځ تمدن (يعنې کلتور او ميراث) د منلو مخالف و، ځکه باور يې درلود چې ختيځ خپل بشپړ او پرمختللی اسلامي تمدن لري او د لوېديځ له تمدن څخه غوره دی.

-بلکې هغه يوازې هغه څه غوښتل چې د هغه په وينا »د عصري علومو له برخې څخه مهم دي«.

خو هغه دا مهم شيان هم يو ځل نه، بلکې په تدريجي ډول يې غوښتل.

-هغه و اي:

-»دا سمه نه ده چې وو ايو زه د اروپا له هر نوي بدلون سره مخالف يم، خو بيړه کول دشيطان له بيړې سره تړاو لري، خو بايد د الله تعالی هغه نعمتونه چې پر موږ يې لوروڵي دي، په پام کې ونيسو. اسلام د پرمختګ مخالف نه دی؛ خو ارزښتمن کارونه بايد په طبيعي ډول رامنځته شي او له دننه څخه راووځي، او د اړتيا له مخې رامنځته شي. که يو شی له بهر څخه د پيوند په ډول راوړل شي، نو بريالیتوب نه شي موندلای«.[۱۳]

-تاريخي حقيقت دا ثابتوي چې سلطان عبد الحميد ثانی له لوېديځ څخه، د خپل ځانګړي طرز له مخې، په هغو ټولو برخو کې ګټه واخيسته چې ده يې د بهرني تجربې اړتيا ليدله.

[۱۲] - مذكرات سلطان عيد الحميد ۱۸ مارت .

[۱۳] - سياسي خاطراتم ص ۱۸۳

ketabton.com - The Digital Library

هغه د علومو یو پوهنځی، د ادبیاتو او حقوقو پوهنځي، د حقوقو عالي اداره (مکتب حقوق شاهانه)، د سیاسي علومو پوهنځی (مکتب ملکیة شاهانه)، او د ښکلو هنرونو اکاډمي (مکتب شاهانه صنایع نفیسه) جوړکړل.

-همدارنګه یې د سوداګرۍ، کرنې، وترنرۍ، ځنګلونو، کانونو، سمندري سوداګرۍ او د ښوونکو لوړې مدرسې جوړې کړې.

-هغه منځنۍ تخصصي مدرسې هم جوړې کړې؛ لکه د کنډو، ړندو او ګونګیانو لپاره ځانګړې مدرسې.

-همدارنګه یې په هرسنجق (اداري ولایت) کې یوه اعدادیه مدرسه جوړه کړه، چې د ننني مفهوم له مخې د لېسې (ثانوي ښوونځي) په کچه وه.

-هغه په دمشق، بغداد، بیروت، سالونیک، قونیه او نورو ښارونو کې لوړې مدرسې . د پوهنتونونو په کچه .جوړې کړې.

-همدارنګه یې علمي پلاوي فرانسې او جرمني ته ولېږل.

-دا د تعلیم په برخه کې د هغه د هڅو یوازې یوه برخه وه. [١٤]

-د نورو خدمتونو له جملې څخه یې دا کارونه هم کړي دي:

- د اوبو د عصري اداري جوړول.
- د صنعت، کرنې او سوداګرۍ خونې رامنځته کول.
- د ښاروالیو بنسټ ایښودل.
- د اوبتل جوړول.
- د برېښنایي تیلیګراف کرښو جوړول.
- د پوستې اداري رامنځته کول.
- د اوسپنې پټلۍ غځول.

[١٤] - ازطونه مخکینی سرچینه ص ١٩٩ .

ketabton.com - The Digital Library

- د ټرامو ایي [۱۵]سیستم داخلول.

همدارنګه یې د دردنل د پوځي مرکزونو پیاوړتیا ته ځانګړې پاملرنه وکړه. دا کار د لومړۍ نړیوالې جګړې پر مهال د دردنل په مشهوره جګړه کې د عثمانیانو د بریا سبب شو؛ ځکه عثماني ځواکونو د برید کوونکو بهیرو پر وړاندې مقاومت وکړ، د متحدینو بهیر یې زیانمنې کړې او د دردنل د نیولو مخه یې ونیوله.[۱۶]

څلورم: سلطان عبد الحميد ثانی او یهودیان :

-د صهیونیستي ټولنې د مشر په توګه د هرتزل او سلطان عبد الحميد ثانی ترمنځ اړیکې او خبرې اترې وشوې. د هرتزل هدف دا و چې په فلسطین کې د یهودانو لپاره یو مېشت ځای او ټولنه رامنځته کړي.

-خو سلطان عبد الحميد ثانی له دغو اړیکو څخه لاندې موخې لرلې:

۱ -د یهودانو د پلانونو د حقیقت معلومول.

[۱۵] - ټرامواېي (Tramway) د ښاري عامه ترانسپورټ هغه سیستم ته ویل کیږي چې پکې ټرام په ځانګړو پټلۍ (ریلونو) د ښار په سړکونو یا ځانګړو لارو تګ راتګ کوي.

[۱۶] - *هماغه سرچینه، مخ ۲۰۰.*

ketabton.com - The Digital Library

۲ -د نړۍ په کچه د یهودانو د ځواک او د هغوی د توان اندازه کول.

۳ -د عثماني دولت ژغورل د یهودانو له احتمالي خطرونو څخه.

له بلې خوا، هرتزل له دغو اړیکو څخه دا موخې لرلې:

۱ -د «یهودانو د پناه ځای د جوړولو» لپاره، هر ډول ستره مالي قربانۍ ورکول. هغه په دې سره سلطان ته د سروزرو د لوېې مالي ډالۍ ورکولو اشاره کوله.

۲ -عثماني خزانې ته د دوه میلیونه عثماني لېرو پورورکول.

-دا خبرې اترې په دې پای ته ورسېدې چې سلطان عبد الحميد ثانی په فلسطین کې د یهودانو د مېشتېدو اجازه ورنه کړه.

-له همدې امله د هرتزل په نظر سلطان عبد الحميد ثانی یو داسې سلطان شو چې «ډېر مکار، ډېر هوښیار او پر هېڅا باور نه کوونکی» و.[۱۷]

- سلطان عبد الحميد ثانی باور درلود چې باید فلسطین ته د یهودي کډوالو د مېشتېدو مخه ونیول شي، ځو هلته عرب مسلمان عنصر خپل طبیعي برلاسی وساتي.

-د سلطان عبد الحميد ثانی نظر دا و چې که یهودانو ته اجازه ورکړل شي چې په فلسطین کې مېشت شي، نو هغوی به په ډېر لږ وخت کې وکولای شي په هغه ځای کې چې مېشت شوي دي، د ځواک ټولې وسیلې په خپلو لاسونو کې راټولې کړي.

-نو په هغه حالت کې به مورد خپل ځان لپاره د مرګ پرېکړه لاسلیک کړې وي...

۱) (سیاسي خاطراتم، مخ ۷.

-د «زمور د دین ورونه» په ویلو یې فلسطینیانو ته اشاره کوله.[۱۸]

-هرتزل وویل: د فلسطین په اړه د یهودانو د هیلو د پوره کېدو امید له منځه ځي، او یهودان به ونه شي کولای چې مقدسې ځمکې ته داخل شي،. تر هغه چې سلطان عبد الحميد ثاني پرواک کې پاتې وي او خپلې واکمنۍ ته دوام ورکړي.[۱۹]

---

[۱۷] - سیاسي خاطراتم ص ٦٠ .

[۱۸] - *د هرتزل د یادښتونو ترکي ژباړه، چې یاشار قوتلوآی په خپل کتاب »صهیونیزم او ترکیه «کې کړي ده، استانبول، ۱۹۷۳ز. همدارنګه وګورئ: حکمت طانریو، »د تاریخ په اوږدو کې یهودیان او ترکان«، لومړی ټوک، مخونه ۴۶۴–۴۶۵ ، استانبول، ۱۹۷۶ز.*

[۱۹] - *سیاسي خاطراتم، مخ ۶۰ .*

ketabton.com - The Digital Library

-خو سلطان عبد الحميد ثانی د صهيونيستي غورځنګ او هرتزل په اړه خپل نظر داسې بيانوي:

»صهيونيستان نه غواړي چې يوازې په فلسطين کې په کرنه بوخت شي؛ بلکې دوی غواړي هلته خپل حکومت جوړکړي او خپل سياسي استازي وټاکي. زه د دوی د دغو طمعه ناکو(استعماري) موخو په معنا نه پوهېږم.

-دوی به ډېر ناپوه وي چې فکر وکړي چې زه به د دوی دا هڅې ومنم ، هرتزل غواړي دخپلو ديني وروڼو لپاره ځمکه ترلاسه کړي، خو يوازې هوښياري د هرې ستونزې د حل لپاره کافي نه ده«. [۲۰]

-د بيت المقدس په اړه سلطان و ايي:

»ولې بايد بيت المقدس پرېږدو؟... دا هروخت او هره زمانه زمور ځمکه ده، او همداسې به پاتې شي. دا زمور له سپېځلو ښارونو څخه دی او په اسلامي خاوره کې موقعيت لري. بايد بيت المقدس زمور په لاس کې پاتې شي«. [۲۱]

)۴(

-د سلطان عبد الحميد ثانی او ماسونيت اړيکې تل د هغه له خوا له ماسونيت سره په مخالفت، او د ماسونيت له خوا له هغه سره په دښمنۍ ولاړې وې.

-يهودي ليکوال اورام غلانتي په خپل کتاب »د ازادۍ په دوره کې ترکان او يهوديان «. چې ليکوال تر هغه دوره مرادوي چې د سلطان عبد الحميد ثانی له نسکورېدو وروسته پيل شوه. و ايي:

-»ماسونيت غوښتل د ازادیو له خپرېدو څخه ګټه واخلي. له همدې امله يې اقدام وکړ«...- يهودي ډاکټر جاک سهامي د فرانسوي »لوی ختيځ« او انګليسي »لوی محفل« اصول په اقتباسولو سره، د ترکې په ژبه يې د ماسونيزم بنسټونه وليکل او وروسته يې د ماسونيزم په اړه ګڼې نورې ليکنې هم خپرې کړې. [۲۲]

د »اتحاد او ترقي« ټولنې غړو، چې سلطان عبدالحميد يې له واکه لرې کړ، له ماسونيزم څخه د هغې د ملاتړ او ساتنې ګټه واخيسته؛ ځکه ماسوني ټولنو ګڼ شمېر بهرنيان درلودل او هغوی د حکومت له خوا له ځانګړو امتيازاتو برخمن وو. له همدې امله دوی کولای شول د ټولنې له

[۲۰] - هماغه پخوانی سرچينه، هماغه مخ.
[۲۱] - هماغه پخوانی سرچينه، هماغه مخ.
[۲۲] - اورام غالانتي ، تورکلرويهود يلرص ۲۲ .

ketabton.com - The Digital Library

غړو ساتنه وکړي، د دوی چاپ شوي کتابونه او خپرونې له یوه ځایه بل ځای ته ولېږدوي، پټې پې کړي او خپل کورونه د «اتحاد او ترقي» د غړو د غونډو لپاره ورکړي.

اورام ګالانتي د «اتحاد او ترقي» د غړو په ملاتړکې د ځینو یهودانو د رول په اړه و ایي:

»د عبدالحمید ثاني له نفوذ څخه یهر یهودي ډلو د اتحاد او ترقي ټولنې ملاتړ وکړ، او دا ملاتړ هغه مهال ډېر ګټورو چې ټولنې د عبدالحمیدثاني پر ضد د اقدام لپاره چمتووالی نیوه«.

په مصر کې اسرائیلي ټولنې هم ټینګار کړی و چې د هغې له مهمو دندو څخه یوه دا وه چې هغه چاپې خپرونې، چې د سلطان عبدالحمیدثاني پر ضد وې، د عثماني دولت دننه په هره ممکنه لاره ورسوي. دا هغه خپرونې وې چې د «ځوانې ترکې» (ترکیاي فتات) غړو به لیکلې.

اورام ګالانتي زیاتوي:

احمد رضا، چې د «اتحاد او ترقي» د ملکي څانګې مشر او په پاریس کې د دې ټولنې د څانګې مشر و، په ۱۹۰۷ م کال کې په مصر کې له اسرائیلي ټولنې سره اړیکه ونیوله. د دې اړیکې پایله دا شوه چې دغې ټولنې د پاریس د «اتحاد او ترقي» په کنفرانس کې د احمد رضا په ملاتړ رایه ورکړه، او همدې رایې د ۱۹۰۷ م کال په ډسمبر کې احمد رضا د «اتحاد او ترقي» د مشرۍ مقام ته ورساوه. [۲۳]

-سلطان عبدالحمید ثاني درک کړې وه چې دی له کورنیو او بهرنیو خطرونو سره مخ دی. هغه غوښتل چې خپل دولت پیاوړی کړي او اسلام پې هغه ځواک باله چې دا موخه پرې ترلاسه کېدای شي. هغه په دې اړه ویلي وو:

»اسلام یوازینی ځواک دی چې موږ پیاوړي کولای شي. موږ یو ژوندی او ځواکمن ملت یو، خو شرط دا دی چې له خپل ستردین سره رښتیني واوسو. ښکاره ده چې موږ د الله تعالی پر عظمت رښتیني او پاکې عقیدې ته اړتیا لرو«. [۲٤]

[۲۳] - محکینی سرچینه ص ٤٥ .
[۲٤] - سیاسی خاطراتم ص ۷۳- ۷۴ .

ketabton.com - The Digital Library

-پنځم: د سلطان عبدالحميد ثاني يادښتونه :

-دا يادښتونه لومړی ځل په استانبول کې د «عطارد» مجلې په لومړۍ ګڼه کې، چې په عثماني ترکي ژبه خپرېده، د ۱۳۳۵ رومي کال د جنورۍ په ۶مه (د ۱۳۳۷ هـ کال د ربيع الآخر په ۳مه) خپاره شول. د دغو يادښتونو خپرېدل په همدې مجله کې پرله‌پسې دوام وکړ، تر هغه چې د دويم ټوک ۱۷۰مې ګڼې ته ورسېدل.

-دا يادښتونه د يوې خطي نسخې له مخې خپاره شول چې ځينو ځانګړو کسانو يې نقلونه له ځان سره ساتلي وو. دا هماغه نسخه وه چې سلطان عبدالحميد ثاني د استانبول په بايلربي مانۍ کې د بند پر مهال خپل ملګري علي محسن بېک ته ويلې وه او هغه ليکلې وه.

ketabton.com - The Digital Library

-خو «عطارد» مجلې ونه شواى کولاى چې د يادښتونو ټولې برخې خپرې کړي؛ ځکه مجله د دويم ټوک له ۱۹ مې ګڼې وروسته بنده شوه، يعنې يوازې دوه ګڼې وروسته له هغې چې د يادښتونو د «۳۱ مارچ» پېښې برخه خپره شوې وه.

-په ۱۳۴۰/۱۳۳۸ کلونو کې د استانبول «جهان کتابخانه سي» خپرندويې ادارې، د «عطارد» د مسؤول مديرووداد عرفي په ځانګړي اجازه، هغه برخې چې په مجله کې خپرې شوې وې، د يوې مقدمې او د ځينو موضوعاتو د روښانتيا لپاره د خو ځېرنيزو ليکنو سره يوځاى بيا خپرې کړې.

-په يادښتونوکې هغه موضوعات هم شامل وو چې هغه مهال د عثماني لوستونکي لپاره ډېر مهم وو، لکه» :تونس او مصر (۱۸۸۲-۱۸۸۱م)«، »بلغاريا او په ختيځ روميليا کې ګډوډي (-۱۸۸۵ ۱۸۸۷م)«، »د کريټ خپلواکي (۱۸۹۷م) «او نور. ټولټال اووه موضوعات پکې شامل وو.

-دا چاپ په ۷۲ لويو پاڼوکې خپورشو، چې اندازه يې ۲۴,۵ × ۱۶,۵ سانتي مټره وه، او سرليک يې دا و:

»د سلطان عبدالحميد ثاني خان يادښتونه«

-په دې چاپ کې د پام وړ خبره هغه څه وو چې وداد عرفي د مقدمې په برخه کې ليکلي وو؛ هغه ويلي وو چې د يادښتونو دويم ټوک به ژر خپورشي، خو دا کار ترسره نه شو.

-په ۱۹۶۰م کال کې د استانبول د »سلک» چاپ او خپرندويې ادارې اعلان وکړ چې د سلطان دمانې د يوه نږدې کس په شخصي کتابتون کې يې د يادښتونو يوه خطي نسخه موندلې ده. خو دا نسخه هم نيمګړې وه او ترهغه ځايه نه وه رسېدلې چې د »جهان کتابخانه سي «په چاپ کې رسېدلې وه.

-»سلک» ادارې د دې نسخې ليکدود لاتيني ترکي تورو ته واړاوه اوورسره يې د سلطان عبدالحميد ثاني هغه خاطرې هم ورزياتې کړې چې نوموړي خپل يوه ملګري بسيم بېک ته ويلې وې.

-دا خورې ورې خاطرې مرحوم ابن الامين محمود کمال د يلدزمانې له اسنادو څخه پيدا کړې وې او په ۱۹۲۶م کال کې يې د »تورک تاريخ انجمني «مجلې کې په عثماني عربي ليکدود خپرې کړې وې.

-د «سلک» ادارې مشر د دې چاپ لپاره، چې د سلطان يادښتونه او خاطرې يې يوځاى کړې وې، يوه مقدمه هم وليکله او د ځينو پېښو په اړه يې خپل توضيحات وړاندې کړل.

ketabton.com - The Digital Library

-د دې ټولګې د پاڼو شمېر ۱۹۹ مخه و، او اندازه يې ۱۹,۸ × ۱۳,۵ سانتي مټره وه.

-په ۱۹۷۵م کال کې د «ترجمان» ورځپاڼې د سلطان عبدالحميد ثاني د بشپړو يادښتونو د اصلي نسخې د موندلو لپاره له اوږدو ځېرنو وروسته، هغه په ورځنيو برخو کې خپاره کړل. د دې کار چمتوکوونکی عصمت بوزداغ و، چې متن يې لاتيني ترکي تورو ته اړولی و.

-وروسته له دې چې يادښتونه په «ترجمان» ورځپاڼه کې په بشپړه توګه خپاره شول، د استانبول د «کروان» چاپ او خپرندويې ادارې په ۱۹۷۵م کال کې دا اثر چاپ کړ.

-دا کتاب د عصمت بوزداغ له خوا د مقدمې، توضيحاتو او ځينو مهمو اسنادو د ورزياتولو وروسته خپورشو. دغه اسناد په لاتيني ترکي ليکدود ليکل شوي وو او د ترکي لوستونکي لپاره يې د يادښتونو تاريخي او فکري چوکاټ روښانه کاوه.

-د دې چاپ د پاڼو شمېر ۲۴۵ مخه و، د منځنۍ اندازې په بڼه چې اندازه يې ۱۹,۵ × ۱۴,۵ سانتي مټره وه. په دې کې د هغې خطي نسخې د ځينو پاڼو انځورونه هم شامل وو چې خپره شوې وه، او همدارنګه د سلطان عبدالحميد اته تاريخي عکسونه هم پکې شامل وو.

-دا يادښتونه په هماغه يوکال کې ځلورځله بيا چاپ شول.

-دلته د يادونې وړده چې د استانبول د حرکت چاپ او خپرندويې ادارې د ۱۹۷۴م کال په ډسمبر کې په ترکي ژبه يوکتاب خپورکړ. په دې کتاب کې هغه سياسي يادښتونه شامل وو چې علي وهبي بېک له سلطان عبدالحميد ثاني څخه د هغه د ۱۹۰۹م کال له عزل کېدو وروسته اخيستي وو.

-علي وهبي بېک وروسته دا يادښتونه فرانسوي ژبې ته وژباړل او د سلطان عبدالحميدثاني د ژوند پرمهال يې خپاره کړل. دا يادښتونه په بشپړه توګه سياسي بڼه لري، اوله همدې ځانګړنې سره له هغويادښتونوځخه توپيرلري چې موږ يې د خپرولوپه اړه خبرې کوو؛ که څه هم په دواړو کې يادې شوې پېښې له يو بل سره ورته والی لري.

-هغه تاريخي اسناد چې له ارشيفونو څخه راايستل شوي او د سلطان عبدالحميدثاني د ويناوو له خپربدووروسته (که هغه په يادښتونو، خاطرويا سياسي يادښتونوکې وي) څرګند شول، د عبدالحميدثاني د خبرو د ډېرو برخو سموالی يې ثابت کړ او د هغوستونزوپه اړه يې د هغه نظر پياوړی کړچې ده پرې خبرې کړې وې.

ketabton.com - The Digital Library

-د »الصباح الجديد« (يېنې صباح/يَکې صباح) ورځپاڼې د ۱۹۴۹ م کال د ډسمبر په ۹ مه او ۱۰ مه نېټه په خپلو دوو ګڼو کې د سلطان عبدالحميدثاني د يادښتونو ځينې برخې خپرې کړې. دا برخه د مدحت پاشا په اړه د عبدالحميدثاني د نظر او بحث اړوند وه.

-ځکه په دې برخه کې پر مدحت پاشا جدي نيوکې او تورونه مطرح شوي وو، نو د مدحت پاشا زوی علي حيدر په همدې ورځپاڼه کې د ډسمبر په ۲۱ مه نېټه د ځواب لپاره را وړاندې شو.

-په همدې کال (۱۹۴۹ م) کې د علي حيدر ځواب هم خپور شو.[۲۵]

-له دې وروسته، معاصرو ترکي تاريخپوهانو د سلطان عبدالحميدثاني له دغو يادښتونو څخه په خپلو څېړنو کې ډېره ګټه واخيسته. له دوی څخه يو ستر تاريخپوه اسماعيل حامي دانشمند دی، چې په خپل کتاب »د عثماني تاريخ روښانه تقويم «کې يې تر ډېره استفاده کړې ده. دا کتاب په شپږو لويو ټوکو کې دی او په استانبول کې په ۱۹۷۲ م کال کې خپور شوی.

-همدارنګه يلماز اوزتونا په خپل کتاب »د ترکې تاريخ «کې، چې په ۱۲ ټوکو کې دی او په استانبول کې په ۱۹۷۵ م کال کې خپور شوی، له دغو يادښتونو څخه ګټه اخيستې ده، او نورو تاريخپوهانو هم تر ډېره استفاده کړې ده.

-مورد دې يادښتونو د ډېرې برخې په ژباړه کې پردوو چاپونو، يعنې د »عطارد «او »جهان کتابخانه سې «چاپونو تکيه کړې ده. په هغو ځايونو کې چې د عثماني نسخې لوستل ستونزمن وو، د »سلک «او »کروان «چاپونو څخه مو مرسته اخيستې ده.

-خو د ۳۱ مارچ له پېښې وروسته د يادښتونو د وروستۍ برخې د پېښو په ژباړه کې مو د »کروان « چاپ ته تکيه کړې ده؛ ځکه دا يوازينی بشپړ چاپ و.

- کويتۍ »المجتمع« مجلې زمورد دې يادښتونو ژباړه د ۱۹۷۵ م کال د اګست په ۲۶ مه (د ۱۳۹۵ هـ کال د شعبان په ۱۸ مه) د خپلې ۲۶۴ مې ګڼې څخه پيل کړه. د دې ژباړې لپاره يوه مقدماتي سريزه او ځينې توضيحات استاد محمد الراشد ليکلي وو.

-وروسته »المجتمع« مجلې دا ژباړه په پرله پسې برخو کې خپروله، که څه هم د خپربدو په لړۍ کې ځينې ګډوډۍ رامنځته شوې، خو بالاخره يې د ۱۹۷۶ م کال د اکتوبر په ۱۲ مه (د ۱۳۹۶ هـ کال د شوال په ۱۹ مه) د ۳۲۰ مې ګڼې په خپربدو سره بشپړه کړه.

[۲۵] - اسماعيل حامی دانشمند ايضا حلی عثمانلی تاريخی قورونولوژيسی ج ۴ ص ۲۹۳ استانبول ۱۹۷۲ م .

ketabton.com - The Digital Library

-دا د سلطان عبدالحميد ثاني د يادښتونو لومړنۍ عربي ژباړه وه.

-خو دا اوسنی چاپ د هغو يادښتونو ټولګه ده چې «المجتمع» مجلې خپاره کړي وو. په دې کې يوازې لږ اسلوبي بدلونونه راوستل شوي، هغه برخې چې د چاپ پر مهال په تېروتنه پاتې شوې وې، بېرته ورزياتې شوې دي.

-همدارنګه مورږ ورسره يوه مقدمه هم ورزياته کړې ده چې پکې د سلطان عبدالحميد ثاني لنډه پېژندنه او د هغه د ژوند او واکمنۍ په اړه لومړني معلومات شامل دي.

-مورږ په دې مقدمه کې د سلطان عبدالحميد ثاني د فکر د ببلابېلو برخو په اړه لنډه پېژندنه وړاندې کړه، اووروسته مو د همدې يادښتونو په اړه معلومات ورکړل.

-همدارنګه هېر مونه کړل چې په هغو مسئلو باندې، چې زمورږ په نظر د لنډو څرګندونو اړتيا يې لرله، لنډې تبصرې وکړو. په دې برخه کې مو له باوري او مستندو سرچينو څخه ګټه واخيسته.

-ما د دې يادښتونو د عربي ژبې خپرول په دې موخه وکړل چې د عربو تاريخپوهانو او څېړونکو مخې ته د سلطان عبدالحميد ثاني نظرونه کېږدم؛ په ځانګړې ډول د هغو تاريخي پېښو په اړه چې دی پکې اصلي محورو.

-تر دې وړاندې ډېر عرب تاريخپوهان او څېړونکي يوازې د هغه مخالفو لوريو نظرونو ته لاسرسی درلود چې د سلطان عبدالحميد ثاني د واکمنۍ د دې تاريخي دورې په پېښو کې يې رول درلود. - همدارنګه د دغو پېښو په اړه اروپايي سرچينو هم د سلطان پر ضد نظرونه وړاندې کړي وو او يوازې يېړنيوکو بسنه نه وه کړې، بلکې په ډېرو مواردو کې يې د هغه په اړه مبالغه هم کړې وه.

-ما داسې وګڼله چې د دغو يادښتونو په وړاندې کولو سره به د سلطان عبدالحميد ثاني د واکمنۍ تاريخي انځور د څېړونکو او تاريخپوهانو لپاره تر يوه حده بشپړ شي.

-زما په اند، په هره تاريخي موضوع کې د دواړو لوريو د سرچينو شتون د دې سبب کېږي چې تاريخي ليکنه له انصاف او عدالت سره نږدې شي.

الله تعالی د برياو توفيق ورکوونکی دی.

استانبول – د ادهم افندي کوڅه – ارن کوی سيمه

۱۹۷۷ م کال

ketabton.com - The Digital Library

ډاکټر محمد حرب

ketabton.com - The Digital Library

د دویم چاپ مقدمه

-غواړم چې د سلطان عبدالحميد ثاني شخصيت عام عربي لوستونکي او د تاريخ متخصصو عربو څېړونکو ته وروپېژنم. دا پېژندنه به پر عثماني او ترکي سرچينو ولاړه وي؛ ځکه دا سرچينې عموماً د عربو په تاريخي حافظه کې لږې کارول شوې دي.

-کېدای شي د دې لامل دا وي چې زموږ ډېرو فرهنګي کسانو تر اوسه خپل معلومات له اروپايي سرچينو او هغو کتابونو څخه ترلاسه کړي دي چې په اروپايي ژبو ليکل شوي دي.

-سلطان عبدالحميد ثاني په ځانګړي ډول د عثماني کورنۍ له هغو سلاطينو څخه دی چې د عربي لوستونکي پام يې ترټولو ډېر ځان ته اړولی دی. د دې لپاره ډېر لاملونه شته چې زه يې ټول نه شم يادولای، خو يوازې ځينو بېلګو ته اشاره کوم.

-هغه موضوع چې زه يې اوس وړاندې کوم، دا ده چې سلطان عبدالحميد ثاني د هغو يادښتونو د ليکوال په توګه وروپېژنم چې زه يې د خپرولو هڅه کوم. له همدې امله دا پېژندنه بايد تر ډېره ساده اولنډه وي.

-په اسلامي نړۍ کې د عبدالحميد ثاني نوم د اسلامي يووالي د فکر بنسټ جوړوي؛ هغه فکر چې په تاريخي اصطلاح کې ورته »اسلامي يووالی» (الجامعة الإسلامية) ويل کېږي.

-دا نظريه پر دې ولاړه وه چې اسلامي ملتونه بايد د لوېديځ استعمار پرورانديې سره يو موټی شي. بېشکه عبدالحميد ثاني د دې فکر له مهمو پلويانو څخه و، او د دې هدف لپاره يې ګڼې لارې چارې وکارولې، چې له هغې ډلې يې د مسلمانو داعيانو هڅول او فعالول وو.

-د دې ډول کسانو څخه شيخ جمال الدين افغاني او شيخ عبيدالله يادېږي.

-له همدې ځايه موږ وينو چې د اسلامي يووالي په ډګر کې د کارکوونکو خلکو، که هغه د فکري اړخ له مخې وي او يا د عملي فعاليت له پلوه، د سلطان عبدالحميد ثاني پر فکر او هڅو يې ځانګړې پاملرنه کړې ده.

-په اسلامي نړۍ کې د سياسي او فکري خوځښتونو له پلوه هم د سلطان عبدالحميد ثاني تاريخ ته ځانګړې پاملرنه شوې ده، او دغو خلکو د هغه يادښتونه په خاص ډول استقبال کړي دي.

-ځکه چې لوېديځ استعمار د تبليغاتو او رسنيو له لارې د سلطان عبدالحميد ثاني د واکمنۍ د شو اړخونو د پټولو او کم رنګ کولو لپاره لوی رول لوبولی و.

ketabton.com - The Digital Library

-په عربي نړۍ کې بیا د عربي قومپالنې پلویانو سلطانعبدالحمید ثاني د استبدادي واکمنۍ د نښې په توګه ګڼلی دی. له بلې خوا اوسني ترکي قومپال سلطانعبدالحمید ثاني ځکه غندي چې د دوی په اند هغه عربانو ته ترترکانو ډېرپام کړی و.

-د هغه پوځ لپاره چې د سلطانعبدالحمید ثاني د نسکورولو لپاره استانبول ته روان شوی و، لومړی ګواښ کوونکی پیغام له عربانو، په ځانګړي ډول د مکې د شریف له خوا واستول شو. شریف ترهغه ارام نه شو، څویې د هغه پوځ مشرپه دې پیغام ونه غولاوه:

»مورد سلطان عبدالحمید د ساتنې لپاره استانبول ته روان یو«.

-په فلسطیني ډګرکې وینو چې فلسطینیان سلطان عبدالحمید ثاني په ډېردرناوي اوعزت سره یادوي؛ ځکه د دوی په باورهغه د دوی د سیمې ساتنه وکړه اوله هغې تېرنه شو. د هغه په نظر دا سپېڅلې ځمکه وه چې د مسلمانانو د خلیفه په توګه يې باید ساتنه کړې وای.

-له همدې امله یهودیانو له هغه سره کرکه پیدا کړه او دښمني يې ورسره وکړه، وروسته له دې چې دوی هڅه وکړه هغه او دولت ته يې مالي مرستې ورواندې کړي. د دې موضوع تفصیل به د دغو یادښتونو په مقدمه کې راشي.

-» سلطان عبدالحمید ثاني هغه مهال د هغوی په اصلي موخو پوه شو چې د دوی حقیقي نیتونه يې درک کړل. اووروسته د دوی درېځ د هغه پروړاندې او د هغه درېځ د دوی پروړاندې څرګند شو.

-په یهودي ډګرکې هېڅ یهودي کتاب له دې پرته نه دی لیکل شوی چې سلطانعبدالحمید ثاني وغندي؛ ځکه د دوی په اند هغه د صهیونیستې مفکورې مخه نیولې وه. کله چې دوی ونه توانېدل چې هغه قانع کړي، نود هغه له مخالفینو څخه يې ملاتړوکړ؛ که هغه د عثماني دولت دننه ډلې وې لکه اتحاد او ترقي اوورته نور، اویا د عثماني پوځ او دولت دننه ماسوني محفلونه.

-همدارنګه دوی په اروپا کې د رسنیو له لارې پراخ تبلیغات وکړل، تردې چې سلطانعبدالحمید ثاني يې داسې سلطان معرفي کړچې ننني فرهنګیان ترې کرکه کوي.

-په مصري ډګرکې وینو چې د سلطانعبدالحمید ثاني نوم په مصرکې د انګلیسي نفوذ له مخالفت سره تړل شوی دی. د برتانوي استعمارپروړاندې د سلطان عبدالحمید ثاني د سیاست له امله

ketabton.com - The Digital Library

طابا[۲۶] مصر د ملکیت د ثبوت لپاره لا پیاوړی دریځ ترلاسه کړ، او سلطانعبدالحمید هغه څوک و چې دعقبې له لارې یې له مصر څخه عربي ټاپووزمې ته د برتانوي نفوذ د خپرېدو مخه ونیوله ؛ د همدې لپاره یې د دغه بندر د عثماني کولو هڅه وکړه. د هغه نوم د خدیوي اسماعیل د زیاتو لګښتونو له مخالفت سره هم تړاو لري، همدارنګه یې د احمد عرابي پاشا ملاتړ کړی و.

-همدارنګه د خدیوي عباس حلمي په اړه د هغه دریځ هم د یادونې وړ دی؛ ځکه عباس حلمي کله ناکله د عبدالحمید ثاني د مخالفینو کوربه‌توب کاوه.

-په مصر کې د مصطفی کامل پاشا په مشرۍ د عثماني پلوه فکر راڅرګندېدل او د هغه اړیکې له سلطان سره، او همدارنګه د محمد فرید بېک اړیکې له حمیدي دورې او وروسته د «اتحاد او ترقي» له ګوند سره، د مصر په تاریخ کې ډېر مهم ځای لري.

-د سلطان عبدالحمید ثاني د شخصیت موضوع تل نوې او د بحث وړ پاتې شوې ده او تل یې د خلکو پام ځان ته اړولی دی. د دې خبرې د ثبوت لپاره همدا بس ده چې هغه په ۱۹۱۸م کال کې وفات شو، خو ترنن ورځې پورې د هغه په اړه څېړنې او بحثونه په اسلامي هېوادونو، عربي نړۍ، ترکیه او اروپایي هېوادونو کې په پراخه کچه دوام لري.

-د هغه په اړه تاریخي اسناد هم ورځ تر بلې پیدا او خپرېږي؛ داسې اسناد چې تاریخ ته نوي معلومات ورزیاتوي، پخوانۍ نظرونه بدلوي او نوي فکرونه رامنځته کوي.

-د حمیدي دورې او سلطان عبدالحمید ثاني په اړه دا یادښتونه ډېرې پوښتنې ځوابوي چې د عربي فرهنګي کسانو او تاریخ څېړونکو ذهنونه یې بوخت کړي دي.

د دې یادښتونو اهمیت له خوا ارخونو څخه دی:

۱ -دا د سلطان عبدالحمید ثاني خپل لیدلوری وړاندې کوي چې د خپل ملت د ستونزو په اړه یې بیان کړی دی ، هغه وینا چې وروسته له هغې وړاندې کېږي، کله چې نورو خلکو د خپلو بېلابېلو نظرونو او دریځونو له مخې خبرې کړې وي».

---

[۲۶] - د طابا مانا د متن له سیاق سره بدلیږي، خو که موخه مو جغرافیایي نوم وي، نو:
طابا د مصر یو سرحدي ښار دی چې د سینا ټاپووزمه په سوېل ختیځ کې، د عقبه خلیج پر غاړه، د مصر، اسرائیل او اردن سرحدونو ته نږدې موقعیت لري. طابا د سیاحت، سمندري تفریح او د مصر–اسرائیل د سرحدي تګ راتګ له امله مشهور دی.

ketabton.com - The Digital Library

۲ -دا د لوبديځ او اسلامي نړۍ، په ځانګړي ډول د عربي نړۍ، ترمنځ د شخړو د تاريخ په اړه مهم معلومات څرګندوي؛ لکه دا چې عربي هېوادونه څنګه ونيول شول، اروپاييانو څنګه عربي تېل وموندل اوولې يې اعلان نه کړل، او نورې ورته موضوعګاني.

-همدارنګه دا يادښتونه په اسلامي سياسي فکر کې »د فلسطين د ستر اهميت او حساس مقام په اړه هم معلومات وړاندې کوي.

- دا يادښتونه داسې نوي معلومات وړاندې کوي چې د هغو مهمو شخصيتونو په اړه له هغه څه سره توپيرلري چې مورږ تر اوسه لوستي او پرې پوه شوي يو؛ لکه د جمال الدين افغاني شخصيت او د مدحت پاشا شخصيت.
- دا مورږ ته د اسلامي هېوادونو د لوبديځپالنې د بهير د تاريخ او په اسلامي نړۍ کې د ډيموکراتيک نظام د پيل په اړه بنسټيز معلومات راکوي.

لومړی:

د دويم چاپ نوې ځانګړنې، چې دا د «دار الهلال» ځانګړی چاپ دی، دا دي:

۱ -په دې کې مهمې سرچينې ورزياتې شوې دي، د ښلګې په توګه:

- د سلطان عبدالحميد ثاني د لور، شهزادګۍ شادي (شاديه) له يادښتونو څخه کټه اخيستل شوې ده. دې شهزادګۍ د خپل پلار د واکمنۍ پېښې په خپل وخت کې ليدلې وې، او په دې وروستيو کې يې خپل يادښتونه په استانبول کې خپاره کړي دي.

۲ -د فتحي اوکيار له يادښتونو څخه کټه اخيستل شوې ده. هغه د سلطان عبدالحميد ثاني د جلاوطنۍ پر مهال د هغه ساتونکی و. د هغه يادښتونه هم په دې وروستيو کې په استانبول کې خپاره شوي دي.

۳ -د شيخ الاسلام جمال الدين افندي يادښتونه؛ هغه د عبدالحميد د واکمنۍ پر مهال شيخ الاسلام و. دا يادښتونه په نوې ترکي ژبه په استانبول کې خپاره شوي دي.

۴ -د رضا نور له يادښتونو څخه هم کټه اخيستل شوې ده. دا يادښتونه په ۱۹۸۰م کال کې په کويټ کې په عربي ژبه خپاره شول. ويل کېږي چې د دې کتاب اصلي ترکي نسخه په خپل وخت کې له خپرېدو منع شوې وه، او ليکوال يې د عبدالحميد ثاني مخالف و.

ketabton.com - The Digital Library

-مورِ له دې اثر څخه په ځانګړي ډول د ډاکټر رضا نور د سلطان عبدالحميد ثاني په اړه د نظر د معلومولو لپاره استفاده کړې ده.

۵ -همدارنګه د سر هنري وودزله یادښتونو څخه ګټه اخیستل شوې ده. هغه د عثماني سمندري ځواک لوړپوړی افسر و، د عبدالحميد ثاني معاصر و او د هغه په اړه يې ليکنې کړې وې. د هغه یادښتونه په دې وروستیو کې په استانبول کې په ترکي ژباړه خپاره شوي دي.

دويم: په دې چاپ کې دمهمو اسنادو زياتونې هم شاملې دي، چې عبارت دي له:

۱ -د هغه د اسنادو انځورونه لري«.چې د عبدالحميد ثاني په دوره کې د عربي تاريخ د څېړونکو لپاره مهم دي. دا د فرانسوي استخباراتو د هغو راپورونو انځورونه دي چې په شمالي افريقا کې د فرانسوي استعمار پروړاندې د عربي مقاومت په اړه دي، او همدارنګه هلته د عربانو او سلطان عبدالحميد ثاني ترمنځ د اړيکو په اړه معلومات لري.

۲ -د سلطان عبدالحميد ثاني هغه فرمان (منشور) هم پکې شامل دی چې د چين مسلمانانو ته يې لېږلی و. دا فرمان ښيي چې د اسلامي يووالي (الجامعة الإسلامية) فکر د عبدالحميد ثاني د داعيانو له لارې ترچين پورې رسېدلی و.

۳ -د هغه پرېکړې انځور هم پکې شامل دی چې سلطان عبدالحميد په بېجينګ کې د اسلامي پوهنتون د جوړولو په اړه صادرکړې وه. دغه پوهنتون يې د »حميديه پوهنتون د اسلامي علومو «په نوم ياد کړی و.

-ما د دې یادښتونو په ژباړه کې د وداد عرفي په هغه چاپ تکيه کړې ده چې په عثماني تورو خپور شوی و. هغه دا اثر د »اتحاد او ترقي« د دورې پر مهال خپورکړی و.

-وروسته مې د »سلک« چاپ او د عصمت بوزداغ هغه چاپ هم وکاراوه چې په نوې ترکي الفبا خپورشوی و؛ په ځانګړي ډول په هغو ځايونو کې چې د ځينو کلمو لوستل ستونزمن وو، يا هغه معلومات چې ما د وداد عرفي په اصلي چاپ کې نه وو موندلي، مرسته ورڅخه واخيستل شوه.

-هغه څه چې زه يې يادونه کوم، ډېر زيات نه دي.

هر څه چې ما د قوسونو په منځ کې راوستي، يوازې زما له خوا د يوې کلمې يا پېښې د وضاحت لپاره دي، څو لوستونکي موضوع په ښه توګه درک کړای شي.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه مطالب چې لږ وضاحت ته اړتیا لرله، ما په لمنلیکونو (حاشیو) کې د «م.حرب» په بڼه ورزیات کړي دي.

-ما په پیل کې د سرچینو یو لړلیک هم بر ابر کړی، څوورته مراجعه اسانه وي او یوازې یوې لنډې اشارې ته اړتیا ولري. په دې لړلیک کې مې تر ټولو مهمې سرچینې راوړې دي.

-د یادونې وړده چې ما د دې کتابونو نومونه په لاتیني تورو نه دي لیکلي، ځکه په چاپخانه کې یې لیکل ستونزمن وو؛ نو د ترکي کتابونو نومونه مې په عثماني تورو راوړل، ځکه د چاپ لپاره همدا بڼه اسانه او مناسبه وه.

ketabton.com - The Digital Library

سریزه -سلطان عبدالحمید ثاني (۱۸۴۲ – ۱۹۱۸م) ژوند پاڼه :

-عبدالحمید ثاني د سلطان عبدالمجید زوی و. سلطان عبدالمجید هغه سلطان و چې د تنظیماتو فرمان یې صادرکړی و؛ هغه فرمان چې د عثماني دولت د سمون او تنظیم لپاره د اروپایي نظام پر بنسټ جوړشوی و.

-عبدالحمید ثاني د ۱۸۴۲ م کال د سپټمبر په ۲۱ مه نېټه وزېږېد. هغه د خپل وروړمراد له واکمنۍ وروسته د ۱۸۷۶ م کال د اګست په ۳۱مه د عثماني دولت پر تخت کښېناست.

-کله چې دی یوولس کلن و، موریې وفات شوه. وروسته یې میرې د هغه روزنه پر غاړه واخیسته او له هغه سره یې د مورپه شان د مینې، شفقت او پاملرنې چلند وکړ.

-عبدالحمید ثاني د خپل وخت له مخې بنسټیز علوم زده کړل. له دې سره یې عربي ژبه هم زده کړه او ښه مهارت یې په کې پیدا کړ، همدارنګه یې فارسي ژبه هم زده کړه او په شاعرۍ کې یې هم طبع ازمویله.

-هغه له کوچنیوالي څخه یو پیاوړی شخصیت درلود.

-سره له دې چې د شاهي مانۍ شهزادګانو په یوه اروپایي چاپېریال کې ژوند کاوه، عبدالحمید ثاني یو دیندار انسان و. هغه به لمونځونه پر خپل وخت ادا کول، له حرامو کارونو څخه یې ځان ساته، شراب یې نه څښل، او په کلکه یې د مانۍ ښځو ته اجازه نه ورکوله چې په سیاست یا د دولت په چارو کې لاسوهنه وکړي.

-د هغه لور، شهزادګۍ عایشې، (د مصطفی مفتي اوغلو له کتاب څخه په نقل، مخ ۱۶۷) په دې اړه داسې کیسه کوي:

-»زما د پلار، سلطان عبدالحمید ثاني ، د عثماني دولت د سلطان په توګه د ټاکل کېدو په سبا، هغه د خپلې میرې سره ولیدل؛ هغه ښځه چې له هغې سره یې دومره مینه لرله چې زړه یې پرې ډک و.

دهغې لاس یې ښکل کړل او ورته یې وویل:

"ستا په مینه او مهربانۍ کې ما د خپلې مورد له لاسه ورکولو احساس ونه کړ. ته زما په نظر د خپلې اصلي مورپه څېر یې او له هغې څخه هېڅ توپیر نه لرې.

-ما ته د سلطاني والدې مقام ته وټاکلې".

ketabton.com - The Digital Library

(سلطانه والده هغه ځانګړی لقب و چې د سلطان مورته ورکول کېده او مانا يې دا وه :

(ملکه) خوزه له تا څخه په ټينګار غوښتنه کوم چې هېڅکله او په هېڅ ډول د دولت په چارو کې لاسوهنه ونه کړي. هغې هم دا خبره په بشپړه توګه ومنله.

-عبدالحميد ثاني په استبداد (خپلواکي واکمنۍ) تورن شوی و. د هغه شخصي واکمني هغه مهال پيل شوه چې د «مبعوثانو مجلس» (پارلمان) يې پرانيست، خو ډېر ژر يې دا مجلس د نامعلومې مودې لپاره وتاړه.

-دا بندول د ۱۸۷۸ م کال د فبروري په ۱۳ مه وشول، او د عبدالحميد ثاني شخصي واکمني نږدې دېرش کاله او پنځه مياشتې دوام وکړ؛ يعنې تر ۱۹۰۸ م کال د جولای تر ۱۳ مې پورې، هغه مهال چې پوځ د هغه پر ضد پاڅون وکړ او دی اړشو چې بيا پارلماني نظام اعلان کړي او مجلس د دويم ځل لپاره پرانيزي.

-خو عبدالحميد ثاني له خپلو مخالفينو سره نرم چلند کاوه او تر خپله وسه يې هڅه کوله چې هغوی ځان ته نږدې کړي. که به يې څوک تبعيد (جلاوطن) هم کړ، نو لږې ځای ته به يې لېږه، خو له مخکې به يې ورته لوړ مقام او ښه معاش ټاکه.

-د ښلګې په توګه، ده له عثماني مشهور شاعر نامق کمال او نومیالي عثماني ليکوال ضيا پاشا سره هم داسې چلند کړی و.

-دلته د ترکي فيلسوف رضا توفيق د هغه شعر ژباړه وړاندې کوم. هغه د «اتحاد او ترقي» له سترو مشرانو څخه و او د عبدالحميد ثاني د واکمنۍ له سختو مخالفينو څخه ګڼل کېده. هغه دا شعر د سلطان عبدالحميد ثاني له مړينې وروسته ليکلی و.

هغه وايي:

کله چې تاريخ ستا نوم ياد کړي،

حق به ستا په خوا کې وي، اې ستره سلطانه.

مورږ هغه کسان وو چې په بې شرمۍ مو
د زماني پر ستر سياستوال تورونه ولګول.

مورږ ويل چې سلطان ظالم دی،
او ويل مو چې سلطان لېونی دی.

ketabton.com - The Digital Library

موږ ویل چې باید د سلطان پر ضد انقلاب وشي.

موږ د شیطان هره خبره رښتیا وګڼله،

او د فتنې د راپارولو لپاره مو هڅې وکړې.

ته لېونی نه وې، بلکې موږ لېوني وو، خو موږ پرې نه پوهېدو.

موږ غاړې پریوه کمزوري تار ځوړنده کړې وه.

موږ یوازې لېوني نه وو، بلکې اخلاق مو هم له لاسه ورکړي وو؛

اې ستره سلطانه! موږ د نیکونو پر قبلې (مقدس لوري) توکلي وو.

-د عبدالحمید ثاني واکمني له ګڼو ستونزو سره پیل شوه. د صربیا او مونټینیګرو (تور غره) پاڅونونه روان وو؛ دا پاڅونونه د سلطان عبدالعزیز د واکمنۍ په وروستیو کې پیل شوي وو. د کریټ ټاپو وضعیت هم ګډوډ و او د عثماني دولت په ګټه نه و.

-د مصر خدیوي اسماعیل د بالکان په سیمه کې د عثماني دولت د مرستې لپاره ځواکونه ولېږل.

عثمانیانو د الکسانیچ (Aleksinac)په جګړه کې د صرب ځواکونو پروړاندې بریا ترلاسه کړې وه، خو کله چې عثماني ځواکونه بلګراد ته د ننوتلو په درشل کې وو، روسیې عثماني دولت ته یو ګواښوونکی خبرداری ورکړ.

-لوېدیځو هېوادونو، په ځانګړې ډول انګلستان، د روسیې د احتمالي لاسوهنې له امله اندېښنه پیدا کړه، نو دغو هېوادونو په استانبول کې مشهور ترساني کنفرانس جوړ کړ. دا کنفرانس د ۱۸۷۶م کال د ډسمبر په ۲۳ مه د عثماني دولت د بهرنیو چارو وزیر صفوت پاشا په مشرۍ جوړ شو.

-په همدې وړځ سلطان عبدالحمید ثاني په عثماني دولت کې مشروطه نظام اعلان کړ.

-په حقیقت کې دغه کنفرانس عثماني دولت دې ته اړکړ چې په بوسنیا، هرزګوینا او بلغاریا کې اصلاحات ترسره کړي.

-د ۱۸۷۷م کال د جنورۍ په ۱۸ مه په باب عالي (د عثماني دولت مرکزي اداره) کې د ۲۴۰ کسانو یو مجلس جوړشو، څو د بهرنیو هېوادونو وړاندیزونه وڅېړي.

ketabton.com - The Digital Library

-همدارنګه مدحت پاشا د ديني علومو دلوړو زده کړو محصلين ديته وهڅول چې د سلطان عبدالحميد پر ضد مظاهرې وکړي، خو هغه جګړې ته اړکړي.

-دغه مجلس سلطان دې ته اړکړ چې د کنفرانس وړاندیزونه رد کړي. له دې وروسته سفیرانو مجلس پربښود او عثماني دولت پې یوازې د روسانو پروړاندې له ستونزې سره مخامخ پربښود.

-کله چې ناپلیون درېیم په اروپا کې د قومي او نژادي ملتپالنې د فکر بنسټونه پیاوړي کړل، روسانو له دې فرصت څخه ګټه واخیسته او د پراخو تبلیغاتو له لارې پې د هغو خپلو سلاوي وروڼو(یوګوسلاویا اوسیدونکي) د ژغورلو هڅه پیل کړه چې د عثماني واکمنۍ تر سیوري لاندې اوسېدل.

-د ۱۸۷۷م کال د اپرېل په ۲۴مه روسيې دعثماني دولت په ضد جګړه اعلان کړه. په دې سره هغه مشهوره عثماني . روسي جګړه پیل شوه چې له ۱۸۷۷م څخه تر ۱۸۷۸م پورې پې دوام وکړ او په تاریخ کې د »حرب ۹۳ «په نوم مشهوره شوه.

-دا جګړه د عثماني تاریخ له لویو غمیزو څخه یوه وه. عثمانیانو یوازې خپلې ځمکې له لاسه ور نه کړې، بلکې ورسره د بلغاریا څخه استانبول ته د نږدې یو میلیون عثماني مسلمانانو د کډوالۍ ستونزه هم رامنځته شوه.

-دې کډوالۍ په بالکان کې مسلمانان لږکۍ (اقلیت) کړل. همدا پېښه د بلغاریا او نورو بالکاني هېوادونو کې د ننني اسلامي لږکیو د ستونزې پیل بلل کېږي.

-کله چې په دې جګړه کې یو میلیون عثماني مسلمانان کډوال شول، له دوی سره لویې ټولنیزې ستونزې هم راغلې؛ لکه د استوګنې اوژوند د امکاناتو ستونزې.

-په پای کې د ۱۸۷۸م کال د جنورۍ په ۳۱مه هغه ټرون وشو چې نهه میاشتې او اووه ورځې روانه جګړه پې پای ته ورسوله. سلطان عبدالحمید ثاني په خپلو یادښتونو کې د دې جګړې په اړه ډېرې خبرې کړې دي او د هغه له خبرو ښکاره درد او خپګان څرګندېږي.

-د عبدالحمید ثاني په اند، د هغه وخت د عامه نظر استازیتوب کوونکي مجلس د کمزورې پربکړې له امله ملت داسې جګړې ته داخل کړ چې نه پې ورته چمتووالی درلود او نه پې اړتیا وه.

-له همدې امله سلطان د ۱۸۷۸م کال د فبرورۍ په ۱۳مه د پارلماني نظام فعالیت تر نامعلومې مودې پورې وځنډاوه.

ketabton.com - The Digital Library

-وروسته د عثماني دولت بهرنیو چارو وزیر اړ شو چې د ایاسطفانوس (سان ستیفانو) تړون لاسلیک کړي؛ هغه تړون چې روسیې د ۹۳مې جګړې وروسته پر عثماني دولت تحمیل کړی و.

-په حقیقت کې دغه وزیر د تړون د لاسلیک پر مهال ژړلي وو، ځکه دا تړون د عثماني دولت پر زیان و.

-خو سلطان عبدالحمید ثاني په خپلو یادښتونو کې و ایي چې ده ډېرې هڅې وکړې خو د دې تړون اغېزې پر دولت کمې کړي، او د همدې لپاره یې د برلین تړون د لاسلیک هڅه وکړه. دا تړون د ۱۸۷۸م کال د جولای په ۳مه لاسلیک شو، یعنې د لومړي تړون څخه څلور میاشتې او یوولس ورځې وروسته.

د ۱۸۷۸م کال د مې په ۲۰مه، په داسې حال کې چې د روسیې اشغالګر پوځ د عثماني دولت په خاوره کې موجود و او دولت په همدې ستونزو بوخت و، یو ځوان چې علي سعاوي نومېده، له خپلو یو شمېر انقلابي ځوانانو ملګرو سره یې د سلطان عبدالحمید ثاني د لرې کولو او پر ځای یې د مراد د راوستلو هڅه وکړه؛ خو مراد په رو اني ناروغۍ اخته و. دا هڅه هم ناکامه شوه.

-د عثماني دولت د پورونو او د هغوی د خطر په اړه باید وویل شي چې د دولت پاتې پورونه، چې د عبدالحمید ثاني د پلار عبدالمجید او د هغه د تره عبدالعزیز له دورو څخه پاتې وو، په ۱۸۸۱م کال کې ۲۵۲ میلیونه طلایي لیرې ته رسېدلي وو. هغه مهال دا یوه ډېره لویه شمېره وه.

-انګلستان او فرانسه د عثماني دولت له مهمو پورورکوونکو څخه وو. سلطان عبدالحمید ثانی بریالی شو چې د پورونو ستونزه حل کړي او د دولت پورونه نږدې ترنیمایي پورې راکم کړي.

-له همدې امله عثماني مامورین، په ځانګړې ډول افسرانو، به چې کله معاشونه په ځنډ ترلاسه کول، ډېر شکایت او خپګان به یې کاوه. همدا موضوع د عبدالحمید ثاني په دوره کې د مامورینو د ناخوښۍ له لاملونو څخه یوه وه.

-د عبدالحمید ثاني د تره، سلطان عبدالعزیز، له مړینې پنځه کاله وروسته، عبدالحمید ثاني د هغه د مړینې موضوع بیا راپورته کړه. له همدې امله مدحت پاشا او د هغه ملګري د ۱۸۸۱م کال د جون په ۲۷ مه د یلدز محکمې ته د عثماني سلطان د وژنې په تور محاکمې ته وړاندې شول.

محکمې هغوی مجرم وبلل.

ketabton.com - The Digital Library

-د ۱۸۸۱ م کال د جولای په ۲۸ مه مدحت پاشا او د هغه ملګري د «عزالدین» په نوم ېږی کې د جلاوطنۍ او بند لپاره د طائف کلا ته ولېږدول شول، چې هلته په پوځي زندان کې وساتل شول.

-دا بند دوه کاله اونهه میاشتې دوام وکړ. وروسته مدحت پاشا او د هغه د زندان ملګری محمود جلال الدین پاشا په زندان کې مړه ومونډل شول؛ دواړه په خفګان (ستوني بندولو) سره وژل شوي وو.

-دا معلومه نه شوه چې د دې وژنې هڅوونکی څوک و. دا مهمه موضوع د سلطان عبدالحمیدثاني د یادښتونو لیکوال په ژوره توګه څېړلې ده.

-معلومه ده چې انګلستان هڅه وکړه مدحت پاشا له زندانه وژغوري او د هغه د تېښتې لپاره يې حتی په سره سمندرکې یوه برتانوي پوځي بېړۍ ځانګړې کړې وه.

-د ۱۹۰۵ م کال د جولای په ۲۱ مه ارمنیانو د سلطان عبدالحمیدثاني د وژلو لپاره یوه دسیسه جوړه کړه، چې په عثماني تاریخ کې د «د بم پیښې» په نوم مشهوره شوه. دا دسیسه ارمنیانو جوړه او عملي کړه او ملاتړ يې هم د عبدالحمید ثاني مخالفینو، «په ځانګړې ډول هغو کسانو، چې د خپرونو او رسنیو په ډګر کې يې کارکاوه، د هغه پروړاندې مخالف دریځ درلود».

-خو له دې سره سره، د عثماني دولت لپاره د عبدالحمیدثاني واکمني د ثبات دوره وه. خلکو د امنیت احساس کاوه، خو ځکه چې سلطان د دولت اداري په مستقیم او دوامدار ډول له خپل ځان سره ترلې ساتلې او د مطبوعاتو او سیاسي ازادیو محدودول يې کول، نو افسرانو او د لوړو علوموزده‌کوونکو، په ځانګړې ډول د پوځي طب محصلینو، له هغه سره مخالفت پیدا کړ.

-د عبدالحمیدثاني په دوره کې عربي مسئلې :

-په ۱۸۸۱ م کال کې فرانسې د الجزایر څخه راوړل شوي ۲۳ زره سرتېرې او د سمندري ځواکونو یوه ېږی وکاروله، او د نورو ځواکونو په مرسته يې پر تونس خپل حاکمیت (حمایه) وتپلو او د باردو تړون (قصرسعید) يې د ۱۸۸۱ م کال د مې په ۱۲ مه لاسلیک کړ.

-باب عالي (د عثماني دولت مرکزي اداري) پرې اعتراض وکړ، او د تونس امیرمحمود صادق پاشا د مرستې غوښتنه وکړه.

-عثماني دولت یوه زغره‌واله سمندري ېږی ورولېږله، خو د عثماني او فرانسوي سمندري ځواکونو ترمنځ د ځواک د نابرابرۍ له امله دغه ېږی اړه شوه چې د کریټ اوبو ته شاته ولاړه شي.

ketabton.com - The Digital Library

-په حقيقت کې عثماني دولت د تونس د دفاع توان نه درلود. هغه څه چې وې کړای شول، دا و چې د فرانسوي اشغال ته يې رسمي پېژندنه ورنه کړه .

-سلطان عبدالحميد ثاني تونس لا هم د عثماني دولت يوه برخه بلله او په رسمي کلني کتاب (سالنامه) کې يې هم همداسې يادوله.

-د عربي مسئلو په اړه د عثماني بهرنۍ پالیسۍ دويمه ستره پېښه د ۱۸۸۲ م کال د سپټمبر په ۱۵ مه پر مصر د بريتانيا اشغال و.

-د عثماني او مصري اړيکو حالت هغه مهال سخت شو چې خديوي اسماعيل د سلطان عبدالعزيز څخه د بهرنيو پورونو اخيستلو اجازه ترلاسه کړه.

-موضوع دې حد ته ورسېده چې خديوي اسماعيل په لسو کلونو کې له انګلستان او فرانسې څخه سل ميليونه طلايي پونډه پورواخيستلو.

-د دې موضوع د روښانتيا لپاره وايو چې د عثماني دولت ټول پورونه . وروسته له هغه چې عبدالحميد ثاني د کمولو هڅې وکړې او نږدې يې نيمايي ته راورسول . د خديوي اسماعيل د شخصي پورونو له ټول مقدارسره بر ابروو، سره له دې چې هغه يوازې د عثماني دولت د مصر د ولايت خديوي و.

-دې حالت سلطان عبدالحميد ثاني ته دا احساس ورکړی و چې خديوي ډېرزيات اسراف کوي.

-همدغه اسراف خديوي اسماعيل دې ته اړکړ چې د ۱۸۷۵ م کال په نومبر کې په سويس کانال کې خپلې شخصي ونډې د پلورلپاره وړاندې کړي.

-فرانسې هڅه وکړه چې دغه ونډې واخلي، خود بريتانيا د لومړي وزير ډزرايلي چټک اقدام او د دغو ونډو اخيستل د فرانسې هڅه ناکامه کړه.

-د دې کارپايله دا شوه چې د مصر د بريتانوي اشغال احتمال زيات شي؛ ځکه هغه مهال فرانسې دومره ځواک نه درلود چې په مصر کې د انګريز انو د پرمختګ مخه ونيسي.

-سره له دې، د اسماعيل له خوا د سويز کانال د ونډو پلورهم کومه ګټه ورونه رسوله.

-د اسماعيل د واکمنۍ پر مهال د مصر پوځ شاوخوا ۳۰ زره سرتېري او افسران لرل. وروسته د مصر په حکومت کې د اروپايي وزير انو د لاسوهنې له امله دا شمېر ۱۱ زرو ته راکم شو او ۲۵۰۰ افسران له دندې ګوښه شول.

ketabton.com - The Digital Library

-دا شمېر د پوځ د افسرانو نږدې نیمایي برخه وه، او له همدې امله په مصري وسلهوالو ځواکونو کې د ناخوښۍ احساس پیل شو.

-د مصري افسرانو شمېر د عثماني دولت د نورو تابعیتونو له افسرانو ـ لکه البانیانو، اباظهګانو، چرکسونو او نورو ـ په پرتله لږ و، خو دېر هغه افسران چې تقاعد ته اړکړل شول، مصریان وو.

-همدغو کسانو نارضیتي پیدا کړه او په مصر کې د لومړي ځل لپاره د قومي احساس (ملي‌پالنې) فکر راڅرګند شو. په دې بهیر کې احمد عرابي بېک مهم شخصیت وګرځېد.

-د دې نوي حالت په پایله کې سلطان عبدالحمید ثاني د ۱۸۷۹ م کال د جولای په ۲۵ مه یو شاهي فرمان صادر کړ چې له مخې یې خدیوي اسماعیل پاشا له واکه لیرې او د هغه مشر زوی او ولیعهد محمد توفیق پاشا یې پرځای وټاکل شو.

-اسماعیل له سلطان عبدالحمید ثاني څخه وغوښتل چې اجازه ورکړي په استانبول کې پاتې شي او هلته له خپلو شتمنیو ګټه واخلي. سلطان اجازه ورکړه او اسماعیل په استانبول کې میشت شو.

-اسماعیل په استانبول کې د بایزید سیمې په خپلې مانۍ او د بسفورپر غاړه د امیرګان سیمې په اوړنۍ مانۍ کې اوسېده».

نومورې د ۱۸۹۵ م کال د مارچ په ۲ مه په استانبول کې د ۶۵ کلونو په عمر وفات شو.

-معلومه ده چې اسماعیل خپلې زده کړې د پاریس په پوځي اکاډمۍ کې کړې وې.

-د عبدالحمیدثاني او اسماعیل د اړیکو په اړه یوه بله موضوع دا ده چې د عبدالحمیدثاني تره، سلطان عبدالعزیز، یاسي ادا ـ چې استانبول ته نږدې یوه کوچنۍ او شکلي ټاپو دی ـ اسماعیل ته ډالۍ کړې وه. کله چې عبدالحمید ثانی واک ته ورسېد، هغه ټاپو یې بېرته د دولت ملکیت وګرځولو

-اوس د احمد عرابي بېک د خوځښت موضوع ته راګرځو.

-سلطان عبدالحمیدثاني د احمد عرابي ملاتړوکړ، هغه ته یې د میرلوا رتبه ورکړه او همدارنګه یې د لومړۍ درجې حمیدي مډال ورکړ.

ketabton.com - The Digital Library

-معلومه ده چې په مصر کې له امیرلوا څخه لوړې پوڅې رتبې یوازې د سلطان له خوا ورکول کېدې. په دې توګه عرابي د امیرلوا احمد عرابي پاشا په نوم مشهورشو.

-عرابي پاشا د اروپايي کارکوونکو دندود پای ته رسولو پرېکړه وکړه. انګلستان او فرانسې پرې اعتراض وکړ او له باب عالي (عثماني مرکزي حکومت) سره يې خبرې وکړې چې پوڅې ځواک ولېږي.

-خود مصر د ملي خوځښت د ځپلولو لپاره د اروپايي استعماري هېوادونو په ګټه د عثماني پوځ کارولو به په ټوله اسلامي نړۍ کې د خلافت مقام ته زيان رسولی وای، او د اسلامي يووالي له هغه اصل سره به په ټکر کې و چې عبدالحميد ثاني په خپله د خپلې پالیسۍ بنسټ ګرځولی و.

-په همدې وخت کې عرابي پاشا د مصر د صدراعظم مقام ته ورسېد.

-د ۱۸۸۲ م کال د جون په ۱۱ مه په اسکندريه کې ګډوډۍ رامنځته شوې، ځکه شمېر اروپايان ووژل شول او څلور قونسلان ټپيان شول.

-له همدې امله د مديترانې سمندر د برتانوي بېړيو قوماندان امیرال سيمور، په داسې حال کې چې انګلستان اعلان کړی و چې په مصر کې به د بهرنيانو ساتنه کوي، د جولای په ۱۱ مه د سهار په ۶:۳۰ بجو د سمندري توپونو په وسيله پر اسکندريه برید پيل کړ.

-برید پر اسکندريه پرله‌پسې دوام وکړ. بله ورځ، يعنې د جولای په ۱۲ مه، انګريز انو ښارونيو.

د ۱۸۸۲ م کال د سپټمبر په ۱۲ مه سرکرانټ وولسلي د التل الکبير په جګړه کې د شلو دقيقو په ترڅ کې د عرابي پاشا ځواکونه مات کړل.

-د سپټمبر په ۱۵ مه برتانوي پوځ قاهرې ته داخل شو او بريتانيا احمد عرابي سيلان (اوسنی سريلانکا) ته جلاوطن کړ.

-بريتانيا تل دا خبره کوله چې د مصر او سودان اشغال يې موقتي دی، او دا اشغال نه رسمي بڼه لري او نه قانوني حيثيت؛ خو په عملي ډول يوو اقعيت و.

-سره له دې، مصر په رسمي ډول لا هم د عثماني دولت تابع و. مصر تر ۱۹۱۴ م کال پورې. هغه کال چې بريتانيا پرې خپله رسمي حمايه اعلان کړه. هر کال استانبول ته د عثماني تابعيت اړوند اسناد او نښې لېږلې.

-همدارنګه له امیرلوا څخه لوړې پوڅې رتبې یوازې د سلطان له خوا ټاکل کېدې.

ketabton.com - The Digital Library

-د عبدالحميدثاني په دوره کې د عثماني او مصري اړيکو درېيمه مهمه موضوع د ۱۹۰۶م کال د عقبې[۲۷] مسئله وه.

-وروسته له هغه چې عثمانيانو هڅه وکړه د انګريز انو د ستراتيژيکو لارو د ساتنې حلقه تنګه کړي، او بريتانيا د حجاز د اوسپنې د پټلۍ له امله اندېښمنه شوه. په ځانګړي ډول هغه مهال چې جرمني په بغداد کې د اوسپنې پټلۍ د پروژې له لارې د اروپايي قدرتونو سيال شوی و. سلطان عبدالحميدثاني د مکې د اوږدې اوسپنې پټلۍ په جوړولو بوخت و.

-دا پروژه د اسلامي پانګې او مسلمانو کارګر انو په مرسته روانه وه. د حجاز اوسپنې پټلۍ ترمدينې منورې رسېدلې وه او استانبول يې له دمشق او مدينې سره نښلولې وه.

-په همدې دوره کې سلطان په جنوبي فلسطين کې، د غزې او لوط سمندرګي ترمنځ، د بئرالسبع ښار جوړ کړ.

-په ۱۹۰۱م کال کې عثماني ځواکونه هلته مېشت شول او د هغې شاوخوا يو کوچنی ښارګوټی جوړ شو.

-په حقيقت کې دا يوه ستراتيژيکه عثماني پوځي اډه وه چې د سينا ټاپووزمې، عربي ټاپووزمې، د حجاز لارې او مصر څارنه يې کوله.

-همدارنګه د هغې له لارې د هغو انګريز انو څارنه کېده چې مصر يې اشغال کړی و.

-همدا ستراتيژيکه عثماني اډه، چې د يوې زړې ځاه (بئر) پر شاوخوا له پاتې ړنګوځايونو جوړه شوې وه، د عقبې مسئلې د پيل له لاملونو څخه وه.

-په ۱۹۰۵م کال کې انګريز انو ځينې يمني قبايل وهڅول چې د عثمانيانو پر ضد پاڅون وکړي، خو عثماني ځواکونو دغه پاڅون وځپه.

-بريتانيا پوه شوه چې په يمن کې د عثمانيانو پر ضد د زيان رسولو توان نه لري؛ ځکه يمن د سره سمندر او عدن خليج له پلوه يوه ستراتيژيکه سيمه وه.

-له همدې امله انګريز انو د مصر پرپوله يوه پېښه جوړه کړه. دا پېښه د عقبې په نوم د يوه کلي پېښه وه.

---

[۲۷] - عقبه د عقبه خليج (Gulf of Aqaba)او د هغه شاوخوا سيمې ته اشاره کوي.په ۱۹۰۶م کال د عقبې مسئله د عثماني امپراتوری او مصر(چې هغه مهال د بريتانيا ترنفوذ لاندې و) ترمنځ د سرحدي لانجې موضوع وه.

ketabton.com - The Digital Library

-انګلستان غوښتل چې دې کلي ته خپل سرتېري واستوي؛ ځکه باب عالي (عثماني حکومت) هلته د حج د چارو لپاره د مصري سرتېرو شتون ته اجازه ورکړې وه.

-په دې توګه بریتانیا غوښتل د سره سمندر شمال ختیځې دروازې کنټرول کړي او له هغه ځایه عربي ټاپووزمې ته د ننوتلو لاره بر ابره کړي.

-سلطان عبدالحمیدثاني خپل یو وفادار یاور، امیرلوا رشدي بېک (چې وروسته پاشا شو)، سیمې ته ولېږه.

-هغه له دوو پوځي قطعاتو او یوې توپخانې سره عقبې ته ولاړ او هلته موجود مصري سرتېري پې له سیمې و ایستل، وروسته له دې چې هغوی ته پې وویل دا د سلطان امر دی.

-د عبدالحمیدثاني په فرمان، رشدي بېک د طابا ښارګوټی هم د مصري سرتېرو له ایستلو وروسته ونیو، څو انګریزان له یوې ترسره شوې چارې سره مخامخ کړي.

-بریتانیا پوه شوه چې د پولو پر سر له عثماني دولت سره د نږدې شخړې په درشل کې ده؛ په ځانګړې ډول وروسته له هغه چې په قاهره او د مصر په نورو ښارونو کې خلکو مظاهرې وکړې،
-د عبدالحمیدثاني په ملاتړ پې شعارونه ورکړل او د انګلیسي اشغال د پای غوښتنه پې وکړه.

انګلستان باب عالي ته یو ګواښوونکی پیغام واستاوه چې که په لسو ورځو کې عقبه او طابا ونه سپارل شي، نو دوی به پې ونیسي.

-باب عالي (د عثماني دولت مرکزي حکومت) رشدي بېک ته د دواړو کلاوو د تشولو لپاره هېڅ ټیلیګرام ونه لېږه.

-انګلستان په خپل ګواښ کې وویل: که د دې ګواښ مثبت ځواب ورنه کړل شي، نو دا د دوی حق دی چې له عثماني دولت سره جګړه وکړي.

-د دې لپاره چې انګلستان موضوع نوره هم لویه وښیي، خپل اتلانتیک سمندري ځواک ته پې امر وکړ چې د جبل الطارق له لارې مدیترانې سمندر ته داخل شي، څو هلته له برتانوي مدیترانې سمندري ځواک سره یوځای شي.

-سلطان عبدالحمیدثاني انګلستان ته خبرورکړ چې د بریتانیا دا فشارنه مني. هغه وویل:

ketabton.com - The Digital Library

-«مصر په رسمي ډول د عثماني دولت يوه برخه ده، او انګلستان د هغه څه د غوښتلو هېڅ حق نه لري چې غواړي يې. د مصر او عثماني دولت ترمنځ سرحدونه يوازې د مصر او عثماني دولت افسران حل کولای شي».

-د ۱۹۰۶م کال د اکتوبر په لومړۍ نېټه عثماني او مصري افسرانو د سرحدونو تنظيم پيل کړ، او پايله دا شوه چې طابا د مصر برخه وپېژندل شوه.

-عبدالحميدثاني او يهوديان :

-کله چې بارون هيرش مړ شو، هغه هيله لرله چې د روسيې د يهوديانو لپاره په ارجنټاين کې يو وطن جوړکړي.

-خو کله چې تيودورهرتزل د يهودانو په مسئله کې داخل شو، موضوع يوازې د روسيې له يهوديانو سره محدوده پاتې نه شوه، بلکې د ټولو يهودانو موضوع وګرځېده.

-هغه وطن چې دوی يې غوښتنه کوله نورارجنټاين نه و، بلکې فلسطين و؛ او فلسطين هغه مهال د عثماني دولت يوه برخه وه.

-د عبدالحميدثاني په دوره کې د شاهي مانۍ د ساتونکو مشر تحسين پاشا په خپلو يادښتونو کې داسې ليکي:

-«يو لوړپوړی صهيونستي يهودي شخصيت چې د اتريش تابع و، استانبول ته راغی او غوښتنه يې وکړه چې د بيت المقدس په سنجق (ولايت) کې دې د يهودانو لپاره يو وطن جوړشي.

-دغه شخصيت وويل چې دی د صهيونيستانو په استازيتوب خبرې کوي، او مشهور بانکدار روتشيلډ د دې کار ترشا ولاړدی.

-د دې يهودي د غوښتنې بنسټ دا و چې په فلسطين کې دې يهودي کلي جوړشي ، هغه ځای به د عثماني حکومت له خوا ټاکل کېږي، او که حکومت وغواړي، نو په دغو کليو کې به د اسلامي کورونو د شتون مخنيوی هم نه کېږي.

-له بهر څخه راتلونکي يهوديان به د ستر دولت (عثماني دولت) قوانين او نظامونه مني. په بدل کې به د عمومي پورونو په مسئله کې لازمې مرستې او اسانتياوې ورانديې کېږي، او د دې لپاره به ليکلی کافي ضمانت هم ورکول کېږي.

ketabton.com - The Digital Library

-ځکه چې دغه یهودي شخصیت خپل اعتبار او نفوذ درلود، او دا موضوع د عمومي پورونو له مسئلې سره تړاو درلود، نو مور دا موضوع د شاهي حضور (سلطان) مخې ته وړاندې کړه او سلطان د هغه د لیدلو اجازه ورکړه.

-سلطان په دې غوښتنه کې ګڼ خندونه ولیدل؛ ځکه فلسطین، چې خپل مبارک ځایونه لري، د سیاسي طمعو او هیلو لپاره یوه حساسه سیمه ده.

په پای کې دغه اتریشي صهیونستي یهودي له استانبول څخه تش لاس خپل هېواد ته ستون شو.

-د دې لیدنې وروسته، د سلطان عبدالحمیدثاني په امر، د عثماني دولت سفیرانو ته په واشنګټن، برلین، ویانا، لندن او پاریس کې لارښوونه وشوه.

-دغو سفیرانو د صهیونستي خوځښت څارنه پیل کړه او خپل راپورونه یې پرله‌پسې سلطان ته لېږل.

-همدارنګه، د سلطان د امر له مخې، دوی په هغو هېوادونو کې د یهودي مشرانو سره لیدنې کولې چې دوی پکې دندې ترسره کولې.

-د همدې امر پر بنسټ عثماني دولت پوه او باخبره کسان د اروپا صهیونستي غونډو ته لېږل، څو معلومات راټول کړي، او د اروپا د ورځپاڼو او مجلو هغه برخې به یې هم لېږلې چې په اروپا کې د یهودانو د فعالیتونو په اړه وې.

-په دې توګه عبدالحمیدثاني خپله د یهودانو په اړه د عثماني سیاست بنسټیزې کرښې وټاکلې او د فلسطین د مسئلې په اړه یې د دوی فکر درک کړ.

-د ۱۸۹۰م کال د جون په ۲۸مه او د همدې کال د جولای په ۷مه سلطان عبدالحمیدثاني دوه شاهي فرمانونه صادرکړل، چې پکې ویل شوي وو:

-«صهیونیستان دې د شاهي قلمرو (عثماني خاورو) ته ونه منل شي او بېرته دې هغو ځایونو ته ولېږل شي چې له هغه ځایه راغلي دي».

-عبدالحمیدثاني خپل امرونه د املاکو چارواداري ته هم ورسول چې فلسطین ته د کډه کېدونکو کسانو لپاره دې ځمکې ونه پلورلې شي.

ketabton.com - The Digital Library

-محرم فوزي طوغای په یوه مقاله کې چې د ۱۹۴۷م کال د مې په ۲مه یې د ترکي مجلې »بیوک طوغو «کې د «فلسطین او د یهودانو مسئله» ترسرلیک لاندې خپره کړې وه، داسې لیکي:

-»د یهودي خوځښت پروړاندې د عبدالحمیدثاني دا ډول مخالف دریځ دا معنا لرله »چې هغه به د ده د تاج او تخت د له منځه تلو لامل شي«.

نه یوازې دا، بلکې په پایله کې د عثماني دولت د کمزورۍ کیدو او ړنګېدو سبب هم کېدای شي«.

-ترکي ډکروال حسام الدین ارتورک په خپل کتاب »د دوو دورو پټ رازونه «کې چې په ۱۹۵۷م کال کې په استانبول کې خپور شوی، داسې لیکي:

-»تیودور هرتزل او لوی خاخام په شخصي ډول سلطان عبدالحمیدثاني ته غوښتنه وړاندې کړه، څو د بیت المقدس په سنجق (ولایت) کې یو خپلواک یهودي وطن جوړ شي؛ خو عبدالحمیدثاني هغوی وشړل«.

-نظام الدین تبه‌دلي اوغلي د دې موضوع په اړه داسې تبصره کوي:

-»د سلطان عبدالحمیدثاني له خوا له هرتزل سره دا ډول چلند .لکه څنګه چې سلطان پخپله پوه شوی و.دا احتمال درلود چې هرتزل او یهودیان د سلطان د پیاوړي کولو لپاره کاروکړي«.

-د سلطان عبدالحمیدثاني مخالفین په لاندې ډول وو:

۱ -د ارمنیانو ملاتړ او د هغوی د خوځښت پیاوړتیا چې د سلطان عبدالحمیدثاني پر ضد و.

۲ -په بالکان کې د قومي خوځښتونو ملاتړ، څو دا سیمه له عثماني دولت څخه جلا شي.

۳ -د کردي قومي خوځښت ملاتړ، چې په ۱۸۸۰م کال کې راڅرګند شو او د ۳۰ ببلابېلو کردي قبیلو د یووالي هڅه یې پیل کړې وه.

٤- د عثماني دولت څخه د هر ډول خپلواکۍ غوښتونکي خوځښت ملاتړ کول.

٥-د اتحاد او ترقي د خوځښت د ځواکونو پیاوړي کول او هغوی هڅول چې د دولت په سیاسي وضعیت کې بدلون راولي.

ketabton.com - The Digital Library

-سلطان عبدالحميد او د«اتحاد او ترقي ګوند» :

-اتحاد او ترقي ګوند په عثماني دولت کې لومړی سیاسي ګوند و. دا ګوند په ۱۸۹۰م کال کې رامنځته شو. یو پټ سازمان و چې له هغو پټو دلو څخه جوړشوی و چې د پوځي ښوونځي او پوځي طب زده‌کوونکي یې غړي وو«.

-د دې بنسټ موخه دا وه چې د عبدالحميدثاني له واکمنۍ سره مخالفت وکړي او هغه له واکه لرې کړي.

-په ۱۸۹۷م کال کې د دې پټ سازمان فعالیتونه افشا شول، نو د هغه ګڼ غړي جلاوطن کړل شول او ځینې یې پاریس ته وتښتېدل.

-سلطان عبدالحميدثاني د عمومي امنیت مشر لوا احمد جلال الدین پاشا پاریس ته ولېږه، څو د اتحاد او ترقي د مخالفو غړو نظر بدل کړي. هغه په دې کار کې د ډېرو کسانو په قانع کولو بریالی شو.

-عبدالحميد هغوی ته په دولت کې لوړې دندې هم ورکړې، خو مخالفینو، چې په سر کې یې احمد رضا بېک و، خپل مخالفت ته دوام ورکړ.

-د ۱۹۰۲م کال د فبروری له ۴مې تر ۹مې پورې په پاریس کې د عثماني ازادي غوښتونکو یو کنفرانس جوړشو، چې د عبدالحميد ثاني د حکومت ټول مخالف عناصر پکې ګډون‌وال وو، او په سر کې یې اتحاد او ترقي ګوند و.

-د دې کنفرانس له پرېکړو څخه یوه دا وه چې عثماني دولت دې د قومي او نژادي بنسټ پر اساس په خپلواکو سیمه‌ییزو حکومتونو ووېشل شي.

-ځینو کسانو، لکه احمد رضا بېک، له دې نظر سره مخالفت وکړ؛ خو زیاترو د دې پرېکړې ملاتړ وکړ.

-کنفرانس له اروپایي هېوادونو وغوښتل چې د سلطان عبدالحميدثاني د واکمنۍ د پای ته رسولو او هغه له تخت څخه د لیرې کولو لپاره مداخله وکړي.

-په عثماني خاوره کې، په ځانګړې ډول په سلانیک او مناستر کې، اتحاد او ترقي خپلې ځانګې پرانیستې. ځوان افسران، په ځانګړې ډول د ملازم او یوزباشي (سروانی) رتبو کسان، ورسره یوځای شول.

ketabton.com - The Digital Library

-وروسته د لوړو رتبو افسران هم ورسره یوځای شول، تر دې چې ویل کېږي په ۱۹۰۸م کال کې د عثماني درېیم پوځ (په بالکان کې) ټول افسران د اتحاد او ترقي غړي وو.

-له دغو کسانو څخه یو د توپخانې لوی افسر مصطفی کمال افندي (چې وروسته مصطفی کمال اتاترک شو) هم و، خو وروسته له اتحاد او ترقي ګوند څخه جلا شو.

-د اتحاد او ترقي ټولنې په یوه یادداشت کې چې یې په عثماني دولت کې د بهرنیو هېوادونو قونسلانو ته لېږلی و، له هغوی غوښتنه کړې وه چې د عبدالحمیدثاني د واکمنۍ د پای ته رسولو لپاره مداخله وکړي.

-دې ټولنې د سلطان پر ضد له بالکاني یاغیانو سره هم ائتلاف وکړ.

-د اتحاد او ترقي غړو باور درلود چې د عبدالحمید ثاني په لرې کولو سره به د دولت ببلابېل قومونه سره نږدې شي، او اروپایي هېوادونه به نور د عثماني دولت په چارو کې ستونزې نه جوړوي.

-هغوی داسې تصورکاوه چې اروپایي هېوادونه به د عثماني دولت د ساتنې ژمنه وکړي.

-په دې توګه د عبدالحمید ثاني شخصي او غیرمشروطه (غیر دیموکراتیک) حکومت پای ته ورسېد.

-خو وروسته له مشروطه نظام څخه عثماني دولت بوسنیا او هرزګوینا له لاسه ورکړې، چې دې حالت اتحاد او ترقي ګوند سخت وارخطا کړ.

-د ۱۹۰۸م کال د جولای په ۲۳مه عبدالحمیدثاني اړ شو چې دویم ځل مشروطه نظام اعلان کړي.

-له دې وروسته د اتحاد او ترقي ټولنې واک ترلاسه کړ او اعلان یې وکړ چې د فرانسې د انقلاب اصول پلي کوي:

»ازادي، عدالت، مساوات او وروروليې .

-د همدې کال، یعنې ۱۹۰۸م، د اکتوبر په ۱۵مه بلغاریا له عثماني دولت څخه خپلواکي اعلان کړه.

ketabton.com - The Digital Library

-کریټ ټاپو د اکتوبر په ۶مه د یونان سره د یوځای کېدو اعلان کړی و، او لکه مخکې چې یادونه وشوه، بوسنیا او هرزګوینا هم جلا شول.

-د ۱۹۰۹م کال د اپریل په ۱۳ مه عثماني پوځ یوه پېښه جوړه کړه چې په تاریخ کې د ۳۱ مارت پېښې په نوم مشهوره شوه.

-وروسته دا پېښه سلطان عبدالحمیدثاني ته منسوبه شوه اوویې ویل چې ګواکې هغه غوښتل د اتحاد او ترقي ګوند پر ضد د محافظه‌کارو عناصرو پاڅون رامنځته کړي.

-پوځ له همدې پېښې څخه د سلطان عبدالحمید ثاني د لیرې کولو لپاره د یوه دلیل په توګه استفاده وکړه.

-هغوی د هغه د عزل (له واکه د لرې کولو) د خبرولو لپاره ځلور کسیز پلاوی ورولېږه، خو په دغه پلاوي کې هېڅ ترک غړی نه و.

-د دغه پلاوي په سرکې یو یهودي و او درې نورکسان چې یو یې: ارمنی، بل البانی او دریم ګرجی وو. هغه یهودي ایمانویل قراصو نومېده، چې وروسته یې په لیبیا کې د ایټالوي اشغال پر مهال هم یو بدنام رول ولوباوه.

-سلطان عبدالحمیدثاني د ۱۹۰۹م کال د اپریل په ۲۷ مه له تخت څخه د خپل ورور سلطان محمد رشاد لپاره تېرشو.

-له دې وروسته سلطان عبدالحمیدثاني اړشو چې له خپلې کورنۍ سره په اورکادې کې خپل د جلاوطنۍ ځای، سلانیک ښارته ولاړشي؛ دا هغه ښارو چې د متن له مخې یهودي نفوذ پکې ډېرو.

-د سلطان عبدالحمیدثاني د جلاوطنۍ ځای هم په همدې ښارکې یوه مانۍ وه چې د الاتیني په نوم د یوه یهودي ملکیت وه، او د متن له مخې دا کار د عبدالحمید د سپکاوي لپاره شوی و.

-د ۱۹۱۸م کال د فبروري په ۱۰ مه سلطان عبدالحمید ثاني، د سلطان عبدالمجید زوی، د ۷۶ کلونو په عمر وفات شو.

د هغه په جنازه کې نړدې د استانبول ټول ولس ګډون وکړ.[۲۹]

[۲۸] - کریټ ټاپو د مدیترانې سمندر یو لوی ټاپو دی چې د یونان سویل ته موقعیت لري. په تاریخي لحاظ، کریټ د عثماني امپراتورۍ تر واک لاندې هم پاتې شوی و، خو د ۱۹مې پېړۍ په وروستیو کې هلته د یونان سره د یوځای کېدو خوځښتونه پیاوړي شول.

[۲۹] - د سلطان عبد الحمید ثاني د ژوند سرچینې:

ketabton.com - The Digital Library

سيركاجي

تربه‌دارکوخه – ديوان يولو – استانبول

اود مولانا جلال الدين رومي ميدان – قونيه

استانبول

ډاکټرمحمد حرب

۲۳ جولای ۱۹۸۵م

۱ -سلطان عبدالحميد ثاني، »خاطرات عطارد مجموعه سي«، ګني ۱ تر ۷، جنوري ۱۳۳۵هـ رومي – مي ۱۳۳۵هـ رومي، استانبول.

۲ -سلطان عبدالحميد خان، »خاطرات«، د جهان کتابخاني چاپ، وداد عرفي، استانبول، ۱۳۴۰هـ / ۱۳۳۸هـ.

۳ -Ikinci Sultan Abdülhamit, Hatira Defteri، اسمت بوزداغ، د کِروان خپرندويه اداره، استانبول، ۱۹۷۵م.

ketabton.com - The Digital Library

-دویمه برخه :

د اصلي ژبې څخه د متن بشپړه ژباړه

د بیلربی مانۍ [په استانبول کې]

د ۱۳۳۳ رومي کال د مارچ لومړۍ نېټه

=]۱۳۳۶ هجري = ۱۹۱۷ میلادي[

دلوېدیځ کلیز مسخره دی!

-زمور کلیزه تر اوسه د لوېدیځ دکلیزې د مفهوم له مخې نه وه تنظیم شوی، خو اوس په عثماني دولت کې نوی کال په داسې حال کې پیلوو چې مور دوه کلیزې لرو:

-یوه دیني کلیزه چې د محرم له میاشتې پیلېږي، او بله حکومتي کلیزه چې د مارچ له میاشتې پیلېږي.

-وروسته کال د جنورۍ له میاشتې پیل کړل شو.

-زه نه پوهېږم چې آیا د دولت ادارو، د وزیرانو شورا، د مبعوثانو مجلس او د اعیانو مجلس، او همدارنګه زما دروند ورور، اعلیحضرت سلطان محمد رشاد، دې مسئلې ته فکر کړی دی که نه؟

-دا چې نوی کال د جنورۍ په نوم نه پیلېږي، د «لومړۍ میاشتې» په نوم، یوځه مسخره اوبې‌معنا ښکاري!!

-یو کال د لومړۍ کانون په میاشت پای ته رسېږي، او بل کال د دویم کانون په میاشت پیلېږي!!

-باید داسې فکرونه شي چې زه د لوېدیځ کلیزې د منلو مخالف یم. دا چې ما دلته د دې په اړه څو کرښې لیکلي، باید داسې معنا ترې و انخیستل شي.

-که د هر نوي شي ځینې کمزورۍ وي، هیله ده چې وخت به یې اصلاح کړي.

۲ مارچ ۱۳۳۳ رومي

-زما یادښتونه د تاریخ لپاره دي :

-زما د پرون ورځې لیکنو نن زه دې فکر کولو ته اړ کړم چې زه د تېر وخت په اړه د خپلو ځینو یادښتونو د نه لیکلو له امله ځومره افسوس او پښېماني احساس کړم.

ketabton.com - The Digital Library

-زه اوس د دې په اړه فکرکوم، »په داسې حال کې چې د سګرټو د لوګي په تاوېدونکو کړیو کې ډوب شوی یم«.

-ما اوږد ژوند کړی دی، اوږده دوره مې واکمني کړې ده، او د ډېرو مهمو پېښو شاهد پاتې شوی یم.

-له همدې امله، زما یادښتونه یوازې زما شخصي موضوع نه ده، بلکې د تاریخ لپاره هم ارزښت لري؛ په یوه یا بله بڼه، په حقیقت کې دا تر تاریخ پورې اړه لري.

-کله چې زه د سلطنت پر تخت وم، ما منظمې مطالعې ته کافي وخت نه شو موندلای. همدارنګه زما د ولیعهدۍ دوره هم تېره شوه او په هغه وخت کې مې ډېرو شیانو ته پام نه کاوه. زما هغه مهال حالت د خپل درونده ورور سلطان رشاد د حالت په څېر و، چې زما له لیرې کېدو وروسته یې د سلطنت پر تخت تکیه کړې وه.

-هغو کسانو چې زه یې تېې کړم، مراد یې ماسوني اتل وښود :

-هغه ادیبان چې زما د مشر ورور سلطان مراد پنځم پلویان وو، او وروسته یې پر ما نیوکې او سپکاوي وکړ، موخه یې دا وه چې سلطان مراد خلکو ته د یو پوه، شاعر، ملي او پیاوړي شخصیت په توګه وښیي، څو خلک پرې مینه پیدا کړي.

-خو هغه، الله دې پرې رحم وکړي، له علم او کمال څخه بې برخې و، سربېره پر دې چې په لیکلو او املا کې هم کمزورې و.

-ما د هغه یو لیک لیدلی و چې دخپل ورور فواد پاشا د زوی مېرمنې، اونعمت مېرمنې ته لیکلی و، کله چې فواد پاشا د درملنې لپاره نیس ښار ته روان و. ما د دغه لیک یوه کاپي واخیسته؛ ځکه دغه لیک د لیکوال د انشا او املا کمزورې یې څرګندوله.

-زما مرحوم ورور مراد له فواد پاشا څخه ډېر، بلکې ډېر زیات وېرېده.

-د دې وېرې یو لامل دا و چې ضیا پاشا. چې هغه مهال یې د «بېک» رتبه لرله. د سلطنتي میراث په اړه یوه لیکنه خپره کړې وه.

-ضیا بېک له فواد پاشا سره ژوره دښمني لرله. داسې ښکاري چې ضیا پاشا زما مرحوم تره، سلطان عبدالعزیز ته سپارښتنه کړې وه چې فواد پاشا د صدراعظمۍ مقام ته وټاکي؛ خو کله چې فواد پاشا دغه مقام ترلاسه کړ، نو له ضیا پاشا سره یې مرسته او نیکي ونه کړه.

ketabton.com - The Digital Library

-ولیعهد له ادیبانو څخه وپرېده :

-ماهم په هغه وخت کې له ضیا بېک سره مینه نه لرله، حتی هغه مهال هم چې د باشاتوب رتبې ته ورسېد. ځکه چې هغه خپله هوښیارتیا تر ډېره د هغو کسانو پر ضد کاروله چې له هغوی سره یې کینه لرله.

-ضیا یو ډېر حریص او د غچ اخیستنې په لټه کې سړی و، چې تل به یې په انتقام پسې منډې وهلې.

-دلته د هغه لیک متن راوړم چې ولیعهد مراد افندي. چې وروسته د سلطان مراد پنځم په نوم سلطان شو. لیکلی و. دا لیک د فواد پاشا پرورانديې د ولیعهد د وېرې او احتیاط څرګندونه کوي:

-قدرمنې او باعفتې مېرمنې ته:

-کله چې موږ ته خبر راورسېد چې د درانه او لوی فواد پاشا د مزاج خر ابوالي او ناروغۍ له امله هغه راتلونکې اوونۍ اروپا ته د درملنې لپاره سفر کوي، نو دې خبر پر موږ ژور اغېز وکړ.

له لوی خدای تعالی، چې د بشپړو نعمتونو څښتن دی، څخه غواړو چې ژر تر ژره هغه ته روغتیا ورکړي.

-په حقیقت کې موږ له دې پېښې څخه ډېر زیات اغېزمن شوو، او د دې له امله موږ ته ډېر غم او اندېښنه پیدا شوه.

-موږ په رښتیني او اخلاص سره له خدای تعالی څخه. چې د شفا حقیقي ورکوونکی دی. غواړو چې هغه ته ژر روغتیا ورکړي، او هیله لرو چې الله تعالی به هغه د خپل رحمت او ساتنې تر سیوري لاندې وساتي.)

۲۱ جمادي الآخر، کال ۲۸۵

-زه د دې لیکلو پر مهال د مرحوم مراد ترځنګ وم. حالت دې حد ته رسېدلی و چې هغه دا لیک په یو ځل په وروستي شکل نه وه لیکلی؛ بلکې څو ځله یې مسوده جوړه کړې وه ، بیا یې په ډېر احتیاط او ورووالي سره پاکه او وروستۍ بڼه ورکړې وه . [۳۰]

[۳۰] - یادونه:-په اصلي متن کې د دوو کلمو لاندې کرښې ایستل شوې وې، چې په عثماني لیکدود کې همداسې لیکل شوې وې. سلطان عبدالحمید ثاني د دې له لارې غوښتل د سلطان مراد د ژبني کمزورۍ څرګندونه وکړي. (د محمد حرب توضیح) .

ketabton.com - The Digital Library

-زه ادب او تاریخ خوښوم :

-ما منظمې زده‌کړې هغه مهال پیل کړې، کله چې سلانیک ته له تګ څخه دوه یا درې میاشتې تېرې شوې وې؛ یعنې له هغه ذهني سستوالي او بدلون وروسته چې د حالاتو له امله راباندې راغلی و.

-د پوهې او زده‌کړې هغه برخې چې زما لپاره تر ټولو خوښې دي، ادب او تاریخ دي.

-زما د سختو ورځو او کړاوونو پر مهال د علمي زده‌کړو له امله ما د عزت او لوړ مقام یوه لویه برخه ترلاسه کړه، او هم مې روحي ارام وموند.

-اوس، د الله شکر دی، زه کولای شم خپل فکرونه په لا پیاوړي او ښه سبک بیان کړم.

-ما د اوږدو له لارې د فرانسوي ژبې څو کلمې زده کړې دي، او په سلانیک کې مې د اوږدې جلاوطنۍ پر مهال هڅه وکړه چې دا ژبه په منظم ډول زده کړم.

-اوس زه کولای شم د قاموس په مرسته هغه لیکونه اوورځپاڼې چې مطالعه کومې ، درک کړم، او په اسانه پرې پوهېږم.

-ما یوازې پر هغو ادیبانو خواخوږي لرله چې پر ما پې برید کړی و:

-آه! هغوی زه د ادب دښمن ګڼلی وم، او همداسې پې اعلان کړی و.

-نه! زه د ادب دښمن نه یم؛ بلکې د بې‌ادبۍ مخالف یم. زه د ادیبانو دښمن نه یم؛ بلکې د هغو کسانو مخالف یم چې له ادب څخه بې برخې دي.

عامه نظر هغه ځواک نه و چې زه پې دې ته اړکړم چې ضیا ببک له استانبول څخه لرې کړم، که هغه د وزارت څخه وه او یا د ولایت له مقام څخه.

-بلکې اصلي لامل د هغه د علم او فضیلت درناوی و.

-که داسې نه وای، نو کله چې ما مدحت پاشا اروپا ته جلاوطن کړ، څو مخالفینو زما پر ضد اعتراض وکړ؟

حال دا چې هغه پر خلکو ډېر نفوذ درلود، او د دوو سلاطینو (پاچایانو) د لیرې کولو په پېښو کې پې مهم رول درلود.

ketabton.com - The Digital Library

-که زه د ادب دښمن وای، نو ما به نامق کمال بېک ته هغه معاش چې ما له خپل جیب څخه ورکاوه، د هغه ترمړینې پورې نه ورکاوه.

-او ما به د هغه زوی ته په حکومت کې دنده نه ورکوله.

-که زه د ادب دښمن وای، نو ما به د اکرم بېک او ابوالضیا توفیق بېک له خوا رامنځته شوې ستونزې او تکبر نه وای زغملی.

-او که زه د ادب دښمن وای، نو ما به د هغوی د پورونو د ادا کولو لپاره خپله مرسته نه وای وړاندې کړې...

-د عبدالحق حامد بېک په اړه :

»ما به عبدالحق حامد بېک ته ښه معاش ورکاوه؛ هغه به کله ناکله په داسې حالت کې و چې ما به یې حالت سم کړ«.

-که زه د ادب او تاریخ د هنردښمن وای، نو ما به د مراد بېک (تاریخ لیکونکي) بېپروایي نه وای زغملې؛ هغه څوک چې یوه موده یې زما د تاج او تخت پر ضد فعالیت کړی و.

-ما به دا هم نه وای منلې چې هغه دې زما د سلطنت تروروستۍ شېبې پورې د دولت په خدمت کې پاتې شي او له مناسب معاش څخه دبرخمن وي.

نه! زه بیا هم ټینګارکوم چې زه د ادیبانو رښتینی ملګری او خواخوږی وم.

-که زه د ادیبانو او لیکوالانو دښمن وای، ایا داسې کسان نه وو چې هغوی د کوڅو په منځ کې ووژني[۳۱]؟

مارچ ۱۳۳۳ رومي

-ډاکټر ناظم: یو سرکښ او کینه‌ناک کس :

[۳۱] - یادونه:
-طلعت پاشا، چې د اتحاد او ترقي د درېیو مهمو مشرانو له ډلې و، په خپلو یادښتونو کې د دې موضوع په اړه د سلطان عبدالحمید ثاني د نظر د بیان پر مهال داسې لیکي:
-کله چې ارمني سیاستوال کیرکور زهراب ماته وویل :سلطان عبدالحمید ثاني خپل ورور مراد وژلی دی«،
-ما ورته وویل :دا خبره له نږدې او له لرې هېڅ امکان نه لري«.
(د طلعت پاشا یادښتونه، د ټوکه، چمتو کوونکی: ترک تاریخپوه جمال قوتای، لومړی ټوک، مخ ۴۳۷، استانبول، ۱۹۸۳م) .
-دا کتاب د طلعت پاشا یادښتونه دي، چې د ستر ترک تاریخپوه جمال قوتای له تبصرو سره خپور شوی دی.

ketabton.com - The Digital Library

»زما ملګري راته وویل چې د «قاضي کوی» په بېړۍ کې يې د يوې غاړې د خونو په برخه کې د څلورو يا پنځو کسانو ترمنځ تودې او جدي خبرې اترې اوربدلې وې«.

-په دې بحث کې يوه کس په سختۍ سره د هغه وخت په پراخې ببوزلې نيوکه وکړه او حکومت يې مسؤل وباله.

-بل کس، چې برېتونه يې ژېړرنګ ته نږدې وو، په غوسه ځواب ورکړ. هغه په خبرو او حرکاتو کې سخت و اوويې ويل:

»دا اورمورِ ته عبدالحميد ثاني پرښې دی. هغه مدحت پاشا زنداني کړ او بيا يې وواژه، او داسې لاره يې غوره کړه چې حتماً به مورِ دې حالت ته رسوي«.

-زما ملګري د پلټنې او څېړنې وروسته پوه شول چې د دې خبرو ويونکی ډاکټر ناظم بېک سلانيقي و.

-ما د دې ډاکټر ناظم بېک په اړه له شلو کلونو راهيسې اوربدلي وو. هغه له احمد رضا بېک سره يوځای زما پر ضد فعاليت کاوه .[۳۲]

-هغوی به ماته ويل :ډاکټر ناظم بېک د اتحاد او ترقي له سخت دريځو مهمو غړو څخه دی) «.[۳۳]

---

[۳۲] - د احمد رضا بېک په اړه:
-ډاکټر رضا نور په خپلو يادښتونو کې د احمد رضا بېک په اړه داسې ليکي:
»احمد رضا بېک د اتحادچيانو د خوشحالولو لپاره خپل عزت له لاسه ورکړ.
-احمد رضا بېک چې کله په اروپا کې و ډېر بد کارونه يې وکړل . ، ډېر مشهور نوم يې درلود.
-خو د دې لپاره چې له اتحادچيانو څخه ګټه واخلي، په هر ډول ناپاکو لارو يې د هغوی خدمت کاوه.
-په پای کې احمد رضا د اعيانو د مجلس غړی شو، خو اتحادچيانو وروسته هغه ته سپکاوی وکړ.
-احمد رضا ډېر لنډ نظره انسان و.
-هغه د مبعوثانو د مجلس رئيس شو، خو د انصاف له مخې هغه يو بېچاره سړی و. سره له دې، په مجلس کې يې داسې قانوني تېروتنې او جرمونه وکړل چې د هغه شخصيت، بلکې ټول وجود يې له منځه وړلو ته بسنه کوله.
-خو هغه دا کارونه يوازې د خپل مقام د ساتلو لپاره کول«.
(ډاکټر رضا نور، د رضا نور يادښتونه، ژباړه: بهجت رشيد غالب، د کويت د «المجتمع» مجله، پنځمه او شپږمه برخه، ګڼې ۵۳۴ او ۵۳۵، د ۱۹۸۱م کال د جون ۷ او ۳۰مه) ..

[۳۳] - د اتحاد او ترقي په اړه:
-فتحي اوکيار په خپلو يادښتونو کې ليکي:
»اتحاد او ترقي هغه ټولنه وه چې په ۱۸۹۰م کال کې د استانبول د پوځي طب د مدرسې پنځو زده‌کوونکو جوړه کړه.
-وروسته دې ټولنې په عثماني دولت کې دننه او بهر خپلې پټې څانګې جوړې کړې.
-دا ټولنه په عثماني هېواد کې د مشروطه (ديموکراتيک) خوځښت لومړنی او تر ټولو پياوړی محرک و«.
-(فتحي اوکيار، »په درېيو دورو کې يو سړی«، استانبول، ۱۹۸۰م، مخونه ۳ او ۴) .

ketabton.com - The Digital Library

-هغه پرځان ډېر مغرور و»اوله هېڅا سره يې جوړه نه راتله. داسې انسان و چې ملګرتيا يې نه کوله، نو ځکه په هغه کې د دوستۍ مينه هم نه وه.

-ما به کله ناکله له خپلې مانۍ څخه د خپلو مخالفينو ژوند اوکړنې څارلې. زه پوهېدم چې ډاکټر ناظم ېېک خپل اصلي مسلک، يعنې طبابت، نه ترسره کوي، بلکې سياست ته يې مخه کړې ده.

-خو دا کوم ډول سياست و چې هغه تعقيبوه؟

-هغه په کومو چارو بوخت و؟ دا موضوع روښانه نه وه. خو داسې ويل کېدل چې هغه په ېېلابېلو اوګډو سياسي فعاليتونو کې بوخت و.

-خو هغوی ويل چې د هغه يوه ځانګړنه دا وه چې د خپلو ملګرو په منځ کې په دې مشهور و چې هر ډول دنده به چې ورته سپارل کېده، که کوچنۍ به وه يا لويه، په ډېر تينګار به يې ردوله.

-زه دلته د ډاکټر ناظم ېېک د شخص په اړه خبرې نه کوم؛ هغه سړی چې ځان يې دومره وړوبا له چې حتی زما هغه لقب هم له ما څخه لرې کړي چې ما د ميراث اووړتيا له مخې ترلاسه کړی و.

-بلکې زه د هغه بې ارزښته سپکاوي په اړه خبرې کوم چې هغه ماته وکړ،هغه مهال چې هغه د «قاضي کوی» په ېېړۍ کې د يوې غاړې په کوچنۍ خونه کې ناست و«.

-ايا عبدالحميد ثاني اوربل کړی و که نه؟ او ايا هغه مواد چې د اورد بلېدو سبب کېدای شول، د عبدالحميد ثانيله واکمنۍ مخکې د درې سوه کلونو د ګډوډۍ او کمزورۍ په اوږده دوره کې موجود وو که نه؟!

-دا ځای د دې موضوع د بحث ځای نه دی، ځکه دا تاريخ دی، او ډاکټر ناظم ېېک او د هغه ملګري به يوه ورځ د تاريخ برخه شي.

-دوی له واکه لرې کړل شول، خو د هغه کارونو لسمه برخه يې هم ونه کړه

-ما حکومت د ۱۳۳۴ رومي کال په جولای مياشت کې [۱۹۰۸ ميلادي = ۱۳۲۶ هجري] دغو «مجاهدينو» ته وسپاره) ![34]

-له دې وروسته به دې سرچينې ته د فتحي اوکيار په نوم اشاره کېږي؛ ځکه دا کتاب د فتحي اوکيار يادښتونه دي، هغه څوک چې په سلانيک کې د جلاوطنۍ پر مهال د سلطان عبدالحميد ثاني ساتونکی و، او وروسته د اتاترک د دورې له مهمو کسانو څخه شو.

[34] - يادونه :

-سلطان عبدالحميدثاني دلته د خپلو مخالفو پاځونوالو لپاره د «مجاهدينو» کلمه په طنزي ډول کارولې ده.

-په متن کې ياد شوي دوه تاريخونه دا دي:

ketabton.com - The Digital Library

-او د راتلونکي کال په اپرېل کې سلطنت زما درانه او جلالتمآب ورور، يعنې نوي سلطان ته وسپارل شو.

-زما د واکمنۍ پر مهال زمور عثماني پولې له اشقودرې [۳۵] څخه دبصرې ترخليج پورې غځېدلې وې.

- ، او د تورسمندرله سيمو څخه د افريقا تردښتو پورې.

-که مور د »المانا‌ک دوغوطه «د ۱۹۰۸م کال له خپرونې او د همدې کال له نوې کېنې سره پرتله کړو، نوزما ځاينا‌ستوته به روښانه شي چې ما کومه سوځېدلې سيمه نه ده پرېښې»بلکې ما يوه پراخه سيمه پرېښې ده چې له دېرشو ميليونو څخه ډېرنفوس يې درلود، اوهمدارنګه مې يو پوځ هم پرېښی دی«.

-له هغه وخته چې هغوی په واک کې لاس‌وهنه وکړه، لس کاله تېرشوي دي. ايا هغوی تو انېدلي دي چې د خپلې واکمنۍ په موده کې د هغه څه درېيمه برخه ترسره کړي چې ما د خپل سلطنت په موده کې ترسره کړي وو؟!

-راځئ درېيمې برخې ته هم نه ځو، ځکه درېيمه برخه هم ډېره ده؛ راځئ يوازې يوه لسمه برخه وو ايو. ايا هغوی دومره کارهم ترسره کړی دی؟!

-زما په دوره کې پورونه له ۳۰۰ ميليونو څخه ۳۰ ميليونو ليرې ته راکم شول .

-کله چې ما واک ترلاسه کړ، زمور عمومي دولتي پورونه نږدې درې سوه ميليونه ليرې وو.

-زه پردې بريالۍ شوم چې دا پورونه دېرش ميليونو ليرې ته راکم کړم؛ يعنې تر يوې لسمې برخې پورې يې راټيټ کړم، سره له دې چې د دوو لويو جګړو لګښتونه او د ځينو کورنيو پاڅونونو د ځپلو مصارف هم پرې ورکړل شول.

لومړی: په ۱۹۰۸م کال کې د اتحاد او ترقي خوځښت د عبدالحميد ثاني پر ضد پاڅون او د مشروطه نظام اعلان.
دويم: په ۱۹۰۹م کال کې د هغه له تخت څخه ليرې کول.
(د محمد حرب توضيح) .

[۳۵] - آشقودره په البانيا هيوادکی موقعيت لری .

ketabton.com - The Digital Library

-خو ناظم ببک او د هغه ملګري، چې زما له واک څخه وروسته (اتحاد او ترقي) واک ته ورسېدل، -دا رقم چې زماد واک پرېښودو پر مهال دېرش میلیونه لیرې و، څلورسوه میلیونو لیرې ته لوړکړ؛ یعنې دیارلس بر ابره پې زیات کړ!! [۳۶]

-یعنې زما ځاینا ستو. دلته زما مطلب زما وروسلطان رشاد نه دی، ځکه هغه د سلطنت په چارو کې اصلي واک نه درلود. بلکې زما مطلب د اتحاد او ترقي ټولنې غړي دي، د پورونو په زیاتولو کې پې سترفعالیت او بریالیتوب وښود.

-نو فکروکړئ، کله چې ما د عثماني تخت پرسرقدم کېښود، حالات او شرایط څنګه وو؟!

-زه هڅه کوم چې هغه وختونه را یاد کړم:

-په بوسنیا او هرزګوینا کې پاڅون روان و، عثماني پوځ ماتې خوړلې وه، او د مونټینیګرو (تورې غرنۍ سیمې) او صربیا په سیمو کې محاصره شوی و.

-صربیا د عثماني دولت پر ضد د منظم او خطرناک پوځ په وسیله جګړه اعلان کړه.

له همدې حالت څخه هغه ستره اووېروونکې روسي جګړه رامنځته شوه) . [۳۷]

---

[۳۶] - یعني قرضونه پې څلورسوه لیروته ورسول .

[۳۷] -

یادونه : په بوسنیا او هرزګوینا [په اوسني یوګوسلاویا کې] کې د عثماني دولت پر ضد پاڅون رامنځته شوی و. په همدې وخت کې په صربیا او مونټینیګرو کې هم د عثماني دولت پر ضد پاڅونونه راپورته شول.
-په کریټ کې هم د عثماني دولت حالت ډېر ترینګلی و، تر دې چې د مصر خدیوي اسماعیل ځینې ځواکونه د دولت د مرستې لپاره ولیږول.
-کله چې عثماني قوماندان عثمان پاشا د الکسیناج په جګړه کې د روسي جنرال چرنیایف په مشرۍ د صربي ځواکونو پر وړاندې بریا ترلاسه کړه، او عثمانیانو د بلګراد د نیولو لپاره چمتووالی ونیو، روسیې عثماني دولت ته خبرداری ورکړ.
-له همدې امله اروپایي هېوادونه د روسیې له نفوذ څخه اندېښمن شول.
-په ۲۳/۱۲/۱۸۷۶ ز کال په استانبول کې د «ترسانۀ کنفرانس» جوړ شو، چې په هغه کې د عثماني دولت ترڅنګ انګلستان، جرمني، فرانسه، اتریش ـ هنګري او ایټالیا هم ګډونوال وو. د انګلستان استازی لارد مارکي سالسبوري و، چې د روسیې له سختو مخالفینو څخه ګڼل کېده. سالسبوري فکر کاوه چې که عثمانیان یوازې له روسیې سره جګړه وکړي، نو خامخا به ماتې وخوري. هغه دا هم درک کړې وه چې انګلستان نور نشي کولای د روسیې پر وړاندې د عثماني دولت ملاتړ وکړي، ځکه انګلستان له هغه وخت راهیسې چې د علي پاشا ـ د انګلستان ملاتړي ـ په ۱۸۷۱م کال کې وفات شوی و، د عثماني دولت ملاتړ پې کم کړی و. له همدې امله سالسبوري عثمانیانو ته سپارښتنه وکړه چې د جګړې د درولو لپاره لږه قرباني ومني.
-سالسبوري له سلطان عبدالحمیدثاني سره وکتل او هغه ته یې د حالاتو وضاحت ورکړ. په داسې حال کې چې سلطان عبدالحمیدثاني په بشپړ ډول پوهېده چې عثماني دولت له روسیې سره د جګړې توان نه لري. خو د عثماني دولت چارواکو، په خانګړي ډول مدحت پاشا، سلطان دې ته اړ کړ چې جګړه اعلان کړي.
-دا جګړه د ۱۸۷۷م کال د اپرېل په ۲۴مه پیل شوه. روسي ځواکونه تر «آیا اسطفانوس» سیمې پورې ورسېدل، چې دا د عثماني پلازمېنې استانبول یوه څنډه وه. جګړه د ۱۸۷۸م کال د فبروري په ۱۹مه په استانبول کې د آیا اسطفانوس د ټرون په لاسلیک کولو سره پای ته ورسېده.

ketabton.com - The Digital Library

-مدحت پاشا د هغه عمومي فوق‌العاده مجلس مشري کوله چې د یادې مسئلې [یعنې جګړې] د څېړلو او بحث لپاره جوړ شوی و. مدحت پاشا د خلکو د ډېر باور او زیاتې مینې وړ شخصیت و.

-دغه ټرون ۲۹ مادي لرلې. تر ټولو خطرناکه ماده یې شپږمه ماده وه، چې د بلغاریا د امارت د جوړېدو په اړه وه. د دې مادې له مخې به بلغاریا د عثماني دولت په چوکاټ کې به خپلواکه اداره لرې، او ټول رسمي مامورین به له عیسویانو څخه ټاکل کیږي.
-دې مادې د بلغاریا د امارت ساحه ډېره پراخه کړه او هڅه یې وکړه چې دغه امارت د ایجي سمندر ته لاره ولري. د دې ټرون له مخې د بلغاریا د امارت ټاکل شوې سیمه، چې د عثماني امپراتورۍ تر سیاسي واک لاندې خودمختاره اداره وه».

-دا ټولې کورنۍ او بهرنۍ پېښې او حالات، په طبیعي ډول، زما د سلطنت د دورې له املې رامنځته شوې نه وو؛ ځکه چې ما د دوو پرلەپسې پاچایانو [عبدالعزیز او مراد] له ګوښه کېدو وروسته، او د یوې ۹۳ ورځنۍ وزارتي ستونزې او د سلطنت د تشې په حالت کې مې د سلطنت چارې په لاس کې واخیستې.
-ملت مدحت پاشا وټاکه، هغه جګړه غوره کړه؛ نو ولې زه ملامت کړای شم؟
-کله چې ملت ادعا کوله چې د پوخ فکر او بلوغ مرحلې ته رسېدلی دی، ما سمدلاسه مدحت پاشا د صدراعظمۍ مقام ته وټاکه؛ ځکه چې هغه د خلکو د باور وړ شخصیت و. په دې توګه مې د ملت پر وړاندې هغه مسئلې پرېښودې چې روسیې وړاندې کړې وې؛ یعنې له روسیې سره د جګړې منل یا د هغې ردول.
-(د سان استفانو ټرون له مخې) بلغاریا یوازې اوسنی بلغاریا نه، بلکې مقدونیه او لوېدیځه تراکیه [چې اوس په یونان کې ده] هم پکې شامله وه، ان تر دې چې د قرقلر ایلي سیمه هم پکې شامله وه، چې نن ورځ د ترکیې له ولایتونو څخه یو ولایت دی.
-د دې ټرون په دوهمه ماده کې د مونټینیګرو خپلواکي له عثماني دولت څخه اعلان شوې وه. په درېیمه ماده کې د سربیا خپلواکي او له نیش ښار سره یوځای کېدل یاد شوي وو. په پنځمه ماده کې د رومانیا خپلواکي ومنل شوه او دوبروجه سیمه ورکړل شوه. د ټرون د نولسمې مادې په دوهم بند کې روسیې ته اجازه ورکړل شوه چې اردهان، قارص، باتوم او بایزید، تر اوسني ترکیې پورې د سوغاتلي غره پورې، ونیسي.
-کله چې د آیا اسطفانوس ټرون په همدې بڼه د سلطان عبدالحمیدثاني د لاسلیک لپاره وړاندې شو، هغه رد کړ او ویې نه مانه. هغه دوک نیکولا ته خبر ورکړ چې دی به په هېڅ حالت کې دا ټرون لاسلیک نه کړي؛ نه د ده پر شخصي فشارونو، نه د دولت پر فشارونو، او نه د هر ډول حالاتو او پایلو له املې.
-سلطان عبدالحمیدثاني د دې ټرون له لاسلیک څخه ځلور میاشتې او یوولس ورځې وروسته هغه لغوه کړ او وتوانېد چې پر ځای یې د برلین ټرون رامنځته کړي، چې د مخکینې ټرون په پرتله یې د عثماني دولت عزت او حیثیت ته ډېره پاملرنه کړې وه.
د دې ټرون ژباړه وګورئ په:
محمد فرید، «تاریخ الدولة العلیة العثمانیة»، قاهره، ۱۹۱۳م، مخونه ۳۷۰ــ۳۸۰.
د لا زیاتو معلوماتو لپاره وګورئ:
یلماز اوزطونه، «د ترکیې لوی تاریخ»، استانبول، ۱۹۷۸م، اووم توک، مخونه ۱۶۱ــ۱۶۲.

[۳۸] - (۱) دغه فوق‌العاده عمومي مجلس د ۱۸۷۷م کال د جنورۍ په ۱۸مه [۱۲۹۴هـ] په استانبول کې په باب عالي کې جوړ شو. د دې مجلس شمېر ۲۴۰ کسان وو، چې له هغوی څخه ۶۰ تنه عیسویان وو. [۳۸]
-مدحت پاشا په دې مجلس کې یوه احساساتي وینا وکړه او د مجلس غړي یې وهڅول چې له روسیې سره جګړې ته داخل شي. همدارنګه مدحت پاشا د لوړو زده کړو محصلینو ته لارښوونه وکړه چې د جګړې په ملاتړ مظاهرې وکړي.
-دا مظاهرې تر سلطاني مانۍ پورې ورسېدې او محصلینو د جګړې غوښتنه کوله. د دې لپاره چې مدحت پاشا سلطان ته اندېښنه پیدا او فشار پرې راوړي ، عثماني مطبوعاتو ته یې هم لارښوونه وکړه چې د جګړې غوښتنه وکړي او خلک د هغې منلو ته وهڅوي.
-مدحت پاشا دا اوازه هم خپره کړه چې له واکه لرې شوی سلطان مراد، چې د رواني ناروغۍ له املې ګوښه شوی و، ببرته روغ شوی او کولای شي د سلطان عبدالحمید ثاني پر ځای واک ته ورسېږي.

ketabton.com - The Digital Library

له همدې امله زه د ۹۳مې جګړې [د رومي کليزې له مخې] [۱۸۷۷م = ۱۲۹۴هـ] مسؤل نه يم. ځکه نه زما شخصي مسؤليت و او نه د سلطان په توګه زما مسؤليت و.

-ملت مد حت باشا غوره کړ او هغه جګړه اختيارکړه نو بيا زما څه مسوليت وه :

-کله چې د جګړې په اړه خبرې کوو، زه و ايم: هغه قوماندانان چې ما په هغه وخت کې تاکلي وو، هغوی د جګړې د قوماندې او پوځي چارو مسؤليت درلود. که څه هم د دولت د مشر په توګه ما عمومي واک درلود، خو د جګړې د عملياتو مستقيمه اداره د پوځي قوماندانانو او مسؤلو کسانو په لاس کې وه».

-په هغه وخت کې هغه قوماندانان يوازې د هماغې دورې په تاريخ کې نه، بلکې د عثماني دولت په پخوانيو او راتلونکو دورو کې هم له نادرو قوماندانانو څخه وو.

-دا د تاريخ له انصاف او عدالت سره ټکر لري چې د دې جګړې د ناکامۍ او د هغې د لاملونو مسؤليت پر ما او زما پر عهد واچول شي؛ ځکه د جګړې ستونزې د بېلګې په توګه د تر انسپورتي وسايلو نشتوالی، او د روميليا [بالکان] په سيمو کې د غيرمسلمو لږکيو د بغاوتونو زياتېدل وو، چې دعثماني ولايت ادرنې پورې هم ورسېدل.

-ما د روسي دجګړې د زيانمنو کسانو لپاره له خپل شخصي مال څخه مرسته وکړه :

-مدحت پاشا په دې هم بسنه ونه کړه، بلکې دا خبره يې هم خپره کړه چې سلطان عبدالحميد ثاني د روسانو پلوی دی او له همدې امله له روسيې سره د جګړې مخالفت کوي.
(يلماز اوزطونه، پخوانی اثر، اووم توک، مخ ۱۳۸)

[۳۹] - د ۹۳مې جګړې (د رومي کليزې له مخې) او په هغه وخت کې د عثماني دولت لپاره د هغې د خطر په اړه، لارد سالسبوري مدحت پاشا ته يو ليک واستاوه او خبرداری يې ورکړ چې د عثماني دولت له خوا له روسيې سره جګړې ته داخلېدل به حتماً د عثماني دولت لپاره ستره تباهي وي.
-خو مدحت پاشا، حتی د دې عثماني- روسي جګړې له پيل وروسته هم، يوه شېبه شک نه کاوه چې انګلستان به له ده لاس وانخلي، بلکې باور يې درلود چې انګلستان به د عثماني دولت تر څنګ د روسيې پر ضد ودرېږي؛ لکه څنګه چې پخوا د کريميا په جګړه کې، د رشيد پاشا د صدارت پر مهال، انګلستان او فرانسه د عثماني دولت په ګټه د روسيې پر ضد جګړې ته داخل شوي وو.
خو پايله دا شوه چې عثماني دولت د روسيې د خطر پر وړاندې يوازې پاتې شو.
(يلماز اوزطونه، پخوانی اثر، اووم توک، مخ ۱۳۸)

ketabton.com - The Digital Library

-ما د هغو قربانیانو د مرستې لپاره، چې د دې جګړې له امله له ستونزو سره مخ شوي وو، ژر اقدام وکړ. ما د خپلو ټولو امکاناتو څخه کارواخیست، څو زموږ ددغو دیني مهاجرو وروڼو ته د اوسېدو ځای، د ژوند اړتیاوې او د ستونزو د کمولو لارې برابرې کړم.[٤٠]

-ما له خپل شخصي جېب څخه، د الله تعالی د رضا او د هغو بندګانو د خدمت لپاره چې الله زما پر غاړه امانت ایښی و، په هغو کلیو کې مې د مبارکو جوماتونو د لګښتونو پیسې ورکړې؛ چې مهاجرینو ترې ګټه اخیسته.

-زما له ذهنه هېڅکله دا انځور نه وه وتلی. نه یوازې د اوس په شان زما د سختو ورځو پر مهال، بلکې زما د ژوند په ډېرو پراخو او هوسا ورځو کې هم. چې د وږوخلکو لاسونه د څو مړۍ ډوډۍ لپاره اوږدېږي، څو د هغوی خبټې لږې مړې شي؛ په داسې حال کې چې یو شمېر محدود کسان، چې شمېرې د ګوتو په شمېردی، د «ملي سوداګرۍ» ترشعارلاندې ترحده ډېرشتمنۍ راټولوي.

-د الله د بندګانو د اړتیاوو لګښتونه، د هغوی د سون توکي او درمل، هېڅکله زما له فکره نه وتل.

-زه دا خبرې د خپل ځان د دفاع لپاره نه یادوم؛ ځکه هغو کسانو چې زما ځای یې نیولی و، په خپلو کړنو سره یې دومره زما دفاع وکړه. تردې چې مابه ډېروخت د دې لپاره له هغوی مننه کوله .که د هغې ماتې سیوری نه وای راخرګند شوی چې هغوی زما پر دین او دولت غوږولی و.

-زه دا حق نه لرم چې د هغو کوچنیو خدمتونو په اړه چې ما یاد کړل، ویاړوکړم؛ ځکه هغه زما دنده وه. نن زه دا چارې په پښېمانۍ او غم سره ګورم، او که ژوند راته پاتې شو، نو په خپل قلم به په تفصیل سره ومنم چې زما په کارونو کې هم څو برخې نیمګړتیا وې.

-راځئ هغه وطن‌پال او غیرتمند سړي ډاکټر ناظم بېک ته ته ورشو!! ، او اعلان کړو چې هغه په حق دی!! اوزه هم ورسره یم، او و ایم:

»دا اورعبدالحمیدثاني زموږ لپاره بل کړی دی«!!

[٤٠] - محمد فرید بېک د دغو مهاجرینو شمېر شاوخوا ١٥٠ زره تنه اټکل کړی دی، په داسې حال کې چې د عثماني دولت نفوس ٦٤ میلیونه او د نړۍ نفوس یو میلیارد او ٣٢٦ میلیونه تنه و.
د دې احصایې لپاره وګورئ:
اوزطونه، پخوانی اثر، اووم توک، مخ ٣١٩.

ketabton.com - The Digital Library

-که دغه ډاکټرد حق غوښتونکی، انسان اورښتینی سړی وای، نو دا خبره یې باید نه وای رد کړې چې د «اتحاد او ترقي» ټولنې کسانو پرهغه څه چې ډاکټرناظم یې اورګڼي، د اورتبل توی کړي وه؛ د دې پرځای چې په اوبو یې مړکړي.

- زما ډېرعمر اجازه نه راکوي چې نورزیات ولیکم، ستړی شوی یم. خو د مدحت پاشا په اړه هم خبرې لرم. که فرصت ومومم او الله وغواړي، سبا به د هغه په اړه هم څه ولیکم.

-مارټ ۱۳۳۳ رومي :

-مدحت پاشا .لکه څنګه چې زه یې یادوم .د جنت‌مکاني پلار، زما د پلار[سلطان عبدالمجید اول] د دورې وروستی وزیرو؛ او که وروستی نه و، نو له وروستیو وزیر انو څخه و.

-مدحت پاشا زمورټولو درناوی هغه وخت ترلاسه کړ چې د دانوب [طونه] ولایت په ښه اداره او آبادولو کې یې بریالیتوب وښود. دا هغه وخت و چې مورږ له اروپا څخه بېرته راستنېدو او د خپل مرحوم تره [سلطان عبدالعزیز] په ملتیا کې وو.

-زما تره په اروپا کې د آبادۍ اوپرمختګ چارې لیدلې وې او ډېرترې اغېزمن شوی و.

له دې امله، کله چې مورږ د بېرته ستنېدو پر لاره طونه (دانوب) ولایت ته داخل شوو، زما تره د مدحت پاشا یاد په ښه توګه وکړ او د هغه لپاره یې دعا وکړه.

-مدحت پاشا؛ ښه والي، خو ناکام سیاستوال وه :

-د مدحت پاشا د دولت په شورا کې د ټاکلو موخه دا وه چې د صدارت عظمی مقام ته د هغه لاره هواره شي. خو مدحت پاشا ونه توانېد چې ډېروخت د دولت په شورا، یا په بله وینا په استانبول کې پاتې شي؛ ځکه سلطان عبدالعزیز نه غوښتل چې عالي پاشا خپه کړي، په ځانګړي ډول دا چې له اروپا څخه د بېرته راتګ وروسته د عالي پاشا په اړه د هغه مینه او باور لا زیات شوی و.

-زما مرحوم تره یو باوقاره واکمن و، اوزه فکرکوم چې ناپلیون درېیم هم تریوه حده زما د تره پر دې نظر اغېزدرلود چې له عالي پاشا څخه په همدې ډول ملاتړوکړي.

-یوه ورځ مرحوم عالي پاشا سلطان عبدالعزیز ته ورغی او د بغداد ولایت د ستراهمیت او هلته د شیعه نفوذ د زیاتېدو په اړه یې خبرې وکړې. هغه ورته د پرله‌پسې خپرو شوو خبرونو له مخې وویل چې د ایران شاه به د مقدسو زیارتونو لیدنې ته سفروکړي.

ketabton.com - The Digital Library

وروسته يې د بغداد د والي تقي‌الدين پاشا پر اداره خپله يې باوري څرګنده کړه، او په پای کې يې وړاندیزوکړ چې دا ولایت دې شخصاً ده ته وسپارل شي.

-هیڅا داسې احساس نه کاوه چې سلطان عبدالعزیز تردې اندازې د هغه تر اغېزلاندې دی.

-عالي پاشا باوردرلود چې سلطان به هغه هېڅکله له استانبول څخه لېرې نه کړي. هماغسې چې ده تمه لرله، هماغه وشول. سلطان ورته وویل:

»زه د باب عالي له مشر انو مامورینو څخه د دې مقام لپاره بل مناسب والي نه وینم«.

په دې توګه مدحت پاشا د بغداد والي شو.

-په هغه وخت کې د بغداد د ولایت حدود ډېر پراخ وو، اوزما په اند مدحت پاشا له درېیو کلونو څخه زیات د بغداد والي پاتې شو. موږ د هغه د بریاوو په اړه اوربدلي وو چې د بغداد په آبادولو او تنظیمولو کې يې ترلاسه کړې وې. په پیل کې موږ دا هم اوربدلي وو چې هغه بغداد ته د تګ لېوال نه و، خوکله يې چې له هغه ځایه د وتلو وخت راغی، ډېر زیات خواشینی و.

-وروسته له بغداد څخه د مدحت پاشا لرې کول او د هغه پر ځای د صدراعظم محمود ندیم پاشا ټاکل، د عالي پاشا یوه تېروتنه وه؛ ځکه هغه څوک چې حتی د عالي پاشا د سیالۍ وړ ګڼل کېده، خامخا به د محمود ندیم پاشا لپاره یو خطرناک سیال وای.

-همداسې وشول؛ مدحت پاشا مخکې له دې چې د خپل نوي ټاکل شوي ولایت ادرنې پرلورسفر وکړي، استانبول ته راغی. هلته يې داسې لاره ومومندله چې سلطان ته د حاضرېدو فرصت يې ترلاسه کړ. د دې لیدنې پایله دا شوه چې ندیم پاشا د صدارت عظمی له مقامه ولوېد او مدحت پاشا د هغه پر ځای وټاکل شو.

دا مدحت پاشا یوښه والي و، خو د هغه سیاسي اداره ناسمه وه. هغه له هغوکسانو سره ډېرې نږدې اړیکې لرلې چې سلطان اووزیر انو پرې شک کاوه. هغه اوازې او بې بنسټه خبرې. چې نه یوازې د ختیځ د یوه سلطان، بلکې د ختیځ د ډېرو مشروطه و اکمنانو حیثیت يې هم زیانمن کاوه. د اد صدراعظم مدحت پاشا له خولې او د هغه له مانۍ څخه خپرېدې.

-زما تره سلطان عبدالعزیز؛ عوني پاشا ته درناوی کوي، خو هغه بیا بغاوت کوي :

-د سلطان عبدالعزیز د ګوښه کولو فکر لومړی د حسین عوني پاشا په ذهن کې پیدا شو. د دې لامل دا و چې سلطان هغه اسپارتا ته تبعید کړی و.

ketabton.com - The Digital Library

-زما مرحوم تره یو باوقاره انسان و او پر هر چا یې ښه ګمان کاوه. هغه له لږ وخت وروسته د داسې کینه‌ناک کس لکه عوني پاشا څخه هم ټپرشو، او هغه یې د سرعسکر (د جګړې وزیر) په توګه وټاکه.

-په دې توګه زما تره د همدې ټپروتنې قرباني شو.

-مدحت پاشا، چې د سلطان د ګوښه کولو په هڅه کې پې ګډون کړی و، په دې کارسره د دولتي مشرانو له کتاره ووت او د یاغیانو په کتارکې شامل شو».

، او هېڅ واکمن نشي کولای پر هغه سړي باورو کړي چې د یوه واکمن په له منځه وړلو کې پې ګډون کړی وي، که څه هم نوی واکمن د پخوانۍ واکمن د ژوند دښمن وي. تراوسه هېڅ داسې یاغي نه دی پېژندل شوی چې په جوړونه کې پې هغه څه کړي وي چې په ورانونه کې پې کړي وي!

-مدحت پاشا هغه وخت صدراعظم نه و چې زه تخت ته ورسېدم. ما هغه سمدستي د صدارت عظمی مقام ته وټاکه، ځکه چې هغه د خلکو د نظر له مخې د باور او درناوي وړو، ځکه چې هغه وخت حالت له ډېر حساسیت او غیرعادي خطر سره مخ و.

-مدحت پاشا: مستبد و، خو دیموکراسي پې غوښتله:

-زه باور لرم چې که مدحت پاشا یو هوښیار او تجربه لرونکی صدراعظم وای، نو لږ تر لږه به د روسیې .عثماني جګړې تر پای پورې (۱۸۷۷م) په صدارت کې پاتې شوی وای. ما ولیدل چې هغه له لومړۍ ورځې ځان زما پرورانديې د امرکوونکي او سرپرست په توګه ودرولو، او له ما سره پې چلند د مشروطیت له اصولو لرې او استبداد ته نږدې و.

-هغه کسان چې مدحت پاشا له نږدې پېژني، د هغه د نظرونو او دریځونو د سخت استبداد خبره نه پټوي. دا رامز مولی دی، چې د مدحت پاشا له تر ټولو نږدې ملګرو څخه و، هغه وخت چې مدحت پاشا د طونې والي و. رامز مولی د مدحت پاشا سره د مینې له امله د خپل ژوند ډېره برخه له استانبول څخه بهر په جلاوطنۍ کې تېره کړه، کله چې مدحت پاشا د تمییز د محکمې لومړی رئیس و.

رامز مولی د یوې موضوع د څېړلو پر مهال چې د بېروت ولایت اداري شورا ته ورانديې شوې وه، په داسې حال کې چې هغه د مرکزي بېروت استازی و، وویل:

ketabton.com - The Digital Library

»دا هغه څه دي چې اساساً مدحت پاشا د طوني د ولايت پر مهال پرې فکر کړی و. پاشا يوازې د ځان لپاره ازادي غوښتله، له دې پرته پاشا د مستبدانو ترټولو لوی مستبد و«.

-د دې خبرې اغېز پر يوه داسې کس ډېر بد ولګېد چې د مدحت پاشا سخت مينه‌وال و، سره له دې چې هغه يې نه و ليدلی. هغه خپل ځان کنټرول نه کړ او غوسه يې ښکاره شوه.

-رامز مولی دا حالت وليد، نو د شورا له ختمېدو وروسته يې هغه کس راوغوښت او د خپلې اوږدې سپينې ږيرې په نيولو سره يې ورته وويل:

-زويه، يوازې د زماني ستونزو دا ږيره نه ده سپينه کړې؛ بلکې د مدحت پاشا له امله مې چې د پرديسۍ کومې سختۍ ګالې دي، هم د دې سبب شوې دي«.

- هماغه سختيو هم له دې سره مرسته وکړه. دا خبره چې ته يې اوس خفه کړې، ما د پاشا په مخ کې څو ځله کړې ده. زه هغه سړی نه يم چې د دې يا هغه د خوشحالولو لپاره خبرې وکړم، بلکې زه هغه سړی يم چې خبرې يې د حقيقت تابع وي«.

-يوه ورځ د دې سيمې يوه اوسېدونکي د رامز مولی له مړينې وروسته دا کيسه ماته وکړه.

-د مدحت پاشا په مشرۍ ازادي غوښتونکو انقلابيانو شراب څښل :

-د مدحت پاشا د دويم ځل صدارت پر مهال مې د اساسي قانون [دستور] اړوند سلطاني فرمان صادر کړ. دا مشهوره ده چې د هغه وخت «ازادي غوښتونکو»!! شاعرانو اوليکوالانو د اساسي قانون د فرمان د صادرېدو په شپه د مدحت پاشا په مانۍ کې غونډه وکړه؛ خو د دولت د چارو د بحث لپاره نه، بلکې د شرابو څښلو او عياشۍ لپاره. هغوی شراب څښل، او مدحت پاشا هم له ځوانۍ راهيسې د شرابو په څښلو مشهورو.[41]

-د شرابو نشه د اساسي قانون د اعلان له امله رامنځته شوې خوښۍ او جوش سره يوځای شوه. کله چې مدحت پاشا له دسترخوانه پورته شو، د نورو کسانو په لاسونو يې تکيه وکړه، څو

[41] - د مدحت پاشا د شرابو د عادت په اړه يلماز اوزطونه و اېي:
»مدحت پاشا د خپلې مانۍ په شپوکې د تلپاتې شرابو مجلسونو له امله مشهورو. په دغو مجلسونوکې به شاعرانو نامق کمال اوضيا پاشا هم ګډون کاوه. په همدې مجلسونوکې مدحت پاشا د دولت ډېرپټ رازونه ښکاره کول. سبا به دا رازونه د استانبول د خلکو ترمنځ خپرېدل.
په يوه شپه کې مدحت پاشا د عثماني دولت د جمهوريت د اعلان کولو خپله اراده هم يادې کړه، او وېې ويل چې دی به د نوي عثماني جمهوريت رئيس او وروسته به يې امپراتور شي؛ لکه څنګه چې په فرانسه کې د ناپليون درېيم سره وشول«.
)يلماز اوزطونه، پخوانی ماخذ، مخ ۱۳۹ .

ketabton.com - The Digital Library

پر ځمکه ونه لوېږي. کله يې چې لاسونه مينځل، دخپلې خورمېړه(اوښي) طوسون پاشا ته يې، په داسې حال کې چې ژبه يې د شر ابو له امله درنېده، وويل:

»اې پاشا! اوس، وروسته له دې چې زه دې مقام ته رسېدلی يم، څوک کولای شي چې ما له خپل منصبه لرې کړي؟! څوک؟! راته وو ايه: زه به څوکاله په صدارت عظمی کې پاتې شم؟«!

-طوسون پاشا ورته ځواب ورکړ:

»که په همدې حالت پاتې شئ، نو له يوې اوونۍ زيات نه شئ پاتې کېدای«!

-طوسون پاشا دا خبره هغه ته په داسې حال کې وکړه چې هغه يې په زورد حرم خوا ته بوتلو. ما ته هماغه شپه، چې دا پېښه وشوه، د دې خبرې خبر راورسېد.

-زه د مدحت پاشا ارزښت نه کموم؛ ځکه هغه يو فعال او رښتينی والي و. خو څومره چې هغه ښې ځانګړنې لرلې، هماغومره يې نيمګړتياوې هم وې. هغه د صفوت پاشا او ادهم پاشا په څېر د وخت د سياسي اړتياوو د درک کولو توان نه درلود.

-کله چې مدحت پاشا د طونې والي و، هغه په بلغاري ښوونځيو کې د بلغاري ژبې د تدريس ملاتړ کاوه او پر دې نظر ټينګ ولاړو. خلکو هغه ته د دې پاليسۍ د ناوړه پايلو خبرداری ورکړ، نو هغه ورته وويل:

»په هره ژبه چې وي، دې يې د ولولې! مهمه دا ده چې زده کړه وکړي«!

-معلومه ده چې هغه پر خپل تصميم ټينګاروکړ، ځکه دا پربکړه د ده لپاره ښکاره تبليغاتي ځلا او شهرت درلود.

-زه د مدحت پاشا د وينې څخه بېګناه يم :

-د سلطان عبدالعزيز د شهادت (مړينې) موضوع د قضا له لارې، ګام په ګام، پر مخ ولاړه. ما په هېڅ شي کې مداخله نه وه کړې، پرته له دې چې د اعدام د حکم د کمولو هڅه مې وکړه. که د هغه مړينه غيرطبيعي وه، نو زه يې هېڅ لاس نه لرم.

-د هغه له مړينې شاوخوا لس کاله وروسته، په اروپا کې ديوه ترکي ژبي رساله خپره شوه چې پکې د هغه د وژنې له پېښې سره د ټرلو کسانو يو شمېر نومونه او جزيات ذکر شوي وو. که په دې رساله کې ليکل شوي مطالب رښتيا وي، نو له هغې ښکاري چې په ګډونوالو کې هېڅوک زما له پلويانو څخه نه و، او زه ورسره هېڅ اړيکه نه لرم.

ketabton.com - The Digital Library

-په حقیقت کې زه تل له مدحت پاشا څخه وېرېدلم، خو کله چې د محکمې حکم صادر شو، ما ولیدل چې داسې یو انسان چې په دې کچه مشهوردی، باید د اعدام حکم پرې عملي نه شي. بیا، که ما هغه وژلی وای، څه ګټه به یې لرله؟! په یقین سره، که خپل دښمن د شهیدانو په کتارکې شامل کړم، هېڅ ګټه به مې نه وي کړې.

-په تاریخی لحاظ زما او د ځینو نورو واکمنانو ترمنځ توپیر:

-زه فرض کوم چې زما پر ضد لګول شوی دا تورښتیا دی، او همداسې یې په ټولو نیمګړتیاوو سره منم. بیا به دا پوښتنه وکړم: په تاریخ کې څو خلفاوو په یوه شېبه کې، سمدستي، ټول هغه کسان له منځه وړي چې له هغوی څخه یې وېره لرله یا یې لیدل چې د دوی پر ضد کارکوي؟

-ایا عباسي خلیفه، چې د اسلامي تاریخ له ستر و خلفاوو څخه و، ابومسلم خراساني دې ته ونه هڅاوه چې منصوروو ژني؟ او هارون الرشید یوازې په اعدامولو بسنه ونه کړه، بلکې جعفر برمکي .چې له هغه سره یې ډېره مینه لرله .هم له منځه یووړ او د هغه پر خپلو انو یې ظلم وکړ.

-ایا دا ټول کارونه زما له مدحت پاشا سره د چلند په پرتله لږ سخت نه دي؟ په ځانګړي ډول چې ما یوازې د هغه د داسې احتمالي برید پرو ړاندې احتیاطي تدابیرونیول چې که مدحت پاشا فرصت پیدا کړی وای، زما د اټکل له مخې به یې ترسره کولو ته زړه نه ښه کاوه.

-ما د هغه سرپو ته هېڅ زیان ونه رساوه، بلکې د هغه کورنۍ ته مې د تقاعد معاش ورکړ. هغه کسان چې ده روزلي او چمتو کړي وو، لکه عبدالرحمن پاشا او خلیل رفعت پاشا، ما د صدارت مقام ته ورسول، او د هغه کسان مې لکه مشیر شاکر پاشا او رایف پاشا په مهمو ځایونو کې وګومارل.

-د سلطان محمد فاتح له خوا د داسې یو درونده صدراعظم اعدام لکه خلیل پاشا .چې په وارنا جګړه کې یې عثمانیانو ته بریا حاصله کړې وه .یوازې د یوې داسې لیکنې له امله نه و چې هغه یې د خیانت په بڼه ښودلی و؛ ځکه په هغه لیک کې داسې انځور شوی و چې ګواکې هغه رومیان مقاومت ته هڅوي .

-ایا څوک دا ادعا کولای شي چې سلطان مراد دربیم د صقللي محمد پاشا په شهادت کې هېڅ رول نه درلود؟ او ایا زما نیکه [سلطان محمود دویم] له علمدار مصطفی پاشا سره کومه نېکي وکړه؟

ketabton.com - The Digital Library

-اړتیا نشته چې تر دې حده لرې ولاړ شو. ما څلور کاله مخکې د «تقویم وقایع» په یوه ګڼه کې ولوستل چې حکومت له مخکې خبرو چې محمود شوکت پاشا به وژل کېږي، او د پېښې وخت او ځای یې هم معلوم و.

-یو داسې ستر صدراعظم او د جګړې وزیر، دد ورځې په رڼا کې ووژل شي، هغه او د هغه یاور (مرستیال) دټوټې ټوټې کړل شي او پردواړو داوولس مرمۍ وویشتل شي، خو بیا هم د پولیسو او ساتونکو له ډلې د یو کس هم راخرګند نه شي، بلکې د پېښې په ځای کې یې د هېڅ نښه هم پیدا نه شي! که د قاتلانو له ډلې یو کس ګوډ نه وای او د ګاډي په وسیله د تېښتې توان یې له لاسه نه وای ورکړی، ښایي مجرمین هم ورک شوي وای، لکه د پولیسو کسان چې ورک شول.

-په دې ډول د مدحت پاشا په موضوع کې زما ټینګارد دې له املې و چې زه د هغه عمومي تعصب له املې ډېر اغېزمن او سخت ناراضه شوی وم؛ هغه تعصب چې هڅه کوي د مدحت پاشا نوم زما د ژوند له تاریخ سره د یو نښلول شوې داغ په څېروټرې.

-خلک و ایي: مدحت پاشا په دولت کې د اساسي قانون [دستور] جوړوونکی و. حقیقت دا دی چې هغه له پخوا څخه د مشروطیت ملاتړی و، خو د هغه نوم د ځینو کتابونو په پرله‌پسې تکرار او یادولو سره یو ډول تعصب رامنځته شوی دی.

-مدحت پاشا له دیموکراسۍ څخه یوازې د لوېدیځ د تقلید معنا درک کړې وه :

-مدحت پاشا په اروپا کې د مشروطه [دیموکراتیک] حکومت له ګټو پرته بل څه نه لیدل، خو د دې مشروطیت اسباب او نورې اغېزې یې نه وې څېړلې.

-د «سلفات» ګولۍ د هرې ناروغۍ لپاره مناسبه نه ده، لکه څنګه چې د هر بدن لپاره هم مناسبه نه ده. زما په اند د مشروطیت اصول هم د هر ملت او هر قومي جوړښت لپاره مناسب نه دي.

-ما هغه وخت فکر کاوه چې مشروطیت ګټه نه لري، خو اوس زه دې باور ته رسېدلی یم چې زیان لري.

-کله چې مدحت پاشا ماته د اساسي قانون د اعلان وړاندیز وکړ، هغه د هېڅ هېواد اساسي قانون نه و مطالعه کړی،

ketabton.com - The Digital Library

- او د دې موضوع په اړه يې ژور او بنسټيز فکر نه درلود. اوودیان افندي د مدحت پاشا فکري استاد و. دا اوودیان افندي [ارمني] په هغه وخت کې د قانون جوړونې تر ټولو غوره کس نه و، په ځانګړي ډول ځکه چې هغه د هېواد له حالاتو سره پوره بلدتیا نه لرله.

-زما په اند د اوودیان افندي د هېواد نه پېژندنه هماغه څه وه چې مدحت پاشا يې د طائف کلا ته ورساوه.

-په ۹۳ رومي کال کې [= ۱۸۷۷ ميلادي = ۱۲۹۴ هجري] ضيا پاشا، کمال بېک او عابدين پاشا د اساسي قانون يوه طرحه چمتو کړه. همدارنګه زما پټ منشي (سکرتر) سعيد پاشا بله طرحه جوړه کړه، او مشير سليمان پاشا، چې د پوځي شوونځيو ناظر و، هم خپله طرحه بر ابره کړه.

-ټولو هغه څه چې تيار کړي وو، ماته يې وړاندې کړل. زما په يادي چې د دغو شاغلو ترمنځ هېڅکله د نظر يووالی نه و. کمال بېک د مدحت پاشا مخالف و، او په ځانګړي ډول د سعيد پاشا له ملګرو سره هم مخالف و.

-دوی ماته نږدې شل عريضې او ليکنې وړاندې کړې، چې هغه د يلدز مانۍ له اسنادو څخه د جګړې وزارت ته انتقال شوې او هلته ساتل کېږي. زه هيله لرم چې دا اسناد به لوټ شوي نه وي، ځکه چې له تاريخي پانو پرته بل څه نه دي.

-زه يوازې د اساسي قانون مخالف نه وم :

-د ځانګړو او لوړپوړو خلکو له ډلې څخه د اساسي قانون مخالفين تر پلويانو ډېر وو. ادهم پاشا او ډېر نور وزيران، او د دولت له بانفوذه کسانو څخه زيات شمېر کسان، له دې سره مخالف وو چې يوه ولس ته، پرته له فکر او چمتووالي، بشپړه آزادي ورکړل شي.

-حتی يو زړور وزير لکه خيرالدين پاشا تونسي، يوه ورځ چې د صدارت په مقام کې و، ماته وويل:

»له دې مخکې چې ناپوه او بې‌تجربه خلکو ته قانون وسپارل شي، بايد ډېر فکر وشي«.

دا هماغه جمله ده چې خيرالدين پاشا په خپلو خبرو کې ويلې وه.

-ما د مدحت پاشا دستور غوره کړ، ځکه چې ملت يې غوښتنه کوله :

-زه د هغه وخت د بهير پرو وړاندې درېدلای نه شوم، نو ومې ويل:

ketabton.com - The Digital Library

»تر هغه چې ملت يې غواړي د خپلو چارو او خپل حکومت مسؤليت تجربه کړي، نو هماغه دې وشي چې ملت يې غواړي«.

-ما د اساسي قوانينو له طرحو څخه د مدحت پاشا طرحه غوره کړه، له لږو بدلونونو وروسته مې تاييد کړه، او هغه مشهور سلطاني فرمان مې صادر کړ.[٤٢]

-په پيل کې زه اړوم چې د مدحت پاشا طرحه د نورو پر طرحو غوره وبولم. ځکه اړينه وه چې يوه ناروغ ملت ته ـ چې د "مدحت" نوم يې د ابجد د حساب له مخې د "درمل" له کلمې سره بر ابر و ـ هماغه درمل ورکړل شي چې هغه يې غوښتنه کوي. ما بله لاره نه لرله چې هغه چوپ کړم.

-مدحت پاشا د روسيې د جګړې لپاره تياری نيولی و، او که څه هم د ملت مجلس د جګړې د بهير شاهد او څارونکی و، بيا هم هغوی غوښتل چې د دې جګړې ټولې ناخوالې او بدې پايلې پر ما واچوي، او دا هر څه يوازې زما د واک په ساحه پورې محدود وښيي. تر اوسه هم دا اعتراضونه او نيوکې دلته او هلته تکرارېږي.

-زه په لوړغږ اقرارکوم او په اسنادو يې ثابتوم چې ملت د (معاهدې) پروړاندې خپل درېځ څرګند کړی و.

-د آيا صوفيې (آيا اسطفانوس) پر ځای ما د برلين د کنفرانس پرېکړې عملي کړې.[٤٣]

---

[٤٢] - شيخ الاسلام جمال الدين افندي په خپلو يادښتونو کې د دې موضوع په اړه وايي:
»خاقان [يعني سلطان عبد الحميد] ماته وويل: ما خپله د تخت ته له رسېدو سره سم اساسي قانون اعلان کړ. ما دا کار د ځينو کسانو له مخالفت سره سره وکړ؛ ځکه د هغوی دليل دا و چې ملت د مشروطيت لپاره چمتو نه دی«.
)شيخ الاسلام جمال الدين افندي، سياسي يادښتونه ١٩٠٨ ـ ١٩١٣م، مخ ٣٤، د لاتيني تورو ترکي چاپ، استانبول ١٩٧٨م(

[٤٣] - د برلين تړون :دا تړون د ١٨٧٨م کال د جولای په ١٣مه لاسليک شو. په دې کې عثماني دولت، روسيه، انګلستان، جرمني، فرانسه، اتريش ـ هنګري او ايټاليا ګډونوال وو.
دا تړون د سلطان عبد الحميد د دې ټينګارپايله وه چې هغه د آيا اسطفانوس تړون له لاسليک کولو څخه انکارو کړ؛ ځکه هغه يې د عثماني دولت سپکاوی باله. سلطان هڅه وکړه چې انګلستان د عثماني دولت ملاتړ ته وهڅوي.
د برلين تړون د ١٨٧٨م کال له لاسليک څخه تر ١٩١٣م پورې د اروپا په خاوره کې د عثماني حضور شاوخوا پنځه دېرش کاله نورهم وغځاوه.
دا تړون ٦٤ مادې لرلې، او په عمومي ډول د عثماني دولت په ګټه او د روسيې د پراختيا غوښتنو پر ضد و. په دې تړون کې د بلغاريا د امارت هغه پراخې پولې چې د آيا اسطفانوس په تړون کې ټاکل شوې وې، کمې شوې او د بلغاريا پوله د بالکان له غرونو هاخوا نه پرېښودل شوه.
د تړون په شپېتمه ماده کې عثماني دولت ته د بايزيد شار بېرته سپارل وشول، او د جګړې تاوان له يو ميليارد روبلو څخه ٣١٠ ميليونو روبلو ته راکم شو / يلماز اوزطونه ، مخکينۍ سرچينه او مخ يې ، او محمد فريد مخکينۍ مرجع ص ٣٩٠ .

ketabton.com - The Digital Library

-له هغې ورځې چې زه پر تخت کښېناستم، تر هغې ورځې پورې چې له واکه لاړم، دا خبره مې هېڅکله له ذهنه نه وه ایستلې چې جګړه هغه وسیله ده چې ملت ته زیان رسوي.

-څومره نیوکې او ګیلې چې له نړۍ او لرې کسانو څخه ما ته وشوې، یوازې د دې لپاره چې ما د فیلیپې مسئلې ته د جګړې پرته دحل لاره پیدا کړه. سره له دې، کله چې ما د یونان پر ضد د جګړې اجازه ورکړه،[٤٤] ډېر فکرمې وکړ؛ ځکه پوهېدم چې زما مخالفینو خبرې اړولې او حقیقتونه یې بدل کړي دي.

---

[٤٤] - عثماني .یوناني جګړه (۱۸ اپریل. ۲۰ مې ۱۸۹۷م = ۱۳۱۵هـ):

له برلین ترون وروسته یونان د یانیا ولایت او کریټ ولایت ته سترګې واړولې. په دغو سیمو کې دوه پر درېیمه برخه اوسېدونکي یونانیان وو او پاتې یوه برخه مسلمان ترکان وو.

ځایې وسلهوالو ډلو، چې د یونان ملاتړ یې درلود، پر مسلمانانو بریدونه کول. د ۱۸۹۶ .۱۸۹۷م د ژمي پر مهال د دغو ډلو بریدونه ډېر شول، او وروسته منظم یوناني پوځ د عثماني دولت پر پولو بریدونه پیل کړل.

باب عالي (عثماني حکومت) د لوی قدرتونو د مداخلې له وېرې د دغو تېریو پر وړاندې اقدام نه کاوه. کله چې ستاسې غوښتنه ډېره اوږده ده او متن د یوې بشپړې برخې ژباړه ده. د دې لپاره چې یو حرف هم کم نه شي او ژباړه سلیسه پښتووي، زه به یې په څو پرله پسې پیغامونو کې وژباړم.

کله چې موضوع د سلطان عبدالحمیدثاني د نظر څرګندولو لپاره وړاندې شوه، هغه د یونان پر ضد د جګړې پرېکړه وکړه. دا پرېکړه وروسته له هغې وشوه چې په یلدزمانۍ کې یوه ډېرنۍ غونډه جوړه شوې وه او ۵۶ ساعته یې دوام کړی و. عثماني چارواکو په دوو اوونیو کې په دولت کې ټول یونانیان وشړل او د هغوی شتمنۍ یې ضبط کړې.

په عثماني دولت کې د ډېرې حالت اعلان یوازې د هېواد په څلورمه برخه کې وشو. سلطان عبدالحمید ثاني ادهم پاشا ته امر وکړ چې په چټکۍ سره اقدام وکړي، څو اروپایي دولتونه د رامنځته شوې حالت پر وړاندې د عمل له مخکې و اقعیت سره مخ شي.

عثماني ځواکونو پر یونانیانو برياوې پرله پسې رواني وساتلې، تر دې چې عثماني پوځونه د اتن ښار ته نږدې شاوخوا ۱۵۰ کیلومتره و اتن ته ورسېدل. داسې هېڅ یوناني پوځ نه وپاتې چې د عثمانیانو د یونان پلازمینې ته د ننوتلو مخه ونیسي.

د روسې زار نیکولای سلطان عبدالحمید ثاني ته تلګراف واستاوه او ترې یې وغوښتل چې د عثماني پوځ پرمختګ ودروي. د دې غوښتنې د منلو لپاره باب عالي (عثماني حکومت) د جګړې تاوان د لس میلیونه سرو زرو پونډو غوښتنه وکړه، خو د یونان د خراب مالي حالت له امله دا اندازه ۴ میلیونه او ۱۰۰ زره سرو زرو پونډو ته راکمه شوه. همدارنګه ځینې سیمې ېرته عثماني دولت ته وسپارل شوې.

)یلماز اوزتونه، ۲۰۱/۷(

د دې جګړې اغېز په عثماني پلازمېنه استانبول کې د سلطان عبدالحمید ثاني لور شهزادګۍ شادۍ په خپلو یادښتونو کې داسې بیانوي:

»زما په یاد دي چې د ټوکر انو ډېر مقدار به د مانۍ د حرم برخې ته راوړل کېده او هلته به وېشل کېده، خو د ټپي سرتېرو لپاره کالي تري جوړ شي. موږ به له خپلو خدمتګارانو سره شپه او ورځ، په ډېرې هڅې، د ګنډلو پر ماشینونو کار کاوه او دا کار د جګړې تر ټولو ورځو پورې په همدې شوق روان و.

زه هغه وخت کوچنۍ وم، خو دې کار ډېرې لېوالتیا راکوله. کله ناکله به زما پلار سلطان عبدالحمید ثاني موږ ته راتلو چې هڅونه موو کړي او د کار دوام ته موو هڅوي. هغه به موږ ته ویل:

"ښه ده، زما لونو، الله دې اجر درکړي. د هېواد لپاره کار کول څومره ښکلی کار دی. الله دې زموږ هېواد له دښمنانو وساتي".

دې خبرو به زموږ هوډ لا پیاوړی کړ، نو موږ به د سرتېرو کالي په چټکۍ ګنډل، ځکه وېرېدو چې وخت ضایع نه شي.

ketabton.com - The Digital Library

-او هغوی زما هغه اړینې او پر حق ولاړې اندښنې په بېلابېلو بڼو او معناوو کې بیانولې. ما د دې عمومي جګړې [د ۱۹۱۴ – ۱۹۱۸م، ۱۳۳۲ – ۱۳۳۷هـ] ته د داخلېدو په اړه پرخپل دریځ ډېر فکر وکړ، ځکه زه د هېڅ ډلې ملاتړ نه کوم، مګر دا چې په حسابي او قانع کوونکي ډول باور پیدا کړم چې بریا به ورسره وي.

-جګړه د ملتونو تر تولو ستره بلا ده، ان هغه ملتونه چې په جګړه کې بریالي هم شي، بیا هم خپل ولسونه د هغې له امله له ستړیا او کړاو سره مخ کوي.

-مدحت پاشا مغرور و؛ د هغه له ګوښه کېدو وروسته یې د پاڅون تصور کاوه

-مدحت پاشا ډېر باور درلود چې ملت ورسره بې کچې مینه لري. هغه هېڅ اړتیا نه لیدله چې دا خبره پټه کړي چې: که زه یې له دندې لرې کړم، نو په هېواد کې به لوی انقلاب راپورته شي، او امکان لري چې ما له واکه وغورځوي، یا حتی وېې وژني.

-خو واقعیت دا شو چې کله ما مدحت پاشا اروپا ته ولېږه، هېڅا هم خوله خلاصه نه کړه. بلکې تر دې حده ورسېدل چې ډېرو وزیر انو او دولتي چارواکو ماته مبارکي راکړه چې ما پاشا لیرې کړ.

-شاعر انو هم زما په ستاینه کې شعرونه ولیکل او د هغه پر ضد یې قصیدې جوړې کړې چې په ورځپاڼو او کتابونو کې خپرې شوې. له دغو کسانو څخه غازي احمد مختار پاشا هم و، چې په خپلو هغو یادښتونو کې . چې وروسته یې خپاره کړل . د دې موضوع اړوند خپله یوه پېښه مني؛ هغه پېښه چې له دې مسئلې سره تړاو لري او نږدې دېرش کاله وروسته یې بیان کړې ده.

-ایا ملت د دیموکراسۍ وړو؟

-ما نه غوښتل چې دلته په دې موضوع خبرې وکړم، که چېرې مدحت پاشا دومره ساده‌لوحانه چلند نه وای کړی.

-زه نه غواړم دا وخېړم چې یو ملت تر کومې اندازې د مشروطه (دیموکراتیک) حکومت وړ دی؛ خو ایا هغه ملت چې عام خلک یې چوپ پاتې شي او د هغه چا د لرې کولو پر مهال، چې د دوی د نعمت خاوند او هغه څوک و چې دوی ته یې ازادي ورکړې وه، خپل منځي مشران یې ورته مننه

زما پلار سلطان به د مانۍ هغې برخې ته تللو چې د جګړې پر مهال روغتون ګرځول شوې وه، او خپله به یې د تېې سرتېرو پوښتنه کوله. موږ به هم له مانۍ څخه هغوی ته سکرټ، خواږه او بېلابېلې ډالۍ لېږلې».

)اوزتونه ۲۰۱/۷؛ شهزادګۍ شادی بنت عبدالحمید، «زما ترخې او خوږې ورځې»، مخ ۳۰، استانبول ۱۹۶۶م(

ketabton.com - The Digital Library

وړاندې کړي، د دې وړبلل کېدای شي چې د مشروطه حکومت خاوند شي؟ حال دا چې لا د هغه د خدمتونو رنګ هم نه ووچ شوی!

-زما له مړینې وروسته به زما ریښتینی قدر وپېژني :

هغه کسان چې اعلان یې کړی و چې زه د استبدادي حکومت ترټولو ستر ملاتړی یم، او دا چې زه د نړۍ ترټولو لوی مستبد یم، بې له شکه به زما له مړینې وروسته حقیقت ومني او زما په اړه به له خپل دریځ څخه شاته شي.[٤٥]

-په بل ځای کې طلعت پاشا په خپلو یادښتونو کې د پارلماني مسئلې په اړه داسې وایي:

---

[٤٥] - داسې ښکاري چې د سلطان عبدالحمید ثاني لید په دې مسئله کې ژور او دقیق و. همدا طلعت پاشا، چې د اتحاد او ترقي د ډلې مشر و اود د دیموکراتیک ژوند په نوم یې د سلطان پر ضد پاڅون کړی و، په خپلو یادښتونو کې اعتراف کوي:
»په پارلماني مجلس کې [هغه مجلس چې موږ پر سلطان عبدالحمید ثاني تحمیل کړ] یوازې ۱۴۲ تنه ترک وو، او پاتې غړي یې په لاندې ډول وو:

شمېر	قوم
۶۰	عرب
۲۵	البانیان
۲۳	رومي (یونانیان)
۱۲	ارمنیان
۵	یهودیان
۴	بلغاریان
—	صربیان
—	رومانیایي

-دا عجیبه ترکیب په حقیقت کې د دولت د جوړښت له طبیعي حالت څخه رامنځته شوی و. فیلسوف رضا توفیق دې حقیقت ته په دوو ټکو کې اشاره کړې او هغه یې »د بابل برج «بللی دی«.
)د طلعت پاشا یادښتونه، لومړی ټوک، مخ ۳۳۷ ، دلته یوه ټاکلې او روښانه پېښه شته، نه کومه خیالي خبره؛ هغه د زما د مرحوم تره (سلطان عبدالعزیز) غمجنه مړینه ده.
ایا سلطان عبدالعزیز خان وژنه وکړه، که هغوی ووژه او شهید شو؟
ما هېڅکله تمه نه لرله چې دا ټول به پېښ شي. ایا تاسې یې تمه لرله؟«!
(د طلعت پاشا یادښتونه، لومړی ټوک، مخ ۳۴۶)
لاندې فقرة د دښمنو لږکیو نیتونه روښانه کوي:
په عثماني دوهم پارلماني مجلس کې د ازمیر استازي کارولیدي افندي دا تعبیر وکاراوه:
»تاریخي یوناني خمکې«
او د دې په ویلو سره یې د ترکیې د ایجي سمندرګي ساحلونه هدف ګڼل. د دې خبرې له امله په مجلس کې شور او اعتراض راپورته شو.
په هغه ورځ د عثماني مبعوثانو د مجلس مشر اریستیدي پاشا ـ چې هغه هم د کارولیدي افندي په څېر رومي (یونانی) و ـ مداخله وکړه او ویې ویل:
»د تاریخ په اړه خبرې کول د هر انسان حق دی«.د طلعت پاشا یادښتونه، لومړی ټوک، مخ ۳۹۴ .

ketabton.com - The Digital Library

»د ۱۹۰۸م کال د دسمبر په ۳۱مه د یلدز مانۍ په یوه لویه غونډه کې [د پارلماني مجلس د پرانیستلو په مناسبت] سلطان عبدالحمید ثاني د پارلمان د ټاکل شوو غړو نوملړله خپل جیب څخه راوویست او له ما څخه یې دا پوښتنه وکړه .

هغوی له ما پوښتي: ولې دې مدحت پاشا محاکمه او محکوم کړ؟ [٤٦]

او دوی په دې خبره غواړي چې پر ما نیوکه وکړي او ما ملامت کړي!!

-سلطان عبدالعزیز ځان وژنه نه ده کړې، بلکې د «ترک ځوانانو» له خوا وژل شوی دی :

-زه اوس په دې باوریم چې زما تره عبدالعزیز په ځان وژنې نه دی مړ شوی، بلکې وژل شوی دی. د ډاکټر انور اپور ډېر نرم او د بحث وړ دی، او د نړۍ تر ټولو لوی طبي پوهان هم پرې بحث کولی شي.

---

[٤٦] - سلطان عبدالحمید ثاني د سلطان عبدالعزیز د وژنې په تورد کسانو د محاکمې امروکړ. دا کارد عبدالعزیز له وژل کېدو پنځه کاله وروسته ترسره شو.

-د دې هدف لپاره د یلدز محکمه د ۱۸۸۱م کال د جون په ۲۷مه (۱۲۹۹هـ) جوړه شوه، او د همدې کال د جولای تر ۲۸مې پورې یې دوام وکړ. د محکمې مشري سروري پاشا کوله، چې د شیخ الاسلام منقاري زاده یحیی افندي لمسی و.

په تورنو کسانو کې دا کسان شامل وو:

- سلطان مراد پنځم؛
- د مانۍ دوه مېرمنې؛
- د سلطان عبدالحمید دوه خوریونه چې د هغه له دوو خویندو سره یې واده کړی و: مارشال محمود جلال‌الدین او مارشال لوزي پاشا؛
- د وژل شوي سلطان ساتونکی، امیرالای عزت بېک؛
- بکباشي نجیب بېک؛
- صدراعظم رشدي پاشا؛
- شیخ الاسلام خیرالله افندي.

-خو اصلي قاتل، سرعسکر حسین عوني پاشا و، د سلطان عبدالعزیز د خپلو انو له ډلې د حسن پاشا چرکسي له خوا وژل شوی و.

-مدحت پاشا هم د دې قضیې په تراوونیول شو. هغه هغه مهال د ایدین والي و او مرکز یې ازمیرو. د هغه محاکمه د دوو مسئلو له امله وشوه:

۱ .د سلطان عبدالعزیز وژنه؛

۲ .د هغه له واکه لرې کول.

مدحت پاشا د ۱۸۸۱م کال د مې په ۱۶مه ونیول شو. اوزتونه، هماغه پخوانی اثر، ۱۷۵/۶

ketabton.com - The Digital Library

-یو څوک چې ځان وژنه کوي، څنګه کولای شي د خپلو دواړو لاسونو رګونه پرې کړي؟ دا خبرې هغه وخت هم د ډاکټر انو پام ځانته اړولی وه. بلکې لیکوالانو هم په خپلو کتابونو کې پرې خبرې کړې دي.

-د مرحوم احمد مدحت افندي په کتاب »اس انقلاب «کې شکمنې کړنې شته. دا کتاب د مدحت پاشا له محاکمې او محکومېدو شاوخوا څلور کاله مخکې خپور شوی و. احمد مدحت افندي د پاشا دښمن نه و، بلکې د هغه له کسانو څخه و.

-محاکمه په ښکاره ډول ترسره شوه، او له هغې مخکې داسې کومه معامله نه وه شوې چې د محاکمو له اصولو سره مخالفه وي. د شاهدانو تر څنګ د ځینو مجرمینو اعتراضونه هم موجود وو.[٤٧]

-دا ادعا کول چې د جنایي محکمې او د تمیز محکمې غړي او اړوندې اداري دومره بې‌پروا او بې‌وجدانه وې چې د داسې یوې مهمې مسئلې په اړه له عدالت او حق څخه واوړي، په حقیقت کې داد ټول ملت سپکاوی دی؛ هغه ملت چې مدحت پاشا هم د هغه له غړو څخه و.

-ما د دې لپاره چې د قضیې په اړه روښانه نظر پیدا شي، د لوړې کچې پلاوي د جوړېدو غوښتنه وکړه

-ما وغوښتل چې د وزیر انو او دیني عالمانو څخه یو لوړپوړی پلاوی جوړ شي، څو هغه حکم چې په محکمو کې پې خپله قانوني لاره وهلې وه، وګوري او وڅېړي.

ما پر هېڅا، نه په مادي او نه په معنوي ډول، هېڅ فشار نه دی راوستی. ټڼدې چې د دې پلاوي ځینو غړو خپل نظرونه په بشپړې آزادۍ سره څرګندول. که په دقیق ډول وو ایو، ځینو خو حتی زما پر شخص هم نیوکې وکړې.

---

[٤٧] - د یلدز محکمې په دې مسئله کې خپل حکمونه صادر کړل. له دغو حکمونو څخه:

الف (محمد پاشا، نوري پاشا، حسن خیرالله افندي، رشدي پاشا او مدحت پاشا له ټولو رتبو او نښانو څخه محروم شول.

ب (محمود جلال‌الدین پاشا، نوري پاشا، بکباشي نجیب بېک. چې د سلطان عبدالعزیز ساتونکی و. او مدحت پاشا ته د اعدام سزا ورکړل شوه.

ج (سید بېک او امیرالای عزت بېک ته دلسو کالو بند سزا ورکړل شوه.

-وروسته له دې چې د تمیز محکمې او د فتوا اداري دا حکمونه تایید کړل، د وروستي تصدیق لپاره سلطان عبدالحمید ثاني ته ورانډې شول. سلطان عبدالحمیدثاني د اعدام حکمونه په عمري بند بدل کړل. (اوزتونه، هماغه پخوانی اثر، ۱۷۶/۶

[٤٨] - د سلطان عبدالحمید ثاني له خوا د حکم له وروستي تایید او له تعدیل مخکې، د سلطان په غوښتنه د ۱۸۸۱م کال د جولای په ۲۰مه یوه عالي شورا جوړه شوه چې ۲۵ غړي پې لرل.

ketabton.com - The Digital Library

-په هر حال، د راټولو شویو نظرونو اکثریت د تورنو کسانو په ګټه نه و. په دې موضوع کې زه د دولت له دغو سترو مشرانو څخه هم ډېر انصاف کوونکی وم. ما د تورنو کسانو ژوند وبښه، او د هغوی د هېڅ یوه کس د اعدام حکم عملي نه شو.

-د پوځ د مشرد فکرلاملونه د دې لپاره چې زما تره سلطان عبدالعزیزله واکه لرې کړي :

-سرعسکر حسین عوني پاشا د سلطان عبدالعزیز د واکه لرې کولو د نظر اصلي خاوند و، او همدا هغه و چې مدحت پاشا او نورشریک کسان یې د دې کودتا په بهیرکې ورګډ کړل.

-د سرعسکردښمني د سلطان پرضد د دې له امله وه چې سلطان یوه ورځ هغه له خپلو رتبو او نښانو څخه محروم کړاو په قهرېې خپل ښارا سپرطه ته تبعید کړ.

-هغه (حسین عوني پاشا) .دغه کینه‌ناک کس .دا خبره هېره نه کړه، بلکې په لومړي فرصت کې یې غچ واخیست.

-خو هغه څه چې پر سلطان عبدالعزیز باندې د اسراف او نورورته تورونه لګول کېږي، یوازې بې‌ځایه خبرې او دروغ دي.

-حسین عوني پاشا د «مارتیني هنري» توپکو د پېرلو په موضوع کې وښوده چې کله د خزانې د زیان خبره وه، نو هغه یو بې‌طرفه او د احتیاط خاوند انسان و. څومره چې حسین عوني پاشا کینه‌ناک و، هماغومره محتاط هم و.

-هغه نه غوښتل چې سلطان عبدالعزیز ځان وژنه وکړي، بلکې غوښتل یې چې هغه ژوندی پاتې شي، څویوه ورځ د پاچاهی په حالت کې له هغه څخه خپل غچ واخلي او د هغه د کړاولیدو خوند واخلي.

-دا یوه مشورتي شورا وه، چې تولو غړو خپل نظرونه په لیکلي ډول وړاندې کړل. پایله داسې وه:

- ۱۵ کسانو د محکمې له اصلي حکم سره مو افقه وکړه؛
- ۱۰ کسانو غوښتنه وکړه چې د اعدام سزا دې په عمري بند بدله شي.

-له هغوکسانو څخه چې د حکم د ساتلو ملاتړې وکړ، دوه مهم شخصیتونه وو:

- غازي عثمان پاشا؛
- احمد جودت پاشا، چې د خپل وخت له سترو حقوقي عالمانو څخه و او د مشهورې »مجلة الأحكام العدلية «لیکوال و.(اوزتونه، هماغه پخوانی اثر، ۱۷۶/۷

ketabton.com - The Digital Library

-د دې خبرې بل ثبوت هغه غمجن لیک هم دی چې هغه له «طوپ قاپو» څخه سلطان مراد ته لېږلی و. هېڅ له واکه لیرې شوی واکمن نه غواړي چې ترهغې مخکې مړشي، څوخپل ولس ونه ویني او وانه وري چې خلک یې په پښېمانۍ سره بېرته غواړي.

-د سلطان مراد ناروغي د هغه د بیعت (واک ته د رسېدو) له لومړۍ ورځې څخه څرګنده اولیدل کېدونکې وه.

-سلطان عبدالعزیز په ناڅاپي ډول له واکه لرې کړل شو، حال دا چې د هغه پلویان ډېر زیات وو.

-بد نیت لرونکي سرعسکر (حسین عوني پاشا) د عزل له سبا څخه دا ولیدل چې په لږ وخت کې به د سلطان عبدالعزیز په ملاتړیو لوی غبرګون رامنځته شي.

-نو هغه دا اړینه وبلله چې خطر په هره وسیله له منځه یوسي. همدا هغه لامل و چې د سلطان عبدالعزیز د شهادت پېښه یې رامنځته کړه.

وروسته له دې چې دا یقیني شي چې پېښه وژنه وه، نه ځان وژنه، دوهمه درجه مسئله دا پاتې کېږي چې ایا په تورنو کسانو کې بې ګناه کسان هم شته که نه.

-اوس چې دا کرښې مې ولیکلې، یوه موضوع مې راپه یاد شوه چې غواړم له هېربدو مخکې یې ثبت کړم.

-حسین عوني پاشا، مدحت پاشا او د دې پېښې نورو شریکانو په «موقّت خانه» کې، د بشیک تاش په سیمه کې، په ډېر شوق د حربیې د ښوونځي د زده‌کوونکو راتګ ته انتظار کاوه.

-په هغه وخت کې دوی داسې فکروکړ چې تاکل شوی وخت راغی او تېرشو. نو ځینو یو بل ته وویل:

»آه! سلیمان پاشا له مورِ سره هوکړه کړې وه، خو له مورِ سره یې خیانت وکړ«.

دا پېښه رښتیا ده، او هېڅوک یې انکار نه شي کولی.

-زه بیا وایم: د دې مسئلې په اړه چې ایا د تورنو کسانو په منځ کې یو بې ګناه کس و او که څو بې ګناه کسان، دا موضوع له هغې وروسته په دویمه درجه کې راځي چې دا څرګنده شي چې جرم تحریف شوی نه و او نه هم په قضیه کې له حقه تېری شوی و. او که کومه تېروتنه یا هېربدنه رامنځته شوې وي، نو مسئولیت یې د قاضیانو پر غاړه دی.

ketabton.com - The Digital Library

-دوی ادعا کوي چې مدحت پاشا او محمود پاشا یوه شپه د طائف د کلا په زندانونو کې د هغو افسرانو او سرتېرو له خوا خفه کړل شول چې نومونه یې معلوم وو. که دا خبره رښتیا هم وي، نو زه پکې هېڅ لاس نه لرم، بلکې زه یې هېڅکله نه منم او نه پرې راضي کېږم.

-دلته یوه پېښه را اخلم چې اوس مې ذهن ته راغله؛ هماغسې یې لیکم لکه څنګه چې وه. زما هدف دا دی چې تاریخ ته روښانتیا ورکړم او د خپلې خبرې د ثابتولو لپاره تاریخي پېښه وړاندې کړم.

-د مکې امیر له مدحت پاشا سره دښمني لرله :

-کله چې تورن کسان طائف ته ولېږل شول، هغه وخت شریف عبدالمطلب د مکې امیر و. د شریف دښمني د هغو کسانو پر وړاندې چې د سلطان عبدالعزیز د ګوښه کولو په پېښه کې شریک وو، په ځانګړې توګه له مدحت پاشا سره، ښکاره او څرګنده وه.

-ما واورېدل چې هغه د دوی پر پښو اوسپنیزې زولنې اچولې وې، نو ما سمدستي امر وکړ چې له هغوی سره دبد چلند ونه شي.

-لکه څنګه چې معلومه ده، د حجاز والي او قوماندان عثمان پاشا شریف عبدالمطلب ونیوه او له امارت څخه یې لیرې کړ.

-بهرنیانو هڅه وکړه چې مدحت پاشا له طائفه مصر ته وتښتوي :

-په هغه وخت کې شریف عبدالمطلب ماته یوه عریضه راولېږله. په هغې کې یې لیکلي وو چې ځینو بهرنیانو هڅه کړې وه چې مدحت پاشا او محمود پاشا له طائف څخه مصر ته وتښتوي.[٤٩]

-شریف د دې بهرني لاسوهنې مخه ونیوله، او هغه بد چلند او له امارته د هغه لیرې کېدل هم د همدې موضوع له امله وو.

[٤٩] - انګلستان غوښتل چې مدحت پاشا د طائف د کلا له زندانه وتښتوي، او په دې اړه یې رښتیا هم پربکړه کړې وه. د دې کار د ترسره کولو لپاره یې په سره سمندر کې یوه انګلیسي جنګي بېړی هم موظفه کړې وه. یلماز اوزطونه باور لري چې دمدحت پاشا په داسې دردونکي ډول وژل کېدل، په داسې وخت کې چې نوم یې په ناڅاپي ډول کم رنګه شوی و، له هغې دویمې انګلیسي هڅې سره هم تړاو لري. مدحت پاشا په هغه پېښه کې ۶۲ کلن و. له دې جملې څخه یې دوه کاله او نهه میاشتې د طائف په زندان کې تېرې کړې وه. سرچینه: یلماز اوزطونه، پخوانی اثر، ۷ ټوک، ۱۷۷ مخ .

ketabton.com - The Digital Library

-ما د شریف عبدالمطلب د خبرو یوه کلمه هم د باورونه ګڼله، او نه مې د هغه د کړنو کوم عمل سم وباله. خو د هغه ادعا دومره بې ارزښته نه وه چې زه یې په بشپړه توګه له پامه وغورځوم.

-ما عثمان پاشا ته خبرورکړ چې که مدحت پاشا او محمود پاشا وتښتي، نو زه به له ساتونکو څخه په خپله پوښتنه او حساب وغواړم، او په دې موضوع کې به هېڅ ډول عذر او توجیه ونه منم.

-زما هغه وخت سکرتر (منشي) رضا پاشا، زما دا اراده عثمان پاشا ته ورسوله. رضا پاشا په شخصیت کې یو جدي سړی و او په خبرو کې هم ډېر جدي و.

-هغه په همدې مناسبت له ما اجازه وغوښته چې خبرداری ورکړي: له تورنو کسانو سره باید بد چلند ونه شي او پر هغوی باید ډېر فشار و انه چول شي، ځکه انسانیت دا غوښتنه کوي. ما د هغه خبره په درناوي او قدر سره ومنله.

-اوس باید د دې خبرې مسوده د مانې په اسنادو کې موجوده وي.

-زه به خپل رب ته په ارام وجدان سره ورشم :

-اوس فکر کوم: کېدای شي ساتونکي له خپلو مشرانو څخه وېرېدلي وي او داسې یې ګڼلې وي چې د موجود حالت عملي کول د دوی لپاره مناسب دي، او دا کار د دوی له کټې او خوندیتوب سره برابر دی.

-خو حقیقت دا دی چې هغه راپورونه چې ماته را رسېدلي وو، پکې ویل شوي وو چې د دواړو کسانو مړینه طبیعي وه، او د ډاکټرانو شهادتونه هم ورسره مل وو.

-دا هغه څه وو چې ما غوښتل د مدحت پاشا په اړه یې وو ایم. زه بیا تکراروم چې ما دا کرښې د خپل ځان لپاره نه دي لیکلي، بلکې د دې لپاره مې لیکلي چې خپل نوم له ناحقه بدنامۍ او ناروا تورونو څخه وساتم.

-له دې وروسته نه پوهېږم چې څومره به ژوندی پاتې شم، ځکه مرګ راته نږدې کېږي او زه د هغه د قدمونو اواز احساسوم. که زه دې باور ته ورسېدم چې داسې یوه ورځ به راشي چې هر څوک به دا حقیقتونه وویني، نو زه به مړ شم او له خپل هغه رب سره به مخ شم. چې تل مې پرې

ketabton.com - The Digital Library

ایمان درلود، د هغه پرعدالت او مهربانۍ مې باوردرلود. اوله ارام وجدان سره به ورسره ملاقات وکړم.

۵ مارت ۱۳۳۳ رومي

-کوم ځواک زما په لاس کې و او ما د دفاع لپاره تري کارو انخیست؟!

-پرما ډېر تورونه لګول کېږي چې ګواکې ما پرېکنده دریځ نه درلود او د ختیځې روملي د مسئلې په وړاندې مې کمزوري وښوده. خو د پرېکنده‌توب نشتوالی او د کمزورۍ څرګندول دا معنا لري چې انسان له هغه ځواک څخه ګټه نه اخلي چې په لاس کې یې لري.

-نو کوم ځواک و چې زما په لاس کې موجود و او ما د واکمنۍ د حق (د عثماني دولت د ختیځې روملي د حاکمیت) د دفاع لپاره تري کارو انخیست؟

-تر اوسه مې هېڅ داسې عادل او منصف انسان نه دی لیدلی چې دې ټکي ته یې فکر کړی وي.

-زمور حکومت هغه وخت د فیلیپې (په بلغاریا کې) د نیولو له پېښې خبر شو چې د بلغاریا امیر دوپاتنبرګ پرې واک ترلاسه کړی و. دا خبر عزت افندي، د مخابر اتووزیر، ماته راوور؛ هغه هم دا معلومات په هغه ټیلیګرام کې لیدلي وو چې د روسیې سفیر ته لېږل شوی و.

-په هغه وخت کې سعید پاشا صدراعظم و. زه وروسته له دې چې له تخت څخه لیرې شوم، د هغه ځینې بیانات او لیکنې مې ولوستې. په ډېر افسوس او حیرانتیا سره مې ولیدل چې سعید پاشا اسناد د خپل ځان په ګټه بدل کړي وو.

-سعید پاشا په لومړي سر کې د بلغاریانو له برید څخه خبر نه و. کله چې دا پېښه په استانبول کې مشهوره شوه، هغه یوه موده تردید او ځنډ وکړ، بیا یې د دې مسئلې د څېړلو پر مهال یوازې د دولت د شورا د رئیس عاکف پاشا په بیان بسنه وکړه.

-په هغه وخت کې فیلیپې ته د سرتېرو لېږل، د دې مسئلې د حل لپاره، له ډېرو خطرونو خالي نه وو. هغه پوځ چې د ۹۳م کال په جګړه کې (روسیې . عثماني جګړه) ټوټه ټوټه شوی و، لا تر اوسه بېرته منظم او تنظیم شوی نه و. خزانه لا هم تشه وه، بلکې د سرتېرو د اړتیاوو پوره کول او د دولتي مامورینو د معاشونو ورکول هم یوه ډېره لویه ستونزه وه.

-له همدې امله اړینې پیسې په اسانۍ نه پیدا کېدې. داسې ولایتونه وو چې هلته جندرمه (پولیسو) سرتېرو له شلو او دېرشو میاشتو راهیسې خپل معاشونه نه وو ترلاسه کړي.

ketabton.com - The Digital Library

-زه پوه شوم چې په هغه وخت کې یوې داسې جګړې ته ننوتل چې پایله یې نامعلومه او راتلونکې یې تیاره وه، یوازې د هغه حاکمیت د حق د دفاع لپاره چې له نوم پرته یې نورځه نه وو پاتې، یو خطرناک کارو.

-د واکمن له ځانګړنو څخه باید تدبیر او عقل وي :

-دوی وویل: ما په دې موضوع کې د کمزورۍ او د ارادې د سستوالي څرګندونه وکړه، ځکه ما د مانۍ د ساتنې لپاره ګومارل شوې د دویمې فرقې ځینو کنډکونو ته د لېږلو امرورنه کړ.

-خو که د دویمې فرقې ځینې کنډکونه تللي وای او که نه وای تللي، پایله به یې څه وای؟ ایا امکان یې درلود چې د دویمې فرقې څو کنډکونه هغه بلغاریایی پوځ مات کړي وای چې په هغه وخت کې یې هغه صربي پوځ مات کړی و چې زمونږ په پرتله ډېر منظم او تیارو؟

-په دې موضوع کې د سترو قدرتونو نیتونه او حرکتونه معلوم نه وو. ځکه که څه هم په لومړیو اټکلونو کې داسې ښکارېده چې روسیه به یو ګوزار وکړي، خو بیا هم کېدای شول چې روسیه د بلغاریا له خوا د دې اقدام په وړاندې د مخالفت او دښمنۍ درېځ ونیسي.

-د یو لوی او پراخ دولت د ساتلو لپاره کله ناکله لږه قربانۍ ورکول اړین وي، څو دولت له سختو لړزېدونکو ستونزو څخه خوندي پاتې شي.

-ما نه شوای کولای چې په هر لوري کې ننګونه او مقابله وکړم، په داسې حال کې چې ختیځ او لویدیځ ټولو(دښمنۍ) زمونږ پر ضد وې. که زه د فیلیپې په موضوع کې د بلغاریانو پر ضد جګړې ته ورننوتی وای، نو یوازې به بلغاریانو او صربیانو له مونږ سره دښمني نه کوله، بلکې دواړه به زمونږ پر ضد سره متحد شوي وای. په هغه وخت کې به موضوع یوازې د ختیځې رومیلي مسئله نه پاتې کېده، بلکې هغوی به د هغې ترڅنګ د یونان د مقدونیې مسئلې د حل غوښتنه هم کوله.

-کله چې بلغاریانو پر ختیځه رومیلي برید وکړ، یونانیانو هم ورسره اتحاد وکړ، څو مونږ دې ته اړ کړي چې په یانیا سیمه او ټاپوګانو کې د دوی غوښتنې ومنو.

-همدغو یونانیانو د بالکان د توازن د خرابېدو په پلمه د آلاسونیا پر پوله خپل ځواکونه راټول کړل. هېڅ داسې ځواک نه و چې د مونتهنېګرو مخه ونیسي؛ هغه هېواد چې ترټولو ستره هیله یې دا وه چې اشقودرې ته ښکته شي او هغه ونیسي،او له دې فرصت څخه ګټه و انخلي.

ketabton.com - The Digital Library

-که ما خپل اعصاب له لاسه ورکړي وای او یوازې د دې لپاره مې مداخله کړې وای چې بلغاري کابریل پاشا له ختیځې روملي د ولایت له مقامه لیرې شوی و، نو ما به په خپلو لاسونو هغه مهال د ۱۳۳۸ کال (۱۹۱۲م = ۱۳۰۳هـ) ناورین رامنځته کړی وای؛ په داسې حال کې چې زمونږ پوځ او بودیجې هیڅ چمتووالی نه درلود.

-متردد وزیر باید لرې کړل شي :

-وروستی بالکاني جګړه زما زړه ویني ویني کړ، خو ما ته دا ډاډ راکوي چې ما د ۱۳۰۲ کال په سپټمبر کې (۱۸۸۶م = ۱۳۰۳هـ)، د یوه پریکنده او له احتیاطه ډک درېځ په وسیله، د دې ناورین پېښېدل ۲۸ کاله وځنډول.

هغه کسان چې سعید پاشا له نږدې پېژني، پرته له شکه مني چې دغه پاشا په مهمو مسئلو کې، او له هغې څخه د همدې مسئلې په اړه، هیڅکله روښانه او پریکنده نظر نه ورکاوه.

د هغه شعار او تلنیز چلند دا و:

»که مورد دا کاروکړو، کېدای شي ستونزه رامنځته شي؛ او که هغه کاروکړو، کېدای شي داسې او داسې وشي«.

په داسې حال کې چې مورد غوښتل یوې پریکړې ته ورسېږو، د »کاشکې« او »کېدای شي« وخت نه و. مورد داسې حالت ته اړتیا لرله چې پریکنده تصمیم ونیول شي.

-کامل پاشا د سوریې والي وټاکل شو:

-ما د ختیځې روملي مسئله د کامل پاشا په تاکلو سره د صدراعظمۍ مقام سره حل کړه، او په دې توګه د دې ستونزې له یوې مهمې او جدي مرحلې څخه تېرشوو.

-هغه کسان چې فکر کوي زما د کامل پاشا د صدراعظمۍ منل یوازې د دې لپاره وو چې هغه د ختیځې روملي په مسئله کې زما غوښتنې درک کړې وې، تېروتنه کوي. ځکه کامل پاشا له دې وړاندې هم زما په ذهن کې د صدراعظمۍ لپاره یو مناسب نوماند و.

-زه پوه شوم چې سعید پاشا له کامل پاشا سره سیالي کوي، او وامې وربدل چې هغه د وزیر انو په شورا کې د هغه په غیاب کې ورته سپکاوی کوي.

-زه د عسکرو د کتنې پر مهال د سوریې د والي حمدي پاشا په مړینې خبر شوم، هغه مهال چې عسکرو د سلامۍ لپاره قطار نیولی و.

ketabton.com - The Digital Library

-د سوريې د اهميت له امله مې له شيخ الاسلام عرياني زاده احمد اسعد افندي څخه وپوښتل چې د دې خالي مقام لپاره ترټولو مناسب کس څوک دی؟ د هغه نظر دا و چې د اوقافو وزیر کامل پاشا دې د سوريې والي وټاکل شي؛ ځکه هغه په خپل اداري کارکې ښه وړتیا ښودلې وه او د خلکو ترمنځ يې ښه نوم پیدا کړی و.

زه پوه شوم چې د وزیر انو ترمنځ داسې یو جریان شته چې غواړي کامل پاشا له صدراعظمۍ څخه لرې کړي. له همدې امله کامل پاشا د خپل سیال سعید پاشا پر ځای وټاکل شو.

-که سعید پاشا صدراعظم و او یا له دې مقامه لرې و، هغه هېڅکله زما کومې پوښتنې ته پرېکنده ځواب نه راکاوه.

-د سعید پاشا کیسه له ما سره: ما ورسره نېکي وکړه، خو هغه زما سره بد چلند وکړ:

-تر هغې ورځې پورې چې زه تخت ته ورسېدم، ما سعید پاشا نه پېژانده. په هغه وخت کې د سوداګرۍ وزیر داماد محمود پاشا هغه راته را وپېژانده.

-هغه د محمود پاشا منشي و، او په حقیقت کې یو دېرور او تکړه لیکوال و. هغه له ضیا پاشا، کمال بېک او د هغوی په شان کسانو څخه په وړتیا کې کم نه و.

-هغه په هغه وخت کې له مشهورو کسانو څخه و. هغه به خپله هغه چارې څېړلې چې باب عالي (د عثماني دولت مرکزي اداره) ته به وړاندې کېدې، او د ورځنیو کارونو په ترسره کولو بوخت و.

-د حکومت نفوذ په مانۍ کې راټول شوی و؛ د هغه د نظر او هڅې اغېزې څرګندې وې. ځکه چې حکومت په باب عالي کې متمرکز و او سلطنت په سرای (مانۍ) کې،وه نو باید سلطنت پر حکومت برلاسی وای.

-دا خبره خپله مرحوم سعید پاشا کړې وه، خو هغه دا خبره په هغو یادښتونو کې هېڅکله نه ده یاده کړې چې زما له تخته ترکوزېدو وروسته يې خپاره کړل.

-زما خبره د باب عالي د رسمي ثبتونو او دولتي اسنادو له خوا تاییدېږي. که هغه اسناد چې د کاغذونو له خزانې څخه ایستل شوي دي پیدا شي، نو کېدای شي هغه تشه بشپړه کړي چې د یلدز مانۍ له اسنادو څخه ورکه شوې ده.

ketabton.com - The Digital Library

-ولې مې د مصر او تونس د مسئلو د حل لپاره جګړې ته مخه ونه کړه؟

-سعید پاشا په خپلو یادښتونو کې د تونس او مصر د ستونزو په اړه د کمزورۍ او نیمګړتیا مسئولیت پر ما اچولی، په داسې حال کې چې هغه خپله په هغه وخت کې ورځې او میاشتې په «کبدای شي، ښایي» تېرولې.

-زه به څنګه پر هغه څه ویاړم چې هغه یې زما د کمزورۍ په توګه یاد کړي دي. ما هېڅکله فکر نه کاوه چې د هرې مسئلې لپاره دې جګړه وسیله وګرځول شي.

-زه تل د جګړې مخالف وم. که ما په تونس کې د مقاومت لاره غوره کړې وای، ښایي د سوریې د له لاسه ورکولو سبب شوی وای. او که ما په مصر کې په کلکه ټینګار کړی وای، نو په یقین سره به مې فلسطین او عراق له لاسه ورکړي وای.

-سعید پاشا یوازې دا ونه منله چې ما ورسره څه مرسته کړې وه، بلکې زه ډېر خواشینی یم چې هغه د پېښو حقیقتونه تحریف کړي دي.

-یو واکمن باید هېڅکله د تش په نامه او ظاهري حاکمیت د ساتلو لپاره خپل حقیقي حاکمیت له خطر سره مخ نه کړي.

-سعید پاشا، چې تل به متردد او له وهمونو ډک و، کله ناکله به زړور ښکارېده. د مصر د مسئلې په یوه دوره کې هغه د انګلستان پر ضد د جګړې پراعلان ټینګار وکړ.

-مصر ته د ځمکنۍ پوځ د لېږلو وړاندیز وشو. هغه هیله لرله چې فرانسه به د انګلیستان د اشغال پروړاندې ودرېږي، خو ما د دې اقدام مخه ونیوله.

-په هرحال، ما سپارښتنه وکړه چې دا موضوع دې یوځل بیا د وزیرانو په شورا کې د غازي احمد مختارپاشا په حضور کې وڅېړل شي. کله چې مختارپاشا خپل پرېکنده اوسم مخالفت څرګند کړ، نو دا خطر له منځه لاړ. فرانسې ترنن ورځې پورې نه لاس اوږد کړی او نه یې غږ پورته کړی دی.

-لومړی آبادول، نه جګړه!

-که د الله خوښه وي، دا دولت به له هغه ناوړه برخلیک سره مخ نه شي چې زه یې اندېښمن کړی یم. زما ورور، چې جلالتمآب او د لوړ مقام خاوند دی، کمزورې اراده لري او د دولت چارې په یوازې ځان پر مخ نه شي بیولای.

ketabton.com - The Digital Library

-زه خپلو راتلونکو زامنو او وروڼو ته سپارښتنه کوم چې هېڅکله دې جګړه نه پیلوي، که لنډه وي که اوږده.

-بیا هم وایم: که جګړه په بریا پای ته ورسېږي او که په ماتې، په دواړو حالاتو کې ملت ستړی او ځپل کېږي.-داسې تشې خبرې لکه «لوړوالی» او «ویاړ» هغه وخت پرهېواد ښکلی اغېزکوي چې هېواد آباد، پراخ، خوندي او سبا پې ډاډمن وي.

-خو هغه لوڅ اووړي خلک چې په ورانو ځمکو کې ژوند کوي، بیا هم د لوړوالي اوویاړ دعوه کوي او د هغو پسې منډې وهي؛ د هغوی له حالت څخه بل هېڅ دومره خندوونکی او دردونکی شی نشته.

-ما د خپل سلطنت د وروستیو کلونو په موده کې د یوه بالکاني اتحاد د جوړېدو هیله پیدا کړې وه. په پاریس کې زموږ سفیر منیر پاشا په پټه او ښکاره د دې هدف لپاره کارکاوه.

-د بالکان هېوادونه له دوو خطرونو سره مخ وو: روسیه او اتریش. دا معلومه نه وه چې راتلونکې به کوم لوري ته ځي.

-که څه هم داسې اټکل کېده چې روسیه به په عمومي جګړه کې کمزورې او ټوټه ټوټه شي، خو د هغې راتلونکی لا نه و ټاکل شوی.

-که روسیه له هغه سترکورنۍ پاڅون څخه، چې نړدې یو کال پې هېواد لړزولی و، په بریالیتوب راوتلې وای، نو له دومره لوی پاڅون سره سره به هم ترپخوا لا پیاوړې راڅرګنده شوې وای.--هغه څه چې هلته روان وو، یوازې یو عادي حالت نه و؛ بلکې د فکرونو داسې مبارزه وه چې د ستر فرانسوي انقلاب له مبارزې څخه هم ډېره سخته وه.

-ما هڅه کوله چې بالکاني ولسونه د دغو دوو ګډو خطرونو پرورانديې راویښ کړم.

-د آزادو افسرانو له خوا زما د رومانې د پاچا د قانع کولو د هڅې له منځه وړل :

زما موخه دا وه چې د بوسنیا او هرزګوینا په قضیه کې، د هغو ظاهري امتیازونو په بدل کې چې ورکول کېدل .لکه د واکمنۍ له داسې حقه تېرېدل چې یوازې نوم پې پاتې و.د پام وړ ګټې ترلاسه کړم. د رومانې پاچا کارول هم، سره له دې چې په پیل کې زړه نا زړه اوشکمن و، وروورو دې لارې ته ورنږدې شو.

ketabton.com - The Digital Library

-خو د جولای انقلاب (هغه کودتا چې د اتحاد او ترقي ډلې پوځ په ۱۰ جولای ۱۹۰۸م کې وکړه) په هغه وخت کې رامنځته شو چې خبرې اترې روانې وې او داسې ښکارېده چې پایلې به یې هم راخرګندې شي. تر دې چې منیر پاشا، چې استانبول ته روان و، بېرته راستون شو او ان تر استانبول پورې هم ونه رسېد.

-زما له تلووروسته، هغوی هڅه وکړه چې خپل داخلي ځواکونه سره یو موټی کړي؛ خو د دې پر ځای چې دا یووالی رامنځته کړي، له ټولې نړۍ سره د مقابلې په لاره روان شول. هغه تفاهم چې ما پرې ډېر ټینګار کاوه، غوښتل مې او د ترلاسه کولو لپاره مې هڅې کولې، ناڅاپه داسې بڼه یې خپله کړه چې نه مې غوښتله او نه مې خوښوله؛ یعنې موضوع په بشپړه توګه زمونږ پر ضد واوښته.

-همدا وجه وه چې یوه ورځ پر مونږ څلورو بالکاني هېوادونو یرغل وکړ (د ۱۹۱۲م کال د بالکان جګړه).

-د بایلربې مانۍ : د ۱۳۳۳ رومي کال د مارچ په ۶مه انګرېزان زما د پوځ قوماندان ته رشوت ورکوي.:

-کله چې مې هغه څه بیا تکرارکړل چې د مدحت پاشا په اړه مې لیکلي وو، پوه شوم چې له یوې مهمې موضوع څخه په لنډه توګه تېرشوی یم. ډېر ځله مې فکروکړ چې دا موضوع پرېږدم، خو د الله تعالی او تاریخ په وړاندې زه هېڅ شی پټول نه غواړم. هرڅه چې څومره پټ شي او هرڅومره پرې پرده واچول شي، بالاخره یوه ورځ به د خپلو ټولو اړخونو سره څرګند شي.

-زه پوهېدم چې سرعسکر عوني پاشا له انګرېز انو څخه پیسې اخیستې وې. د دولت یو سړی چې له بل دولت څخه مال واخلي، خامخا به یې هغه دولت ته کوم خدمت کړی وي. دا خبره دا معنا هم لري چې زما د مرحوم تره، سلطان عبدالعزیز، له واکه لیرې کول او د هغه پر ځای د سلطان مراد پر تخت کښېنول یوازې د حسین عوني پاشا د کینې له امله نه وو، بلکې د بل دولت د غوښتنې د پوره کولو لپاره هم وو.

-لکه څنګه چې مې مخکې لیکلي وو، سلطان عبدالعزیز حسین عوني پاشا له خپلو رتبو او نښانونو څخه محروم کړی و او هغه یې اسپارطه ته تبعید کړی و. په هغه وخت کې حسین عوني پاشا هېڅ شتمني نه لرله، سربېره پر دې چې ناروغ هم و.

ketabton.com - The Digital Library

-کله چې هغه ته زما د تره فرمان ورسېد، هغه په خپل کورکې وحیران اوپریشان شو. په هغه کې د ډېرې پښېمانۍ نښې ښکاره شوې. هغه فکرکاوه چې هېڅ شی نه لري اوترهغه وخته یې د خپل ژوند لپاره هېڅ عاید نه دی برابرکړی. ډېرو خلکو په هغو ورځو کې دحسین عوني پاشا ؛خه اورېدلی وچې ویل یې:

»افسوس، که یو ځل بیا فرصت راته برابرشي، پوهېږم چې باید څه وکړم«.

-حسین عوني پاشا خپلې نښې ځانګړنې هم لرلې اوخپلې نیمګړتیاوې هم. پرځان یې ډېرباوردرلود اوفکریې کاوه چې هغه په هغه څه پوهېږي چې بل څوک پرې نه پوهېږي.

-زه دا منم چې هغه د یوه سرتېرې په توګه ښه و، خود یوه دولتي سړي په توګه د خپل کم بصیرت، ډېرو خبرو، اوغرورله املې کمزورۍ و. خوزه پوهېږم چې ترتبعید پورې هغه یو شریف انسان و. د اړتیاوو اوهغو کړاوونو علتونه چې هغه په تبعید کې وزغمل، هغه یې دې ته اړکړچې د عزت اومقام د بېرته موندلو په لټه کې شي. همدا د هغه د بدمرغۍ بنسټ و.

-مورِ اورېدل چې هغه په اسپارطه کې د ژوند پرمهال له سختوستونزو اوبې وزلۍ سره مخ و. زما تره (سلطان عبدالعزیز) هم لکه مورِ دا خبرې اورېدلې وې. زه فکرکوم چې دې خبرو زما پرتره اغېزوکړ؛ زړه یې پرې وسوځېد، هغه یې وبخښه او اجازه یې ورکړه چې بېرته استانبول ته راشي. نه یوازې دا، بلکې هغه یې د آیدین والي هم وټاکه (په اناتولیه کې)دی.

-حسین عوني پاشا د درملنې لپاره اروپا ته د سفرغوښتنه وکړه، ځکه هغه غوښتل د معدني چینوپه اوبو درملنه وکړي. نومورِی په هغه ناروغۍ اخته وچې د تبعید پرمهال پرې اخته شوی و، اودا ناروغي یې یوولس میاشتې دوام کړی و. وروسته اروپا ته ولاړ.

-که له بدخویه او ناشکره انسان سره احسان وکړې، نوهغه به سرغړونه وکړي!

-سلطان خپل پخوانی سرعسکروباښه، خوپخواني سرعسکرخپل سلطان ونه باښه!

حسین عوني پاشا خپل ژوند له کینې اوکرکې سره تېرکړ. هغه هرکارپه پټه ترسره کاوه اوهېڅ چا ته یې نه څرګندوله چې څه اراده اونیت لري. کله چې اروپا ته ولاړ، د معدني چینود درملنې پر ځای یې ډېره پاملرنه دې ته وکړه چې د ببلابېلو هېوادونود واکمنانو اوچاراکودروازې وټکوي. د فرانسې اوانګلستان د سفرپرمهال یې ځان د انګرېز انوترا اغېزلاندې راوست.

زه نه شم ویلای چې دا چاره څنګه رامنځته شوه. ایا حسین عوني پاشا، له دې مخکې چې له هېواده ووځي، له انګرېزسفارت سره پټې اړیکې نیولې وې؟ اوکه د انګلستان د بهرنیوچاروزارت،

ketabton.com - The Digital Library

اروپا ته د هغه له رسېدو وروسته، د هغه د کینې او دسیسو نښې ښکاره شوې او خپل لوري ته يې راواړاوه؟ په دې اړه زه هېڅ نه پوهېږم.

-خو له څه مودې وروسته زمور سفیر موسوروس پاشا، چې په لندن کې يې د عثماني دولت استازیتوب کاوه، خبر راکړ چې حسین عوني پاشا په انګلستان کې له یوې بهرنۍ سرچینې څخه ډېرې پیسې اخیستې دي. زمور سفیر له دې کاره ډېر ناوخته خبر شوی و، او ترهغه چې دا خبر ما ته راورسېد، حسین عوني پاشا لا مړ شوی و. خو دا خبره چې د عثماني دولت یو پوځي قوماندان د یوې بهرنۍ «کافر» دولت څخه پیسې ومني، هېڅ عادي او د سپکاوي وړ موضوع نه وه. ما د دې مسئلې په اړه ډېر فکر او ژوره پاملرنه وکړه.

-زما صدر اعظم او زما د پوځ قوماندان دواړه زما د دښمنانو جاسوسان وو.

-کله چې حسین عوني پاشا له اروپا څخه راستون شو، هغه قیمتي ډالۍ چې هم يې شاهي مانۍ ته او هم خپلو نږدې ملګرو ته وړاندې کړې، د داسې یوه پاشا له مالي وس څخه ډېرې لوړې وې چې تازه له تبعیده راستون شوی و او هلته يې د ببوزلۍ او محرومیت سختې ورځې تېرې کړې وې. دا ورځې زما له سترګو هېڅکله نه دي وتلې، او تر اوسه يې هم ښه په یاد لرم.

"زه حیران او په پوښتنو کې ډوب وم .: زما مرحوم تره، سلطان عبدالعزیز، ولې دې ټکي ته پام ونه کړ؟

-سره له دې چې پاشا هغه ته یو دوه ځانګیز شمعدان ډالۍ کړی و. چې په قیمتي جواهر اتو پوښل شوی او له تاریخي پلوه ډېر ارزښتناک و، او په پاریس کې يې په درې زره سرو زرو اخیستی و، خو يې سلطان ته ډالۍ کړي. وروسته پوه شوم چې د دې پېرودنې په اړه هم خبرنه شوې وه.

-دا خبره موسوروس پاشا ماته وکړه. په هغه وخت کې مدحت پاشا صدر اعظم و، او حسین عوني پاشا د مدحت پاشا نږدې ملګری و. دواړو په ګډه زما د تره، سلطان عبدالعزیز، د تخت څخه په ګوښه کولو کې برخه اخیستې وه.

-مدحت پاشا هم د حسین عوني پاشا په څېر، تل د انګرېز انو پلوي سیاست تعقیباوه او هر وخت به يې پر انګرېز انو خپل باور او اعتماد څرګنداوه.

-زه په داسې فضا کې راګېر شوی وم چې هېڅ باور پکې نه و. زه د مدحت پاشا د تورنولو لپاره کوم څرګند سند نه لرم، خو هر چا ته ښکاره ده چې زما د تره، سلطان عبدالعزیز، د ګوښه کولو په پښه کې د انګرېز انو لاس و.

ketabton.com - The Digital Library

زما د دولت صدراعظم له هغوکسانو څخه و چې دا کاريې ترسره کړی و. که څه هم د هغه نيت هرڅومره ښه هم وای، خودا چې هغه د دولت پر دښمن تکيه کوله، نو د سلطنت او حکومت د چارو سپارل داسې چا ته چې د دولت پر دښمن ولاړوي او د بل هيڅا تابع نه وي، ستره تېروتنه او لېونتوب و. له همدې امله مې د دوی دواړو کړنې په ډېرې پاملرنې سره څارل پيل کړل.

- په ټول ژوند کې هيڅ شي دومره سخت نه يم لړزولی، لکه دا چې يو انسان د پوځ د اعلی قوماندانۍ يا د صدارت عظمٰی تر مقامه ورسېږي او بيا د يو بهرني «کافر» دولت څخه پيسې ومني.

-که مدحت پاشا هم په همدې لاره روان وي، نو دا معنابه ولري چې دولت په دام کې لوېدلی دی.

-په هغه وخت کې له هرې خوا دولت له خطرونو سره مخ و. مونږ له صربستان او مونټينيګرو (جبل الاسود) سره په جګړه کې وو، روسيه د جګړې د اعلان په درشل کې وه، او بهرني دولتونه.هم.

-هغه اروپايي دولتونه چې د استانبول د ترسانې په سيمه کې راټول شوي وو، د روسيې پلويان وو. هغوی غوښتل چې صربستان او مونټينيګرو (جبل‌الاسود) ته ځمکې ورکړل شي، او د «ځانګړې خپلواکۍ» ترنوم لاندې د بلغاريا خپلواکي ومنل شي.

-په کريت ټاپو کې حالات ګډوډ شوي وو، بلکې آن په خپله استانبول کې هم. هلته به هره ورځ نوې ګډوډۍ رامنځته کېدې. د فاتح او بايزيد د مدرسو مشران زده‌کوونکي، چې پر پاڅون يې ټينګار درلود، ترشاهي مانۍ پورې راغلل او په لوړغږ يې شعارونه ورکول:

»ژوندی دې وي اساسي قانون (دستور)! ژوندی دې وي مدحت پاشا«!

-ځرنګه چې مدحت پاشا صدر اعظم و، نو د دې خلکو لپاره بايد څه ترسره شوي وای، څو اساسي قانون نافذ شي، حال دا چې همدغه پاشا هره ورځ نوې فتنه راپاروله او هڅه يې کوله چې د هېواد فضا ګډوډه او واړوي؟

-د پېښو په دوام سره، مدحت پاشا دې پايلې ته ورسېد چې پر ما نورباورنه لري. په همدې وخت کې، ما په بشپړه توګه هڅه کوله چې جګړې ته داخل نه شو، خو په خپلو سترګو مې ليدل چې مونږ ګام په ګام جګړې ته ورننوځو.

ketabton.com - The Digital Library

-د هغو سترو قدرتونو د بهرنیو چارو وزیر انو غونډه، چې د استانبول د ترسانې په سیمه کې جوړه شوې وه، په دې پای ته ورسېده چې زمور د دولت ته یې اخطار ورکړ. یا به مور د هغوی ټولې غوښتنې بې له کوم بدلون څخه، کټ مټ منو، او یا به هغوی د روسیې په ملګرتیا زمور پر ضد جګړه پیل کوي .

-خو مدحت پاشا ویل:

»انګرېزان او فرانسویان به زمور تر څنګ ودرېږي او زمور ملاتړ به وکړي«.

-خو په همدې وخت کې، د انګلستان د سفارت د یوه ځانګړي کارکوونکي له لارې ماته د انګلستان د بهرنیو چارو د وزیر سالسبوري یو پیغام راورسېد. هغه په څرګنده راته ولیکل:

»که تاسو، یعنې عثماني دولت، د روسیې پر ضد جګړه ومنئ، نو مور، انګرېزان، به هېڅ ډول مرسته درسره ونه شو کولای«.

-زه سخت حیران شوم، خو بیا مې هم هڅه وکړه چې له زغم او حوصلې سره د پېښو مقابله وکړم.

-مدحت پاشا د سترو قدرتونو له غوښتنو سره د جوړجاړي منلو ته غاړه کېښوده. د عثماني وزیر انو شورا پرېکړه وکړه چې د سترو قدرتونو وړاندیزونه رد کړي، او د دې پرېکړې مانا جګړه وه.

-ما هغه په بېړه مانې ته راوغوښت او ترې ومې غوښتل چې مخکې له دې چې د وزیر انو شورا د دې درنې او ناوړه پرېکړې په اړه سترو قدرتونو ته خبر ورکړلې ، د دولت د لوړپوړو چارواکو یوه عمومي شورا راوبولي.

-هغه په ناخوښۍ سره زما امر ومانه، او همداسې شورا جوړه شوه.

-هغه زما امر عملي کړ، خو په همدې وخت کې یې دا هم له پامه ونه غورځوله چې د خپلې خوښې د پرېکړې لپاره چمتووالی ونیسي.

-له هغه وروسته لومړی د دولت پخوانې صدراعظم محمد رشدي پاشا، چې زما د تره سلطان عبدالعزیز د ګوښه کولو په بېړکې هم د هغه ملګری و، خبرې وکړې او ویې ویل:

»د عزت او ناموس خاوندانو ته یوازې یوه لارپاتې ده، او زه د کنفرانس د وړاندیزونو د بشپړ او قاطع رد ملاتړ کوم«.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه دا خبره وکړه او له غونډې څخه ووت.

-که د کوم ملت د اتلولۍ او مېړانې په تاریخ کې د دولت د داسې یوه لوړپوړي شخصیت، لکه د پخوانۍ صدراعظم، دا ډول چلند ثبت شوی وای، نو له هماغه ځایه به د راتلونکو پېښو پایله په اسانۍ اټکل کېدای شوه.

-زما وزیرانو د جګړې ملاتړ وکړ:

-پرېکړه هماغسې وشوه لکه مدحت پاشا چې غوښتله، او په دې سره عثماني دولت د جګړې حالت ته داخل شو. له دې پرېکړې وروسته، زمونږ پر ضد نه یوازې صربستان او مونټینیګرو (جبل الاسود) جګړې ته داخل شول، بلکې روسیه، انګلستان، اتریش. هنګري، جرمني، فرانسه او ایټالیا هم زمونږ پر ضد په جګړه کې شریک شول.

-ما له صدراعظم مدحت پاشا او د پوځ له قوماندان ردیف پاشا څخه د پوځ د وضعیت او چمتووالي په اړه وپوښتل. هغوی راته وویل:

-»دوه لکه (۲۰۰ زره) سرتېري تروسلې لاندې دي، او دوی د دښمن له هر ډول برید سره په پوره ځواک مقابله کولای شي«.

-خو په همدې وخت کې ما د غازي احمد مختار پاشا له خوا یو ټیلیګرام ترلاسه کړ. هغه راته خبر راکړ چې تر خپلې قوماندې لاندې پې یوازې دېرش زره (۳۰ زره) سرتېري لري، او په دومره لږ شمېر ځواک سره د دښمن د هغو پوځونو مقابله نه شي کولای چې شمېر یې سلګونو زرو ته رسېږي.

-ما سمدستي صدراعظم او د پوځ قوماندان مانۍ ته راوغوښتل او هغه ټیلیګرام مې وروښود.

-صدراعظم له مسؤلیت څخه ځان داسې خلاصاوه چې ویې ویل» :زه د پوځ له چمتووالي څخه خبر نه یم«.

-د پوځ قوماندان هم وارخطا او ګنګس شو. ما دا کار بشپړ لېونتوب وباله چې له داسې کسانو سره جګړې ته داخل شو، چې هر یو یې په ډېرې اسانۍ سره پرې او مسؤلیت پر بل وراچوي، او د دې خطرناکې موضوع د پایلو درک نه لري.

-خو ولس په مدحت پاشا پورې تړلی و، او له هغه څخه یې د معجزو تمه لرله. له همدې امله، د هغه لرې کول به د دولت لپاره ټهروتنه ګڼل کېده.

ketabton.com - The Digital Library

-له داسې صدراعظم سره چې د خپل پوځ د سرتېرو له شمېر څخه هم ناخبره وي، بریا ترلاسه کېدای نه شي؛ برعکس، د هغه له لارې د ماتې راتلل یقیني کېدای شي.

-سره له دې، ما زغم وکړ او هڅه مې وکړه چې د ده نیمګړتیاوې پوره کړم.

-مدحت پاشا غوښتل پر خپلو وزیرانو بشپړواک ولري :

-مدحت پاشا غوښتل هر څه هماغسې ترسره شي لکه څنګه چې یې خپله غواړي.

-له څه مودې وروسته یې وغوښتل چې د مالیې وزیر له دندې لرې شي، حال دا چې همدغه کس یې مخکې د ستاینې او سپارښتنې په کولو سره د همدې دندې لپاره ټاکلی و.

-ما د اساسي قانون له مخې مې تړې د دې کارد علت پوښتنه وکړه.

هغه وویل:

»هغه یو بریالی دولتي سړی دی، خو د کارد مصلحت له مخې باید له دندې لرې شي«.

-زه پوهېدم چې د اساسي قانون له مخې د یوه بریالي کس له دندې ګوښه کول قانوني نه دي.

هغه راته په ځواب کې وویل:

-»هغه د یوې پربکړې له امله د دولت خزانې ته پنځه دېرش زره (۳۵٬۰۰۰) لیرې تاوان رسولی دی«.

-بیا یې ماته درې یادداشتونه ورواندې کړل، خو د دغو یادداشتونو منځپانګوله یو بل سره هېڅ سمون نه درلود.

-ما وغوښتل چې موضوع په بشپړه توګه وڅېړل شي.

-هغه سخت په غوسه شو، چیغې یې کړې او قهرېدلی و. د دې پرځای چې موضوع راته روښانه کړي، هغه مامورته چې یادداشت یې راوړی و، وویل:

»هر څوک چې د مالیې وزارت ته ټاکل کېږي، زه به یې سرای (شاهي مانۍ) ته ولېږم، او معاشونه دې هم هماغلته ترلاسه کړي«.

-زه نه پوهېږم، په هغه فرانسه اویا هم په هغه انګلستان کې چې پاشا پرې دومره مین او شیدا دی، ایا د صدراعظم له خوا خپل سلطان ته داسې ځواب ورکول دود دي؟

ketabton.com - The Digital Library

-خو له دې ټولو سره سره، ما بیا هم زغم وکړ.

-مدحت پاشا غوښتل واکمني او سلطنت خپلې کورنۍ ته وسپاري :

-زه پوهېدم چې کمال بېګ، ضیاء بېګ، رشدي پاشا او د هغوی نورملګري به هرماښام د مدحت پاشا په مانۍ کې راټولېدل، شراب به یې څښل او خبرې اترې به یې کولې.

یو ځل مدحت پاشا وویل:

»په عثماني شاهي کورنۍ کې نورداسې هېڅ خیر او ښېګڼه نه ده پاتې چې ترې هیله وشي. اوس نو یوازې د جمهوریت پرلورتګ پاتې دی. خو دا کار به څنګه وشي؟ ستاسو په خبرو خو کسان په دې خبره پوهېږي: تر اوسه په نړۍ کې د "آل عثمان" په نوم یوه کورنۍ شته؛ نو څه به وشي که د "آل مدحت" په نوم هم یوه کورنۍ راپیدا شي؟«

-دا خبره ماته له هغو کسانو څخه یوه وکړه چې په همدې ناسته کې حاضرو.

-وروسته د کورنیو چارو وزارت څخه یو راپورراغی، چې پکې ویل شوي وو: له هغو کسانو څخه یو، چې هره شپه به یې د مدحت پاشا په مانۍ کې خوراک او څښاک کاوه، ویلي وو:

»مدحت خپلواکي ترلاسه کړې ده، او د همدې په برکت به مراد، مراد (یعنې سلطان مراد) کړو)«. [50]

-تر دې مخکې هم هغوی هڅه کړې وه چې زما وروړ سلطان مراد د ښځو په جامو کې له مانۍ څخه پټ وباسي. وروسته څرګنده شوه چې د دې ناکامې هڅې ترشا ځینې ماسوني شخصیتونه، لکه مدحت پاشا، ولاړوو.

-انګلستان تل هڅه کوله چې د ماسونیت له لارې فتنې او ګډوډۍ رامنځته کړي.

مدحت پاشا یوازې په هغو ستونزو بسنه ونه کړه چې راپورته کړې یې وې. له یوې خوا یې غوښتل په شاهي مانۍ کې بحران جوړ کړي، او له بلې خوا یې غوښتل هېواد د جګړې اورته ورټېل وهي. همدارنګه یې د داسې کارونو د ترسره کولو هڅه هم کوله چې عقل یې تصورهم نه شي کولای؛ لکه د والیانو ټاکل د هغو ولایتونو لپاره د لږکیو (اقلیتونو) څخه د والیانو ټاکل، چې ډېر

[50] -د دې خبرې مطلب دا و چې که د مدحت پاشا نفوذ نور هم زیات شي، نو په اسانۍ سره به د سلطان عبدالحمید واکمني پای ته ورسوي او پر ځای به یې سلطان مراد، چې په هغه وخت کې د لېونتوب له امله بندي و، پر تخت کښېنوي. (محمد حرب) .

ketabton.com - The Digital Library

اوسېدونکي يې مسلمانان وو، او همدارنګه د رومیانو (يوناني ارتودوکس عیسویانو) زده‌کوونکو ته د حربيې (پوځي) ښوونځي ته د داخلېدو اجازه ورکول؛ هغه ښوونځی چې د عثماني مسلمان پوځ اصلي ستن بلل کېده.

-" دغه ډول کړنې، خدای مه کړه، د دې وړوې چې دولت په بشپړه توګه له منځه یوسي.".

-ما پر دغو پرېکړو لاسلیک ونه کړ. له همدې امله يې ماته یو لیک راولېږه، چې له هغه څخه دا جمله مې په یاد ده. دا لیک د ادب او احترام له هر ډول اصولو ډېر لرې و:

-»زموږ موخه د اساسي قانون له اعلانولو دا ده چې د سراي (شاهي مانۍ) استبداد پای ته ورسوو، او لازمه ده چې ستاسې اعلیحضرت په خپله د خپلو دندو او مسؤلیتونو په اړه پوه شئ«.

-ما ښه درک کړه چې که زه خپل ټول کارونه پرېږدم او یوازې د مدحت پاشا د تېروتنو په اصلاح بوخت شم، بیا به هم بریالی نه شم.

-مدحت پاشا ماسوني و:

-" د دغو ټولو پېښو له امله عثماني سلطنت له بنسټه لړزېده".

-ما لیدل چې صدراعظم د انګرېز انو ملاتړ کوي او وورسره همکاري لري؛ که دا د هغه د ماسونیت له امله وه، او که د نورو ځانګړو شخصي لاملونو له کبله.

-نور مې دا حالت ونه شو زغملای. نو د اساسي قانون (دستور) له مخې مې له خپلو قانوني واکونو څخه کار واخیست، هغه مې د صدارت عظمی له دندې ګوښه کړ او د هېواد له پولو څخه مې وشړه[۵۱].

هغه د ایټالیا د بریندیزي ښار ته ولاړ.

کله چې هغه له شاهي مانۍ (سراي) څخه ووت، خپله بېحده ځانغوښتنه يې په دې جمله څرګنده کړه:

[۵۱] - د مدحت پاشا د ګوښه کولو اصلي لامل دا و چې هغه د خپل شخصي او خپلواک پوځ په جوړولو پیل کړی و، چې نوم يې «د ملت سرتېري» اېښی و. دا پوځ یوازې د ده تابع و او له مسلمانو او عیسوي سرتېرو څخه جوړ شوی و، په داسې حال کې چې د عثماني دولت د دود له مخې رسمي پوځ باید یوازې له مسلمانانو څخه جوړ شوی وای. د همدې شخصي پوځ مشرانو د مدحت پاشا په ملاتړ لاریونونه او مظاهرې کولې. سلطان عبدالحمیدثاني له مدحت پاشا څخه وغوښتل چې دا پوځ د عثماني دولت د لومړي رسمي پوځ تابع کړي، خو مدحت پاشا د خپل ځانګړي پوځ سرتېري دې ته وهڅول چې مظاهره وکړي.

ketabton.com - The Digital Library

»الله دې پر دې ملت رحم وکړي)«. [۵۲]

د بېيلربېي مانې : د ۱۳۳۳ رومي کال د مارچ ۷مه .انګلستان زما له خوا د مدحت پاشا پر ګوښه کولو اعتراض وکړ:

-د دې خبرې مانا دا ده چې مدحت پاشا داسې انګېرله چې سلطنت یوازې د ده په شتون پورې تړلی دی، او دا ستر عثماني دولت به د ده له تلو سره سم ډوب شي.

-خو ایا هغه وروسته پوه شو چې د ده له تصور سره سم هېڅ هم ونه شول؟

-نه ولس پاڅون وکړ، نه يې ځوک ولټاوه، او نه يې حتی تر ټولو نږدې کسانو غږ پورته کړ.

خو بهرنیو دولتونو، البته، د دې پېښې اغېز احساس کړ.

-د دې کار په غبرګون کې سخت عکس العمل وښودل شو. په انګلستان کې لوی شور او زور جوړ شو، او هلته ورځپاڼو وليکل چې له دې وروسته د عثماني دولت له اصلاحاتو څخه هېڅ ډول هيله نه شي کېدای.

-زه پوهېدم چې همداسې به کېږي، او دا مې له مخکې اټکل کړی و. ځکه چې مدحت پاشا له انګلستان سره همکاري کړې وه او د هغوی ملاتړ يې کړی و، نو طبيعي خبره وه چې هغوی به هم د هغه ملاتړ او همکاري وکړي.

-انګرېزان ښه پوهېدل چې هغه اصلاحات چې دوی يې سپارښتنه کوله، د عثماني دولت د چټک سقوط سبب ګرځي؛ لکه څنګه چې زه خپله هم په دې پوهېدم. خو پوښتنه دا ده چې ایا مدحت پاشا هم په دې حقيقت خبرو؟

---

[۵۲] -کله چې مدحت پاشا له استانبول څخه تبعيدېده، ويې ويل:

»کله چې له دې تبعيد وروسته بېرته استانبول ته راشم، زمور سلطان به نور په خپلې مانې کې ونه وينم«.

هغه دا هم وويل:

»که ما تبعيد کړئ، عثماني هېواد به ډوب شي«.

کله چې هغه بېړۍ چې مدحت پاشا يې لېږداوه، د دردانيل له تنګي څخه تېرېده، هغه دخپلو شاوخوا کسانو څخه وپوښتل:

»ایا تر اوسه پورې په استانبول کې پاڅون نه دی شوی؟«

-کله چې مدحت پاشا د ایټاليا برينډيزي ښار ته ورسېد، څرګنده يې کړه چې پيسو ته اړتيا لري، نو سمدستي ورته پنځه سوه د سروزرو پونډه ورکړل شول.

(يلماز اوزتونا، هماغه مخکيني اثر، ۷ ټوک، ۱۴۰ مخ

ketabton.com - The Digital Library

-که چېرې همدغه اصلاحات د عثماني دولت د ژغورنې لاره وای، نو د سترو قدرتونو غوندې ته، چې د استانبول د ترسانې په سیمه کې روانه وه، د هغو اصلاحاتو په اړه، چې د اساسي قانون (دستور) په چوکاټ کې اعلان شوي او د عملي کېدو لپاره طرحه شوي وو، په رسمي او لیکلي ډول معلومات ورکړل شوي وو.

-نو په دې صورت کې، انګلستان، چې د روسیې د سفیر خبرو ته یې په دقت غوږ نیولی و، باید له موږ څخه د بلغاریا د خپلواکۍ غوښتنه نه وای کړې، او نه یې هم صربستان او مونټینیګرو (جبل الاسود) ته د ځمکو د سپارلو غوښتنه کړې وای ، ځکه موږ د دوی ټولې سپارښتنې منلې وې او د عملي کولو کار مو پیل کړی و.

-حقیقت دا و چې انګرېزان، د روسانو په پرتله، د همدې ناشونو او نه منلو وړ غوښتنو په منلو کې پر موږ لا ډېر فشار راوړ. کله چې موږ د دوی هغه وړاندیزونه رد کړل چې د دولت بنسټ یې له منځه وړه، هغوی خپل استازي له استانبول څخه و ایستلو او د جګړې حالت ته داخل شول. وروسته یې دا وښودله چې ګواکې زموږ دوستان دي، ځکه خپل پوځونه یې زموږ پر ضد جګړې ته ونه لېږل، خو په بدل کې یې غوښتل چې د دوی ټولې غوښتنې ومنو. همدومره مرسته یې له موږ سره وکړه او تر دې زیات یې څه ونه کړل.

-" خو کله چې خبره د مدحت پاشا ګوښه کولو ته ورسېده .(هغه څوک چې دوی خپل ملګری او استازی باله .) نو ناڅاپه اصلاحاتو ته یې ځانګړی اهمیت ورکړ. داسې ښکارېده، لکه دوی چې ویل":

»د هغه یوازینې سړي لرې کول چې د دې کارد بریالیتوب توان لري، د عثماني دولت د مرګ معنا لري«.

-ما د لېوه اووری د اوبو څښلو کیسه اورېدلې وه، او پوهېدم چې انګرېزان مصر ته په طمع ګوري. کاشکې زما صدراعظم، مدحت پاشا، هم دا حقیقت همداسې پېژندلی وای لکه څنګه چې زه پرې پوهېدم.

-"حتی که هغه پردې هم پوه شوی وای، ایا بیا به هم نېغ په نېغه انګلستان ته تللی وای، له هغه ځایه به یې لیکونه رالېږل او د دولت په چارو کې به یې لاسوهنه کوله؟"

ketabton.com - The Digital Library

-او تر دې هم مهمه دا ده: که هغه خپل مقام او حدودو پېژندلې وای، نو ایا د عثماني دولت د سفیر موسوروس پاشا په حضورکې به یې د انګلستان د بهرنیو چارو د وزیر پر مېز خپل لاس ایښی وای؟

-آه... پوهه یو ستونزمن کاردی، او تر ټولو سخته یې دا ده چې انسان خپل حدود وپېژني. دا رښتیا هم یوه لویه ستونزه ده!

-خو سمدستي مې زیاته کړه:

-«سلطان عفو کول غواړي، نه دا چې سزا لاسلیک کړي».

-زمور دین هم همدا حکم کوي، ځکه د یوه انسان اصلاح کول او سمې لارې ته یې راګرځول، تر زرو نېکو کارونو لوړ او غوره عمل دی.

-په حقیقت کې، مدحت پاشا له سره تر پښو پورې ناسم انسان نه و، بلکې کله ناکله به یې تېروتنې کولې.

-هغه د یوه دولتي سړي ځانګړنې لرلې او په ځینو چارو کې ډېر ورته او بریالی و. د والي په توګه ازمویل شوی و، او په هغو سیمو کې چې د والي په توګه ټاکل شوی و، د دولت نوم یې روښانه کړی و.

-که څه هم د دولت په لوړو مقامونو کې یې ځینې داسې کارونه کړي وو چې منع شوي وو، خو بیا هم د هغه له تجربې او وړتیا څخه ګټه اخیستل کېدای شوه.

-ما هېڅکله دا تصور نه کاوه چې هغه د انګرېز انو جاسوس یا اجنټ دی. که دا پدې پوهېدلی وای، نو هېڅکله به مې هغه له اروپا څخه نه وای راوغوښتی، د سوریې والي به مې نه وای ټاکلی، او وروسته به مې ازمیرته هم نه وای لېږلی.

د مدحت پاشا محاکمه، زما د تره د وژنې په جرم کې د هغه د ګډون له امله وه :

-"که زه خبر وای چې هغه زما د تره په وژنه کې شریک و، نو هېڅکله به مې له اروپا څخه نه وای رابللی او نه به مې ورته کوم نوی مقام سپارلی وای".

-خو هغه څېړنې چې ما د همدې موضوع په اړه یې د ترسره کېدو امر کړی و، څرګنده کړه چې مدحت پاشا په دې پېښه کې شریک و.

ketabton.com - The Digital Library

-د یوه سلطان وژل که دا کارد شخصي لاملونو له امله وي، یا د قاتلانو مرسته کول وي، یا حتی د دې موضوع په اړه د معلوماتو پټول وي، نو دا د دولت او واکمنې کورنۍ پر ضد یو ستر جرم و، او ما نه شو کولای چې سترګې پرې پټې کړم.

-ما د محاکمې د ترسره کولو اجازه ورکړه.

-مدحت پاشا د انګلستان، بیا د فرانسې قونسلګریو ته پناه وړي :

-کاشکې ما دا کار نه وای کړی، او کاشکې هغه مې هېڅکله له اروپا څخه نه وای راوغوښتی. ځکه کله چې هغه پوه شو چې د عدالت مخې ته به درېږي، نو دا یې هېر کړل چې هغه یو عثماني وزیر دی، او داسې چلند یې وکړ چې هغه یې د یوه زړور او بې‌پروا مجرم په څېر وښود.

-هغه سمدستي د انګلستان قونسلګرۍ ته ولاړ. هلته یې ولیدل چې قونسل په رخصتۍ دی، نو بیا یې د فرانسې قونسلګرۍ ته پناه یووړه او هلته یې ځان خوندي کړ.

-له دې څخه بل کوم داسې دلیل نه وچې د هغه پر ضد تر دې ډېر د ملامتۍ وړوي. ځکه یو عثماني وزیر او والي، چې د محکمې له وېرې بهرنۍ سفارت ته د پناه وړلو فکر کوي، دا په خپله یو ښکاره دلیل او داسې څرګند سند دی چې د هغه په اړه هر څه ثابتوي.

-زموږ د دولت په ټول تاریخ کې د دې پېښې هېڅ بېلګه نه وه. دې پېښې د عثماني دولت سر د دوست او دښمن دواړو په وړاندې ټیټ کړ.

-کله چې زه له دې پېښې خبر شوم، زړه مې ډېر خپه شو او د سپکاوي احساس مې وکړ. ځکه هغه چلند چې ده وکړ، تر هغه جرم هم دروند وچې پرې تورن شوی و. دا داسې عمل وچې هېڅ بخښنه ورته نه کېده.

-ما سمدستي د عدلیې وزیر ته امر وکړ چې دا موضوع په جدي ډول تعقیب کړي.

انګرېزان، چې د دې مسئلې له اصل څخه خبر وه، د هغه ملاتړ یې ونه کړ. فرانسویانو هم، له لږ اعتراض وروسته، هغه پرېښود".

-ما د مدحت پاشا د اعدام سزا کمه کړه :

-ما د محاکمې پایله او حکم تر لاسه کړ.

ketabton.com - The Digital Library

-ما مدحت پاشا ته، زما د تره سلطان عبدالعزیز د وژنې په قضیه کې د ګډون له امله، بخښنه وکړه، خو زه نشم کولای هغه عثماني وزیر او صدراعظم وبخښم چې له یوه بهرني دولت سره یې همکاري کړې وه.

-بې له شکه، د نیول کېدو پر مهال د هغه دریځ او د انګلستان قونسلګرۍ ته د پناه وړلو هڅې په روښانه ډول وښودله چې هغه پر چا باوردرلود او د چا لپاره یې کارکاوه.

-له دې ټولو سره سره، ما هغه خدمتونه هم په پام کې ونیول چې ده د والي په توګه د دولت لپاره ترسره کړي وو، نو د هغه د اعدام سزا مې په بند بدله کړه.

-که هغوی غواړي چې زما پر غاړه د هغه د مرګ مسؤلیت واچوي، پرېږدئ چې و ایې چوي.

-سبا چې مورِ د نړۍ د رب په وړاندې ودرېږو، زما مخ به سپین او تندی به مې روښانه وي. او که په دې موضوع کې زما څخه حساب واخیستل شي، نو کېدای شي زما رب له ما څخه دا پوښتنه وکړي چې ولې مې هغه صدراعظم وبخښه چې خپل دولت یې سپک کړ.

زه د الله په لاره کې د هغه د هر ډول جزا منلو ته تیاریم.

-د ۱۳۳۳ رومي کال د مارچ ۹مه -د نامق کمال شخصیت :

-نامق کمال بېګ له هغو کسانو څخه شمېرل کېږي چې زما له خوا یې خپل بشپړ حق نه دی ترلاسه کړی؛ کېدای شي په دې خبره کې یو څه حقیقت هم وي.

-نامق کمال بېګ له هغو څو کسانو څخه و چې زما پام یې ترټولو ډېر ځان ته راواړاوه؛ هماغو کسانو چې ځانونه یې »نوي عثمانیان «بلل.

-هغه یو ډېر بې ثباته اوګډوډ شخصیت درلود. د هغه کورنۍ ژوند یې له شخصي ژوند سره سمون نه درلود، او د هغه لیکوالۍ ژوند یې له فکري ژوند سره همغږۍ نه و.

-د یوه انسان په اړه تر ډېره حده ویل کېدای شي چې هغه د کوم کار توان لري او که نه، خو د نامق کمال په اړه دا پربکنده خبره هېڅ ډول نه شي کېدای؛ ځکه هغه خپله هم ځان نه پېژانده.

-ویلای شو چې هغه له هغو نادرو کسانو څخه و چې په یوه ژوند کې یې دوه ببلې ببلې نړۍ لرلې؛ هغه نړۍ چې هره یوه یې د هغه د پېژندونکو د نظر او د هغه د مزاج له بدلون سره بدلېدله.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه کسان چې له ده سره نږدې وو، پوهېدل چې کله به هغه له سرای (شاهي مانۍ) سره ښه اړیکه لرله ، نوخپل کتاب » عثماني تاریخ «یې ولیکه، اوکله به چې دا اړیکه خرابه شوه، هغوی پوه شول چې نامق کمال په دې وینا سره د «اژدها سر پرې کړی» دی : هغه سپی دی چې د یوه بې انصافه ښکارچي په خدمت باورکوي . [۵۳]

-هغه یو ډېر بدلبدونکی انسان و، کېدای شي ډېر مخلص انسان به هم و. ته کولای شې چې په خو ساعتونو کې هغه دې ته چمتو کړې چې ستا په شان فکر وکړي، خو ته هېڅکله نه شې پوهېدای چې هغه به دا فکرونه ترخو ساعتونو یا خوورځو پورې له ځان سره وساتي.

-کله چې د اساسي قانون (دستور) د جوړولو موضوع راغله، هغه هم د دې لپاره خپله طرحه جوړه کړه.

-مدحت پاشا، سره له دې چې له هغه سره یې نږدې ملګرتیا لرله، په دې موضوع کې له هغه سره توپیر درلود.

-په پیل کې زه د نامق کمال شخصیت ته ډېر حیران وم، خو وروسته مې هغه وپېژاند. هغه د عثماني کورنۍ ډېر درناوی کاوه او غوښتل یې چې ټولې اصلاحات د همدې شاهي کورنۍ په چوکاټ کې ترسره شي.

-په دې برخه کې هغه له مدحت پاشا سره بشپړ توپیر درلود، ځکه مدحت پاشا د داسې فرصت په لټه کې و چې د عثماني کورنۍ واکمني پای ته ورسوي او خپله یې ځای ونیسي.

---

[۵۳] - دا د نامق کمال د مشهورې قصیدې «حریت» (ازادي) د یوه بیت ژباړه ده. دا په عثماني ترکي ژبه کې د هغه لومړنیو ادبي اثارو څخه وه، او په ترکي ادب کې د ملي فکر لومړنی تخم بلل کېږي. دلته مطلب دا دی چې شاعر په دې قصیده کې پر سلطان عبدالحمیدثاني نیوکه کړې وه، او له همدې امله دې قصیدې د سلطان او نامق کمال ترمنځ فاصله رامنځته کړه. (د م. ح. یادونه)

-د یادونې وړ ده چې خپله نامق کمال هم په یوه عریضه کې چې سلطان عبدالحمید ثاني ته یې وړاندې کړې وه، داسې ستایلی و: »ای د دې زمانې رباني امام سلطانه! ته په رښتیا د نړۍ سلطان یې«.

-او په بله عریضه کې چې نامق کمال مانۍ ته وړاندې کړې وه، د سلطان عبدالحمید ثاني ستاینه یې داسې کړې وه: »زمور د سلطان موخه د خلکو اوولس آرامي ده؛ له همدې امله د دې سترسلطان درناوی واجب دی. هغه د دې وړدی چې مور د هغه په لارکې د مرګ ترحده وفادارپاتې شو«.

-همدارنګه نامق کمال د سلطان پر ضد د هغه د مخالفینو خبرې هم نقل کړې وې، چې ویل یې: »د هغه د بدمرغه واکمنۍ په زمانه کې دین ولاړ، دولت ولاړ، سلطنت له منځه ولاړ؛ نو ده ظلم کړی او خپله سزا دې وویني«.

د دې موضوع لپاره وګورئ: ابن الامین محمود کمال، »حول السلطان عبد الحمید«، مجله حیات. تاریخ، د ۱۹۷۷ کال د اګست ګڼه، ۵۳ مخ، استانبول.

ketabton.com - The Digital Library

-نامق کمال له هغه څخه مختلف و.

-څومره عجیبه خبره ده! مدحت پاشا یوه شپه داسې وویل:

»څه به وشي که د مدحت کورنۍ د عثمان دکورنۍ ځای ونیسي«.

-او بله ورځ نامق کمال بېګ ماته راغی او دا خبره یې راته وکړه.

-په هغو ورځو کې چې کمېټې (دستورجوړونکې کمېټې) د اساسي قانون (دستور) په اړه څېړنه او بحث کاوه، نامق کمال بېګ سرای (شاهي مانۍ) ته راغی او له ما سره یې د بیړنۍ لیدنې غوښتنه وکړه.

-سعید پاشا ماته د هغه د راتګ خبر راکړ. ما په هغه وخت کې ځینې بوختیاوې لرلې، نو غوښتل مې چې هغه بله ورځ راسره وویني.

-خو هغه ټینګار وکړ او ویې ویل:

-زه باید ژر له هغه سره ووینم؛ ځکه چې زما خبره تر دې هم مهمه ده«.

-نو ما ورسره وکتل.

-هغه د سختې وارخطایۍ په حالت کې و. مخ یې ژېړ شوی و او لاسونه یې رپېدل. هغه لازم درناوی وکړ او ویې ویل:

-تاسو باید په هغه اساسي قانون کې چې اوس جوړېږي، مداخله وکړئ؛ که نه، خدای مه کړه، عثماني دولت به سقوط وکړي «.

وروروې وارخطایي کمه شوه.

-هغه راته وویل چې مدحت پاشا د دوی د نړدې ملګرتیا له امله فشارپرې راوړي، خو دی بیا هم پرخپل نظر ټینګ ولاړ دی. هغه وویل چې له سلیمان پاشا سره یې هم هوکړه کړې ده، او داسې ښکاري چې دوی غواړي د سلطان ټول واکونه شورا (مجلس) ته انتقال کړي.

-که هغوی په هغه څه کې بریالي شي چې دی یې وایي، نو خدای مه کړه دولت به ختم شي.

-ما فکر وکړ چې څه باید وکړم، او دې پایلې ته ورسېدم چې باید د دې هڅو مخالفت وکړم.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه څه چې نامق کمال بېګ راته وویل، زه ترې مخکې خبروم. ما د دغو هڅو څارنه کوله او په زړه کې مې یو ډول خپګان احساساوه.

-په هغو ورځو کې زه د اساسي قانون (دستور) د اعلان په مسئله کې په رښتیني توګه مخلص وم. زما محترم پلار، سلطان عبدالمجید اول، همدا فکر زما په ذهن کې قوي کړی و.

-ما په دې موضوع کې له مدحت پاشا سره هېڅ اختلاف نه درلود، خو زما نظر دا و چې سراي (شاهي مانۍ) باید له مجلس سره همکاري وکړي؛ په داسې حال کې چې مدحت پاشا غوښتل سراي له صحنې څنډې ته کړي.

-په همدې ورځ مې ولیدل چې نامق کمال بېګ هم زما په څېر فکر کوي، او زه دا نه شم پټولای چې له دې امله ډېر خوشحاله او مننده وی شوم.

-د دې لپاره چې هغه نورې خبرې هم وکړي، ما ترې وپوښتل:

»دا خبره په کومه ماده کې راغلې ده؟«

-د دې پوښتنې په اوربدو د هغه سترګې له حیرانتیا او ګډوډۍ پراخې شوې، او ویې ویل:

»زما ښاغلیه! دا مجلس (شورا) به له بېلابېلو عناصرو څخه جوړېږي. لکه څنګه چې په هره موضوع کې د سړه اړخ په اړه فکر کول ضروري دي، همداسې د هغې د بدو اړخونو لپاره د تدابیرو نیول هم اړین دي.

-عثماني دولت ستاسو په وجود کې یو موټی دی، او تاسو د هغه د حقیقي مالک. چې هغه الله تعالی دی. امانتدار لاس یاست. که ستاسو په واک او ځواک کې دا امکان وي چې د اړتیا پر مهال مجلس جوړکړئ، نو د دولت د مصلحت له مخې دا هم ضروري ده چې ستاسو په واک کې د دې کمېټې (دستور جوړوونکې کمېټې) د درولو صلاحیت موجود وي«.

-زه پوه شوم چې هغه له څه شي وېرېده، او اعتراف کوم چې هغه یو ریښتینی وطن‌پال انسان و.

هغه باور درلود چې د سلطنت پاتې کېدل تر هر څه مهم دي.

-زما دښمنان د «ترکې ځوانان» ټول د انګلیسي ماسوني محفل غړي وو:

-زه په دې نه پوهېدم چې څنګه دا غوښتنه دومره پیاوړې شوه چې ما له خپل تخت څخه راوغورځوي او بیا زما ورور سلطان مراد پر تخت کښېنوي.

ketabton.com - The Digital Library

-ایا دا ځکه و چې زما وروړسلطان مراد هم د هغوی په څېړماسوني و؟

-او که ځکه چې هغوی دې پایلې ته رسېدلي وو چې پرسلطان مراد به فشارراوړل اسانه وي او هغه به داسې یوه وسیله وګرځوي چې هرڅه د دوی د غوښتنې سره سم ترسره کړي؟

-تراوسه زه دا موضوع په یقین سره نه شم ارزولای.

-یوه ورځ به تاریخ حتماً څرګنده کړي چې هغه کسان چې ځانونه یې »ځوان عثمانیان «یا »ځو انه ترکیه «بلل، په اصل کې ځوک وو او د دوی د ماسونیت حقیقت څه و.

-ما د خپلو څېړنو له لارې دومره پوهه ترلاسه کړې وه چې نړۍ ټول یې ماسوني وو، د انګلیسي ماسوني محفل غړیتوب یې درلود، او له همدې محفل څخه یې مالي مرستې ترلاسه کولې.

او تاریخ باید یوه ورځ دا حقیقت څرګند کړي: دا مرستې، ایا رښتیا هم بشري مرستې وې، که سیاسي موخې یې لرلې؟ .[٥٤]

---

[٥٤] - ویل کېږي چې د اتحاد او ترقي د ټولنې ټول غړي، چې په قاهره، جنیوا او پاریس کې یې ځانګې درلودې، د ماسونۍ (فراماسونری) غړي وو. خو د نړیوالې ماسوني شبکې تر ټولو زیات پام په مقدونیه کې د ماسونانو پر کادر متمرکز و، ځکه چې د سلانیک (تسالونیکي) د «اتحاد او ترقي» غورځنګ، چې د دې ټولنې اصلي مرکز و، د هغې پوځي ځواک ګڼل کېده.
د هغه ځای د پوځ نړۍ ټول افسران، له دووکسانو پرته، ماسونان وو. په مقدونیه کې د «اتحاد او ترقي» څلورمخکښ مشران هم ماسونان وو، چې دالاندې کسان وو:

- محمد طلعت بېک (وروسته طلعت پاشا)
- مانیاسی‌زاده رفیق بېک
- مدحت شکري بلدا
- اسماعیل جانبولاط
- محمد طلعت ساعي
- محمد جاوید
- ډاکټررضا توفیق
- محمد عارف
- نسیم مازلیاح
- محمد غالب
- میشیل نورا دوق جیان
- داوید جي کوهین
- عثمان عادل
- فؤاد خلوصي
- عاصم کبار
- وروسته متن و ایې چې لاندې یاد شوي کسان د عثماني دورې پرمهال د ماسونۍ د «ستر استاد» ((Grand Master مقام درلود، خو د هغوی نوملړ په دې برخه کې بشپړ نه دی راغلی. د اتحاد او ترقي له مشرانو څخه دا کسان یاد شوي دي:

ketabton.com - The Digital Library

-همدارنګه، د «اتحاد او ترقي» د لومړني عمومي مرکز له غړو څخه، له یوه کس پرته، نور ټول ماسونان وو.

-د دې ګوند په لومړي کانګرس کې، چې ۱۵۶ غړي یې لرل، د مهمو شخصیتونو له ډلې ۷۳ تنه ماسونان وو.

-د ۱۹۰۹م کال د جون په ۳مه، د عثماني دولت د ماسونانو د عالي شورا غونډه د استانبول د بېک اوغلو په سیمه کې د «طوقا طلیان» هوټل کې جوړه شوه. په دې غونډه کې ۱۲ غړو ګډون کړی و، چې هر یو یې د ماسونۍ د ۳۳مې درجې لرونکی و. د هغوی نومونه دا دي:

-لکه مخکې مې هم ویلي وو، کمال بېک چې لومړی ماغوسا ته د تبعید په توګه ولېږل شو او وروسته د میدیللي ټاپو ته واستول شو، علت یې دا و چې ما ونه غوښتل د هغه قلم اووطنپالنې ته زیان ورسېږي. که داسې نه وای، نو هغه به په هغو کړنو کې ښکېل شوی وای چې تر دې به هم ډېرې درنې سزاوې پرې لازمې شوې وای.

-د نامق کمال لپاره دا منع وه چې په استانبول کې پاتې شي، ځکه د هغه شاوخوا کسانو به هغه پاراوه او د خپلو غوښتنو لپاره به یې کاراوه. له همدې امله مې هغه بندي او تبعید کړ، خو له هغه سره مې مینه هېڅکله هم کمه نه شوه. هر چېرې چې اوسېده، دی او کورنۍ یې په هوسا ژوند کې وو. هغه لیکونه چې ده راته را استولي وو، د هغه د منې او قدردانۍ څرګندونه کوي. دا لیکونه د یلدیز د مانۍ په اسنادو کې ساتل شوي او که ولټول شي، خامخا به وموندل شي. ارواښاد خپله هم د خپلې دې کمزورۍ څخه ښه خبر او پرې پوهېده. الله دې پرې ورحمېږي.

۱۰ مارچ ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷ ز.) : زه څنګه ځان سلطان وبولم، چې داسې یو سند لاسلیک کړم چې یووزیر یې راته وړاندې کوي او له ما یې اخلي؟"

-ویل کېږي چې مدحت پاشا زما په تخت له کېناستو مخکې له ما سره معامله وکړه، او د همدې معاملې په پایله کې زه پر تخت کښېناستم. همدارنګه ویل کېږي چې مدحت پاشا په هغه وخت

- طلعت پاشا
- شهزاده ډاکټر محمد علي پاشا
- فائق سلیمان پاشا
- د مالیې وزیر جاوید بېک
- سرچینه :جمال قوطای، د طلعت پاشا د خاطرو پر حاشیه، دربیم ټوک، مخونه ۱۴۲۴–۱۴۲۵.

ketabton.com - The Digital Library

کې ، چې زما ورورسلطان و، زما سلطنت ته د رسېدو په اړه له ما سره خبرې کړې وې او پر ما يې ځينې شرطونه ايښي وو.

-ويل کېږي چې دا ټول د دې لپاره وو چې زه وکولای شم سلطان شم. همدارنګه ويل کېږي چې په دغو شرطونو کې د اساسي قانون (دستور) اعلانول، په مانې کې د ضيا بېک او کمال بېک ګومارل، او دا شرط هم شامل و چې که زما ورور بېرته روغ شي، زه به له سلطنت څخه لاس پر سر شم.

-حتی دا هم ويل کېږي چې مدحت پاشا په همدې بسنه ونه کړه، بلکې .لکه څنګه چې اوازه ده . له ما څخه يې ليکلی تعهد واخيست چې که زما ورورسلطان مراد روغ شي، زه به له تخت څخه ټېر شم. آن دا هم ويل شوي چې ما مدحت پاشا ځکه وځوراوه او پرې سختي مې وکړه، څو همدا تعهد بېرته تري ترلاسه کړم.

-دا ټول هېڅ بنسټ نه لري.

-حقيقت دا دی چې د صدراعظم رشدي پاشا او مدحت پاشا دواړو زما د ورورد ناروغۍ پر مهال له ما سره خبرې کړې وې، خو له دواړو څخه هېڅا هم له ما سره د کوم شرط خبره ونه کړه. هغوی هېڅ شرط د خبرو موضوع ونه ګرځاوه. په دې خبرو کې نه يې زما د ورورد ناروغۍ په اړه څه وويل او نه يې زما سلطنت ته درسېدو يادونه وکړه.

-يوازې دومره يې راته وويل چې مدحت پاشا ويلي دي، له سلطان مراد څخه يې د اساسي قانون د اعلانولو لپوالتيا ليدلې ده، او د همدې لپاره ځينې چمتووالي هم نيول شوي دي. ما هم هڅه وکړه خپل نظرورته څرګند کړم اوورته ومې ويل چې زه د اساسي قانون (دستور) د اعلانولو لپاره جدي لپوالتيا لرم.

-حقيقت دا دی چې ما په هماغو کلونو کې په همدې اړه فکر کاوه، او تر ټولو څرګند دليل يې دا دی چې ما د مدحت پاشا له لېرې کولو وروسته اساسي قانون اعلان کړ. کله چې مورِ جګړې ته داخل شوو، ما پارلمان د غونډې لپاره راوغوښت او امر مې وکړ چې د جګړې په ټوله موده کې دې د پارلمان چارې رو انې او دوامدارې وي.

-خو نورې ټولې خبرې دروغ دي.

-زه څنګه سلطان کېدای شم چې پر داسې سند لاسليک وکړم چې وزير مې زما څخه اخلي؟ او وزير به مې څنګه دومره لېونی وي چې پر خپل سلطان شرط کېږدي او د داسې کار جرئت وکړي؟

ketabton.com - The Digital Library

-دا هغه خبرې دي چې وروسته ځينو کم‌عقلو او خيال‌پالو خلکو ښې وګڼلې او خپرې يې کړې. مدحت پاشا يو محتاط، زړور او باجرئته وزير و، خو لېونی نه و.

-دا چې ګواکې پر تخت کېناستونکی سلطان به په دې شرط ټرل کېده چې ضيا بېک او نامق کمال بېک په شاهي مانۍ کې وګومارل شي، دا خبره هېڅ منطقي نه ده. دا خو د بېلابېلو سوداګريزو توکو معامله نه وه. ايا د ضيا بېک او کمال بېک ګومارنه به زما لاسونه او مټې ټرلې واى؟ ايا ما نه شو کولای چې يوازې په يوه خبره هغوی له خپلو دندو ګوښه کړم؟ دا داسې شرط دی چې عقل يې نشي منلی .

-خبره، بله خبره راولاړوي، نو و ايم چې ضيا پاشا داسې سړی و چې نه يې له نعمت څخه مړښت کېده او نه له منصب څخه. څومره چې نامق کمال بېک مخلص او وفادارو، همغومره ضيا بېک حريص، د مال او دنيا مينه‌وال و.

-کله چې ما هغه د وزير په رتبه د سوريې والي وټاکه، له دې احسانه خوښ نه شو، ځکه سترکې يې د صدراعظمۍ پر څوکۍ لګېدلې وې. هغه په هر اړخ کې د مدحت پاشا په ځېرو.

-لکه څنګه چې مدحت پاشا، له اروپا نه ترتبعيد وروسته، د ځينو ارمنيانو په وسيله خپلو ملګرو ته په استانبول کې ډالۍ او پيسې لېږلې، همداسې ضيا بېک (پاشا) هم له سوريې څخه ډالۍ استولې.

-هغه ډېر لېواله و چې هغه مقالې چې بې له نومه يې ليکلې، د استانبول په ورځپاڼو کې خپرې شي.

-زه په دقيقه توګه نه شم ويلای چې هغه د سوريې د ولايت چارې ترکومه بريده پخپله پر مخ وړلې، خو په ډاډ سره پوهېږم چې هره ورځ به يې په استانبول کې ځينو کسانو ته له لسو ترپنځلسو ليکونو پورې استول.

-هغه ورځ چې ضيا پاشا ازمير ته ورسېد، د يوې بهرنۍ ورځپاڼې له خبريال سره يې مرکه وکړه او په بې‌پروايۍ يې داسې خبرې وکړې چې د ادب له چوکاټه وتلې وې. هغه وويل:

-په هغه هېواد کې چې د اساسي قانون (دستور) له مخې اداره کېږي، سلطان د ملت خادم دی».

-زه پوهېږم چې واکمن د حکومت په ټولو چارو کې د خپل ملت د خدمت لپاره وي، خو د ملت خادم نه وي.

ketabton.com - The Digital Library

-په هغه هېواد کې چې د اساسي قانون (دستور) له مخې اداره کېږي، واکمن د خپلو ځانګړو واکونو یوه برخه هغه شورا (پارلمان) ته سپاري چې د ملت لپاره یې جوړه کړې وي. خو دا د نوکرۍ او خدمتګارۍ کار نه دی.

-دا ګمراه او مغرور ضیا بېک داسې خبرې کوي، د سلطنت سپکاوی کوي او پر هغه تېری کوي، حال دا چې ټولو ته معلومه ده چې سلطنت د عثماني دولت ساتنه کړې او په ډېر دقت یې پالنه کړې ده.

-هغه مهال چې مدحت پاشا صدراعظم و. ما سترګې پټې کړې او داسې مې ځان وښود، لکه هېڅ مې چې نه وي اوربدلي، خو ستونزه لا پسې لویه نه شي.

-خو کله مې چې ولیدل ضیا بېک (پاشا) د استانبول د ورځپاڼو له لارې او د خپلو پلویانو په مټ د خو زرو لاسلیکونو په راټولولو بوخت دی، خو د ملت استازی (پارلماني غړی) شي، ما صدراعظمۍ ته یو یادداشت ولېږه چې پکې ومې لیکل:

-زه دا مناسب نه ګڼم چې هغه څوک د شورا (پارلمان) غړی شي، چې مخکې یې په خپلو کړنو د خپل واکمن سپکاوی کړی وي».

-اوس غواړي همدا یادداشت زما د استبداد سند وګرځوي.

-نو وو ایاست، که په انګلستان کې چا هغه پاچا . چې مدحت پاشا او د هغه ملګرو پرې دومره مینه لرله . او د پاچاهۍ نظام سپک کړی وای، ایا خلکو به ورته چکچکې وهلې وای، که به یې پرې اعتراض کړی وای؟"

-مدحت پاشا له ما وغوښتل چې غالب پاشا د مالیې له وزارت څخه ګوښه کړم، حال دا چې غالب پاشا یو دولتي سړی و، چې تل یې خپل نظرونه په ښکاره او رښتیني توګه بیانول، خو هېڅکله یې داسې خبرې نه کولې چې د ادب له پولې ووځي.

او د ضیا بېک په اړه زه یوازې دومره و ایم :الله دې ګناهونه ورته وبښي»!

۱۱ مارچ ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷ ز.) -د ارمنیانو مسئله :

-ورمه ورځ زما یوه ملګري ماته په فرانسوي ژبه یو کوچنی کتاب راوړ، چې نوم یې »د پییر کیارياد ته «و. دا یوه داسې کتابچه ده چې هم پکې ستاینه او هم پکې سپکاویشته.

ستایل شوی کس پییر کیار دی، او سپک شوی کس زه یم.

ketabton.com - The Digital Library

-زه پیر کیار یوازې په نوم پېژنم. هغه درویشت کاله مخکې استانبول ته راغلی و او د ارمني ښوونځیو ښوونکی و. څوکاله، یعني درې یا څلورکاله، یې هلته تېرکړل او بیا له استانبوله ولاړ.

-عجیبه خبره دا ده چې همدا پیرکیارلومړی کس و چې ماته یې د «سورحیوان» لقب راکړ.

-زه له دې لقب څخه خبروم، خو نه پوهېدم چې دا نوم چا راکړی دی. هماغومره چې ما د بهرنیو هېوادونو مډالونه ترلاسه کړي، هماغومره د هماغو هېوادونو له لوري پر ما بېلابېل نومونه هم ایښودل شوي دي.

"زما دا وياړ ببڅايه نه دی".

-له همدې کتاب څخه پوه شوم چې د «سورحیوان» نوم راته د دوو ارمني ویناوالو، اهارونیان او جوبانیان، د احساساتي ویناوو له املې راکړل شوی و.

-سره له دې چې دا کتاب، چې زما ملګري راوړی و، زما پر ضد د فرانسوي مشهورو اولږ پېژندل شویو لیکوالانو د ویناوو په بڼه یو سخت انتقاد او سپکاوی دی، خو دا «سورحیوان» غواړي خپل حقیقت یوازې د بهرنیو دښمنانو نه، بلکې د خپلو کورنیو مخالفانو له خولې هم واوري.

-ولې زه «وحشي» بلل شوی یم؟ ځکه د دوی په اند دا ډول خبرې د باورونو او د ډاډ وړ ګڼل کېږي.

اهارونیان افندي او ښاغلی جوبانیان دواړه لیکي چې پیرکیار په ۱۸۹۳ م کال کې د ارمني ښوونځیو د ښوونکي په توګه استانبول ته راغی. هغه ارمني ځوانانو ته فلسفه او د ادبیاتو تاریخ تدریساوه، خو ترټولو لویه بریا یې دا وه چې انقلابي فکر او پاڅون عقیده یې په هغوی کې خپره کړه.

-له همدې امله، د ارمني ټولنې لپاره دا یو سپېڅلی مکلفیت ګرځېدلی چې د هرې هغې پېښې په یاد کې، چې د ارمني ټولنې بنسټ یې لرزولی اوویني یې توی کړې ده، لکه د ساسون پېښه، د زیتون پېښه او د بانک (مصرف) پېښه، د پیرکیار نوم په منې او درناوي سره یاد کړي.

-امنیتي چارواکو د یو وخت لپاره پر دې فرانسوي، چې د ارمنیانو لپاره یې کارکاوه، شک وکړ. که څه هم هغه ونیول شو، خو د فرانسې د سفارت له مداخلې وروسته خوشې شو.

-په حقیقت کې، نه ما د هغه د نیولو امر کړی و او نه هم د سفارت له مداخلې خبروم.

-پیرکیار له زندانه خوشې شو او کله یې چې احساس کړه چې په استانبول کې ځان خوندي نه ګڼي، ښاریې پرېښود.

ketabton.com - The Digital Library

-حال دا چې زمونږ له خوا ورته هېڅ خطر نه و، او هغه خپله هم په دې ښه پوهېده.

-هغه هاغه ارمنیان، چې ډېر يې خوښول، پرېښودل او هغوی يې لومړی د خدای تعالی ساتنې او بیا زما د مهربانۍ او شفقت ترسیوري لاندې پرېښودل.او ولاړ.

-دا خبرې ښاغلي اهارونیان، افندي جوبانیان او ډېرو فرانسوي لیکوالانو کړې دي.

-پییر کیار، چې د مظلوم ارمني ولس په نوم يې د ځان قرباني کوونکي (فدايي) ادعا کوله، په استانبول کې خپله دنده او معاش .که څه هم ډېر نه و.پرېښود او بېرته فرانسې ته ستون شو. هلته يې د ارمنیانو د وژنو او قتل‌عامونو خبرونه خپاره کړل.

-ترهغه وخته پورې سترې اروپا د دغو پېښو په اړه هېڅ خبره نه وه، او حکومتونو يې هم دا ټولې پېښې په بشپړې چوپتیا سره تعقیبولې.

-دا خبرې زه نه کوم، بلکې ډېر فرانسوي ویناوال، لیکوالان او ارمنیان يې کوي. آن حسین جاهد بېک هم په هغه ستاینغونډه کې ګډون کړی و چې په استانبول کې د پییر کیار په ویاړ جوړه شوې وه، او همدغه خبرې يې په خپلو غوږونو اوربدلې وې.

-پییر کیار اروپا ته ولاړ او د انسانیت نړۍ ته، چې ګواکې د هېڅ شي پروا نه کوي، وینا يې وکړه. هغه ورته د ارمنیانو د هغو پېښو کیسې وکړې چې زړونه ټوټه ټوټه کوي.

-خو په همدې يې بسنه ونه کړه. د دې لپاره چې اروپايي عامه افکار د ارمنیانو سره د خپلې مینې په اړه لا ډېر ډاډمن کړي، او د همدې مینې له امله، د «ایلوستراسیون (L'Illustration) «مجلې خبریال شو.

-وروسته د یونان په پوځ کې د یوه فدايي په توګه شامل شو او د ترکانو (عثمانیانو) پر ضد يې جګړه وکړه. دا خبره هم په همدې کتاب کې لیکل شوې ده.

-اوس هغه څوک، چې غوښتل يې د «سور حیوان «په لقب سره يې سپک کړي، یعنې زه، د نړۍ له هر انسان څخه دا پوښتنه کوم:

-که د ببلګې په توګه عبیدالله افندي ازمیري هند ته ولاړشي او هلته ووینې چې مسلمانان .سره له دې چې نه لرکی دي او نه هم یوازې یو محدود اکثریت، بلکې د ټول نفوس لوېه برخه جوړوي . دومره سیاسي حقونه نه لري، لکه زمونږ په هېواد کې چې ارمني لرکي يې لري؛

او د دغو مسلمانانو پر حال يې زړه وسوځي، غمجن شي، او بیا د دغو بېوزلو خلکو په اړه وو ايي:

ketabton.com - The Digital Library

»ستاسو حق دی چې بشپړ حقوق ولرئ، له حقونو محروم نه شئ، ظلم درباندې ونه شي، هېڅ زیان درونه رسېږي او ترزور او جبر لاندې ژوند ونه کړئ«.

-که هغه دا خبره وکړي او پرې ټینګار هم وکړي، نو ایا د هند والي، چې د هغو لومړي وزیر انو له دې شمېرل کېږي چې د انسان‌دوستۍ او عدالت له امله مشهور دي، زمونږ د ترکي فقیه د پګړۍ ستاینه به وکړي او مننه به ترې وکړي؟

۱۲ مارچ ۱۳۳۳ رومي : نن مې هغه کربنې ولوستې چې پرون مې لیکلې وې.

-له هغې ورځې، چې د ګلادستون سور جلاد سلطان . (یعنې زه) . د تاریخ له ډګر څخه ووت، اته کاله او یوولس میاشتې تېرې شوې دي.

-اوس پوښتنه دا ده: زما ارمني هېوادوال نن ترېخوا ډېر خوشحاله دي؟ او ایا د خپل راتلونکي په اړه ترېخوا ډېر ډاډه او خوندي دي؟

۱۳ مارچ ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷ ز.) د عثماني دولت د ټوټه کولو په برخه کې د کفر پلویان یو موتی دي :

-د ارمنیانو مسئله، په اصل کې، د ارمنیانو خپله مسئله نه وه.

زه دا خبره په بشپړ ډاډ او ارام زړه کوم:

ارمنیان ترټولوښه هغه خلک وو چې د عثمانیت (د عثماني دولت د یووالي) نظریه یې منله،[۵۵] او ترټولو زیات وفادار وو.[۵۶]

-ارمنیان ترټولو ښه یې د عثمانیت استازیتوب کاوه. هغوی زمونږ تمدن ته خدمت کړی و، د دولت د ساتنې لپاره یې کارکړی و، او د دوی له منځه داسې ممتاز عثمانیان راوتلي وو چې د خپلو

[۵۵] - له »عثمانیت «څخه دلته موخه د عثماني دولت یووالی دی، چې د هغه ټول قومي، مذهبي او ديني عناصر پکې شامل وو. محمد حرب .

[۵۶] - ارمنیانو په شپږو ژبو، چې عربي هم پکې شامله وه، د »القضية الأرمنية« (د ارمنیانو مسئله) په نوم یو کتاب خپور کړی و. د دې کتاب لیکوال ګرسام هارونیان و، چې د ارمني ورځپاڼې »زارتونیک «مسئول مدیر و. په کتاب کې پر سلطان عبدالحمیدثاني دا تور لګېدلی چې هغه یو مذهبي واکمن او ویښ توبونکی و، د ارمنیانو د ازادۍ له مبارزې سره یې مخالفت کړی او د ارمني پاڅونونو پرور اندې یې له سخت تاوتریخوالي کار اخیستی. کتاب همدارنګه لیکي چې روسي د دغو پېښو له امله پر عثماني دولت سخت اعتراض کړی و. د دې کتاب عربي ژباړه په ۱۹۶۵ م کال کې په بیروت کې خپره شوې ده.
انظر: جمال قوتای فی تعلیقه علی مذکرات طلعت باشا ج ۲ ص ۴۴۴.

ketabton.com - The Digital Library

خدمتونو او رښتيني وفاداری له امله مشهوروو. ارمنيانو هېڅکله زمونږ پروړاندې کوم شکايت نه درلود.

-خو روسانو، د دې لپاره چې په بلغاريا کې خپلو هيلو ته ورسېږي او د عثماني امپراتوری يوه بله ټوټه هم ترلاسه کړي، ارمنيان پې ترخپل اغېزلاندې راوستل.

-هغوی خپل جاسوسان، له خپلو کشيشانو او ښوونکو سره يو ځای، ارمنيانو ته ولېږل، هغوی پې زمونږ پر ضد راوپارول، او ارمنيان هم په دې ماجرا کې ښکېل شول.

-هيڅ قوم نه غواړي چې هغه هېواد، چې دی ورسره تړاو لري، کمزوری وي.

-زه دا نه وايم چې ارمنيان يوازې د همدې دليل له امله په خپله خوښه چوپ او زغمناک پاتې شوي وو، خو دا چې هغوی هېڅ نظامي ځواک نه درلود، نو د نورو قومونو په ځېرې هم کولای شول لا ډېر انتظاروباسي.

-خو د پاروني او فتنې فعاليتونو ځينې ارمنيان دې ته اړکړل چې ژرپاڅون وکړي.

-که د دې موضوع ريښې وڅېړو، وينو چې روسانو هېڅکله په اناطول کې د يوه خپلواک ارمني دولت) ارمنستان (د جوړېدو ملاتړ نه کاوه، ځکه د روسيې په خپلو پولو کې هم ارمنيان اوسېدل، اوکه په اناطول کې يو خپلواک ارمني دولت جوړشوی وای، نو ښايي د روسيې ارمنيان هم د هغه له دولت سره د يوځای کېدو غوښتنه کړې وای.[۵۷]

د روسانو حساب دا و چې ارمنيانو ته د »شاتو يوه ګوته«(لږشات ، عسل) وروځکې او په اناطول کې ګډوډي او فتنه جوړه کړي.

---

۵۷ -
دا معلومه خبره ده چې روسانو د عثماني دولت پر ضد د ارمني بلواګرو روزنه کوله. په هغه وخت کې د عثماني دولت په هر لوی ښار کې د روسيې يوه قونسلګري موجوده وه. روسيې له هغو امتيازاتو ځخه، چې عثماني دولت له پخوا ورکړي وو، ګټه پورته کړه او خپلې قونسلګری يې زمونږ په هېواد کې د وسلو په زېرمتونونو بدلې کړې.
عثماني دولت په دې موضوع خبر و، خو د مخنيوي توان يې نه درلود.
د روسيې ډېر فعاليتونه د عثماني روملي په سيمه او هغو سيمو کې متمرکز وو چې ارمنيان پکې اوسېدل.
سرچينه :د ډاکټر الهامي مظهر يادښتونه، چې په پرلەپسې ډول د حيات–تاريخ مجلې، دوهم ټوک، ۷۴م کال، ۲۴م مخ کې خپاره شوي دي.

ketabton.com - The Digital Library

-ډېر وخت لا نه و تېر شوی چې انګریزان او فرانسویان هم په دې کارکې ورګډ شول. هغوی هم غوښتل چې د هغې نوې ټوټې، چې له عثماني دولت څخه به بېلېدله، په برخليک کې خپله ونډه او نفوذ ولري.

-له ارمنيانو سره مې په مهربانۍ چلند وکړ، خو د دې مخه مې ونيوله چې پريوه فکر راټول شي :

-د ارمنيانو لومړنۍ انقلابي ټولنه په اناطول کې نه، بلکې په پاريس کې جوړه شوه. همدا خبره هر څه روښانوي؛ يعنې د فتنې مرکز له هېواده بهرو.

-ما هر څه وکړل چې دا فتنه له منځه يوسم او دا ښه عثماني وګړي د غلطې لارې له تللو وژغورم.

-له يوې خوا مې ورسره په مهربانۍ او نرمۍ چلند وکړ، او له بلې خوا مې د ارمنيانو ترمنځ د ارتودوکس او کاتوليک مذهبي اختلاف څخه ګټه واخيسته او د اوږدې مودې لپاره مې د دې مخه ونيوله چې هغوی د يوه ګډ فکر او واحد دريځ ترشا راټول شي.

-فرانسويانو د کاتوليک ارمنيانو ملاتړ کاوه، او روسانو د ارتودوکس ارمنيانو.

-کله به زه د يوې ډلې ترڅنګ درېدم او کله به د بلې، خو هېڅکله مې دا نه هېرول چې دواړه ډلې د عثماني دولت اتباع دي. زما هڅه دا وه چې د دوی د ګډ او منظم خوځښت مخه ونيسم.

-دوی لومړی خپل داخلي يووالی مات کړ، او وروسته يې مخ واړاوه او پر مسلمانانو يې بريدونه پيل کړل.

-زه په دې لوبه پوهېدم، لکه څنګه چې ټوله نړۍ هم پرې خبره وه. همدا لوبه يې مخکې په بلغاريا کې هم کړې وه، او پايله يې دا شوه چې بلغاريا خپله کورنۍ خپلواکي ترلاسه کړه.

-له همدې امله مې هڅه وکړه چې د امنيتي ځواکونو له لارې د ارمنيانو او مسلمانانو ترمنځ د هر ډول نښتې او ټکر مخه ونيسم.

-د عثماني دولت د ټوټه کولو لپاره د لوېديځې نړۍ تکلاره :

-د ارمنيانو هدف دا و چې مسلمانان راوپاروي او داسې يې تحريک کړي چې پردوی برېد وکړي. بيا به نړۍ په شور او ګډوډۍ اخته کړي، څو اروپايي دولتونه مداخله وکړي او وو ايي:

-د دغو دوو قومونو (مسلمانانو او ارمنيانو) ترمنځ ګډ ژوند ناشونی دی، نو ارمنيانو ته بايد خودمختاري ورکړل شي».

ketabton.com - The Digital Library

-هغه فتنې چې کشیشانو، ښوونکو او جاسوسانو به حرکت ورکاوه، په پیل کې دومره مهمې نه وې. ډېرو عثماني ارمنیانو دغو کړنو ته ښه راغلاست نه وویلی.

-کله چې انقلابي ټولنو دا حالت ولید، نو هغوی عمومي وژنې او قتلونه پیل کړل، خو زمور له رعیت څخه دغه شریف ارمنیان مجبورکړي چې د دوی له لارې سره یوځای شي.

-دغه شریف ارمنیان د حکومت او د ارمني ټولنو دواړو له خوا په ویره او حیرانتیا کې وو. وروسته حالت داسې شو چې همدغو خلکو هم د هغو ټولنو غړو ته مرستې رسولې او دهغوی پې ساتنه کوله.

-دا د دې لوبې لومړی مخ و.

-خو دویم مخ یې دا و چې ځینو ارمنیانو د ترکانو جامې واغوستې او هغه خپل ارمني هېوادوال یې ووژل چې له دوی سره یې د مرستې کولو څخه ډډه کوله. بیا به یې ویل:

»ایا تاسو نه وینئ چې ترکان مورږ وژني، او تاسو تر اوسه هم له مورږ څخه لرې پاتې یاست؟«

دا د یوې خوا حالت و.

-له بلې خوا، دوی به ترکي کلیو ته ننوتل او پر مسلمان ولس به یې د وژنې او شکنجې ببلابېل ډولونه ترسره کول. له هغو څخه یو دا و چې د چا بدن به یې په چاړه څیرې کړ، د ټوپک له پوډرو (باروتو) به یې ډک کړ او بیا به یې اورورته کړ.

-هغه کسان چې ارمنیان یې هڅول، تل یې هڅه کوله چې دوی په دوامداره توګه پاڅېدلې وساتي، په ځانګړي ډول د ساسون په سیمه کې.

-د ارمنیانو او مسلمانانو ترمنځ د دې شخړې د ختمولو لپاره، ما د مشیر زکي پاشا تر قوماندې لاندې پوځ دې سیمې ته ولېږه، څو بغاوت وځپي.

-د لویو دولتونو سفیران یو په بل پسې مانې ته راغلل او ویې ویل:

»دا ظلم دی چې دغه بېچاره ارمنیان وژل کیږي«.

-په ځانګړي ډول انګلیسي سفیر غوښتل چې سمدستي د پلټنې یوه کمېټه جوړه شي، او غوښتنه یې وکړه چې یو انګلیسي پوځي ملحق (پوځي استازی) دې سیمې ته واستول شي، خو د دې کمېټې مشري وکړي.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه وخت ما ټولو سفیرانو، په ځانګړي ډول انګلیسي سفیرته، په کلک او توند غږ وویل:

»دا د کورني امنیت مسئله ده. پوځ دا سیمې له مجرمینو پاکوي«.

-ما ورزیاته کړه:

-زه به اجازه ورنه کړم چې پوځي استازي راولېږل شي، ځکه په دې سیمه کې د یوه انګلیسي افسر ښکاره کېدل به هغه شخړه بېرته را وپاروي چې اوس د خلکو حالت پکې ارام شوی دی«.

-انګلیسي سفیرله ما څخه په داسې حال کې ووت چې حیرانتیا اوګډوډي پرې غالبه وه.

-انګلستان د مصرله مسئلې څخه د نړیوالو پام اړولو لپاره د ارمنیانو مسئله راپورته کوي :

-په هغه وخت کې زه د ختیځ په لرې سیمه کې د انګلستان او روسیې له شخړو خبروم. نه روسیې، نه انګلستان اونه هم فرانسې، چې د جرمني له املې پې حساب کاوه، نه شوکولای په جدي ډول مداخله وکړي، اوپه حقیقت کې پې مداخله هم ونه کړه.

-خو څوکاله وروسته انګلستان د ارمنیانو د مسئلې د راپارولو لپاره خپله ټوله هڅه وکړه، څو د خلکو له ذهنونو څخه په مصرکې د خپلې مداخلې موضوع لرې کړي.

-هغوی په ډېر قوت سره هڅه کوله د نړۍ پام عثماني دولت ته واړوي .

-کله چې ارمنیان پوه شول چې په اناطول کې د خپل سره کړنو له لارې خپل هدف ته نه شي رسېدلی، نو خپلې ډلې او ټولنې پې استانبول ته راوستلې او هلته پې ستونزې اوګډوډۍ جوړې کړې.

-په دې کارکې بریالي هم شول، خو لوی دولتونه پوهېدل چې زه به هغو خپرو شوو او بېلابېلو ارمنیانو ته خودمختاري ورنه کړم چې هغوی په هېڅ ځای کې هم اکثریت نه وو. لوی دولتونه پدې هم پوهېدل چې زه به وکولای شم هرڅه ترڅارلاندې وساتم. هغوی داسې ځواک نه درلود چې جګړې ته د ننوتلو توان ولري، ځکه چې د دوی ترمنځ هم سیالي او هم اختلافات موجود وو.

-له همدې املې د ارمنیانو مسئله د عثماني دولت لپاره د اندېښنې وړ وه، ځکه دې مسئلې تر وروستیو کلونو پورې لوی دولتونو ته زمور د هېواد په چارو کې د لاسوهنې دروازه پرانیسته.

-اروپایي ورځپاڼې زما پر ضد وې :

- اروپایي ورځپاڼو هم په دې مسئله کې خپل اغېز درلود.

ketabton.com - The Digital Library

-هغوی به تل د دې موضوع په اړه لیکنې کولې، پر ما به یې بریدونه کول، ماته به یې د »سور سلطان «لقب راکاوه، او نړیوال عامه افکارې زما پر ضد هڅول.

-په دې توګه د ارمنیانو مسئله د هغو موضوعاتو له جملې شوه چې د نړۍ پام یې ځان ته اړولی و، خو په نړیواله کچه یوه ډېره جدي مسئله نه وه.

- په دې برخه کې سعید پاشا ډېر لوی رول او خدمتونه وکړل.

-»ترکي ځوانان» له بهرنیو ارمنیانو سره زما پر ضد همکاري کوي :

-زه د ارمنیانو له خوا د خپلواکۍ له غوښتنې څخه ډېر حیران نه وم، په ځانګړې ډول وروسته له دې چې پوه شوم لوی دولتونه یې بې له درنغه هڅوي.

-خو زه له دې امله حیران وم چې د »ترکي ځوانانو» (ترکیايې فتات/ځوان ترکان) ځینې هغه غړي، چې اروپا ته تښتېدلي وو او هلته یې زما پر ضد ورځپاڼې خپرولې، د ارمني سازمانونو او ټولنو له غړو سره یې همکاري کوله.

-همدارنګه زه له دې امله هم حیران وم چې هغوی له ارمنیانو څخه پیسې هم ترلاسه کولې.

-هغوی به ویل:

»مورږ غواړو عثماني دولت له ټوټه کېدو او له منځه تلو څخه وژغورو«.

-خو له هغو کسانو سره یې همکاري کوله چې د دولت د ټوټه کولو لپاره یې کارکاوه، او له هغوی سره یې ټرونونه کول.

پوښتنه دا ده:

-که ما د دوی ترمنځ د اختلاف او بېلتون مخه نه وای نیولې، نو دا کار به یې ترکومه ځایه رسولی وای؟

-ایا د اناطول په زړه کې د یوه ارمني دولت جوړېدل د دوی د وطنپالنې د ثبوت نښه ده؟) ![58]

-زه دا خبره د عبرت لپاره ثبتوم، خو ښکاره شي چې زما له دښمنانو سره څوک د چا ملګري وو.

-په داسې حال کې چې نن وطن ژاړي، یوازې د هغوی په اړه فکر کول هم ما ځوروي او غمجنوي.

[58] -

ketabton.com - The Digital Library

هغوی عبدالحمید ثاني نه دی ړنګ کړی؛

-بلکې هغوی عثماني دولت ړنګ کړی دی!!

۱۴ مارچ ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷ ز.) له بهر څخه: لومړی یې زما تره راوغورځاوه، بیا یې زه راوغورځولم :

-څومره عجیبه ده چې هغه نوي عثمانیان، چې اروپا ته تښتېدلي وو، د خپل هدف ترلاسه کولو ته ورسېدل او زما تره سلطان عبدالعزیز یې له واکه لرې کړ.

-سلطان عبدالعزیز نسکور شو، او سمدستي وروسته په ۱۲۹۳ رومي کال (۱۸۷۷–۱۸۷۸م) کې د روسیې. عثماني جګړه پیل شوه، چې له ځان سره یې د رومليِ نیمه سیمه یووړه.

-همداسې د دوی په څېرځوان ترکانو (ترکیايِ فتات)، چې اروپا ته زما د نسکورولو لپاره تښتېدلي وو، خپل هدف ته ورسېدل او زه یې له واکه لرې کړم. وروسته دوی په لومړی نړیواله جګړه کې داخل شول او د عثماني امپراتورۍ د له منځه تلو سبب شول.

-دواړه ډلو په هېواد کې زده کړې کړې وې. دواړو له لوېدیځ سره مینه لرله. دواړو دا باور درلود چې د هېواد یوازینۍ خلاصون د مشروطه نظام د ټینګولو له لارې دی.

-دواړو ډلو د خپلو هیلو د پوره کولو لپاره د پوځ یوه برخه وسیله وګرځوله، خو هغه پوځ چې دواړو پرې تکیه کړې وه، له دننه څخه ټوټه ټوټه شوی و.

-هو، څومره عجیبه ده چې زه د دواړو پېښو شاهد پاتې شوی یم.

-ما په زغم هغه څه وازمویل چې زما تره په غوسه او قهر سره نه شول کولای، او ما په هغه ځای کې د بښنې او عفوې لاره ونیوله چې زما تره په سزا ورکولو سره بریالی نه شو.

-یو بل لا عجیبه حقیقت وګورئ:

-نوو عثمانیانو او ځو انو ترکانو دواړو د هغو لویو دولتونو ملاتړ کاوه چې غوښتل یې عثماني دولت ټوټه ټوټه او کمزوری کړي.

-دغو ځو انانو ته لویو دولتونو د خپلې هیلې سترګې نیولې وې. که دوی د دغو دولتونو غوښتنې عملي کړې وای، نو دا به د عثماني دولت د ژغورنې په نوم بلل کېده!

ketabton.com - The Digital Library

-اوکه یې د هغوی خبرو ته غوږ نه وای ایښی، نو دا به د عثماني دولت د له منځه تلو لامل ګڼل کېده!! [۵۹]

-په دواړو ځلوکې مورږ ماتې وخوړه، ځکه مورږ هماغه څه وکړل چې دوی غوښتل، او هغه موعملي کړل چې دغو دولتونو ویل.

-نو ایا له دې ټولو وروسته به د وطن د هغې وروستۍ پاتې خاورې اوسېدونکو سترګې خلاصې شوې وي؟

-زه له الله تعالی څخه همدا هیله کوم.

-زما بچیانو!!

-همدا هغه زامن دي چې دې وطن روزلي دي. هغوی دا لویه نړۍ وګرځوله؛ نو څنګه یې هغه حقیقت درک نه کړ چې ما د خپلې مانۍ په څلورو دېوالونو کې ولید؟

-اروپایان په خپلو کې دښمنان دي، خو د عثمانیانو پر ضد سره متحد دي :

-څنګه یې دا ونه لیدل چې دوی په خپلو لاسونو یو لوی او ستر هېواد، هغه هېواد چې د خپلو نیکونو په وینو خړوب شوی و، ډوب کړ؟

-زه پرهېچا د جرم حکم نه کوم، خو دوی په خپله لیدل چې انګلیسان، فرانسویان، روسان، او حتی جرمنان او اتریشیان ـ یعنې ټول لوی اروپایي دولتونو ـ خپلې ګټې د عثماني دولت په وېشلو او ټوټه کولو کې لیدلې. هغوی د عثماني دولت دښمنان وو.

-حقیقت دا دی چې دغه لوی دولتونه یو د بل پر ضد سیالي او شخړې لري، خو کله چې خبره د عثمانیانو پروړاندې د جګړې او مقابلې شي، نو ډېر ژر سره یوځای کېږي او اتحاد کوي.

-یوازینۍ ځای چې په کې د دوی ترمنځ اختلاف پاتې دی، دا دی چې:

-د عثماني دولت له ځمکو څخه به څوک ترټولو لویه برخه ترلاسه کوي؟

-ایا د ځوانو ترکانو دا نه شوای درک کولای چې د دغو دولتونو یو له بل سره د مرستې او ملاتړ تر شا څه معنا پرته ده؟ لکه څنګه چې په ځینو ځانګړو نظرونو کې څرګنده شوې وه.

---

[۵۹] ـ دلته سلطان عبدالحمید ثاني د «ځوانو ترکانو» د ګوند هغو مخالفانو ته اشاره کوي چې وروسته یې فکر د «اتحاد او ترقي» په ټولنه کې وده وکړه. محمد حرب .

ketabton.com - The Digital Library

-ما وویل او بیا به هم و ایم:

-ما یوه مهمه مسئله روښانه کړه او بیا یې هم روښانه کوم:

-ایا دوی دا فکر نه کاوه چې عثماني دولت داسې دولت دی چې ببلابېل قومونه پکې راټول دي؟ او په داسې دولت کې مشروطه نظام د هېواد د اصلي عنصر د مړینې معنا لري؟

-ایا د انګلستان په پارلمان کې یو هندي، افریقایي یا مصری استازی شته؟

-ایا د فرانسې په پارلمان کې یو الجزایري استازی شته؟

-خو دوی غواړي چې په عثماني پارلمان کې د روم، ارمنیانو، بلغارانو، صربانو او عربانو استازي موجود وي.

-نه، نه شم کولای هغه د وطن زوی له منځه یوسم، هغه څوک چې زده کړې یې کړې دي، فکر یې کړی دی او ځان یې خپلې موخې ته وقف کړی دی.

-زه و ایم:

-د ځوان ترکانو ځوانان په ساده ډول وغولول شول.

-ما مخالفینو ته مالي مرسته ورکړه، څو مخالفت یې شریفانه وي :

-هو، دوی وغولول شول، خو د وطن څو میلیونه هغه شریف زامن چې نه وو غولول شوي، ډېر زیات کړاوونه یې ولیدل، تر دې هم زیات چې خپله دوی لیدلي وو. هغوی ووژل شول او له خپلو ځایونو وشړل شول.

-هغه کسان چې ځان ته یې د «ځوانو ترکانو» نوم ورکړی و، په اصل کې یوازې درې یا پنځه کسان وو. دغو کسانو څو کاله په اروپا کې زما پر ضد فعالیت وکړ.

-خبرې یې وکړې، پلانونه یې جوړ کړل او لیکنې یې وکړې.

- دا ټول هغه وخت وو، مخکې له دې چې دوی دې پایلې ته ورسېږي چې زما پر ضد مبارزه کول ګټه لري.؟

یعنې :د وطن پر ضد کار کول.

ketabton.com - The Digital Library

-د دوی هغه ورځپاڼې چې خپرولې، په پټه د بهرني پوست له لارې هېواد ته راتلې او د بهرنیانو په وسیله به وېشل کېدې.

-کلونه تېرشول، خو له دې امله کومه لویه اوجدي ګډوډي رامنځته نه شوه، ځکه چې دا کارونه د کوموژورو او مهمو فکرونو پر بنسټ نه وو ولاړ.

سره له دې هم ، زه له دوی سره په اړیکه کې وم.

-د دې لپاره چې هغوی ـ په داسې حال کې چې په بهرني هېواد کې وو ـ د ببوزلې او مالي ستونزو له امله کومې خطرناکې پایلې ته ولاړنه شي، ما ورته د مالي مرستې لوېې اندازې ورکړې، د دې په نوم چې ګواکې د دوی د ورځپاڼو د چاپ لګښت پرې ورکړي.

-ما سترګې پټې کړې چې ځینې کسان هغوی ته له هېواده پیسې ولېږي، خو د بهرنیانو لاسپوڅي نه شي.

-ما به ویل:

»که څه هم د دوی مخالفت ناسم دی، خو باید شریفانه مخالفت پاتې شي«.

د دې کارلپاره نورلاملونه هم وو.

-احمد رضا بېک ـ چې په بورصه کې د معارف (ښوونې اوروزنې) مدیرو ـ د دې په پلمه اروپا ته ولاړ چې د پاریس په نندارتون کې د بورصې د وېښمو تولیداتو تبلیغ وکړي. دا نندارتون د فرانسې د انقلاب د سل کلنۍ د لمانځلو په مناسبت جوړشوی و.

-هغه ولاړ، خو بېرته رانغی. له هغه ځایه یې ماته د اصلاحاتو یوه طرحه راولېږله.

-ما هغه ولوستله، خو پکې هېڅ د پام وړ خبره نه وه. هغه هېواد نه پېژانده، او نه پوهېده چې دا وړاندیزونه به څه پایلې ولري. له همدې امله مې هغه له پامه وغورځوله.

-وروسته احمد رضا بېک د »مشورت «په نوم یوه مجله خپرول پیل کړل.

-ما په پاریس کې له خپل سفیرځخه وغوښتل چې د هغه د ژوند د وسیلې په اړه معلومات راټول کړي.

-سفیر راته ځواب راکړ چې هغه د ترکې ژبې درسونه ورکوي او له همدې لارې خپل ژوند تېروي، او یوه ورځپاڼه هم خپروي چې لګښت یې خپله ورکوي.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه ډېرساده اوبې‌تجربې سړی و؛ هېڅا یې په خبره باورنه کاوه. آن که یوه ساده کنیزه، هم وي چې په ټول عمرکې یې له نانو ایي یوه ډوډۍ هم نه وي اخیستې، هم یې باورپرې نه کاوه

-لیکوال محمد مراد بېک او د مصر د «میزان» ورځپاڼه :

-دلته لږ څه د مراد بېک په اړه خبرې کوم، چې د «میزانچي «په نوم مشهورو. دا هم یوه بله عجیبه کیسه ده.

-دغه مراد بېک له قفقازڅخه راغلی و، په داسې حال کې چې لا د ځوانۍ په لومړیو کې و. هغه له استانبول څخه تېرشو، اوپه استانبول کې یې لومړۍ دروازه چې د زده کړولپاره د قرم پرلور د تګ پرمهال یې وټکوله، د مدحت پاشا د مانۍ دروازه وه.

-مدحت پاشا ډېرژرورسره ولیدل، خبرې یې ورسره وکړې، او بیا یې د رشدي پاشا لپاره یو لیک ورکړ او هغه ته یې ورولېږه.

-مراد بېک یوه موده د رشدي پاشا په دیوان (دفتر) کې کاروکړ. د پاشا له مړینې وروسته، مراد بېک د منځنۍ کچې په یوه ښوونځي کې د تاریخ ښوونکی شو.

-د هغه په اړه دا مشهورو چې د انګلیستان د سیاست ملاتړ یې کاوه.

-کله چې سعید پاشا. چې د انګلیستان د سیاست د ملاتړله امله مشهورو. له صدراعظمۍ لرې کړل شو، مراد بېک د خپلې «میزان «ورځپاڼې خپرول پیل کړل.

په دې ورځپاڼه کې به یې زما ستاینه کوله، خو له بلې خوا به یې پر هغو دولتي چارواکو سختې نیوکې کولې او بریدونه به یې پرې کول چې ما د وزارت لپاره ټاکلي وو.

-حکومت څوکاله وروسته د هغه ورځپاڼه وتړله، خو ما د هغه ملاتړوکړ او هغه مې د عمومي پورونو د اداري په اداره کې وګومارله.

-یوه ورځ هغه روسیې ته وتښتېد، اوله هغه ځایه اروپا ته ولاړ. په لندن کې یې له لارډ سالسبري سره ولیدل.

-وروسته یې له مصر څخه د خپلې «میزان «ورځپاڼې د خپرولو اجازه ترلاسه کړه. بیا یو ځل بیا اروپا ته ولاړ، اوبالاخره د احمد جلال پاشا په منځګړیتوب بېرته استانبول ته راستون شو.

ketabton.com - The Digital Library

-زه نه غواړم د دې مودې په ترڅ کې د هغه د ژوند د طریقې په اړه خبرې وکړم، او نه دا چې هغه څنګه وتوانېد دومره اوږده سفرونه ترسره کړي او د خپلې ورځپاڼې د لګښتونو سرچینه یې څنګه بر ابروله.

-په مصر کې د ماسونی محفلونه زما پر ضد د انقلابیانو له کورنیو او خپلو انو سره مرسته کوي.

-ما یو لیک ولید چې احمد جلال الدین پاشا په مصر کې له علي کمال بېک څخه ترلاسه کړی و. غالباً دا لیک به د یلدیز مانی په اسنادو کې خوندي وي. په دې لیک کې د مالي مرستو نومونه او سرچینې، یو په یو، ذکر شوي دي.

-په همدې لیک کې دا هم یاد شوي چې:

- ډاکټر عبدالله جودت
- ډاکټر اسحاق سکوتي
- ډاکټر بهاءالدین شاکر
- ډاکټر ناظم
- ډاکټر ابراهیم تیمو

د فرانسوي او ایټالوي ماسونی محفلونو سره تړاو لري) .[٦٠]

-دا محفلونه د دوی هغو کورنیو ته چې په هېواد کې دننه پاتې وې، پیسې یې په مستقیم ډول ورکولې.

-دا هغه څه دي چې لیکوال لیکلي او له ځان سره یې د دې معلوماتو د ثابتولو لپاره تایید شوي اسناد هم لېږلي وو.

-ماسونیت له بېهدفه کسانو څخه مشران جوړوي :

---

[٦٠] - دا ثابته شوې چې د اتحاد او ترقي ټولنې دغه مشران او بنسټګر د ماسونی له ډلې سره تړاو لري. دا خبره په روښانه او څرګند ډول د ابراهیم تیمو په یادښتونو کې راغلې ده، چې د اتحاد او ترقي د ګوند بنسټګر او لومړی غړی (شمېره ١) و.
دا یادښتونه په ١٩٣٩ زېږدیز کال کې په رومانیا کې چاپ شول او په ١٩٨٧ زېږدیز کال کې په استانبول کې بیا چاپ شول.
د اتحاد او ترقي ټولې ځانګې، که هغه په پلازمېنه استانبول کې جوړې شوې وې او که په بهرنیو هېوادونو او ښارونو کې، د سترو قدرتونو تر ساتنې لاندې وې.
سرچینه :شهزادګی شادي، پخوانی سرچینه، مخ ١١٢.

ketabton.com - The Digital Library

-لکه څنګه چې مخکې مې هم ویلي وو: هغه ورځپاڼې چې په اروپا او مصر کې د بېلابېلو نومونو لاندې خپرېدې، او د ټولنو هغه کسان چې په دغو هېوادونو کې ګرځېدل، هېواد ته يې هېڅ يو جدي او بااعتباره لیکوال ورلاندې نه کړ.

- خو د ماسوني محفلونو، سره له دې چې مورږ يې د فعالیتونو د څارنې او مخنیوي هڅه کوله، همدغه بېهدفه او سرګردانه کسان يې په مشر انو او مشهورو شخصیتونو بدل کړل..

-کله چې دوی د »اتحاد او ترقي «غړو افسر انو ته حرکت ورکړ، همدا د »ځوانو ترکانو «او د »اتحاد او ترقي ټولنې «کیسه ده) .[٦١]

-هو، دا د هغوی خپله کیسه ده، خو پایله يې نن ورځ په ډېر افسوس سره مورږ په خپلو سترګو وینو.

-او دوی د دې پرورلاندې و نه درېدل او مخه يې هم و نه نیوله.

-هغوی به ماته وو ایي: ته خو په دې ټولو پوهېدلې، نو ولې دې د دولت د خر ابېدو او ړنګېدو پر ورلاندې سترګې پټې کړې؟ هېڅکله داسې نه ده!

-موضوع د سترګو پټولو موضوع نه وه. زه هره شېبه ویښ او متوجه وم.

-خو زه یوازې وم، او د دښمن ترشا ټوله نړۍ ولاړه وه. زما طبیعت او زما حالت له ما سره له دې ډېر څه نه شوای کولای.

-زما دوستان ما په نرم‌دریځۍ تورنوي، خو زما دښمنان و ایي چې زه ظالم او غداروم.

-دواړه لوري تېروتلي دي. نه زه د سلطان سلیم لومړي په څېر سلطان وم، او نه هغه هېواد چې د سلطان سلیم لومړي ترواک لاندې و، زما په لاس کې و.

-په یو ځل د څو سرونو پرې کول؛ دا خبره ویل اسانه ده، خو عملي کول يې ډېر سخت دي.

-د هر انسان سر چې د انسان مخې ته راشي، د یوې ژورې کندې په څېر ده. که ته وکولای شې دا کنده ډکه کړې، نو خلک به له تا ووېرېږي، او بیا کولای شې ګواښ وکړې، او هر څه چې ګواښ پرې کوې، عملي به شي.

[٦١] - د «اتحاد او ترقي» ټولې څانګې، که هغه چې په پلازمېنه (استانبول) کې جوړې شوې وې او که هغه چې د لوېو قدرتونو تر ملاتړ لاندې په بهرنیو مرکزونو او هېوادونو کې رامنځته شوې وې. شهزادګی شادیه، هماغه پخوانی سرچینه، مخ ١١٢.

ketabton.com - The Digital Library

-خو که دا کنده ډکه نه کړې، نو هیڅ داسې څه نشته چې ترسره یې کړای شې.

-زه له خپلې زېرېدنې راهیسې یو انسان یم، خو پوهېږم چې دولت په یوازې رحم او نرموالي نه شي اداره کېدای.

-هر څه چې ما کولای شول، هغه مې وکړل.

-که سلطان سلیم لومړی زمور د زمانې سلطان وای، ښایي هغه هم هماغه څه کړي وای چې ما وکړل .

-ما خپل مسؤلیت ادا کړ، د خیر او سمون هڅه مې وکړه، هڅه مې وکړه چې پر خلکو ظلم و نه شي.

-زه هر ځای د ویني تویېدو مخالف وم، خو هغه څه چې ما وکړل بېګټې شول.

-هغه څه چې ما د ځوانو ترکانو له غږو سره وکړل، د رحم له امله نه وو؛ بلکې زما هېواد د دغو ځوانو ترکانو د بېپروایۍ او غفلت قرباني شو، او دا داسې غفلت و چې هیڅ ډول بښنه ورته نه شي کېدای.

۱۷ مارچ ۱۳۳۳ رومي : زه د خپل لوی هدف له پوره کېدو مخکې له واکه لرې کړای شوم :

-زما ملګري له ما وپوښتل:

»ولې دې له دوو ورځو راهیسې لیکل بند کړي دي؟«

-زه فکر کوم، فکر کوم د خپل وطن پر برخلیک.

-له کومه ځایه؟ او تر کومه ځایه؟

هغه ستراو بریالی دولت، چې واکمني یې تر لرې لرې سیمو غځېدلې وه او په درېیو لویو وچو کې یې پراخ قلمرو درلود، یوازې د لسو کلونو په موده کې د یوه موټې خاورې په اندازه راکم شو.

-زمور وطن؟

-د دې بدمرغۍ سبب څوک دی؟ او که یې وپوښتنو، څه ګټه به ولري؟ اوس چې مور هر څه له لاسه ورکړي دي، دا به څه ګټه وکړي؟

ketabton.com - The Digital Library

-له څلوېښتو کلونو راهيسې زه دې ته انتظاروم چې لوی قدرتونه به له يو بل سره په جګړه کې ښکېل شي.

-دا زما ټوله هيله وه. ما فکرکاوه چې د عثماني دولت نېکمرغي له همدې سره تړلې ده.

-هغه ورځ چې ما پې انتظارکاوه، راورسېده، خو... افسوس!

-زه له تخت څخه لرې کړای شوم، او هغه کسان چې زما وروسته پې هېواد اداره کړ، له عقل او دقت څخه لرې شول.

-هغه فرصت چې ما څلوېښت کاله ورته انتظار ایستلی و، تېرشو او عثماني دولت دتل لپاره له لاسه ووت.

-ما دېرش کاله هڅه وکړه چې له سلطنت څخه لیرې نه کړای شم، او زما دا مبارزه د همدې فرصت لپاره وه.

-ما بېړۍ په خلیج کې وساتلې او حتی د تمرین لپاره مې هم بهرنه پرېښودې، او د بېړیو ساتل هم د همدې فرصت لپاره وو.

-ما د یونان جګړې ته سترګې پټې کړې، څو انګلیستان ته دا لاره ورنه کړم چې کریټ ونیسي، او دا سترګې پټول هم د همدې فرصت لپاره وو.

-په بل عبارت، زما نړدې دېرش کلنې ټولې هڅې، که سمې وې او که ناسمې، ټولې د همدې فرصت لپاره وې.

-ما دا راز څلوېښت کاله په خپل زړه کې پټ ساتلی و.

-اوس به دا خپلو لمسیانو ته روښانه کړم، څو هغوی ما وپېژني.

-ما دا خبره له هېچا سره نه وه شریکه کړې، حتی له هغو کسانو سره هم نه چې ترټولو نږدې وو.

-ما دا رازله خپلو سترووزیرانو (صدراعظمانو) څخه هم پټ ساتلی و، ځکه ما د تجربو له لارې زده کړې وو چې کومه خبره چې دوه کسان پرې خبرشي، نورراز نه پاتې کېږي.

-له همدې امله ترټولو اړین کاردا و چې هېڅوک زما په اصلي هدف پوه نه شي او بهرني دولتونه هم پرې خبرنه شي.

ketabton.com - The Digital Library

-زما اټکل دا و چې که عثمانیان په داسې یوه فرصت کې، په خپل مناسب وخت او له تدبیر او هوښیارۍ سره، ګټه پورته کړي، نو دا به کافي وي چې هغوی وژغورل شي او خپل دولت بېرته د سترو قدرتونو په کتارکې خپل ځای پیدا کړي.

-د دې لپاره چې روښانه کړم زه څنګه دې باور ته ورسېدم، باید د نړۍ او د دولت حالت هغه وخت وپېژندل شي چې زه تخت ته پورته شوم.

-زه په هماغو لومړیو ورځو کې دې پایلې ته نه وم رسېدلی.

-بلکې وروسته له هغه مې دا باور پیدا کړ چې مورِ په ۹۳ رومي کال (۱۸۷۷–۱۸۷۸م) کې له روسې سره جګړه وبایلله، او په همدې جګړه کې مې له نږدې څخه زمورِ د هېواد پر وړاندې د سترو قدرتونو طمعې او غوښتنې ولیدې.

-مورِ هېڅکله داسې ځواک نه درلود چې یوازې په خپل ځان ژوند ی پاتې او مقاومت وکړای شو.

-نو که زمورِ دښمنان، چې زمورِ د ټوټه کولو لپاره سره متحد شوي وو، په خپلو لیکو کې له دننه چاودنه او اختلاف پیدا کړي، او که مورِ وکولای شوای داسې ځواک جوړ کړو چې د هېواد له هېڅ برخې څخه شاتګ ته تیار نه شو، نو بیا به ممکنه وه چې یو ځل بیا په نړۍ کې د خبرو او پرېکړو خاوندان شو.

-زما د سیاست راز:

-دا څرګنده وه چې د سترو قدرتونو ترمنځ سیالي به بالاخره هغوی دې ته ورسوي چې یو له بل سره شخړه او ټکروکړي.

-له همدې امله، د داسې شخړې او ټکرپر مهال، عثماني دولت به د ټوټه کېدو اووېش له خطرونو څخه خوندي پاتې شي.

-هغه ورځ چې نړیوال ټکرامنځته شي، د عثماني دولت ارزښت به د نورو دولتونو ترمنځ څرګند کړي) .[۶۲]

-همدا زما د هغه سیاست رازو چې ۳۳ کاله یې دوام وکړ.

د بَیلَربَی مانی

[۶۲] - یعنې د عثماني دولت ارزښت او مقام. محمد حرب .

ketabton.com - The Digital Library

۱۸ مارچ ۱۳۳۳ رومي : هوښیار خلک د دولت پر حال دردمن کېږي :

-کله چې زه د خپل تره د وژل کېدو او زما د ورور مراد د عقل د خرابېدو وروسته تخت ته پورته شوم، نو له دننه او بهر څخه له ډېرو لویو ستونزو سره مخ شوم.

-پلازمېنه له ګډوډیو ډکه وه. په لنډ وخت کې، یعنې یوازې څو میاشتو کې، دوه پاچایان له واکه ولوېدل؛ یو پې ووژل شو او بل پې لیونی شو.

-د پوځ ځینو لوړو افسرانو او د دولت ځینو مشرانو په دواړو پېښو کې لاس درلود او په دې کار کې مجرم وو.

-همدغو کسانو د دولت چارې په لاس کې نیولې وې، خو بیا هم وېرېدونکي وو.

-د خپلې موخې، یعنې د ورانۍ اوږنګولو لپاره پې خپل صفونه سره یو کړي وو، خو بیا هم په دې نه پوهېدل چې څه به کوي.

-عوني پاشا د دوی د ډلې مشرو. هغه عبد العزیز له تخت څخه لرې کړ چې دی پې مخکې تبعید کړی و، اووروسته د هغه د وژل کېدو او شهادت سبب هم شو.

-حسین عوني خپلې موخې ته ورسېد، خو بیا هم بې‌قراره او ګډوډ و.

-هغه ملګري چې په دې کارکې ورسره شریک وو، هرېې ېبل نظر او بېل لوری درلود.

-مدحت پاشا او د هغه ملګرو هڅه کوله چې مانۍ له ټولو حقوقو او واکونو څخه بې برخې کړي.

صدراعظم رشدي پاشا پر هېڅ یوې ډلې باور نه شو کولای، خو له هغوی څخه پې هم ځان نه شو لرې کولای.

-هغوی به ډېر ځله په مانیو کې سره راټولېدل، خبرې به پې کولې، خو هېڅ پرېکړې ته نه شوای رسېدلای.

-د دولت هغه لوړپوړي کسان چې له دې شخړو لرې وو، څه چې روان وو، هغه پې لیدل او ډېر پرې دردمن وو.

-ځینې زما حضورته راغلل او له ما پې وغوښتل چې د روان حالت مخه ونیسم.

-خو زه په پرېکړه کې پاتې راغلی وم.

ketabton.com - The Digital Library

-ځکه مدحت پاشا د خلکو په نظرکې د ژغورونکي په څېر ښکاره کېده، او اروپايي دولتونو هم د هغه ملاتړ کاوه.

-هغه د خلکو له احساساتو سره همغږی و، او همدارنګه د هغه وخت د اروپايي عامه نظر او سياسي فکر له بهير سره هم بر ابر روان و.

-ما هم چې کله مې هغه د صدراعظم په توګه وټاکه، د هغه په ملاتړ او پياوړتيا کې مې ونډه اخيستې وه.

-د دولت مالي حالت :

-د مالي حالت په اړه، هېواد په پورونو دروند بارو.

-عايدات کال په کال کمېدل، او کورنی توليد ورځ تر بلې کمزوری کېده.

-له هغه وخت راهيسې چې د تنظيماتو دوره پيل شوې وه، مورِ خپل نړدې ټول شيان له اروپا څخه راوړل.

-اروپايي ټوکرونو هر ځای نيولی و. څو فابريکې د له منځه تلو پر لوررو انې وې، او د ګمرک عايدات تر هغه حده راټيټ شوي وو چې د سترو دولتونو سره تړل شوي ټرونونه يې نور نه شوای پوره کولای.

-زمورِ د تيلو اړتياوې نورې نه پوره کېدې. لارې او سړکونه موجود نه وو. اړيکې او مخابرات ستونزمن وو.

-داسې ښکاريده لکه د دولت ځمکې چې خپل برخليک ته پرېښودل شوې وي.

-البته، نوی ښوونځی ډېر زيات پر انيستل شوي وو، او کې شمېر ځوانان اروپا ته د زده کړو لپاره لېږل شوي وو.

-خو نه د دغو ښوونځيو فارغانو او نه هم له بهر څخه راستانه شويو زده‌کوونکو کولای شول د دولت دندې په ښه ډول ډکې کړي.

-د دولت د دندو ډېره برخه د اقليتونو په لاس کې وه.

-ورو ورو ځوانانو دندې ترلاسه کولې، په ځانګړي ډول د بهرنيو چارو په وزارت کې.

ketabton.com - The Digital Library

-خو په اروپايي هېوادونو کې زمور په سفارتونو او استازولیو کې داسې کارکوونکي هم وو چې رومي (يوناني) اصل يې درلود؛ ځينو يې د عثماني دولت د ګټو پر ځای د يونان خدمت او د هغې د ګټو لورول غوره ګڼل.

-صلیب متحد و، خو هلال یوازې پاتې و:

-دا يو حقيقت دی چې د پوځ او سمندري ځواک حالت زما د تره، سلطان عبدالعزيز، په زمانه کې پياوړی و.

-دومره چې روسان به عموماً د پوځ له ځواک څخه وېرېدل، لکه څنګه چې فرانسويان او انګليسان د سمندري ځواک له قوت څخه اندېښمن وو.

-زمور د سربيا او مونټينيګرو په جګړو کې، د پوځ اغېزمنتيا هغه وخت ډېره څرګنده شوه چې زمور سرتېرو د روسي افسر انو تر مشرۍ لاندې رضاکاران مات کړل.

-له همدې امله هغوی په هره ممکنه وسيله هڅه وکړه چې زما تره د خلکو له نظره وغورځوي؛ د هغه په اړه يې د بې ځايه لګښتونو او د عياشۍ په اړه دروغجنې خبرې خپرې کړې.

-په پای کې هغوی خپلې موخې ته ورسېدل.

-او په دې توګه هغوی يوازې له دې څخه خلاص نه شول، او د سلطان عبدالعزيز له منځه وړل يوازې د هغوی بريا نه وه، بلکې هغوی په دې هم بريالي شول چې هغه پوځ او سمندري ځواک هم ټوټه ټوټه کړي چې هغه جوړ کړي وو.

-ځکه په دواړو کې داسې افسران وو چې د واکمنې کورنۍ ملاتړ يې کاوه، او داسې افسران هم وو چې د هغې پر ضد بغاوت کوونکي وو. هېڅ يوې ډلې پر بلې باور نه درلود.

-کله چې زه تخت ته پورته شوم، زه په دې حقيقتونو نه پوهېدم. ما دا خبرې د تجربې له لارې، يوه يوه، ورو ورو وپېژندلې.

-د روس او عثماني جګړې پر مهال بله خبره هم روښانه شوه: مور په نړۍ کې يوازې ولاړ يو؛ دښمنان لرو، خو دوست نه لرو.

-صلیب هروخت يو ځای کېدای شي، خو هلال تل يوازې پاتې کېږي.

ketabton.com - The Digital Library

-هر څوک له عثماني دولت څخه د ګټې تمه لري او مورږ ته د دوستۍ اظهارکوي، خو کله چې په دې دولت کې د خپلو هیلو لپاره څه ونه مومي، ژرترژره یې دښمن کېږي.

-له همدې امله ما خپله تګلاره پر دې بنسټ جوړه کړه:

»له دښمن سره د دښمن په وسلې مقابله کول«.

-ما په لنډ ډول هغه ستونزې بیان کړې چې په هغه وخت کې عثماني دولت ورسره مخ و.

-اوس باید په لنډ ډول د نړۍ حالت هم بیان کړم، څو د هغې تګلارې دلیلونه څرګند شي چې ما نړدې دېرش کاله تعقیب کړه.

-هغه لومړنی شی چې د بهرني سیاست په برخه کې یې تخت ته له رسېدو وروسته زما پام ځان ته واړاوه، دا و چې د فرانسې پرورانديې د پروسیا له بریا وروسته د جرمني اتحاد جوړشو.

-بیسمارک، چې یو پیاوړی سیاستوال و، وتوانېد چې کوچنۍ پروسیا په یوه ستر جرمني دولت بدله کړي.

-دغه نوی دولت، چې پیدا شو او په څوکلونو کې یې په چټکۍ پراختیا وموندله، په اروپا کې یې د قدرتونو توازن ګډوډ کړ.

-دې کارټولو اروپایي دولتونو ته دا اړتیا پیدا کړه چې په خپل بهرني سیاست کې لوی بدلون راولي.

-فرانسه ـ چې په هغه وخت کې یې له انګلستان سره سیالي لرله ـ خپله سیالي لږه کړه، که څه هم هغه یې په بشپړه توګه پرېنښوده، او د خپل امنیت د ساتلو لپاره یې له روسیې سره د تفاهم د لارې لټول پیل کړل.

-له همدې امله یې خپل سیاست بیا له سره وڅېړه، چې.

-دوی زمورږ پرورانديې کومه تګلاره خپلوي؟

د همدې وېرې له امله، فرانسې د عثماني دولت سره د خپلو شخړو په وخت کې د روسانو پرله‌پسې ملاتړ پیل کړ.

-روسانو هم د لوېدیځ له لورې د خپلو پیاوړو ګاونډیانو، یعنې جرمنانو، حساب ساتل پیل کړل.

-اتریش هم خپله تګلاره له سره جوړه کړه، داسې چې د دوست او دښمن ترمنځ یې ډېر توپیر نه کاوه.

ketabton.com - The Digital Library

-خو انګلستان، چې پر خپلو تاپوګانو او خپل پیاوړي او برلاسي سمندري ځواک پې تکیه درلوده،
- بیسمارک د جرمني سره ښه سیاسي تفاهم نه درلود.

-بلکې هغه د اروپایي دولتونو ترمنځ له سیالیو او شخړو څخه ګټه پورته کوله او هڅه پې کوله چې د مدیترانې سمندر او اسیا په سیموکې د عثماني دولت له خاورې څخه خپلې نوې ګټې وساتو

-ګلادستون د دې سیاست لاره غوره کړه چې معنا پې دا وه:

-هر څه چې کولای شې، ویې کړه؛ او هر څه چې ترلاسه کولای شې، ترلاسه پې کړه«.

په هغه کال کې چې زه پر تخت کښناستم، انګلیسانو هند نیولی و او خپلې ټولې هڅې پې د هند د لارې د خوندي ساتلو لپاره وقف کړې وې.

-له بلې خوا پې هڅه کوله چې چین او منځنۍ اسیا ته هم خپل نفوذ ورسوي.

-په همدې کلونو کې روسانو هم خپل پام منځنۍ اسیا ته واړاوه.

هغوی فرغانه ونیوله او د خوقند خانیت(دخان ترلاس لاندې سیمې) پې هم تر خپلې ولکې لاندې راوست.

اوورووسته پې قرغزستان، ترکستان او تاجکستان هم تر خپل واک لاندې راوستل.

-په اسیا کې د انګلیسانو او روسانو ترمنځ سیالي ډېره سخته وه.

-یهودیانو له ما څخه د فلسطین غوښتنه وکړه :

-په امریکا کې یو نوی او پیاوړی دولت رامنځته شوی و.

-هسپانیه له خپلو مستعمرو څخه ایستل شوې وه، او د نړۍ یهودانو خپل تنظیم پیل کړی و.

-هغوی هڅه کوله چې د ماسونۍ د محفلونو له لارې د موعودې ځمکې د ترلاسه کولو لپاره کار وکړي.

-وروسته هغوی ماته راغلل او د ډېرو پیسو په بدل کې پې له ما څخه په فلسطین کې د یهودانو د مېشتولو لپاره د ځمکې غوښتنه وکړه.

ketabton.com - The Digital Library

البته ما دا غوښتنه رد کړه) .[٦٣]

[٦٣] - یادونه: د هرتزل په یادښتونو کې په دې موضوع کې تفصیلي معلومات راغلي دي. له هغو څخه درې بېلګې یادوو چې د فلسطین د مسئلې په اړه د سلطان عبدالحمیدثانی دریځ روښانه کوي.

-لومړی:

سلطان عبدالحمید ثاني وویل:

»زه به هېڅکله له بیت المقدس څخه لاس و انخلم، څکه د حضرت عمر(رض) له زمانې راهیسې باید د بیت المقدس لوی جومات تل د مسلمانانو په لاس کې پاتې شي«.

د هرتزل یادښتونه، مخ ۲۹

-دوهم:

هرتزل و ایي:

»هلته (په انګلستان کې) خلک د ترکې د سقوط انتظارباسي (یعنې د عثماني دولت؛ ځکه په هغه وخت کې د ننۍ ترکې دولت لا نه و جوړشوی)، چې د دوی په نظر ډېر نږدې دی.

سلطان (عبدالحمید) ثاني به یوازې د خو انو ترکانو له ډلې سره د تو افق له لارې پاتې کېدای شي«...

نیولنسکي وویل چې هغه سلطان ته یو راپورورانديې کړی و چې پکې یې دا مشوره ورکړې وه.

-ما (هرتزل) ورته وویل:

-»اوس باید دا حقیقت د هغه پروګرام برخه وګرځول شي چې سلطان ته وړاندې شوی دی؛ دا به یهودانو ته اجازه ورکړي چې سلطان سره مرسته وکړي، هغه ځمکه چې غواړي ورکړي، او هغوی به په بدل کې د هبواد چارې سمې کړي، مالي حالت به یې پیاوړی کړي، او پرعامه نظر به اغېزوکړي خو د هغه ملاتړوکړي«.

(د هرتزل یادښتونه، مخ ۳۲)

-دریم:

-سلطان عبدالحمید ثاني خپل ملګري نیولنسکي ته وویل:

»که ستا ملګری (هرتزل) وي، نو نصیحت ورته وکړه چې هېڅکله دې دا کارنه کوي.

زه نه شم کولای حتی د هبواد یوه لوښت ځمکه هم وپلورم، ځکه دا ځمکه زما نه ده، بلکې زما د ملت ده.

زما ملت دا خاوره د خپلو وینو په تویولو ترلاسه کړې ده، اووروسته یې هم په خپلو وینو خروبه کړې ده.

موږ به یې بیا هم په خپلو وینو وساتو، او هېڅا ته به اجازه ورنه کړو چې له موږ څخه یې په زوراخلي.

...یهود دې خپلې میلیونونه پیسې له ځان سره وساتي.

که عثماني دولت سقوط وکړي او ووېشل شي، ښایي یهودان فلسطین پرته له بدل څخه ترلاسه کړي.

موږ به دا دولت (عثماني دولت) یوازې پر خپلو مړو جسدونو ووېشو، او زه به هېڅکله اجازه ورنه کړم چې زموږ بدنونه د هرې موخې لپاره ټوټه ټوټه شي«.

د هرتزل یادښتونه، مخ ۳۵

-د فلسطین د مسئلې په اړه د سلطان عبدالحمیدثاني دریځ او د یهودانو دریځ په اړه ترکي تاریخپوه جمال قوتای داسې و ایي:

-د ۱۸۹۶ زکال په زیوریخ کې د صهیونیستي درېیم کنفرانس وروسته، یهودانو سلطان عبدالحمید ثاني ته وړاندیزوکړ چې د فلسطین د ساحل پر غاړه شاهي کروندې دوی ته وپلوري، یا یې د ۹۹ کلونو لپاره په اجاره ورکړي، د هغو پیسو په بدل کې چې اندازه یې د عثماني دولت د درېیو کلنیو بودجو له ټولیز ارزښت سره برابره وه.

-عثماني سلطان عبدالحمید ثاني دواړه وړاندیزونه رد کړل.

-د صهیونیستي پلاوي ویاند د سلانیك یهودي وکیل ایمانویل قراصو و.

د سلطان له رد وروسته، د یهودي پلاوي دغه ویاند د سلطان د مانۍ له لوړپوړي ساتونکي تحسین پاشا سره د لیدنې پرمهال وویل«... :

اوس به بیا دلته راشم... خو دا ځل به زما رول، زما د پخوانۍ رول په شان نه وي.

ketabton.com - The Digital Library

-په حقیقت کې همداسې وشول چې ایمانویل قراصو د اتحاد او ترقي په هغه پلاوي کې شامل و چې سلطان عبدالحمید ثاني ته یې د هغه د له واکه د لرې کولو پربکړه ورسوله.

)وګورئ: جمال قوتای، پخوانی سرچینه، لومړی ټوک، مخ ۱۴۱)

خو د اتحاد او ترقي مشر طلعت پاشا په خپلو یادښتونو کې د یهودانو په اړه د «اتحاد او ترقي» دریځ په بشپړ وضاحت سره داسې لیکي:

»دا سمه ده چې اتحاد او ترقي د یهودانو هیله وه.

دا هم رښتیا ده چې کله زه د کورنیو چارو وزیر شوم، یهودانو په لومړي ځل په فلسطین کې، په ځانګړي ډول هغو یهودانو چې له روسیې څخه د کډوالۍ ته اړشوي وو، د راټولېدو هڅه پیل کړه.

کډوال یهودانو د عثماني تابعیت لرونکو یهودانو په مرسته په فلسطین کې د ځمکو اخیستل پیل کړل.

د ۱۹۰۸ زکال له جنورۍ څخه تر ۱۹۰۹ زکال مارچ پورې، یوازې په یوه کال کې ۵۰ زره یهودان د فلسطین خاورې ته راغلل.

علي اکرم بېک، چې مخکې د یوې سیمې متصرف و او وروسته د بیروت والي وټاکل شو، د یهودانو د مېشتېدو د خطر په اړه د کورنیو چارو وزارت ته لیک ولیکه.

خو صبحي بېک، چې د هغه پر ځای راغلی و، د ځینو شرطونو په منلو سره د یهودانو د مېشتېدو ملاتړ کاوه.

د دولت خزانه تشه وه، او په هېواد کې د عاید کومه سرچینه نه وه.

خو یهودان له ځان سره پیسې راوړې، او یوازې د شتمنې خاوندان نه وو، بلکې په علم، سوداګرۍ، کرنه او هنرونو کې هم منظمې اداري او تجربې یې لرلې.

که دوی ته د ازاد کار فرصت ورکړل شي، نو د دولت وفادار به پاتې شي«.

)وګورئ: د طلعت پاشا یادښتونه، درېیم ټوک)

ما ورته ځواب ورکړ:

یوازې دا چې ممکن دی نه، بلکې زه دا یو ټاکل شوی او مقدر شوی کار ګڼم«.

(طلعت پاشا، د طلعت پاشا یادښتونه، پخوانی سرچینه، درېیم ټوک، مخ ۱۲۹۷)

زه نه شوای کولای چې یوازې د دې ځواکونو پروراندې ودرېږم، ځکه زموږ امکانات او ځواکونه کافي نه وو. یوازینی کار چې ما یې کولای شوای، دا وچې د دغو قدرتونو له سیالۍ څخه ګټه واخلم.

دا ګټه اخیستل داسې وو چې هر یوه ځواک ته مې د یوې نسبتاً لوېې وندې هیله ورکوله، او هڅه مې کوله چې هغوی یو د بل پر ضد واچوم.

۱۸ مارچ ۱۳۳۳ رومي کال

د سلطان عبدالحمید ثاني له لرې کولو وروسته د اتحاد او ترقي د مشرانو نیت، چې په فلسطین کې د یهودي دولت د جوړولو په اړه و، طلعت پاشا. چې په دې ټولنه او حکومت کې تر ټولو لوړ نفوذ لرونکی کس و. داسې بیانوي:

طلعت پاشا و ایي:

»نافع پاشا، چې د ۱۲۹۳ رومي کال (۱۸۷۶م) د مبعوثان (پارلمان) په لومړۍ دوره کې د حلب استازی و، له ما وپوښتل:

ایا ته فکر کوې چې په فلسطین کې د یهودي دولت جوړول ممکن دي؟

-مګر طلعت پاشا، د »اتحاد او ترقي« مشر، په خپلو خاطرو کې د یهودانو په اړه د »اتحاد او ترقي« دریځ په بشپړ صراحت داسې بیانوي:

»دا سمه ده چې "اتحاد او ترقي" د یهودانو هیله وه. زما د لومړي ځل لپاره د کورنیو چارو وزارت دندې پر مهال، یهودانو په فلسطین کې، په ځانګړې توګه هغو یهودانو چې له روسیې څخه هجرت ته اړشوي وو، راټولېدل پیل کړل. دغو کډوالو یهودانو په فلسطین کې د عثماني تابعیت لرونکو یهودانو په وسیله ځمکې اخیستل پیل کړل.

-د ۱۹۰۸م کال د جنورۍ څخه د ۱۹۰۹م کال تر مارچ پورې، یوازې د یوه کال په موده کې ۵۰٬۰۰۰ یهودان د فلسطین خاورې ته راغلل.

-علي اکرم بېک، چې پخوانی متصرف و او وروسته د بیروت والي وټاکل شو، د کورنیو چارو وزارت ته د یهودانو د مېشتولو د خطر په اړه ولیکل. خو صبحي بېک، چې د هغه ځایناستی شو، د ځینو شرطونو په لړلو سره د یهودانو د مېشتولو ملاتړ و.

ketabton.com - The Digital Library

-مانه شوای کولای چې یوازې د دغو ځواکونو پر وړاندې ودرېږم، ځکه زمونږ ځواک او توان دومره نه و چې مقابله ورسره وکړو. یوازینی کار چې ما کولای شو، دا و چې د دوی ترمنځ له سیالیو او اختلافاتو څخه ګټه واخلم. ما به هر یوه ته د یوې نسبتاً لوېې برخې هیله ورکوله او هڅه مې کوله چې د دوی ترمنځ اختلاف او شخړه رامنځته کړم.

۱۸ مارچ ۱۳۳۳ [رومي]د لویدیځ هدف: د عثماني دولت سقوط :

- یو ځل بیا و ایم: ما په روښانه ډول درک کړې وه چې د جرمني راڅرګندېدل د اروپا د ځواک توازن ګډوډولای شي او اروپایي هېوادونه به یو د بل پر وړاندې ودروي.

-که ماترهغې ورځې پورې خپل هېواد له وېش او ټوټه کېدو څخه ژغورلای شوای، نو د دغې لوېې شخړې پر مهال به مې کولای شول چې د یوه له دوو ډلو سره یوځای کېدو او د بل لوري د ماتولو له لارې زمونږ موجودیت وساتم، او ما دا کارله امکان څخه لرې نه باله.

-د جرمني ځواک کال په کال زیاتېده، ما د فرانسې، انګلستان اوروسیې اندېښنه د جرمني د دې ودې له امله احساسوله. د دې حالت پایله به د دوی ترمنځ ټکر او جګړه وي.

-ما په ډېر دقت سره هغه لارلټوله چې باید پرې ولاړشم.

-د استانبول په هغه کنفرانس کې چې د سترو قدرتونو له خوا جوړشوی و، ما د هغوی اصلي نیت درک کړ. دا نیت هغه څه نه وو چې دوی وېل، یعنې د عیسوي رعیتونو د حقوقو ساتنه؛

ځکه خزانه بشپړه تشه وه او دولت هېڅ عاید نه درلود. خو راتلونکي یهودانو له ځان سره شتمني راوړله او د بشپړو مؤسسو خاوندان وو؛ نه یوازې د مال له پلوه، بلکې د علم، سوداګرۍ، کرنې او هنرونو له پلوه هم. او که د ازاد کار فرصت ورکړل شي، دوی به دولت ته وفادار وي».

وګورئ :د طلعت پاشا یادښتونه، درېیم ټوک، مخ ۱۲۸۲.

- د سلطان عبدالحمید ثاني له لرې کولو وروسته، په فلسطین کې د یهودي دولت د جوړولو په اړه د «اتحاد او ترقي» د مشرانو د نیت په اړه، طلعت پاشا، چې هم په «اتحاد او ترقي» ټولنه او هم پې په حکومت کې تر ټولو لور نفوذ درلود، و ایي: »نافع پاشا، چې د ۱۲۹۳هـ (۱۸۷۶م) کال د لومړي عثماني پارلمان (مجلس مبعوثان) د حلب استازی و، له ما څخه وپوښتل: .آیا ستا په اند په فلسطین کې د یهودي دولت جوړېدل ممکن دي؟

ما په ځواب کې ورته وویل:

.نه یوازې دا چې ممکن دی، بلکې زه دا یو مقدر او حتمي کار ګڼم«.

- د طلعت پاشا یادښتونه، هماغه پخوانی سرچینه، درېیم ټوک، مخ ۱۲۹۷.

ketabton.com - The Digital Library

بلکې هدف يې دا و چې لومړی دغو رعيتونو ته خودمختاري ورکړي، بيا يې د بشپړې خپلواکۍ پر لور بوځي، او په دې توګه عثماني دولت ووېشي.

-هغوی د دې هدف لپاره په دوو طريقو کار کاوه:

-لومړی طريقه:

-د عيسوي خلکو راپاروول او د وضعيت ګډوډول، ترڅو دغه قدرتونه د هغوی د ساتنې په نوم د مداخلې لپاره زمينه پيدا کړي.

-دوهمه طريقه:

-د مشروطيت (دستور) د غوښتنې مطرح کول، څوزمور په منځ کې خپله تفرقه اووېش رامنځته کړي.

-هغوی زمور له منځه داسې کسان هم پيدا کړل چې د دوارو موخو لپاره يې وکاروي. له بده مرغه، حتی د دښمن په خوړو کې هم زمور د خلکو لږه ونډه موجوده وه.

-ځينو لوستو اورون اندو عثماني ځوانانوونه شوای کړای چې د هغو هېوادونو ترمنځ توپير درک کړي چې ملي يووالی لري او هلته د اساسي قانون عملي کول اسانه دي، او هغو هېوادونه چې ملي يووالی نه لري او هلته دا ډول نظام عملي کول له ستونزو سره مخ کېږي.

-په پوځ کې د وفاداری د وېش معنا :

-زه څنګه کولای شم خپل هېواد له دغو خيانتونو او بغاوتونو څخه وژغورم؟

-يو ځل بيا و ايم: د استانبول کنفرانس وښوده چې د سلطان عبدالعزيز هغه هڅې چې د پوځ او سمندري ځواک د پياورتيا لپاره يې کړې وې، لوی قدرتونه يې اندېښمن کړي وو. دا لاسته راوړنې د هغه د ټول عمر د هڅو پايله وې.

-هغه څه چې وروسته پيدا، جوړيا پېښ شوي د روسيې جګړې د پوځ ورتيا هم وښودله. که په پوځ کې د واکمنې کورنۍ د مخالفو افسرانو او د هغې د پلويانو ترمنځ اختلاف او ستونزه نه وای، نو مور کولای شول د روسي پوځ د پرمختګ مخه ونيسو او بريا ترلاسه کړو.

-دا معنا لري چې د سلطان عبدالعزيز هغه هڅې چې د پوځ لپاره يې کړې وې، بې ګټې نه وې.

-د سمندري ځواک په اړه زما نظر: دا زما د شخصي ځان د ساتنې له وېرې نه و.

ketabton.com - The Digital Library

د دې جګړې پروړاندې، دې جګړې دا هم وښودله چې زمونږ سمندري ځواک، سره له دې چې شمېرې ډېرو، چندان اغېزناک نه و.

-زمونږ نړدې ټول د بېړیو مشران (کپتانان) انګریزان وو؛ یعنې زمونږ سمندري ځواک د انګریز انو په لاس کې و.

-کله چې مونږ غوښتل د دغو بېړیو ځینې مشران بدل کړو، د انګلستان سفیر سمدستي مانې ته راغی، او په ډېره ښکاره لهجه یې خبرې وکړې؛ داسې یې خپل اعتراض څرګند کړ چې زمونږ یې د انګلستان په اړه د باورونو تصور له منځه یوړ.

-له دې امله ویل کېدای شي چې په حقیقت کې زمونږ سمندري ځواک موجود نه و؛ بلکې هغه زمونږ پر ضد کارول کېدای شو.

-له یوې خوا مې د انګلستان او فرانسې پروړاندې د دې لپاره اقدام وکړ، او له بلې خوا دا (سمندري ځواک) د جګړې په هېڅ کارکې خپله ورتیا ونه ښودله.

-د داسې شي ساتل چې بې ګټې وي او پایله یې زیان وي، معقول کار نه دی.

-ما امر وکړ چې بېړۍ دې خلیج ته (په استانبول کې د سرو زرو خلیج . خلیج قرمز/خلیج طلایي) راوستل شي.

-په دې توګه مې فرانسویانو او انګریز انو ته وښودله چې مونږ د مدیترانې په سمندرکې له هغوی سره د سیالۍ نیت نه لرو.

-حقیقت دا دی چې دې چلند انګریزان او فرانسویان د اوږدې مودې لپاره له مونږ سره له تکر څخه لرې کړل.

-د دې په مقابل کې، ما په چټکۍ سره پوځ په نویو وسلو سمبال کړ او هغه مې د جګړې د پرمختللو طریقو او مناسبو امکاناتو له مخې تیار کړ.

ما لوی جرمني افسرو اندرګولتز استانبول ته راوغوښت.

که زما تمه شوې جګړه . چې زه یې د رامنځته کېدو هیله هم لرم . له داسې یوه هېواد سره وي چې پرسمندرونو واکمني لري، نو په هغه وخت کې به زمونږ پوځ د عمل لپاره چمتو وي.

زما سمندري ځواک به زما دندې اسانه کړي.

ketabton.com - The Digital Library

سربېره پر دې، زما تر لاس لاندې به داسې پوځ وي چې د هغو ملتونو د جګړې له طریقو سره به په بشپړه توګه بلد وي چې زه به ورسره جګړه کوم.

خلک وایي: سمندري ځواک د سلطان عبدالعزیز د له واکه د لرې کولو په عملیاتو کې برخه اخیستې وه، له همدې امله عبدالحمید سمندري ځواک له منځه یووړ.

دا دروغ دي.

زه تر هرچا ښه پوهېږم چې د سمندري ځواک یوازې دوه بېړۍ هم کافي دي چې یو سلطان له تخت څخه راوغورځوي.

کله چې زما ورور مراد یې له تخت څخه وغورځاوه، ایا هغوی کومه بېړۍ یا توپ وکاراوه؟

هغه څوک چې په داسې ناپوهۍ سره پر ما تورلګوي، په حقیقت کې خپله ناپوهي څرګندوي.[٦٤]

-د خلافت وسله :

-هو، زه یوازې د اروپایي هېوادونو پروړاندې د جګړې لپاره مې نه ځواک او نه هم توان درلود.

-خو هغه لوی قدرتونه چې په اسیا کې پر ډېرو مسلمانو ملتونو واکمني کوي، لکه انګلستان او روسیه، له هغې وسلې څخه چې ما د خلیفه په توګه درلوده، یعنې د خلافت له مقامه وېرېدل.

---

[٦٤]-د سلطان عبدالحمید ثاني له کوښه کېدو وروسته، کله چې اتحادچیانو غوښتل د سلطان د ساتونکي فتحي اوقیار له لارې هغه قانع کړي چې خپله شتمني پوځ ته وسپاري، د فتحي اوقیار په یادښتونو کې دا خبرې راغلي چې د سلطان عبدالحمید ثاني د سمندري ځواک په اړه د هغه نظر څرګندوي:

(د فتحي اوقیار له یادښتونو څخه د سمندري ځواک په اړه خبرې) :

-«جلالتمآب، غواړم دا حقیقت درته ورواندې کړم:

-ستاسو د سلطنت په ټوله موده کې سمندري ځواک بېکاره پاتې شوی و. د حرکت نه کولو له امله په بندرونو کې خراب شو او خپله وړتیا یې له لاسه ورکړه.

-دا هماغه څه دي چې خلک پرې تاسو تورنوي.

-اوس که سمندري ځواک له دې بېحرکته حالت څخه خلاص شي، او جلالتمآب خپله د شتمنۍ یوه برخه هغه ته ورکړي، زه فکر کوم چې دا به ستاسو د سلطاني مقام د خوښۍ سبب شي».

-سلطان عبدالحمید ثاني په ارامۍ او وقار سره ځواب ورکړ:

»زه هغه څوک یم چې د نړۍ تر ټولو لوی سمندري سلاکاران مې راوغوښتل، له هغوی څخه یو کامبل او بل بوخمان وو. دغه سلاکاران هم په دې باور وو چې مور باید بېړۍ له بهر څخه د اخیستلو پر ځای، خپله جوړې کړو.

-خو دا ډول صنعت ډېرې پیسې غواړي، او بهرنیان داسې پورونه نه ورکوي چې په بل هېواد کې داسې صنعت جوړ شي چې وروسته یې همدغه هېوادونه تر توکي واخلي.

زه د خپل سلطنت پر مهال د سمندري ځواک پر اهمیت ښه پوهېدم».

(فتحي اوقیار، پخوانۍ سرچینه، مخونه ٧١-٧٠)

ketabton.com - The Digital Library

-له همدې امله هغوی د عثماني دولت د ختمولو لپاره سره یو ځای کېدلای شول.

-پر ما لازمه وه چې دا وسله ترهغې ورځې پورې چې زه یې «تمه کېدونکې ورځ» بولم، له خپلو پولو بهرونه کاروم، ځکه داسې هڅې به نه زمونږ د دیني وروڼو لپاره ګټه لرله او نه به زما د هېواد لپاره.

-ما پرېکړه کړې وه چې د خلیفه په توګه خپل ځواک د خپل هېواد د یووالي او امنیت لپاره وکاروم،

-او همدارنګه مې پرېکړه کړې وه چې له هر ډول خطر څخه بهر د خپلو دیني وروڼو د سلامتیا لپاره به هڅه وکړم.

-زما له خوا د سمندري ځواک بې‌کاره ساتل انګریزان او فرانسویان ډاډمن کړل، خو دا چې د خلافت واک زما په لاس کې و، انګریزان تل د اندېښنې او اضطراب په حالت کې وو.

-جمال‌الدین افغاني :

یوه طرحه چې د انګلستان د بهرنیو چارو په وزارت کې جوړه شوې وه، زما لاس ته ولوېده. په دې طرحه کې یو مهرج (درباري ټوکې کوونکی) چې جمال‌الدین افغاني نومېده او یو انګلیس چې بلنت نومېده، لیکلي وو چې خلافت باید له ترکانو څخه واخیستل شي، او انګریز انو ته یې وړاندیز کړی چې د مکې شریف حسین د مسلمانانو خلیفه اعلان کړي.

-زه جمال‌الدین افغاني له نږدې پېژندلم. هغه په مصر کې و او یو خطرناک سړی و.

-یوه ورځ یې ماته ـ په داسې حال کې چې د مهدي کېدو دعوه یې کوله ـ وړاندیز وکړ چې د منځنۍ اسیا ټول مسلمانان راپاڅوي.

-زه پوهېدم چې هغه د دې کار توان نه لري.

-هغه د انګریز انو سړی و، او ډېر احتمال شته چې انګریز انو همدا کس زما د ازمېښت لپاره تیار کړی و.

-ما سمدستي دا وړاندیز رد کړ، نو هغه له بلنت سره یو ځای شو.

-ما هغه د ابوالهدی الصیادي الحلبي په وسیله استانبول ته راوبالـه؛ هغه کس چې په ټولو عربي هېوادونو کې یې درناوی کېده.

-په دې کار کې د منیف پاشا(چې د افغاني پخوانی ملاتړی و) لیکوال او شاعر عبدالحق حامد منځګړیتوب هم کاوه .

ketabton.com - The Digital Library

-جمال الدين افغاني استانبول ته راغی، ما بيا اجازه ورنه کړه چې له هغه ځايه ووځي.

-د نړيوالې سيالۍ له لوبې څخه د ګټې اخيستلو هڅه :

-دا د خلافت په موضوع کې د انګلستان وروستۍ هڅه نه وه.

-انګريز انو په اسيا کې پريوسل او پنځوس ميليونه مسلمانانو واکمني کوله.

-خلافت پردغو مسلمانانو ډېر نفوذ درلود.

-ځکه چې زه پردې خبره پوهېدم، نو پرته له دې چې د انګريز انو شکونه را وپاروم. مورِ شريفان، د صوفيانه طريقو مشايخ او دروېشان د منځنۍ اسيا مسلمانانو ته ولېږل .

-ما ځانګړې پاملرنه دې ته کوله چې د اسيا مسلمانان له معنوي پلوه له خلافت سره وتړل شي.

-زه په ځانګړي ډول په ډېرې مننې سره د هغو خدمتونو يادونه کوم چې په دې لاره کې شيخ سليمان افندي بخاري د روسيې د مسلمانانو ترمنځ ډېر خدمت وکړ، او ما په دې کار کې ډېرې ګټې وليدې.

-په هند کې د انګليسانو عمومي واليانو او لوړپوړو استازو وليدل چې د هند مسلمانان له عثماني دولت سره ټينګې اړيکې لري، نو خپلو حکومتونو ته يې وليکل چې له عثمانيانو سره بايد په سوله کې ګډ ژوند وکړي.

-له همدې امله زمورِ کاريو څه اسانه شو.

-انګلستان د هغو سترو پوځي تياريو له امله چې جرمني په خپل سمندري ځواک کې کولې، اندېښمن او شکمن شو.

-دوی دا يو ډېر لوی خطر باله چې جرمنی په ازادو سمندرونو کې يو پياوړی ځواک شي.

-په همدې ورځو کې انګريز انو روسانو ته وړاندیزوکړ چې عثماني دولت سره ووېشي.

-دوی غوښتل په يوه ډبره دوه مرغان ووژني:

لومړی، په اسيا کې د روسيې د پرمختګ مخه ونيسي؛

دوهم، د جرمني پروړاندې ځان ته يو متحد پيدا کړي.

ketabton.com - The Digital Library

-انګریز انو هېڅکله نه غوښتل چې روسان مدیترانې سمندرته راووځي، خو اوس داسې ښکاږدل چې دې قربانۍ ته تیاردي، ځکه په اسیا کې یې ګټې ډېرې وې او د جرمني له پیاوړتیا څخه یې ویره ورځ تر بلې زیاتېده.

روسانو د انګلستان دغه پټ وړاندیز رد کړ، ځکه زه له یوې خوا د روسیې له امپراتورۍ (قیصارۍ) سره نږدې کېدم او له بلې خوا مې له جرمني سره اړیکې نږدې کولې.

-له جرمني سره زما نږدېوالی دا معنا لرله چې جرمني به داسې فرصت ترلاسه کړي چې د هند تر سیمو پورې د حرکت امکان پیدا کړي.

-دا نه روسانو غوښتل او نه انګریز انو ته د منلو وړو.

-له همدې امله روسانو او انګریز انو دواړو زما په وړاندې لا زیاتې دوستانه رویې غوره کړې.

-زما نیت دا نه و چې له جرمني سره اتحاد وکړم.

-یوازې دا چې د یوه متحد په توګه وپېژندل شم، له هغه هېواد سره به مې ټرون ـ چې پر لوړو سمندرونو یې واکمني درلوده ـ ډېر مهم او ارزښتناک کړی وای.

-انګلستان د دې لپاره چې په هند او اسیا کې خپل امنیت وساتي، باید له دوو لارو یې یوه غوره کړې وای:

-یا د عثماني دولت ځمکې ونیسي، یا ورسره ټرون وکړي.

-خو انګلستان نه شوکولای د عثماني دولت ځمکې ونیسي، ځکه په هغه صورت کې به ټوله نړۍ دده پر ضد راپورته شوې وای.

-او د روسانو له خوا د دوی د وړاندیز د ردولو له امله ـ یعنې د عثماني دولت د وېش وړاندیز د انګریز انو لپاره د وېش په برخه کې ـ اړین وه چې له ما سره هوکړې ته ورسېږي.

-له همدې امله انګلستان دوه لارې غوره کړې:

لومړی :له موږ سره په سیاست کې نږدېوالی ښکاره کیدل .

دوهمه :د ماسونۍ محافلو کارول، څو له دننه څخه زموږ د واک د نیولو لپاره د دوی په ګټه زمینه برابره شي.

-انګلستان او جرمني د رونې اندو له غفلت څخه ګټه اخلي

ketabton.com - The Digital Library

-لکه څنګه چې انګریز انو د ماسونی محافلو له لارې د «ترکیا فتات» (ځوانو ترکانو) د غړولو غفلت څخه ګټه واخیسته، جرمنیانو هم د همدې غړولو بلې ډلې سره همدا کارپیل کړ، او هغه هم د ماسونی محافلو له لارې.وه .

-په دې ډول جرمنیانو په سلانیک کې د «ځوانو ترکانو» پر جوړښت اغېز او واک پیدا کړ، او انګریز انو په مناسترکې د «ځوانو ترکانو» پر جوړښت واک پیدا کړ.

-د دې لپاره چې انګلیسان دې ته اړکړم چې له ما سره هوکړه وکړي، ما د بغداد د اوسپنې پټلۍ د جوړولو پروژه جرمني ته وسپارله.

-انګریزان ډېر سخت غوسه شول، او له همدې امله یې زموږ لپاره د مقدونیې ستونزه هم راولاړه کړه.

-ما دې ته ډېر اهمیت ورنه کړ، ځکه ټول تارونه یې زما په لاس کې وو.

-هرڅه چې وي، هغوی به خامخا هغه وړاندیزونه راته کول چې ما ورته انتظارکاوه.

ماسونیت او له دننه څخه کودتا :

انګریز انو په مناسترکې زما پر ضد د اتحادچیانو پارونه کوله، او جرمنیانو په سالونیک کې د اتحادچیانو ترمنځ خپل نفوذ کاراوه.

-هغوی هڅه کوله چې له دننه څخه د دولت د نیولو لپاره کودتا رامنځته کړي.

په مناسترکې د انګریز انو په ملاتړ د اتحادچیانو برېا به زما لپاره یوه لویه فاجعه وه، ځکه هغوی به زه لیرې کړی وای او خپل هدف ته به رسېدلې وای.

-خوزه د جرمني د اتحادچیانو له برېا نه وېرېدم، ځکه د هغوی برېا به د انګلستان وېره نوره هم زیاته کړې وای.

-د سالونیک اتحادچیان، چې د جرمني د ماسونی محافلو تر اغېز لاندې وو، د انور او نیازي په وسیله حرکت وکړ.

-شمسي پاشا ووژل شو، او د مناستر اتحادچیانو خپله هڅه ناکامه کړه. [٦٥]

[٦٥] - کله چې اتحادچي افسر انو د عثماني بالکان په سیمه کې، په ځانګړي ډول په سالونیک او مناسترکې، کډوډۍ جوړې کړې، حکومت د وضعیت د ځپلو لپاره شمسي پاشا سیمې ته ولېږه؛ خو اتحادچیانو هغه هلته ووژه .(تشریح: م. ح.) .

ketabton.com - The Digital Library

-انګریز انو د هغه کس له لارې چې زه پرې باورلرم، یعنې ابوالهدی الصیادي، پټې خبرې اترې پیل کړې.

-روسانو هم په همدې وخت کې یوازې دا درک کړه چې دوی په اسانۍ سره غولول شوي دي.

-د اسیا له ستونزو سره هم مخ وو، او د خپل هېواد دننه هم ورانکاران او د ګډوډۍ جوړوونکي موجود وو. له همدې امله د دوی تزاري حکومت اړو چې تل ویښ، هوښیار او چمتو پاتې شي-- سره له دې، قیصر ماته یو ځانګړی لیک ولیکه او له ما څخه یې معلومات وغوښتل.

-د کوم دلیل له امله انګریز انو خپلې پټې خبرې اترې ودرولې.

-زه دې پایلې ته ورسېدم چې هغه جګړه، چې ما یې تمه لرله، نړدې ده؛ خو زما په وړاندې بله لار نه وه، پرته له دې چې پېښو ته اجازه ورکړم خپل بهیر په خپله ووهي .

-.یوازې هڅه مې دا وه چې د وروښو (د هېواد د خلکو) وینه توی نه شي.

-وروسته چې څه وشول، هر څوک یې پېژني.

-د سالونیک اتحادچیانو له تخت څخه لرې کړم.

-هغوی له انګریز انو سره هوکړې ته ورسېدل او د سمندرونو د واکمن ځواک، یعنې جرمني، پر ضد د متحد په توګه جګړې ته داخل شول .

-دا هر څه داسې ښکارېدل لکه یو خوب.

۲۰ مارچ ۱۳۳۳ [رومي] : انګرېزان په عراق کې د لرغونو اثارو لټون کوي :

-ما مخکې یادونه کړې وه چې ما جرمنیانو ته د بغداد د اوسپنې پټلۍ د جوړولو امتیاز ورکړی و، تر څو انګرېزان دې ته وهڅوم چې له مورِ سره داسې هوکړې ته ورسي چې زه ترې راضي وم. د دې موضوع لپاره بله په زړه پورې کیسه هم شته چې دلته یې بیانوم.

-کله چې روسانو د عثماني دولت د وېشلو په اړه د انګرېز انو وړاندیز رد کړ، نو انګرېز انو له ما سره نړدې کېدل پیل کړل؛ خو زه په پیل کې د دوی د دې چلند په علت نه پوهېدم. څو میاشتې وروسته مې د دې راز درک وکړ.

-یوه ورځ په استانبول کې انګرېزي سفیر زما سره وکتل او ډېر وخت یې خبرې وکړې. هغه وویل چې اناتولیه، سوریه او حجاز د نړۍ د سترو تمدنونو زانګو دي. بیا یې له ما وپوښتل چې ایا ما په

ketabton.com - The Digital Library

دې سیمو کې د لرغونو اثارو د کیندنې کومه پروژه په پام کې نیولې ده که نه؟ هغه وویل چې که هلته د لرغونو اثارو د لټون پروژې پیل شي، کېدای شي ډېره قیمتي خزانه په کې پیدا شي.

-ده وویل، هغه وړې مجسمې، لوښي، مات شوي لرغوني ظروف او زړې سکې چې له ځمکې راایستل کېږي، د خزانې هومره ارزښت لري. د دغو آثارو څېړنه ښایي د تاریخ په اړه زموږ پوهه بدله کړي او علم ته ډېر ارزښتناک معلومات وړاندې کړي.

-وروسته یې وویل چې د لرغوني مصري لیکدود لوستل د نړۍ تمدن ته یې ستره ګټه رسولې ده. بیا یې زیاته کړه: که عثماني دولت فکرکوي چې په دې سیمو کې د لرغونو اثارو دکیندنو لګښت ډېر دی، نو د انګرېز حکومت په ډېرې خوښۍ حاضر دی چې بېلابېلې مرستې وکړي. دوی به ژر خپل کسان راولېږي، کیندنې به پیل کړي، او د هغوی ټول لګښتونه به د انګرېز حکومت ورکوي.

-سربېره پردې، کوم تاریخي اثار چې دوی یې هلته پیدا کړي، هغه به بې له کوم بدل څخه موږ ته پرېږدي.

-ځکه چې زما موخه له انګرېزانو سره د نږدې اړیکو ټینګول وو، او زه نه پوهېدم چې د دې وړاندیز ترشا څه رازپټ دی، نو ما هغه ومانه. وروسته مې صدراعظم خلیل راوغوښت

-ما سمدستي رفعت پاشا راوغوښت او هغه ته مې د انګرېزانو وړاندیزونه تشریح کړل. همدارنګه مې ټینګاروکړ چې د هغو پلاوو ټول فعالیتونه له نږدې وڅاري.

-په حقیقت کې، انګرېزانو له ځنډ پرته خپل د لرغونپوهنې پوهان استانبول ته راولېږل. ما له ټولو سره په یوه ګډه غونډه کې وکتل، هغوی ته مې د بریا هیله وکړه او هماغه ماښام مې د دوی په ویاړ ماښام مېلمستیا جوړه کړه، چې د نورو هېوادونو سفیران مې هم ورته را بللي وو.

-په ځانګړې توګه د روسیې سفیر له دې اجازې خوښ نه ښکارېده. هغه په داسې حال کې چې څرګنده موسکا یې پر شونډو وه، زما خبرو ته یې په ډېر دقت غوږ نیوه، کله چې ما وویل:

-انګرېزانو د تاریخ او تمدن د خدمت لپاره د لرغونو اثارو د کیندنې اجازه غوښتې ده«.

-وروسته د پوهانو یوه ډله د اناتولیې د قیصریې په سیمه کې په کیندنو بوخته شوه، بله ډله موصل ته ولاړه، او درېیمې ډلې بغداد ته نږدې په یوه سیمه کې خپلې کیندنې پیل کړې .

ketabton.com - The Digital Library

-دوی د ځایي کارګر انو په مرسته کیندنې کولې، او موږ هم د دوی د کارونو د څارلو توان درلود. - د دغو کیندنو پایله یوازې یو شمېر مات لرغوني لوښي، کوزې، وړې مجسمې، تابوتونه، قبرونه او ځینې زړې مسي سکې وې.

-انګرېز انو دا ټول موندل شوي توکي، آن تر زړو مسي سکو پورې، موږ ته وسپارل.

-په دې موده کې به د انګرېز سفیر ډېر ځله زما لیدو ته راتله، ترڅو د کیندنو د پرمختګ په اړه معلومات راکړي. موږ به اوږدې خبرې کولې.

ما له دې فرصتونو څخه ښه ګټه اخیسته او په پټه مې هغه هوکړې ته زمینه برابره وله چې په ذهن کې مې درلوده.

-زما موخه دا نه وه چې زه خپله دا وړاندیزونه کړم؛ بلکې غوښتل مې چې انګرېزان پخپله دا وړاندیزونه ما ته وکړي .په دې توګه به دا د هغوی وړاندیزونه، نه زما.

-که مې وړاندیز مناسب ګانه، منلی به مې وای؛ او که مناسب نه وای، رد کړی به مې وای.

-په دې ډول مې تل هڅه کوله چې د هرې معاملې غوره اوګټوره پایله ترلاسه کړم.

-په عراق کې د تېلو (پټرولیم) څرګندېدل :

-په همدې وخت کې یوه داسې پېښه وشوه چې زه یې په لومړي سر کې پر مانا ونه پوهېدم.

-یوه ورځ د انګرېز سفیر په ډېر شوق او خوښۍ سره زما لیدو ته راغی. هغه ماته یوه په قیمتي ډبرو سینګار شوې توره ډالۍ کړه، چې د ده په وینا د موصل ترڅنګ د لرغونو کیندنو پر مهال موندل شوې وه.

-توره ماته شوې وه، خو لاسته یې په ډېرو قیمتي جواهرو ښکلی شوی و.

-سفیر وویل:

-دا توره د یوې زلزلې پر مهال ځمکې ته لوېدلې وه، یوه برخه یې د ځمکې ژورو ته تللې او پاتې برخه یې د کیندنو پر مهال وموندل شوه .

-ما له سفیر څخه مننه وکړه او انعام مې هم ورکړ، خو زما استخبارات و د داسې کومې تورې په اړه هېڅ راپورنه درلود.

-نو زما په ذهن کې یوازې دوه احتمالونه پاتې شول:

ketabton.com - The Digital Library

- یا زمونږ استخبارات له دې موضوع ناخبره وو؛
- او یا هم سفیرپرما داسې یوه لوبه کوله چې زه پرې نه پوهېدم.

-ما دا توره د بازارځینو هغو سوداګروته وښوده چې په لرغونو او قیمتي شیانو ښه پوهېدل.

-هغوی وویل:

-دا توره په اصل کې لرغونې نه ده؛ بلکې داسې بدلونونه پکې راوستل شوي چې د یوې لرغونې تورې بڼه خپله کړي.

-له دې وروسته زما شک ډېرزیات شو، خو دا شک مې له هېڅا سره شریک نه کړ.

-وروسته مې د خپلو راپورونو له لارې خبر ترلاسه کړ چې د موصل او بغداد د لرغونو اثارو د کیندنې دواړه انګرېزي ډلې نورد ځمکې پرسر د اثارو په لټه کې نه دي، بلکې د ژورو څاه ګانو په کیندلو بوختې شوې دي.

- د دوی اصلي هدف همدلته راته روښانه شو.

-دوی غوښتل چې زه پرې باوروکړم، خو وکولای شي خپل کارونه په بشپړه آرامۍ او ازادۍ سره پرمخ یوسي.

-هغه توره چې ماته یې د لرغوني او قیمتي اثرپه نوم ډالۍ کړې وه، یوازې د دې لپاره وه چې زما باورترلاسه کړي.

-د دوی اصلي موخه نه مات شوي لوښي وو، نه مجسمې او نه هم لرغوني اثار؛

-بلکې هغوی د تېلو (پټرولیم) په لټه کې وو.

-ما انګرېزان د حجاز او سوریې د تېلو له استخراج څخه منع کړل :

-زه له پخوا پوهېدم چې د افلاق (رومانیا) په سیمه کې د تېلو د موندلو لپاره متخصصین ژورې څاګانې کیندي او په همدې ډول د تېلو پلټنه کوي.

-څه موده وروسته د انګرېز سفیر بیا زما لیدو ته راغی. دا ځل یې وویل چې یو بل مهم خبر لري.

-هغه راته وویل:

ketabton.com - The Digital Library

-د سوريې او حجاز ډېره برخه دښتې دي. هلته د اوبو د نشتوالي له امله خلک له سختې تندې او ستونزو سره مخ دي، او همدې کارد سيمو ابادي ناشونې کړې ده. که ستاسو مو افقه وي، د انګرېز حکومت د بشري مرستې په نوم چمتو دی چې هلته د اوبو څاګانې وکيندي، خو په دې شرطونو:

-هغه زياته کړه:

-که له دې څاګانو اوبه راووتې او شنې سيمې جوړې شوې، نو خلک به له دغو اوبو ګټه واخلي، خو د دغو اوبو مالکيت به د انګرېز حکومت سره وي.

-زه سمدستي پوه شوم چې د دوی اصلي موخه د اوبو بر ابرول نه، بلکې بل څه دي.

-نو ما دا وړاندیز په بشپړه توګه رد کړ.

-يوازې مې په ردولو بسنه ونه کړه، بلکې په رسمي ډول مې هغه ټولې څاګانې هم وټرلې چې انګرېز انو په موصل او بغداد کې کيندلې وې.

-انګرېزان له دې پرېکړې ډېر خوابدي او غوسه شول. هغوی خپلې کيندل شوې څاګانې هماغسې پرېښودې، خوورووسته يې د خپلو موخو د ترلاسه کولو لپاره د خلافت مسئله راپورته کړه.

-دوی غوښتل د جمال الدين افغاني له لارې خپلو سياسي اهدافو ته ورسېږي، او همدارنګه يې هڅه کوله چې د حجاز امير هم د خپل نفوذ لاندې راولي.

- کله مې چې انګرېزان له تېلو محروم کړل، هغوی د عربي خلافت مسئله راپورته کړه :

-په ځواب کې ما د دروېشانو يوه نسبتاً لويه قافله د هند مسلمانانو ته ولېږله، ترڅو د خلافت اړيکې ټينګې ورسره پاتې شي.

-انګرېز انو د دې کار په غبرګون کې د کريټ مسئله راپورته کړه .

-تر دې هم وړاندې لاړل؛ او هڅه يې وکړه چې روسيه او فرانسه وهڅوي څو ما له سلطنت څخه لرې کړي.

-خو روسيې د انګرېز انو دا وړاندیز په کلکه رد کړ، ځکه انګرېزان په هماغه وخت کې چې مورِ له انګرېز انو سره په سياسي شخړه کې وو، جرمني زمورِ پر لورد دوستۍ لاس اوږد کړ او د کريټ د

ketabton.com - The Digital Library

مسئلې په اړه يې په ښکاره زمونږ ملاتړ وکړ، په داسې حال کې چې نورستر اروپايي دولتونه له دې درېځ سره مخالف وو.

-په يونان باندې زمونږ د پوځ بريا جرمنيان راوېښ کړل او هغوی ته يې وښوده چې عثماني پوځ لا هم ځواک لري. له همدې امله د جرمني امپراتور قيصر ويلهلم ماته نږدې شو، ځو د فرانسې، انګلستان او روسيې د درې اړخيز ائتلاف پرورړاندې يو نوی توازن رامنځته کړي.

-خو زما موخه بله وه. ما غوښتل انګرېزان وډارکړم او وښيم چې که اړتيا پېښه شي، زه کولی شم د هند لاره د جرمني پوځونو ته پرانيزم. له همدې امله مې له جرمنيانو سره اړيکې ژرتينګې کړې، که څه هم زمونږ سياسي نظرياتو له يو بل سره ډېر توپير درلود.

-په همدې کړکېچنو ورځو کې قيصر ويلهلم استانبول ته راغی. ما د هغه هرکلی په ډېر شان او شوکت وکړ.

-قيصر هم په خپلو ويناوو کې زمونږ د مېلمه پالنې ستاينه وکړه او په ښکاره يې وويل:

-زه د نړۍ په بېلابېلو سيمو کې د درې سوه ميليونه مسلمانانو دوست يم.

-له دمشق څخه يې د روسيې قيصر ته يو ليک هم ولېږه او په هغه کې يې داسې وليکل:

«: عثماني دولت د ړنګېدو په حال کې نه دی، بلکې يو ژوندی او ځواکمن دولت دی».

-هغه روسي قيصر ته دا خبرداری هم ورکړ:

-د مسلمانانو عزت او د هغوی خليفه مه سپکوئ».

-جرمنيان هم د عربي سيمو تېلو ته سترګې په لارو و:

خو دا اصلي خبره نه ده چې زه يې بيانول غواړم.

-د جرمني د قيصر دغه چلند زما په زړه کې د هغه په اړه ښه احساس پيدا کړ او ما ورسره د يوه رښتيني دوست په څېر چلند وکړ.

-له قيصر سره يو شمېر جرمني پوهان هم زمونږ هېواد ته راغلل. د هغوی په منځ کې داسې کسان وو چې د لرغونو اثارو د کيندنې کار يې کاوه، لکه څنګه چې انګرېز انو کاوه.

-دوی غوښتل د موصل په شاوخوا کې د لرغونو اثارو پلټنه وکړي. ما اجازه ورکړه.

ketabton.com - The Digital Library

-خو وروسته مې واورېدل چې هغوی هم د انګرېز انو په څېر د تېلو بوی احساس کړی دی.

-نو ما خپل یو باوري ملګری صلاح الدین افندي په پټ نوم د هغوی ترڅنګ ولېږه او امر مې ورته وکړ چې د جرمني ډلې ټول فعالیتونه له نږدې وڅاري.

-لا ډېر وخت نه و تېر شوی او جرمني امپراتور لا هم زمور مېلمه و، چې صلاح الدین افندي راپور راولېږه:

-جرمني ډله هم عیناً د انګرېز انو په څېر کار کوي؛ هغوی هم خاکاني کني او د تېلو لټون کوي».

-زه رښتیا هم د دې چل له امله ډېر خواشینی شوم.

-که د جرمني امپراتور راته په ښکاره ویلي وای چې د تېلو د لټون اجازه غواړي، نو کېدای شول د ځینو شرطونو په بدل کې مې اجازه ورکړې وای، ځکه دا کار زما د هېواد په ګټه هم و.

-خو دا چې هغوی د لرغونو اثارو د څېړنې په پلمه جاسوسان راولېږل، خو د تېلو لټون وکړي، په ښکاره ډول څرګندوي چې جرمنیانو عثمانیانو ته په کوم نظر کتل.

- تېل او زما د سلطنت د نسکورېدو اړیکه :

-تحسین پاشا، چې د شاهي مانۍ امین و، وړاندیز راته وکړ چې دا موضوع د جرمني امپراتور ته یاده کړم.

خو ما دا کار مې ونه کړ او ومې ویل:

-پرېږدئ چې پلټنې وکړي. که یې تېل هم وموندل، جیب ته یې نه شي اچولای. موږ به هغوی ته هماغه مات شوي د څېړلو ښې ورکړو، خو له تېلو څخه به خپله ګټه اخلو، ځکه هغوی ته مې اصلاً د تېلو د پلټنې اجازه نه ده ورکړې.

-صلاح الدین افندي په دغو چارو ښه پوه سړی و.

-ما هغه راوغوښت او امریکا ته مې واستاوه، ځکه په هغه وخت کې امریکا د تېلو د پلټنې او استخراج په برخه کې تر ټولو پرمختللی هېواد و.

-دا سفر دوه ګټې لرلې:

-له امریکا سره به مو ښې اړیکې ټینګې شې؛

ketabton.com - The Digital Library

-او په عين وخت کې به مو معلومه کړې وی چې زمور په هېواد کې رښتيا هم د تېلو زېرمې شته که نه.

-له بده مرغه، زما دغه هڅې کومه پايله ورنه کړه .صلاح الدين افندي چې په امريکا کې يې له بېلابېلو شرکتونو سره اړيکې نيولې وې، وليدل چې هغوی دې موضوع ته هېڅ لېوالتيا نه لري. له يو کال وروسته هغه تش لاس بېرته راستون شو.

-صلاح الدين افندي راته وويل:

-امريکايان باورلري چې د دوی د تېلو توليد د ټولې نړۍ اړتيا پوره کوي. له همدې امله هغوی د عثماني هېواد د تېلو د لټون او استخراج سره علاقه نه لري، ځکه که نوې زېرمې ومونډل شي، د تېلو بيې به راټيټې شي.

-خو مور هم، د انګرېز انو او جرمنيانو له پلټنو وروسته، پوه شوو چې زمور په خاوره کې د تېلو زېرمې شته.

-له همدې امله مې له جاپان څخه د تېلو د پلټنې لپاره د متخصصينو يوه ډله وغوښته، او جاپان زما غوښتنه ومنله.

-خو زه د دې کيسې له نورو جزياتو نه يم خبر، ځکه چې لږه موده وروسته له سلطنت څخه ګوښه کړای شوم.

۲۲ مارچ ۱۳۳۳ [رومي] ولې مې د استخباراتو ځانګړی جهاز جوړ کړ؟

-د عثماني دود له مخې، سلطان به د خپلو رعاياوو (رعيت) د فکرونو او شکايتونو خبرونه له دوو لارو ترلاسه کول:

لومړی، د حکومت د ادارو، واليانو او قاضيانو له لارې.

او دويم، د هېواد په بېلابېلو سيمو کې د خانقاوو، شيخانو او درويشانو له لارې.

-سلطان به دا ټول معلومات سره راټولول او د همدې معلوماتو پر بنسټ به يې د هېواد چارې سمبالولې.

ketabton.com - The Digital Library

-زما نیکه، سلطان محمود دویم، د استخباراتو دا شبکه لا پراخه کړه او ګرځنده دروښان یې هم ورسره یوځای کړل.

-کله چې زه پر تخت کښېناستم، همدا سیستم روان و او ما هم همداسې دوام ورکړ.

-یوه ورځ په لندن کې زموږ سفیر موسوروس پاشا راته خبر راکړ چې پخواني صدراعظم او د پوځ مشر حسین عوني پاشا له انګرېز انو څخه پیسې اخیستې دي.

-ما د دې خبر په اوریدو ډېر خپګان احساس کړ.

-له ځان سره مې وویل:

-که هغه څوک چې د سلطان په استازیتوب هېواد اداره کوي، د خپل دولت سره خیانت وکړي، نو ښکاره ده چې د هغه ترواک لاندې استخبارات به هم ما ته همدا راپورراکوي چې هر څه سم روان دي او هغه خپله دنده په ښه ډول ترسره کوي.

-په همدې ورځو کې محمود پاشا زما لیدو ته راغی او د ترکیه فتاه (ځوانو ترکانو) د ځینو غړو په اړه یې ډېر مهم معلومات راکړل.

-ما تري وپوښتل چې دا معلومات یې له کومه ترلاسه کړي دي؟

-هغه وویل چې خپله شخصي استخباراتي شبکه یې جوړه کړې ده.

-ده د پیسو په بدل کې د ځوانو ترکانو د ځینو غړو خپلوان له ځان سره ملګري کړي وو.

-هغوی به له خپلو خپلوانو سره لیدل، خبرې به یې اوربدې، بیا به یې ټول معلومات محمود پاشا ته رسول او هغه به ورته پیسې ورکولې.

-که څه هم محمود پاشا زما د خورمېړه و، خو ما ورته وویل:

-دا سمه نه ده چې د دولت یو پاشا د رسمي استخباراتو ترځنګ خپل جلا پټ استخباراتي سازمان ولري.

-ما امر ورته وکړ چې خپل دغه پټ سازمان سمدستي منحل کړي او بیا هېڅکله داسې کار تکرار نه کړي.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه، که څه هم ډېر خپه شو، خو خپل سازمان يې ختم کړ.

-ما دا حقيقت درک کړی و چې:

-تر هغه وخته چې ستر بهرني ځواکونه وکولای شي د خپلو موخو لپاره حتی د صدر اعظم په کچه چارواکي واخلي، دولت هېڅکله خوندي نه شي پاتې کېدای.

-له همدې امله مې پرېکړه وکړه چې يوه داسې استخباراتي اداره جوړه کړم چې نېغ په نېغه زما تر امر لاندې وي.

-همدا هغه اداره وه چې زما مخالفانو به يې »جورنالچيه «يا پټ پوليس/استخبارات بلل.

-زه پوهېدم چې په دې اداره کې به د رښتينو وفادارو کسانو تر څنګ داسې کسان هم وي چې دروغجن او تهمت وهونکي وي.

خو ما هېڅکله د دې اداري هېڅ راپورد دقيقې پلټنې او څېړنې پرته نه مانه.

-زما نيکه سلطان سليم درېيم به تل ويل:

-د پردیو لاسونه زمور پر زړه دي. مور بايد بهرنيو هېوادونو ته سفيران ولېږو، د اروپا د پرمختګ لارې چارې زده کړو، استازي بهر واستوو او ژر تر ژره هغه څه زده کړو چې هغوی ورته رسېدلي دي .

ستاسې متن په رو انه او ادبي پښتو کې داسې ليکل کېدای شي:

-ما هم د دغو بهرنيانو لاسونه احساسول؛ خو نه يوازې پر خپل زړه، بلکې داسې راته ښکارېدل لکه زما د وجود تر ژوروبرخو پورې چې رسېدلي وي. هغوی به زما لوړپورې وزيران او مهم چارواکي په پيسو اخيستل او د خپل هېواد پر ضد به يې کارول. دا به څنګه ممکنه وه، په داسې حال کې چې ما همدغو کسانو ته د دولت له خزانې معاشونه ورکول؟ بيا هم زه نه پوهېدم چې هغوی په څه خبر دي، څه پلانونه جوړوي او کومې دسيسې پالي.

-هو، ما د «جورنالچيې» (پټې استخباراتي اداري) بنسټ کېښود، او خپله مې اداره کوله.

دا کار مې کله وکړ؟

ketabton.com - The Digital Library

-وروسته له هغې چې مې ولیدل زما ستروزیران د بهرنیو دولتونو څخه د خپلې خاورې د ورانولو او د خپل سلطان پر ضد د توطئې په بدل کې رشوتونه اخلي، ما دغه اداره جوړه کړه. خو مقصد یې دا نه و چې د هېواد د عادي خلکو پر ضد وسیله وي، بلکې هدف یې دا و چې هغه کسان وپېژني او وڅاري چې د دولت له خزانې معاشونه اخلي، د عثماني دولت له نعمتونو تر ستوني پورې برخمن دي، خو بیا هم له خپلې خاورې سره خیانت کوي!! [٦٦]

بېلربی مانې

[٦٦] -د استخباراتي اداري په اړه، چې د «اتحاد او ترقي» له خوا پرې پر سلطان عبدالحمید ثانی سختې نیوکې کېدې، ډاکټر الهامي مظهر په خپلو یادښتونو کې د دې اداري د ځینو مثبتو رولونو په اړه داسې لیکي:

-کله چې بلو اګراو ترهګر ارمنیان یې د عثماني دولت پر ضد پاڅون ته هڅول، پوځ به ورسره مقابله کوله او ډېرې وینې به تویېدلې. سلطان عبدالحمید ثانی یو ډېر پیاوړی استخباراتي نظام درلود. دغه نظام به د هرنوي حرکت له راپیدا کېدو سره سم سلطان ته خبرورکاوه. له همدې امله سلطان عبدالحمید ثانی وکولای شول د خپلې دېرش کلنې واکمنۍ په موده کې هر داخلي پاڅون پر خپل وخت وځپي.

-همدا راز، هغه وتوانېد چې د روسې او عثماني دولت ترمنځ د جګړې مخه ونیسي. همدا لامل و چې روسانو د سلطان عبدالحمید ثانی د وژلو هڅه وکړه او د دې کارلپاره یې د ارمني «طاشناق» سازمان اړوند ترهګروکارول.»

-سرچینه: د ډاکټر الهامي مظهر یادښتونه، پنځمه کڼه، مې ۱۹۷۴م، ۲۴ مه مخ.

-سلطان عبدالحمید ثانی باور درلود چې د ټولنې د امنیت او ثبات د ساتنې لپاره دا استخباراتي اداره اړینه وه، او په دې نظر کې ورسره د «اتحاد او ترقي» مشر طلعت پاشا هم مو افق و، سره له دې چې د «اتحاد او ترقي» د پاڅون له مهمو لاملونو څخه یو هم د همدې استخباراتي اداري مخالفت ګڼل کېده.

-د «اتحاد او ترقي» ډلې له هغو تورونو څخه چې پر سلطان عبدالحمید ثاني یې پورې کول، یو هم همدا و چې هغه دقیق او پیاوړی استخباراتي نظام درلود. خو دوی وروسته، کله چې ازادو افسرانو سلطان عبدالحمید ثاني له سلطنته لرې کړ، د همدې کار پر اړتیا یې اعتراف وکړ.

-طلعت پاشا لیکي:

»زه غواړم دا حقیقت ثبت کړم: سلطان عبدالحمید ثاني له هغو استخباراتي راپورونو نه وېرېده چې دغه اداري به ورته وړاندې کول، بلکې غوښتل یې چې دا راپورونه په یوه یا بل ډول خپاره شي. هغه دا اداره د هېواد د چارو د سمې اداري لپاره د امنیت یو نظام باله، او همدا لامل و چې هغه غوره ګڼله د یلدیز مانۍ د دېوالونو ترمنځ ژوند وکړي... خو له دې وروسته چې سلطان عبدالحمید ثاني له سلطنته لرې شو، د دغو راپورونو یوه لویه برخه ناڅاپه وسوځېده«.

-سرچینه :د طلعت پاشا یادښتونه، لومړی ټوک، ۴۱۴–۴۱۵ مخونه.

-لکه مخکې چې مو هم یادونه وکړه، د «اتحاد او ترقي» مشر انو سلطان عبدالحمید ثاني له بېلابېلو تورونو سره یې له سلطنته لرې کړ، او د دغو تورونو له ډلې یو هم د هغه د پیاوړي استخباراتي نظام شتون و. خو کله چې همدوی واک ته ورسېدل، تر هغه هم پیاوړی او پراخ استخباراتي سازمان یې جوړ کړ.

-په دې اړه طلعت پاشا په ځرګندو ټکو لیکي:

-انور پاشا . چې د «اتحاد او ترقي» د واکمنېدو او د سلطان عبدالحمید ثاني د لرې کېدو وروسته د دې ډلې پوځي مشر و. د "تشکیلات مخصوصه" په نوم یوه پټه استخباراتي اداره جوړه کړه. مور دې پایلې ته ورسېدو چې د داسې یوې اداري شتون حتمي او نه بېلېدونکې اړتیا ده. همدا هغه اداره وه چې مور به د هغې د جوړولو له امله پر سلطان عبدالحمید ثاني سخت نیوکې کولې، بلکې واک ته تر رسېدو مخکې به مو هغه په دې کار غیر اخلاقي هم باله«.

سرچینه :د طلعت پاشا یادښتونه، درېیم ټوک، ۹۰۴ مخ.

ketabton.com - The Digital Library

۲۳ مارچ [۱۳۳۳ رومي] هغه کسان چې زما پرضد لیکنې کوي، د خپل وجدان له عذاب سره مخ دي :

»له هغې ورځې چې له سلطنت څخه ګوښه کړل شوم، ترنن پورې زما پرضد بېشمېره مقالې او کتابونه لیکل شوي دي. دښمنانو مې داسې لیکنې کړې دي چې له سختې دښمنۍ ډکې دي . دوی زما په اړه او زمور د رونې اندو په تړاو داسې ډېر څه راته منسوب کړي چې نه مې ویلي او نه مې کړي دي.

-هغوی به زما د واکمنۍ پر مهال هم لیکنې کولې او ملنډې به یې وهلې، خو هغه څه چې خپرول یې، یا به په اروپا کې چاپېدل او یا به په مصر کې خپرېدل. خو اوس د »باب عالي« کوڅه[٦٧] له هغو لیکنو ډکه شوې ده چې زما پرضد خپرېږي.

-خلک په متل کې وایي» :څوک چې ولوېد، هغه نورملګری نه لري «.زه په خپله له هېڅا د دوستۍ تمه نه لرم، خوزه په هېڅ ډول دا دومره زیاته او بېدلیله دښمني نه شم درک کولای.

- فرض کړو چې هغوی زما د سلطنت پر مهال له ما وېرېدل او ځکه یې زما پرضد لیکنې کولې؛ دا خبره به د منلوورو وي. خو اوس ولې له ما وېرېږي چې لا هم یې قلمونه زما پرضد په بېړه روان دي؟ زه اوس ګوښه شوی یم، لرې ژوند کوم، په خپل حال کې یم او له هېڅا سره کار نه لرم؛ نو دوی له ما څه غواړي؟

-ایا کېدای شي چې د هغوی ناسپاسي د هغو نېکیو او احسانونو له امله چې ما ورسره کړي دي، د وجدان له عذاب سره مخ شوې وي؟«

-زما کړنې ښیي چې ما عقل او علم ته درناوی درلود :

هغوی لیکي چې» :عبدالحمید ثاني د پوهانو دښمن و«!

-هغوی دا خبره پرته له هېڅ شرمه لیکي.

»که هغه "پوهان" چې دوی یې یادونه کوي، هم د دوی په څېر کسان وي، نوزه منم چې ما هېڅکله د داسې عقل او پوهې ارزښت نه دی ورکړی. خو که د رښتینو پوهانو خبره کوي، نو دوی د یوازې یوه ببلګه راوړي.

[٦٧] - باب عالي: په استانبول کې د مطبوعاتو او ورځپاڼو مشهوره کوڅه وه. (د ژباړن یادونه)

ketabton.com - The Digital Library

-که هغوی وکولای شي د خپلې دې ادعا لپاره یوازې یو دلیل هم راوړي، نو زه به د دوی ټولې خبرې ومنم؛ ځکه ما ټول عمر د یو رښتیني عاقل انسان په لټه کې تېرکړ، خو په افسوس سره داسې څوک مې ونه موند. همدا لامل و چې کله ناکله مې د همدې لیکوالانو په څېرکسان هم په کار کمارل.

-که زه د عقل او علم دښمن وای، نو آیا ما به پوهنتون پر انیستی وای؟ او آیا ما به داسې ښوونځي جوړ کړي وای چې دولت ته لوستي او روزل شوي کسان چمتو کړي، لکه د ملکیه شاهانه [٦٨] ښوونځی؟

-که زه رښتیا هم د عقل او علم دښمن وای، نو آیا ما به د نجونو لپاره . چې له نارینه‌وو سره نه ګډېدې . د دارالمعلمات (د ښځینه ښوونکو د روزنې ښوونځی) جوړ کړی وای؟

-که زه د عقل او علم ریښتینی دښمن وای، نو آیا ما به د غلطه‌سرای سلطانیسي[٦٩] ښوونځی د اروپایي پوهنتونونو ترکچې رسولی وای، او هلته به مې پرزده‌کوونکو د حقوقو درسونه لازمي کړي وای؟

-کله مې چې امر وکړ چې په ملکیه شاهانه کې دې فلسفه تدریس شي، ټول زده‌کوونکي پاڅېدل او ویې ویل:

-دوی غواړي مورږ کافران کړي!

-خو زه پوهېدم چې کفر په علم کې نه دی، بلکې په ناپوهۍ کې دی. نو پر دې ټینګ ودرېدم چې فلسفه باید تدریس شي، خو د نوم په بدلولو سره یې تدریس پیل شو. مورږ یې نوم حکمت کېښود، او همدارنګه مې امر وکړ چې په پوهنتون کې همدا مضمون د »فزیکا «تر نوم لاندې تدریس شي.

-زما هڅې یوازې د ښوونځیو په جوړولو او د لوستو کسانو په روزلو پورې محدودې نه وې، بلکې ما هغه ځان‌جوړوونکي او هڅاند کسان هم وهڅول چې په خپلو هڅو یې ځانونه روزل.

---

[٦٨] - ملکیه شاهانه: هغه ښوونځی و چې د اوسني سیاسي علومو پوهنځي سره بر ابر ګڼل کېږي) (د ژباړن یادونه)

[٦٩] - غلطه‌سرای سلطانیسي: د استانبول مشهور سلطاني ښوونځی و) .د (ژباړن یادونه)

ketabton.com - The Digital Library

-ما د جودت پاشا، احمد مدحت افندي، مراد افندي . چې ځان يې ستر تاريخپوه ګانه . او ګنو نورو ملاتړ وکړ؛ هم مې ورسره مادي او معنوي مرستې وکړې او هم مې زمينه بر ابره کړه چې اړين کتابونه ترلاسه کړي .

--د نورو ادیبانو د ملاتړ او پالنې په اړه مې مخکې هم خبرې کړې دي.

-دارالشفقه له ما مخکې جوړه شوې وه، خو نړدې تړل شوې او له فعاليته لوېدلې وه. دا اداره د دولت د يتيمانو د پالنې لپاره رامنځته شوې وه، خو هغه پرمختګ او فعاله بڼه چې نن يې لري، زما د هڅو پايله ده.

-څومره عجيبه ده چې همدغه کسان، چې له ما سره دومره ژوره دښمني لري، نړدې ټولو يې په هغو ښوونځيو کې زده کړې دي چې ما پر انيستي وو. خو له دې ټولو سره،سره بياهم په ډېرې بې‌شرمۍ ما ته د عقل او علم دښمن و ايي.

-ما هېڅکله له يوه لوستي او پوه انسان څخه وېره نه ده کړې، بلکې زه له هغو ناپوهانو ځان ساتم چې يوازې د څو کتابونو له لوستلو وروسته ځانونه عالمان ګڼي. همدا هغه ډله ده چې د لوېديځ په ظاهر، فابريکو او لباسونو مينه‌واله دي، او زه هېڅ ارزښت ورته نه ورکوم.

-زه په دې هېڅ پښېمانه هم نه يم. خو آيا هغه سلطان، چې نړدې دېرش کاله يې خپله ټوله هڅه دا کړې وي چې په هرکلي کې يو جومات او د جومات ترڅنګ يو ښوونځی جوړ شي، د علم او عقل دښمن ګڼدای شي؟

-دوی د هغو کتابونو ته وګوري چې زما د واکمنۍ پر مهال چاپ شوي وو، او بيا دې دا له هغه وخت سره پرتله کړي چې له ما وروسته راغی. د اروپا څومره ستر ادیبان، فيلسوفان او پوهان وو چې غوره آثار يې زما په وخت کې چاپ شول او خلکو په شوق واخيستل او وې لوستل.

-هغه څه چې ما غوښتل ځان تړې وساتم، د اروپا علم نه و، بلکې د هغه په اړه ناپوهي وه.

-ما د زده کړو لپاره اروپا ته محصلين هم واستول. هو، رښتيا ده چې له هغوی څخه درې يا پنځه تنه فاسد هم راووتل، خو ډېرې دولت ته ډېر ښه او ګټور خدمتونه ترسره کوي، او زه پرې ويارم.

-ګڼدای شي زما د سلطنت پر مهال خلکو ته د بې‌ځايه خبرو او بې‌ګټې شورماشور دومره فرصت نه و، خو هغوی ډېره زده کړه وکړه او ډېر علم يې ترلاسه کړ. زما په دوره کې عالمان وروزل شول،

ketabton.com - The Digital Library

-او هر هغه چا چې د پوهې او معرفت په لاره کې د یوې فندقې (لږه اندازه) په اندازه هڅه وکړه، زما له خوا یې د غوز(چهارمغز) په اندازه ملاتړ ترلاسه کړ.

-زه به ولې د هغوی ملاتړ نه کوم، حال دا چې ټول هغه مصیبتونه چې زما پر هېواد راغلل، د دې له امله وو چې مورږ د نړۍ له حالاتو او پرمختګونو ناخبره وو.

-ما ټیلیګراف رامنځته کړ، په داسې حال کې چې هغه لا یو نوی پرمختګ و.

-کله چې تخت ته ورسېدم اوواک مې ترلاسه کړ، په ټول دولت کې مې د ټیلیګراف شبکه وغځوله؛ حال دا چې هغه مهال ټیلیګراف لا د اروپا ځینو هېوادونو ته هم نه و رسېدلی.

-یوه پراخه ټیلیګرافی شبکه جوړه شوه چې شاوخوا ۳۰ زره کیلومتره اوږدوالی یې درلود او ترکلیو پورې وغځېده. د دې ټولو چارو ښېرزما ترنږدې او دقیقې څارنې لاندې ترسره کېده«.

-د اوبتلونو تجربې زما له شخصي لګښت څخه وې :

-په استانبول کې د اوبتلونو د جوړولو تجربې زما له شخصي مال څخه ترسره کېدې. په هغه وخت کې آن انګلستان هم داسې بېړۍ نه لرله چې د اوبو لاندې حرکت وکړي (اوبتل).

-او که «اتحادیانو» زما له وروسته دا کارپرېښود، نو باید دا ګناه زما پر غاړه و نه لیکي.

- بیا هم په ټینګار او له غمجن زړه و ایم: ما هېڅکله د هېڅ شه، شکلي او ګټورشي دښمني نه ده کړې. د دې شیانو اصلي دښمنان همدوی پخپله دي.

۲۴ مارچ ۱۳۳۳ رومي ځان؟

زما ملګري راته وویل:

- په دې یادښتونو کې ځان ولې داسې شکاره کوئ، لکه د خپل ځان څخه چې دفاع کوئ؟«

هغه وویل:

-ایا څوک په دې شک کولی شي چې ستاسو د سلطنت پر مهال د دولت د بقا د خوندي کولو لپاره هماغه یوازنۍ اړینه لارتعقیب شوې وه؟

-ما ورته وویل:

ketabton.com - The Digital Library

-نو وليکه، زه به دې پوښتنې ته ځواب وو ايم. زه د الله تعالی په حضور او د تاريخ په وړاندې له هېڅ وېرې پرته و ايم: ما چې هر څه کړي، د هېواد د ساتنې او د خلکو د هوسايني لپاره مې کړي دي.

-ما خپل احساسات يوې خوا ته کړل، او هر کله به مې چې په يوه انسان کې، د پوهې او درک لږ نښه هم وليدله، حتی د اورلګېدلي سکروټي په اندازه، نو ما به ورسره د يوه ستوري په څېر چلند کاوه؛ پرته له دې چې د هغه اصل، مقام يا حالت ته وګورم .

-ما به د هغه مقام لوړاوه، د هغه تېروتنې به مې بښلې، او د هغه د ځانغوښتنې پر وړاندې به مې زغم ښوده. حتی هغه کسان چې له خپل هېواد سره يې خيانت کړی و، ما به په خپله نه مجازاتول؛ بلکې هغوی به په عدالت کې محاکمه کېدل، او د محکمې حکم به مې پر هغوی نرمولو.

-له ځينو څخه تېر شوی يم او ويل به مې : د الله له بندګانو هېڅوک بې‌تېروتنې نه دي که دا خبره له خلکو پټه هم وي، الله تعالی په هر څه خبر دی، او تاريخ ثبت کوونکی دی. په دې برخه کې زه هېڅ اندېښنه نه لرم.

-خو نن زه هغه ناوړين وينم چې هېواد پرې اخته شوی دی. زمور پوځ ماتې خوړلی د پلازمېنې پر لور شاتګ کوي، او مور د دولت ټولې سيمې له لاسه ورکوو، داسې چې بيا يې بېرته ترلاسه کول ناشوني ښکاري.

-د دې ماتې لاملونه خيانت کوونکي، مجرمان او د نورو لاسپوڅي دي. دوی پر ما تورلګوي، څو خپل ځانونه د تاريخ او ملت له عدالت څخه وژغوري. دوی و ايي» :دا اورعبدالحميد ثاني بل کړی دی.

-زه دا ليکنه د ملت هغو زامنو ته کوم چې د يوه ستر دولت د له منځه تلو له امله په درد او غم کې دي. دا ځکه ليکم چې هغوی په هر څه نښه فکروکړي، هر څه په سمه توګه وارزوي، پوه شي چې څوک بايد ملامت کړي، او په دې کې ګډون نه شي چې د چا لمن ونيسي او څوک مسؤل وبولي. غواړم هغوی وکولای شي له دې پرته چې د تاريخ د وروستي حکم انتظاروباسي، په بشپړ ډول فکر وکړي.

-يو ځل بيا بايد هغوی دا درک کړي چې څه بايد وکړي.

ketabton.com - The Digital Library

-زه دا هغه وخت و ایم چې وینم ځینې ترکي رونې اندي داسې ګڼي چې وطن‌پالنه دا ده چې د هغه ارمني ورانکارستاینه وشي چې پرخپل عثماني سلطان او خلیفه یې د بم برید کړی وي.

-هیڅ باعزته ارمنی به دومره بې‌شرمه نه وي چې د خپل قوم هغه کس ته، چې په لاس کې یې بم نیولی وي او د خپل سلطان پرضد یې دسیسه جوړه کړې وي، د سترښکارچي «لقب ورکړي[۷۰]

-سعید پاشا: د هرو اکمن سړي خدمتکار:

-هغوی پر ما د دروغو او تورونو باران اوروي، تر دې چې سعید پاشا هم خپل قلم د خپل تور وجدان په رنګ کې لمدوي او هیڅ ډډه نه کوي چې زما ځپره بدنامه وښیي.

-نو ځکه اړیم چې حقیقت ولیکم. زه نه څوک ملامتوم او نه له ځانه دفاع کوم؛ بلکې یوازې حقیقت روښانه کوم، څو خلک پوه شي او ټولې چارې په سمه توګه درک کړي.[۷۱]

---

[۷۰] - د ارمنیانو له خوا د سلطان عبدالحمید ثانی د ترور د هڅې په اړه، کله چې سلطان د جمعې له لمانځه څخه راوتلو، سر هنري وودز. چې د عثماني مانې د سلاکارپه توګه یې کارکاوه. و ایي:

-له پلټنو وروسته څرګنده شوه چې هغه ګاډی چې د بم د چاودنې لپاره کارول شوی و، په ویانا کې د بلجیمي ترهګرو او دسیسه کوونکو ارمني اجنټانو له خوا اخیستل شوی و. همدارنګه یو بلجیمي ترهګرونیول شو او څو میاشتې زنداني شو. یو لویدیځپلوه ارمنی هم ونیول شو، خو...

سیر هنري وودز :زما د ترکې خاطرې – په عثماني سمندري ځواک کې ځلوېښت کاله ۱۸۶۹–۱۹۰۹م، د ترکي سمندري افسر فخري چوقرزېاړه، استانبول ۱۹۷۶ م .

د دې ارمني کس محاکمه په عثماني محکمو کې د بهرنیو امتیازونو له امله ممکنه نه وه. د بلجیمي کس حالت هم همداسې و. دواړه د خپلو هېوادونو سفارتونو ته وسپارل شول، سره له دې چې دواړو سفیرانو د سلطان پرضد په دسیسه کې د دغو کسانو رول منلی و. په پای کې دواړه له عثماني خاورې و ایستل شول او پربکړه وشوه چې بیا به دې هېواد ته نه شي داخلېدای.

(هغه ترکي رونې اندی چې هغه ارمني یې وستایه چې د سلطان عبدالحمید ثاني د وژلو هڅه یې په بم کړې وه، ترکي شاعر محمد توفیق فکرت و. هغه یو پیاوړی شاعر، ملحد او د عثماني تاریخ له ټولو اړخونو سره مخالف شخص و. [م حرب . د وضاحت لپاره یادونه]

[۷۱] - سلطان عبدالحمید ثاني د سعید پاشا له بې وفایۍ ډېر خپه و. ابن الامین محمود کمال د دې د ځرګندولو لپاره لاندې پېښه را نقلوي:

-د هغې شپې په ماښام چې سلطان عبدالحمیدثاني له تخت څخه لېرې کړل شو، سلطان خپلو نږدې وفادارو کسانو ته د خپلو ځینو خبرو یادونه وکړه. د هغه د خپګان له لاملونو څخه، په ځانګړې ډول د سعید پاشا د بې وفایۍ په اړه .هغه سعید پاشا چې د سلطان (عبدالحمیدثاني (صدراعظم و. جلالتمآب سلطان داسې وفرمایل:

-سعید پاشا! دا هماغه سړی دی چې ما درې دېرش کاله پرې خپل نعمتونه او پېرزوینې لوروړل دي! څنګه کېدای شي چې هغه د هغې شورا مشري وکړي چې زما پرضد جوړه شوې ده؟! هرڅه چې ما کول، یوازې د هغه له مشورې وروسته مې کول.

-آه! الله ډېر لوی دی. سبحان الله. که داسې پېښې شي چې یوه ورځ ورسره مخامخ شم، نو دا خبره به ورته په ښکاره وو ایم. او که داسې ونه شول، نو د قیامت په ورځ به خپله دعوه د هغه په اړه الله تعالی ته وړاندې کړم. ځکه دنیا د هېڅا لپاره تلپاتې نه ده«. (ابن الامین محمود کمال، پخوانی اثر، مخ ۴۹) .

ketabton.com - The Digital Library

-دا خبره ویل اسانه ده چې عبدالحمید ثاني به ځو انان سمندرته اچول اوډوبول به یې. انسان خو داسې مرغه نه دی چې بې نښې ورک شي او هېڅوک پرې خبر نه شي. له ما وروسته یې ډېر څه ولیکل، خو ایا دوی کولای شي یو داسې ثبوت وړاندې کړي چې ما یو ځوان هم سمندر ته غورځولی وي؟!

-خو دوی بیا هم له خبرو نه درېږي.

-د دې هېواد دغه ځو انان زما اولادونه وو، او تل زما د سترګو رڼا وو. له ډېرو ډېرو کسانو څخه ټېر شوی یم، د ډېرو دعیبونو په اړه مې سترګې پټې کړې دي، او د هغوی ګناهونه مې بښلي دي، سره له دې چې زه پرې خبروم. نو څنګه کېدای شي چې زه همدوی سمندرته وغورځوم؟!

-دا یوازې جرم نه دی، بلکې د داسې کار فکر کول هم جرم دی. زه چې دا وروسته پېښې شوې چارې ګورم، په ډېر خپګان سره پوهېږم چې دا ډول خبرې کوونکي له هماغې خټې جوړ دي چې داسې کارکولای شي؛ یعنې هغوی ګومان کوي چې زه هم د دوی په شان خیانت کوونکی وم.

-اوس مې یو څه را په یاد شول. دا د روسیې د جګړې ورځې وې، او په هغه وخت کې سلیمان پاشا د دانوب (طونه) او بالکان په سیمه کې زمور د پوځ عمومي قوماندان و.

-یوه ورځ مې له هغه څخه یو ټیلیګرام ترلاسه کړ. په هغه کې یې لیکلي وو چې هغه د پوځ ځینې مشران. چې د هغه په څېر د «پاشا» رتبه یې لرله. نیولي او د ساتنې لاندې یې استانبول ته لېږلي دي، ځکه چې هغوی یې خاینین بللي وو.

- ځینې یې د پوځ د اکمالاتو په خرابولو تورن کړي وو، ځینې نور یې د ورکړل شویو امرونو په بدلولو او نورو تورونو باندې ملامت کړي وو.

-کله چې دغه پاشایان استانبول ته ورسېدل، ما خپله د پلټنې او تحقیق څارنه پرغاړه واخیسته. «ما ولیدل چې هغوی سلیمان پاشا د سلطان عبدال عزیز د عزل کېدو په پېښه کې د لاس لرلو له امله ملامتوي.

-سلیمان پاشا په خپل ټول توان هغوی نیولي وو، محکوم کړي یې وو او لېږلي یې وو د هغوی یې د اعدام لپاره د مر اقبت لاندې استانبول ته ولېږل. خو هغه راپورچې ما د تحقیق لپاره ګومارلي راسم پاشا بر ابر کړی و، سلیمان پاشا یې ملامت وباله، او په راپورکې یې په ښکاره ډول دا هم لیکلي وو چې پر دغو پاشایانو هېڅ ډول تور او عیب نشته. دا ټولې پېښې د جګړې په وخت کې شوې وې.

ketabton.com - The Digital Library

-ما هېڅ خبره ونه کړه، او سليمان پاشا ته مې هم هېڅ ونه ويل. له دغو پاشايانو څخه د تحقيق وروسته مې د هغوی زړونه ډاډه کړل، نورې دندې مې ورته وسپارلې، او بيا مې سليمان پاشا ته امر وکړ چې يو تيليګرام صدراعظم ادهم پاشا ته واستاوه او ترې يې وپوښتل:

»څه وشول؟ ايا تاسې پر پاشايانو سزا عملي کړه؟«

- دتکړه قوماندان بايد درناوی وشي :

-هغه رښتينی سرتېری چې د دولت په خدمت کې لوړو مقامونو ته رسېدلی وي او د پاشا تر رتبې پورې لوړشوی وي، هېڅکله بايد په داسې ډول ونه نيول شي او لاسونه يې ونه تړل شي ؛ ترهغه چې هغه له خپل هېواد سره خيانت نه وي کړی، له دښمن سره يې مرسته نه وي کړې او خپل پوځ يې تښتې ته نه وي هڅولی.

-په ځانګړي ډول، دا ځکه چې دغو کسانو هغه مهال د ده پر يوه کار. چې په حقه يې پرې نيوکه کړې وه . او اعتراض يې پرې کړی و. خو که يو څوک له خپل دولت او سلطان سره خيانت کولی شي، ايا له خپلو ملګرو سره به د رحم او شفقت چلند وکړي؟«

-هغوی و ايي: سليمان پاشا يو ښه سرتېری و. زه نه غواړم دا بحث وکړم چې يو ستر قوماندان څنګه ښه سرتېری کېدای شي، په داسې حال کې چې هغه مات شوی وه او دښمن يې د استانبول تر دروازو رسولی وه. خو زه پوهېږم چې هغه يو کينه ناک انسان و، چې هېڅ تېروتنه يې نه بښله.

-زه باور نه لرم چې هغه کسان چې په زړونو کې رحم او شفقت نه لري، ښه انسانان کېدای شي.

هغه څه چې ما وليکل، ستړی يې کړم، او نن مې زړه هم ډېر تنګ دی. سبا به، ان شاءالله، د سليمان پاشا د موضوع په اړه بيا ليکل پيل کړم.

۲۵ مارچ ۱۳۳۳ [رومي] د طونې جبهې له قوماندانانو څخه د سليمان پاشا اخلاق :

-سليمان پاشا هم د هغو کسانو له ډلې ګڼې چې ګواکې زما له خوا زيانمن شوي دي؛ داسې انګېرل کېږي چې ما سليمان ځکه تبعيد کړ چې هغه د مدحت پاشا ملګری و او زما د تره، سلطان عبدالعزيز، د له واکه لېرې کولو په پښه کې يې رول درلود.

-حقيقت دا دی چې هغه د سلطان عبدالعزيز د تخت د نسکورولو په پښه کې لوی رول درلود، -په داسې وخت کې چې هغه د حربي مدرسې د قوماندان په توګه دنده ترسره کوله. خو وروسته څرګنده شوه چې د سلطان عبدالعزيز په وژنه کې يې ګډون نه و کړی.

ketabton.com - The Digital Library

-روښانه ده چې که یو پاشا د یوه سلطان په لېرې کولو کې برخه واخلي، نو نوی سلطان به پرې بشپړ باور ونه کړي؛ ځکه څوک چې د لومړي پر ضد دا ډول عمل کولای شي، ممکن د دویم پر ضد هم هماغه کاروکړي.

-سره له دې، زه دې پایلې ته رسېدلی وم چې په ډېرو حالاتو کې باید د انسان د وړتیا او د خدمت د چمتووالي اندازه په پام کې ونیول شي. هېواد داسې خلکو ته ډېره اړتیا لري چې وړتیا ولري.

-د ترسره کېدونکو کارونو اندازه ډېره وه، خو هغه کسان چې د کار توان یې درلود، لږ وو. له همدې امله ما سلیمان پاشا او د هغه په څېر کسان له دندې لیرې نه کړل، بلکې هغوی مې کار ته وګومارل.

-په هغه وخت کې داسې نښې وې چې د سربیا او مونټینیګرو په جبهه کې به جګړه بیا پیل شي. خلکو سلیمان پاشا لوړوباله او هغه یې «لوی سرتېری» ونوماوه.

-د عثماني دولت د تاریخ په دې حساسو شېبو کې مې هغه دغو دوو سیمو ته د بالکان د پوځونو د عمومي قوماندان په توګه ولېږه.

-په هغه وخت کې مونږ له روسانو سره په جګړه اخته وو، او د جګړې حالت زمونږ په ګټه نه و. ځکه چې دا ګټوره وه چې سلیمان پاشا د خپلې قوا یوه برخه د طونې پوځ ته واستوي، نو هغه ته همداسې امر وشو.

-سلیمان پاشا خپل تر قوماندې لاندې سرتېرې «دده کوی» له لارې زغرې ته په اجباري مزل ور ورسول. هلته یې د دفاعي مورچلو له جوړولو وروسته د زړې زغرې پر لور حرکت وکړ.

-هغه د جنرال «جورکي» ځواکونه چې د ده پرورا ندې ولاړوو، له جګړې وروسته یې یوازې په دوو ورځو کې شاتګ ته اړکړل .

-په همدې وخت کې غازي عثمان پاشا د «پلونا» پر لور حرکت وکړ؛ هغه سیمه چې د روسي دښمن په لاس کې وه، او عثماني ځواکونو په یوه ورځ کې ونیوله.

-د روسانو د وژل شویو شمېر اووه زره کسانو ته رسېدلی و، په داسې حال کې چې زمونږ د لوري یوازې زرکسان وو، والحمدلله.

-د دغو پرله پسې دوو بریاوو خبرونو پوځ او ملت ډېر خوشحاله کړل.

ketabton.com - The Digital Library

-په عمومي ډول دا باورموجود و چې ترهغه وخته جګړه په ښه ډول نه وه اداره شوې. له همدې امله د جګړې په شورا کې، چې د ستروپوځي قوماندانانو له خوا جوړه شوې وه او په مانې کې يې غونډه کړې وه، د پوځ له ستړې قوماندانی څخه سرعسکر عبدالکريم نادرپاشا او ردیف پاشا لرې کړل شول، او پر ځای يې مشير محمد علي پاشا وټاکل شو.

-په همدې وخت کې مورِد سليمان پاشا ټيليګرام ترلاسه کړ. هغه غوښتل چې د حفظي پاشا تر قوماندې لاندې موجودو ځواکونو يوه برخه جبهې ته ولېږي. چې دا ځواکونه به د جبهې د ماتېدو په صورت کې له دښمن سره مخامخ کيږي .

-د جګړې شورا وغوښتل چې سليمان پاشا له حالت څخه خبرکړل شي، او همداسې وشول. خو د هغه ځواب له ټولو ادبي او پوځي اصولو څخه بهر و.

-هغه داسې ليکلي وو:

-که زه دلته مات شم، نو هېواد به له منځه ولاړشي، او په هغه وخت کې به پلازمينې ته هېڅ اړتيا پاتې نه وي .

-د جګړې شورا دا تکبر او بې ادبي د پوځي اخلاقو او د يوه دولتي مامور له وقار سره ناسمه وبلله، نو په متفقه توګه يې د سليمان پاشا د ليرې کولو پرېکړه وکړه.

-د جګړې شورا غوښتل چې د بالکان د پوځونو قوماندې د سليمان پاشا پر ځای غازي عثمان پاشا ته وسپاري.

-ما مداخله وکړه او غوښتنه مې وکړه چې لومړی دې غازي عثمان پاشا له دې حالت څخه خبر کړل شي، بيا دې د هغه له نظر اخيستو وروسته وروستۍ پرېکړه وشي.

-لکه څنګه چې ما اټکل کړی و، غازي عثمان پاشا مورِ ته خبر راکړ چې د خپل اوسني ځای پرېښودل ورته ډېر ستونزمن دي، او هغه غوره ګڼي چې دا دنده سليمان پاشا ته وسپارل شي.

-د عثمان پاشا په څېر د يوه سرتېري نظر، چې له دښمن سره يې په جبهه کې مخامخ جګړه کړې وه او برياوې يې ترلاسه کړې وې، د هغه نظر ډېر ارزښت درلود.

-سره له دې چې ما د سليمان پاشا له وروستي ټيليګرام څخه د هغه د فکر څرنګوالی درک کړی و، بيا هم ما د جګړې شورا ته وړاندیزوکړ چې هغه د قوماندان په توګه وټاکي؛ په داسې حال کې چې زه پوهېدم هغه تل خپل نظرونه د نړۍ د نظام اساس ګڼي.

ketabton.com - The Digital Library

-د جګړې شورا زما وړاندیزپه خوښۍ ونه مانه، خوپه پای کې سلیمان پاشا وتاکل شو؛ نه یوازې د بالکان د پوځونو عمومي قوماندان، بلکې د طونې د پوځونو عمومي قوماندان هم وتاکل شو.

-سلیمان پاشا د مدحت پاشا ملګری و همدا زه وم چې هغه مې د بالکان د پوځونو عمومي قوماندان وټاکه.

-اوس راځئ په انصاف او عدالت سره فکروکړو: که زه د مدحت پاشا د ملګرو دښمن وای، او د هغو کسانو دښمن وای چې زما د تره، سلطان عبدالعزیز، له تخته د لېرې کولو په پښه کې یې برخه اخیستې وه، ایا ما به هغه د جګړې شورا ته سپارلی وای، که به مې هغه د بالکان او طونې د ځواکونو عمومي قوماندان ټاکلی وای؟

-ایا له ما پرته به کوم بل سلطان داسې څوک بښلی وای چې د هغه قوماندان ورته دومره سپکوونکې، بې ادبانه او له سپکاوي ډک ټیلیګرام استولې وي؟

-نو ایا زه هغه څوک یم چې کینه ساتم، که سلیمان پاشا هغه څوک دی چې د جګړې په ډګر کې، د جنګبډونکو سرتېرو د سترګو مخې ته، هغه قوماندانان نیسي چې پرې نیوکه یې کړې وي او بیا یې د اعدام لپاره استانبول ته لېږي؟

-ځکه هغه مقام چې زه یې لرم، انسان ارکوي چې له شخصي احساساتو پورته عمل وکړي؛ نو زه په بشپړه توګه، پرته له دې چې سترګه مې وښوریږي، د هغو کسانو تېروتنې بښم چې د هېواد لپاره تري ګټه لیدل کېږي.

-که په دنیا کې هېڅوک هم له ما پوښتنه ونه کړي، زه پوهېږم او باور لرم چې د قیامت په ورځ به د هر هغه کار حساب راڅخه اخیستل کېږي چې ما کړی دی.

-اوزه، د یوه سلطان په توګه، نیمګړتیاوې هم لرم. خو هرڅه چې زما نیمګړتیاوې وي، الحمدلله دا داسې نیمګړتیاوې نه وي چې په کینې مې په کې ساتلې وي او خپل شخصي احساسات مې د دولت له چارو سره ګډ کړي وي. د دې لپاره به د قیامت په ورځ له ما پوښتنه نه کېږي.

-د روسانو په بالکان کې پرمختګ او زمور د ځینو کلاوو نیول، بلغاریان یې ظلم او سرغړونوباندې زړور کړل. هغوی هلته پر ترکانو د ظلم او شکنجې ببلابېل ډولونه پیل کړل، تر دې چې نړۍ ټولو اروپایي ورځپاڼو دغه حالت داسې بیان کړ.

ketabton.com - The Digital Library

-د بلغاریانو دغه کړنې داسې بلل کېدې چې له انسانیت څخه خالي دي، او هغوی یې غندل. ما ډېر پام کاوه چې نه د استانبول او نه د عثماني دولت د نورو ښارونو ورځپاڼې دا خبرونه خپاره کړي؛ ځکه ډېر امکان و چې دلته مسلمان ولسونه هم پاڅون وکړي او له غیرمسلمانو خلکو سره په ورته ډول چلند وکړي.

-همدارنګه، له همدې امله دا امکان هم و چې اروپایي هېوادونه به بیا زمونږ پر ضد شي، او د غیرمسلمانو د ساتنې په پلمه به د انګلیس او فرانسې ډېرې د استانبول ساحلونو ته راشي.

-خو له جبهې څخه د سلیمان پاشا د ټیلیګرامونو لړې نه درېده. هغه به د ترکانو سره د کېدونکو ظلمونو ډولونه بیانول او غوښتنه یې کوله چې د خبریالانو یو پلاوی ورولېږل شي، څو په استانبول کې د بلغاریانو د ظلمونو په اړه په ورځپاڼو کې څه ولیکي.

-د سلیمان پاشا ټول فکر د شهرت په ترلاسه کولو کې و. هغه دې ته هېڅ پام نه کاوه چې د دغو خبرونو له خپرېدو وروسته به څه پایلې او پېښې رامنځته شي».

-خو سره له دې چې اړتیا ډېره وه، ما خبریالان ورونه لېږل او د دغو خبرونو خپرېدل مې منع کړل. کله چې مورږ خپل نظرونه په دې اړه ورته ولیکل، هغه بیا له خپل حد څخه واوښت او مورږ ټول یې په وېرې او بې ځایه اندېښنو تورن کړل.

-عمومي قوماندان وویل: "هغه څه باید وشي چې زه یې غواړم؛ که دولت ته هر څه ورپېښېږي، پروا نه لري.

-اوس زه فکر کوم: که په دې مسئله کې کومه تېروتنه وه، نو ایا دا غوره وه چې دغه ظلمونه په ورځپاڼو کې خپاره شي او د هغو نویو خطرونو او ګډوډیو په اړه هېڅ فکرونه شي چې هېواد ورسره مخ کېدای شو؟ که دا غوره وه چې خبرونه خپاره کړو او په دې توګه د داسې ناوړینونو لاره پر انیزو چې بیا یې سمول ناشوني وي؟

-زه دا منم چې که یو پاشا، چې د پوځ ستر قوماندان وي، په دومره ساده موضوع کې هم سمه پرېکړه ونه شي کړای، نو دا بې له شکه یوه لویه تېروتنه ده .

-خو د سلیمان پاشا چاپلوس پلویان دې لږ تر لږه دا ومني چې هغه یو ځان غوښتونکی او د خپلو کړنو د پایلو په اړه بې پروا انسان و. ځکه هغه به ویل: «هغه څه چې ما غوښتي، باید ترسره شي؛ دولت ته چې هر څه ورپېښېږي، وردې پېښ د شي .

ketabton.com - The Digital Library

-د سلیمان پاشا ترعمومي قوماندې لاندې موږ له روسیې سره جګړه وبایلله. د جګړې شورا په دې باوروه چې موږ د عمومي قوماندان د تېروتنو له امله جګړه وبایلله.

-دوی دا دلیل وړاندې کاوه چې هغه ونه توانېد چې ځواکونه په سمه توګه وکاروي او د سرتېرو له وړتیاوو څخه ښه ګټه واخلي؛ له همدې امله موږ ماتې وخوړه او جګړه موووبایلله.

-هغوی د سلیمان د محاکمې غوښتنه وکړه. ما په دې کې مداخله ونه کړه، ځکه دا پوځي موضوع وه. هغه د پوځي محکمې له خوا محاکمه شو، مجرم وپېژندل شو، خو ما هغه وبښه او له استانبوله مې لرې کړ.

-دا د سلیمان پاشا د کیسې د حقیقت اړخ دی. که څه هم دا پرېکړه د هغه لپاره سخته وه، خو زما په نظر نه، بلکې د الله تعالی په تقدیر کې وه. او که سلیمان پاشا په نورو برخو کې هم کومې نیمګړتیاوې لرلې، نو له الله تعالی څخه د هغه لپاره د بښنې غوښتنه کوو.

۲۶ مارچ ۱۳۳۳ [رومي] پر انګلستان د صدراعظم باوریوه تېروتنه وه :

-ما ډېرې هڅې وکړې چې د دې جګړې مخه ونیسم، خو بریالی نه شوم. وروسته مې خپله ټوله هڅه دې ته واړوله چې جګړه وګټو، او دې کارزما ډېر څه راڅخه واخیستل؛ هم یې د شپې خوب رانه یووړاو هم یې د ورځې آرام. خو بیا هم بریالی نه شوم.

-د دې پېښې په اړه به وروستۍ پرېکړه تاریخ کوي. په آرشیفونو کې به لسګونه زره اسناد او پاڼې خوندي وي، او د خلکو په لاسونو کې به بېشمېره کتابونه او تاریخي لیکنې موجودې وي. تاریخ به بېله شکه دا هم ثبت کړي چې څنګه یو سلطان د دې جګړې اورته په زوروړتبل وهل شو. همدا لامل دی چې دا پېښه ما دزړه نه خواشینی کوي.

-خو زما دښمنان، لکه د ډېرو نورو موضوعاتو په څېر، هڅه کوي د ۹۳ رومي کال له روسیې سره د جګړې پړه هم زما پر غاړه واچوي .

-هغوی و ایي چې ما دا جګړه غوښتله، ما د سترو هېوادونو د منځګړیتوب مخه ونیوله، اوزه دې جګړې ته د دې لپاره داخل شوم چې ګټه ترې واخلم.

-ما د ډېرو هڅو په پایله کې ټیلیګراف رواج کړ.

- مدحت پاشا او د هغه ملګرو هغه وخت ډېره تېروتنه وکړه چې پر انګرېز انو یې باوروکړ او په خپلو دریځونو کې ترحده زیات مخکې لاړل. په دې توګه یې د جګړې تخم وکاره، او د دې حالت پر

ketabton.com - The Digital Library

وړاندې درېدل ښايي د خيانت په نوم تعبيرشوي واى. زه پوه شوم چې جګړه نوره نه شم درولاى، نو له همدې امله مې د جګړې لپاره چمتووالى پيل کړ.

-په هېواد کې دننه لارې چارې کافي نه وې، او اړيکې د اسونو په وسيله نيول کېدې. کله چې به يو لښکر سرحد ته واستول شو، د هغه په اړه خبرونه به کله ناکله څو ورځې او حتى څو اوونۍ وروسته رارسېدل. ما واورېدل چې د اړيکو يوه نوې وسيله چې «تلګراف» نومېږي کارول کېږي، - نو سمدستي مې اقدام وکړ. ما له بلجيم څخه يو متخصص راوغوښت چې نوم يې ژان ديکرو و. هغه يو ماهر او کارپوه سړى و.

-ما په مانۍ کې د تلګراف يو مرکز جوړکړ چې په پياوړو کيبلونو سمبال و. هر ولايت ته امر وشو چې د تلګراف ستنې ولګوي، تارونه وغځوي او د کرښو کار پيل کړي. ديکرو د دې تلګرافي مرکز اداره کولو.

-ما هغه راوغوښت او ورته ومې ويل: که زمونږ کسان په شپږو مياشتو کې د تلګراف ټول کارونه زده کړي، داسې چې په خپله يې اداره کړاى شي، نو زه به تا ته يو عثماني نښان (مډال) درکړم او دوه زره طلاوې به هم درکړم.

-ژرجان ديکرو په مانۍ کې يو شوونځى جوړکړ او هغه يې په درېيو برخو ووېشه. هغه شپه او ورځ درسونه ورکول پيل کړل. دوه نيمې مياشتې وروسته يې د تلګراف داسې کارکوونکي وروزل چې په خپله يې د تلګراف هغه شبکه اداره کولاى شوه چې د اناتوليا او روملي (د عثماني دولت د بالکان سيمې) مهم ولايتونه يې له پلازمېنې سره نښلول. په دې توګه د اړيکو خوندي کول ممکن شول.

-ويل کېدل چې په ختيځ کې د پوځ شمېر اتيا زرو ته رسېدلى او په روملي کې (د عثماني بالکان سيمه) دوه سوه زره دى. نو ما صدراعظم ادهم پاشا، سرعسکر رديف پاشا، لوى قوماندان عبد الکريم نادر پاشا، د سمندري چارو وزير رؤوف پاشا او د توپخانې مشر محمود پاشا مانۍ ته راوغوښتل او له دوى څخه مې د جګړې شورا جوړه کړه او د هغوى نظرونه او فکرونه مې وپوښتل.

-دغه د جګړې شورا چې څو ورځې يې بحثونه وکړل، لاندې پرېکړو ته ورسېده:

١ -عبد الکريم نادر پاشا دې د هغو ځواکونو مشر وټاکل شي چې د روسانو پر وړاندې به په سرحد کې جګړه کوي. دا ځواکونه د «طونه پوځ» په نوم يادېدل.

ketabton.com - The Digital Library

۲ -په مانۍ کې دې د متخصصو پاشاګانو څخه دد جګړې یوه شورا جوړه شي. ځکه چې د تلګراف له لارې له پوځ سره اړیکه ټینګېدای شوه، نو دې شورا به د دندو له وېش وروسته، د پوځ ټول کارونه لکه د عسکرو خوراک، توکي، مهمات، اکمالات او ټولې اړتیاوې شېبه په شېبه څارلې. - همدارنګه به يې د پوځ لوړپوړي قوماندانان هم په دوامداره توګه تعقیبول او د هغوی د کارونو د اسانتیا لپاره به يې هڅې کولې.

۳ -د عثماني دولت ټول ځواکونه او امکانات دې زما په نوم د جګړې د اړتیاوو لپاره وکارول شي.

دا د عثماني دولت تر ټولو وړ او تکړه پاشاګان وو. ما د دوی له ځېرنو وروسته د هغوی پرېکړې ومنلې.

-صدراعظم ادهم پاشا او سرعسکر ردیف پاشا دواړو راته وویل چې د پوځ د ببلابېلو رتبو د افسرانو ترمنځ یو څه اندېښنه شته، ځکه چې ځینې هغه پاشاګان او افسران چې حسین عوني پاشا ترخپل ملاتړ لاندې نیولي وو، د سلطان عبدالعزیز له تخت څخه د لرې کولو کارسم ګڼي. -خو ځینې نور پاشاګان او افسران بیا دا کار ناسم او د شرم وړ بولي. دا حالت د پوځ دننه د اختلاف سبب شو او د دواړو ډلو ترمنځ باور له منځه ولاړ.

-که څه هم تر اوسه په ښکاره ډول هېڅ ډول ګډوډي نه وه رامنځته کړې، خو د دواړو ډلو خبرې او نظرونه د هرې ډلې د خلکو پر ژبو ګرځېدل. زه له دې حالت څخه ډېر خپه شوم، ځکه چې وېرېدم. خدای دې نه کړي. موږ به د دې له امله هر څه له لاسه ورکړو.

-ما د دې ستونزې د حل لاره وپوښتله. عبدالکریم نادرپاشا وړاندیزوکړ چې هغه افسران، چې د اختلافاتو د راپارېدو احتمال يې درلود، ببلابېلو جبهاتو ته د ولېږل شي.

-سرعسکر ردیف پاشا وویل: دا کار به په پوځ کې لا زیاته ګډوډي او بې نظمي رامنځته کړي، ځکه هغه سرتېرې چې د داسې افسر تر قوماندې لاندې جګړه کوي چې هغه يې پېژني، خامخا به ښه جګړه وکړي.

-له اوږدو بحثونو وروسته پرېکړه وشوه چې که دا اختلافات څرګند شي، نو د جګړې شورا دې لازم اقدامات وکړي خو د دغو اختلافاتو مخه ونیسي.

-د روسانو پرواندې زموږ د ماتې لاملونه :

-زه پوځي سړی نه یم، او د عسکرو د روحي حالت په اړه مې هم پوره معلومات نه لرل. د عبد الکریم نادرپاشا وړاندیز راته خوښ شو او ما فکر وکړ چې همدا سمه لارده. ما داسې انګېرله

ketabton.com - The Digital Library

چې هغه کسان چې یو بل سره پېژني، که په یوه ځای کې سره یوځای وي، نو د عمومي مصلحت لپاره به ډېر کټوروي.

-خو زمور د وخت د کمښت له امله، او د عسکرو د روحي حالت په اړه د ورځنۍ شوو نظرونو پر بنسټ، ما هم په دې پرېکړه کې برخه واخیسته. دا له هغو ستروتېروتنو څخه یوه وه چې د روسانو پروړاندې زمور د ماتې سبب شوه.

-نن له دې پرېکړې څلوېښت کاله تېر شوي، خو لا هم فکر کوم چې که مور د عبد الکریم پاشا هغه نظر منلی وای چې د اختلاف راپارونکو افسرانو د ببلابېلو جبهاتو ته د لېږلو غوښتنه یې کوله، نو ښایي مور د روسانو پروړاندې نه وای مات شوي.

-خو یوازې همدا پرېکړه هغه یوازینۍ لامل نه و چې زمور د ماتې سبب شو. هغه پوځي تکتیک چې مور په جګړه کې کارولی و، هغه هم تېروتنه وه. مور هغه وخت جګړه د خپل هېواد پر خاوره نه منله.

-که مور دا پرېکړه کړې وای چې جګړه د دښمن په خاوره کې وکړو، نو دا د ځینو پاشاګانو د نظر پر بنسټ وه. د جګړې په جریان کې د ردیف پاشا او عبد الکریم نادر پاشا هغه نظر چې زمور پوځ د برید توان نه لري، ناسم ثابت شو.

-د روسي پوځ شمېر درې سوه شل زره تنه و، په داسې حال کې چې زمور پوځ دوه سوه زره کسان وو. همدې توپېر ردیف پاشا او عبد الکریم پاشا دواړه وېرولي وو.

-د ردیف پاشا شخصیت :

-ردیف پاشا یو داسې قوماندان و چې لوړه پوځي پوهه یې لرله، خو ډېر متردده به و. هغه نه شو کولای پرېکنده پرېکړې وکړي او نه یې دا جرئت درلود چې یوازې د مسؤلیت بار پر غاړه واخلي.

-اوس زه په ځرګنده وینم چې هغه خپله وړتیا ځکه نه شوه کارولای چې له تېروتنې څخه وېرېده؛ -لکه څنګه به چې وېرېده د یوې تېروتنې له امله به خپل مقام له لاسه ورکړي.

-د عبد الکریم پاشا شخصیت :

خو سردار اکرم عبد الکریم پاشا یو باوقاره، هوښیار او عالم سړی و. هغه اویا کلنۍ ته رسېدلی و او د صربیا او مونټینیګرو په جګړو کې بریالی شوی و.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه یو تکړه سرتېری و، د ویانا په پوځي ښوونځي کې یې زده کړې کړې وې، بهرنۍ ژبې یې زده وې او د اروپايي پوځونو پر تکتیکونو پوهېده.

-خو هغه پر آس سپرېدلای نه شو، ځکه چې ناروغ و، د پوځ په کمپونو کې به په ګاډي کې ګرځېده. هغه هم د نورو زړو قوماندانانو په څېر یې تر اړتیا ډېر احتیاط کاوه.

-هغه وېرېده چې په کومه جګړه کې به هغه شهرت له لاسه ورکړي چې په څو کلونو کې یې ترلاسه کړی و. له همدې امله یې د برید فکر خپل هدف نه ګرځاوه.

-هغه پر څلورو کلاوو. سیلیستره، روسچوک، وارنا او شومنو. ټینګارکاوه او دا احتمال یې نه مانه چې ښایي روسان د بالکان له لارې واوړي.

-زما بله تېروتنه دا وه چې دغو دواړو پاشاګانو ته مې دومره لوی مسؤلیت ورکړ.

-حقیقت هغه وخت څرګند شو چې سلیمان پاشا په «اسکي زغره» کې بریا ترلاسه کړه، او غازي عثمان پاشا د «پلوونا» په برید کې بریالی شو. له هغې وروسته مې دغه دواړه مارشالان له دندو لرې کړل، خو تر هغه وخته موږ د جګړې نیمایي برخه له لاسه ورکړې وه.

-خو هغه څوک چې د جګړې بله نیمایي پې پر مخ یوړه د سلیمان پاشا خودخواهي او دا چې ځان پې له ټولو هغو پاشاګانو او افسرانو څخه لوړګڼلو چې د ده مخالف وو، د دې لامل شوه چې د دغو افسرانو پر ضد حرکت وکړي. همدا کارد جګړې په دویمه نیمایي کې زموږ د ماتې سبب شو او روسان پې د استانبول تر دروازو پورې راورسول.

-له همدې لاملونو څخه یو دا هم و چې غازي احمد مختارپاشا، سره له دې چې یو ښه قوماندان و او موږ پرې ډېر باور درلود، په خټېځه جبهه کې بریالی نه شو.

-د ۹۳مې رومي جګړې (روسي. عثماني جګړې) ډېر حقیقتونه څرګند کړل. خو هغه کسان چې سترګې پې پټې کړې دي ترڅو څه و نه ویني، لا هماغه څه بې ځنډه تکراروي چې حفظ کړي پې دي. دوی د طوطیانو په څېر دي؛ خپلې بې بنسټه خبرې او پر ما تورونه تکراروي او وایي چې تل یو لامل و: «عبد الحمید،ثاني عبد الحمیدثاني .»

-که ما پوځ د عبد الکریم نادرپاشا په څېر یو تکړه او تجربه‌لرونکي سردار ته نه وای سپارلی، نو چا به زما دا پرېکړه پر ځای بللې وای؟ زه به له کومه پوهېدم چې یو داسې ستر قوماندان، چې د خپل عمر او اوږدې تجربې له امله د باور وړ ښکاري، ښایي د زړښت له امله ناسمې پرېکړې وکړي؟

ketabton.com - The Digital Library

-د جګړې له پلان سره هېڅا مخالفت ونه کړ، پرته له سلیمان پاشا څخه. حتی «مولتکه» چې د جرمني له سترو قوماندانانو څخه و، د دغو څلورو کلاګانو د اهمیت خبره یې منلې وه.

-ایا دا عقل و چې په هغه ورځ چې جګړه د دروازې مخې ته راغلې وه، قوماندانان بدل شي؟

-او کله چې د دغو کسانو خبره کوو، ایا هغوی د عثماني روزنې له مخې له تر ټولو پوه او تجربه لرونکو قوماندانانو څخه نه وو؟ که بل څوک هم د دوی پر ځای ټاکل شوی وای، ایا ښه ټیا یې کولای شول روسان یې مات کړي وای؟

-ایا هغه ستره ماتې چې مورږ ته ورسېده، د سلیمان پاشا تر قوماندې لاندې نه وه رامنځته شوې؟

-حتی هغه مبارک سرټېری غازي عثمان پاشا، هم لږ تر لږه د مسؤلیت احیستو په برخه کې زړه نازړه نه و؟

-مورږ باید پوه شو چې ولې مو جګړه وبایللې، خو هدف باید دا نه وي چې پریو یا بل کس تورولګوو؛ بلکې د دې لپاره چې زمورږ په هېواد کې هماغه ټېروتنې بیا تکرار نه شي.

-ما د یونان سره په جګړه کې بیا همدغو ټېروتنو ته اجازه ورنه کړه.زه د پوځ دننه د اختلافاتو په اړه پوهېدم. زه پوهېدم چې قوماندان باید پر خپل ځان باورولري. زه پوهېدم چې هغه پوځ چې د دفاع لپاره ښه روزل شوی وي، کله چې جګړې ته د دفاع په موخه لېږل کېږي، باید د هغه روحي ځواک لوړولو ته پام وشي. خو د پوځونو ترمنځ د شمېر توپیر وروسته درجه لري.

-خو د دې تجربې څخه د ګټې اخیستلو لپاره، ما باید د روسانو له خوا د ماتې تریخوالی شل کاله په خپل زړه کې ساتلی وای.

- پدې ورځو کې، چې زه د خپل وجدان له مخې د حساب ورکولو په حالت کې یم، له دنیا څخه ډېر لرې او آخرت ته ډېر نږدې یم، فکر کوم چې ستره ټېروتنه په حقیقت کې زما د نیکه له وختونو څخه تر نن پورې را روانه ده.

-مورږ د ینیچري پوځ له منځه یووړ، ځکه هغه لاملونه مو له منځه لرې نه کړل چې ینیچري پوځ یې فاسد کړی و. د دې پوځي اداري له منځه وړلو مورږ ته دا پایله راپه برخه کړه چې محمد علي

---

[۷۲] - ینیچري پوځ (Janissary Corps)د عثماني دولت یو ځانګړی او پیاوړی پوځي ځواک و.
د «ینیچري «کلمه د ترکي له Yeniçeriڅخه راغلې ده، چې مانا یې «نوی سرټېری «یا «نوی لښکري «ده.

ketabton.com - The Digital Library

پاشا ترکوتاهیه پورې راورسېد؛ هېڅ ځواک یې په لاره کې د درولو توان نه درلود، حال دا چې هغه یوه ورځ زمورږ له غلامانو څخه یوو.

-همدارنګه د ینیچري پوځ د لغوه کولو پایله دا شوه چې مورږ له روسانو سره د عینالي قواق ټرون او د تنظیماتو فرمان ته ورسېدو. کاش مورږ کولای شوای چې پوځ له سیاست څخه جلا او لرې وساتو.

-د ینیچري پوځ له ماتې څخه لا څلوېښت کاله نه وو تېر شوي چې د حسین عوني پاشا پوځ زما تره، سلطان عبدالعزیز، له تخت څخه راوغورځاوه.

-مورږ د ۹۳مې جګړې (روسي. عثماني جګړې) له لاسه ورکولو سره ځکه مخ شوو چې نوی پوځ د شاهي کورنۍ د پلویانو او مخالفانو په نوم پر دوه برخو ووېشل شو.

-همدا پوځ و چې زما ورور مراد یې له تخت څخه لرې کړ او همدا پوځ و چې زه یې هم له واکه وغورځولم.

-هماغه لاملونه چې د ۹۳مې جګړې د بایللو سبب شول، هماغه لاملونه وو چې د بالکان جګړه یې هم راوبایلله. تاریخ اصلي سبب نه دی؛ اصلي سبب دا دی چې تېروتنې یو ځل بیا او بیا تکرارېږي.

-که نن مورږ خپل وطن هم له لاسه ورکړو، لامل به یې همدا وي.

. د عثماني پاچاهۍ بنسټ عدالت دی :

-هغه کسان چې د عثماني تاریخ پر حقیقتونو پوهېږي، ښه پوهېږي چې دا دولت یوازې پر زور او ځواک نه وولاړ، بلکې بنسټ یې عدالت و.

دا پوځ په ۱۴مه پیړۍ کې د عثماني سلطانانو له خوا جوړ شو. په پیل کې یې د سلطان د ساتنې او د دولت د مهمو جګړو لپاره ډېر منظم او روزل شوی ځواک و. د وخت په تېرېدو سره ینیچریان ډېر ځواکمن شول، په سیاست کې یې لاسوهنه پیل کړه او کله ناکله یې د سلطانانو د ټاکلو او لرې کولو په چارو کې هم رول درلود.

په ۱۸۲۶ کال کې سلطان محمود دویم د ینیچري پوځ د له منځه وړلو پرېکړه وکړه، چې دا پېښه د عثماني تاریخ په برخه کې د «خیرمنه پېښه (Auspicious Incident)» په نوم مشهوره ده.

نو په ساده ډول:

ینیچري پوځ = د عثماني دولت پخوانۍ ځانګړې او ځواکمن پوځ چې وروسته یې سیاسي نفوذ ډېر شو او بالاخره لغوه شو.

ketabton.com - The Digital Library

-که عثماني پوځونو هغو هېوادونو ته چې فتحه کړي يې وو، ظلم او تېری ورسره وړی وای، نو دا ستره امپر اتوري به د تخمونو په څېر توته توته شوې وای او هېڅکله به يې بېرته د يووالي او ځواک بڼه نه وای موندلې.

-ځکه عدالت د مشروعيت بنسټ دی، مشروعيت د واک تکيه ده، ځواک د مشروعيت ملاتړ کوي، او واک اړدی چې پر عدالت تکيه وکړي.[۷۳]

-که څوک بې له عدالته واک ته ورسېږي او بې له مشروعيته ځواک وکاروي، نو دا ډول حکومت به خامخا ړنګېږي.

-همدارنګه پوځ هم که خپل ځواک د هغه هدف په چوکاټ کې وکاروي چې د هغه لپاره جوړ شوی، نو دا مشروع دی. خو که خپل ځواک له اصلي هدف څخه بهر وکاروي، نو دا نامشروع دی.

پوځ ښايي ځينې شيان ويجاړ کړي؛ هو، ويجاړولای يې شي، خو په پای کې خپله هم ځان ويجاړوي. له بده مرغه، کله ناکله يو دولت هم د همدې ويجاړيو تر خاورو لاندې نړېږي.

قصر بايلربي

۲۸ مارچ ۱۳۳۳ [رومي]د خپلې استخباراتي ادارې په اړه شکايتونه :

-اوس يوه خبره ثبتوم چې زما ذهن ته راغلې ده. زما د دښمنانو له خوا زما د خارنې (استخباراتي) کارکوونکو په اړه ډېر شکايتونه شوي دي. هغوی ادعا کوي چې پر ما وهم او ويره غلبه کړې وه، نو ځکه به مې مچ غرګانه.

-د همدې له مخې، دوی وايي چې د خارنې کسانو به د ورځپاڼو خبرونه او موضوعات داسې بدلول چې ګواکې مېهم او لوی خطرونه ترې جوړېدل.

دا متن په سليس او رواڼه پښتو داسې کېدای شي:

---

[۷۳] - عبدالرحمن عزام، چې د عثماني دولت د وروستۍ دورې له مخکښو شخصيتونو څخه و او د عربي هېوادونو د ټولنې لومړنی سرمنشي هم و، همدا معنا په دې ټکو تأييدوي:
-د آل عثمان بريا، لکه څنګه چې ځينې خلک ګومان کوي، يوازې له تورې او مېړانې څخه سرچينه نه وه اخيستې؛ بلکې له داسې څه څخه وه چې له تورې او مېړانې هم ستروو: د حق درناوی، پرژمنه وفاداري، او د قانون او شريعت واکمنۍ ته غاړه ايښودل«. سرچينه :عبدالرحمن عزام، *وروستۍ خليفه*، مقاله چې د الاهرام ورځپاڼې د ۱۹۴۴م کال د اکتوبر په ۲۲ مه خپره شوې ده.

ketabton.com - The Digital Library

-لکه څنګه چې هڅه کوم د وهم ځل تر اغیزلاندې رانشم، همدارنګه پام کوم چې په غفلت کې هم پاتې نه شم؛ ځکه غفلت کله ناکله داسې زیانونه رامنځته کوي چې له وهم څخه هم ډېر درانه وي.

-ځینې هغه کسان چې ما په خپلو ښوونځیو کې روزلي وو، د لوړو زده کړو لپاره مې اروپا او د نړۍ نورو هېوادونو ته ولېږل او د هغوی د زده کړو ټول لګښتونه مې بر ابر کړل. خو کله چې بېرته راستانه شول، نه یې هغه وړتیا او چمتووالی درلود چې هېواد ته ګټه ورسوي. برعکس، له ځانه سره یې داسې فکرونه او نظریات راوړي وو چې هېواد ته یې زیان رسولای شو. ځکه دوی په اروپا کې د خپلو لیدنو او زده کړو پر مهال نه شوای تشخیص کولای چې کوم څه زموږ لپاره ګټور او اړین دي او کوم نه دي.

-ما هغوی ته سزا نه ورکوله، ځکه د دوی روزنه له بنسټه ناسمه شوې وه. خو دا هم روا نه وه چې اجازه ورکړم همدوی نورهم په همدې ناسمو افکارو وروزي.

-د عدالت له نظره اداره باید د مسلمانانو په لاس کې وي :

-هغوی ویل چې عدالت دا ایجابوي، که په یوه کوچني ښارکې د غیرمسلمانانو شمېر له پنځوس سلنې واوړي، نو ولسوال او نور دولتي کارکوونکي هم باید له غیرمسلمانانو وټاکل شي.

-خو زما دښمنانو هېڅکله دې حقیقت ته پام ونه کړ چې انګلستان، سره له دې چې هند یې د ۲۵۰ میلیونه نفوس لرونکی لوی هېواد ترولکې لاندې و، بیا یې هم د هند یو استازی هم په خپل پارلمان کې نه درلود.

-هغوی په انګلستان کې مشروطیت ولید او پرې مین شول، خو دا یې ونه لیدل چې په انګلستان کې څوک او څنګه مشروطیت کاروي.

هغوی غوښتل چې د داسې ناپوهو نظریاتو په لیکلو او خپرولو سره هېواد له منځه یوسي، خو ما دوی پرېنښودل. له همدې امله په هغه وخت کې به یې پر ما بریدونه کول او زه به یې ظالم بللم.

-ځینې ځوانان چې اروپا ته استول کېږي، فاسدېږي :

-ځینې هغه ځوانان چې اروپا ته به تلل، مخکې له دې چې علمي لابر اتوارونه ووینې او د ساینس او ټکنالوژۍ له پرمختګونو خبر شي، لومړی به یې د نارینه‌وو او ښځو ګډې نڅاوې لیدلې. -

ketabton.com - The Digital Library

همدارنګه به يې د اروپايانو د شر ابو څښلو دود هم خوښاوه. کله به چې بېرته خپل هېواد ته راستانه شول، نو سپارښتنه به يې کوله چې مور هم بايد همدغه کارونه ومنو، او ادعا به يې کوله چې همدا د پرمختګ او تمدن لوړه نښه ده.

-خو اروپايي تمدن يوازې په دغو ظاهري چارو نه پېژندل کېږي. ما به ويل چې دا ډول فکر او چلند تېروتنه ده، خو هغوی به زما نظر د عنکبوت د جال په څېر تنګ، زوړ او وروسته پاتې باله.

-همدارنګه ځينې هغه ځوانان چې ما د زده کړو لپاره اروپا ته لېږلي وو، د فرانسې انقلاب يې ولوست او وپېژاند، خو ټوله پاملرنه يې يوازې همدغه انقلاب ته وه، پرته له دې چې د هغه د رامنځته کېدو اصلي لاملونه، شرايط او تاريخي شالید مطالعه کړي.

-کله چې دوی بېرته هېواد ته راستانه شول، نو داسې يې انګېرله چې د وطن پالنې مانا دا ده چې خلک راپاڅوي او ولس د بغاوت او سرغړونې لوري ته وهڅوي. ما دې کار ته اجازه نه ورکوله. په هغه وخت کې دوی پر ما هماغسې بريدونه کول لکه د هېواد بهرنيو دښمنانو؛ آن ماته يې د «سور سلطان» لقب هم راکاوه. ما د هغو افکارو او نظرياتو د خپرېدو مخه نيوله چې دوی له بهر څخه خپل هېواد ته راوړي وو.

-سانسور (رقابت) او د ملت ګټه :

-همدا «رقيب» (د مطبوعاتو څارونکی) دی. رقيب هغه چا ته ويل کېږي چې د هغو کسانو پر وړاندې درېږي، کوم چې غواړي زما هغه هېواد ته، چې د بېلابېلو توپانونو په منځ کې د خپلې بقا لپاره مبارزه کوي، د درملو پر ځای زهر ورکړي.

-ما دا خبره ليکلې ده او بيا به يې هم وليکم؛ ويلې مې دي او بيا به يې هم وو ايم: زما په هېواد کې کوم ليکوال، اديب يا عالم داسې شته چې کومه ګټوره موضوع يې ليکلې وي، يا يې ګټوره وينا کړې وي، يا يې ارزښتناک کتاب خپور کړی وي، او ما يې مخه نيولې وي؟

-د مخنيوي خبره لا پرېږدئ؛ له دوی څخه کوم يو داسې شته چې ما ورسره مرسته نه وي کړې او د ملاتړ لاس مې ورته نه وي غځولی؟

-خو هغه کسان چې نه خپل ځان پېژني، نه خپل هېواد، او نه هم د خپلو ليدلو او لوستلو په حقيقت پوهېږي، د څو تشو خبرو او شعارونو تر اغېز لاندې راغلي او زما په تورنولو او سپکاوي بوخت شوي دي.

ketabton.com - The Digital Library

-زه د خپلو کارکوونکو مننه‌وی یم، ځکه هغوی د هېواد د یووالي او ثبات د خوندي ساتلو لپاره د دغو کسانو مخه نیولې ده.

-زه د خپل هېواد په نوم له هغوی مننه کوم. هغوی خپله دنده په ښه توګه ترسره کړې ده. الله دې پرې برکت وکړي. دا متن، له حذف او د مانا له بدلون پرته، په سلیسه اورو انه پښتو دامې لیکل کېدای شي:

زه د هغه باغوان په څېروم چې خپل باغ له زیان رسوونکو حشرا تو ساتي.

-لکه څنګه چې باغوان خپل ګلان د زیان رسوونکو حشرا تو څخه ساتي، ما هم خپل هېواد له بې‌ځایه او بې‌ګټې افکارو څخه خوندي وساته او اجازه مې ورنه کړه چې زما دولت ته زیان ورسوي.

-ما له هغو ځوانانو سره، چې ناسم فکرونه یې لرل، د ظلم له مخې نه، بلکې د رحم او شفقت له مخې چلند کاوه. له ډېرو کسانو سره مې، له هر یوه سره په جلا توګه، هڅه وکړه چې سمې لارې ته یې لارښوونه وکړم او د هغوی د ځوانۍ جذبه او انرژي د هېواد د خیر او ګټې لورته واړوم.

-له ځینو سره په دې هڅه کې بریالی شوم او له ځینو نورو سره بریالی نه شوم. هغه هڅې او زحمتونه چې ما د هغوی لپاره ایستلي وو، د هغوی حق و. ما دا هڅې د دې لپاره نه کولې چې د هغوی وجدانونه ترخپل اغېزلاندې راوړم، بلکې غوښتل مې د هغوی وجدانونه راویښ اوروښانه کړم.

-اوس، په هغو ورځو کې چې له دې دنیا سره مې یوازې د نفس اړیکه پاتې ده او له آخرت سره مې ارزښتمنه اړیکه لا ټینګه شوې ده، په بشپړه رښتینولۍ و ایم:

-له هغو کسانو څخه چې له ما وروسته یې د دولت واګې په لاس کې واخیستې، هېڅا هم د فکر او اند درناوی هغومره نه دی کړی، لکه ما چې کاوه.

-دوی واک ترلاسه کړ او تل به یې د آزادۍ شعارورکاوه، خو کله چې واکمن شول، څرګنده شوه چې آزادي یوازې د ځان لپاره غواړي.

-هغه آزادي چې دوی پرې باور درلود، هماغه آزادي وه چې زمابه پکې سپکاوی کېده، ما ته به ښکنځل کېدل، او د دوی ستاینه او چکچکې به کېدې. د دوی په اند، آزادي تردې ځایه رسېده چې د خپل مخالف لیکوال د وژلو حق هم ولري، لکه څنګه چې هغه یې پرپله وواژه.

الله دې زما هېواد له دغسې ببلابېلو «آزادیو» څخه وساتي.

ketabton.com - The Digital Library

قصر بیلربی د ۱۳۳۳ کال د مارچ ۳۱مه (۱۹۱۷زکال) زه د ۳۱ مارچ په پېښه کې لاس نه لرم :

-کله مې چې د نن ورځې د تاریخ لیکل پیل کړل، بې‌اختیاره مې بدن ولړزېد. حقیقت دا دی چې که د نوي تاریخ له مخې حساب وکړو، تردې ورځې پورې لا دیارلس ورځې پاتې دي.

-دا نېټه نور یوازې یو شمېر نه دی، بلکې په خپل ذات کې د تاریخ د یوې ځانګړې دورې نوم ګرځېدلې دی.

-ډېر لږ کسان وو چې احساس یې کړی و د مارچ د ۳۱مې [د اپریل ۱۳مې] پېښه به رامنځته شي، خو هېڅا هم د دې پېښې په حقیقت، د هغې په اصلي لاملونو او د هغو کسانو په اړه، چې ترشا یې ولاړوو، بشپړه پوهه نه درلوده.[۷٤]

-زه هېڅکله نه غواړم چې دا موضوع پټه او ناڅرګنده پاتې شي. دلته به یې په بشپړ ډول ولیکم، نه به کوم څه تري پټ کړم او نه به یې کومه برخه بدله کړم.

-زه په هېڅ ډول د مارچ د ۳۱مې په پېښه کې لاس نه لرم، او نه مې هڅه کړې چې له هغه فرصت ځخه ګټه واخلم چې په خپله رامنځته شوی و.

---

[۷٤] - د سلطان عبد الحمید ثاني لور، شهزادګی شادیې، په خپلو یادښتونو کې چې په ۱۹۶۶زکال کې په استانبول کې خپاره شوي دي، د دې خبرې ملاتړ کوي او د دې پېښې په اړه خپل نظر هم ورزیاتوي. هغه و ایي:

-کله چې د ۳۱ مارچ پېښه رامنځته شوه، زه اوولس کلنه وم. زما پلار په دې پېښه کې ښکېل وبلل شو، خو هغه له هېڅ شي خبر نه و. کله چې هغه له دې پېښې خبر شو، ډېر خپه شو. دا موضوع یوه ډېره دردناکه دسیسه وه.

-د مشروطیت د ساتونکو څو اکونو له خوا، د ځینو بد نیت لرونکو کسانو په هڅونه، دا دسیسه جوړه شوې وه، ځو زما پلار له سلطنت ځخه لیرې کړي. دوی دا کار د مبعوثانو د مجلس پر ضد د بغاوت په بڼه جوړ کړی و.

د سلطان عبد الحمید ثاني د لور شادیې یادښتونه، ۳۲ مخ.

-د ۳۱ مارچ د پېښې په اړه د سلطان عبد الحمید ثاني دریځ، ډاکټر رضا نور په خپلو یادښتونو کې، چې په ۱۹۸۱زکال کې د کویټ د «المجتمع» مجلې له خوا خپاره شوي دي، داسې بیانوي:

-اتحادیانو ادعا وکړه چې عبد الحمید ثاني دا پېښه جوړه کړې وه، خو دا دروغ دي. بېچاره عبد الحمید ثاني ! هغه په دې پېښه کې هېڅ لاس نه درلود. زه په یقین سره پوهېږم چې هغه د دې پېښې له اصلي کس، جاویش حمدي، سره له لیدو ځخه هم انکار کړی و.

-عبد الحمید ثاني له دې پېښې ځخه بې‌ګناه و. نه یې دا پېښه جوړه کړې وه، نه یې پکې ګډون کړی و، او نه پرې خوښ وه. خو هغه د دې پر ضد هم کوم اقدام ونه کړ. په دې برخه کې هم هغه د مقابلې توان نه درلود. دا د هغه دنده هم نه وه.

د رضا نور یادښتونه، ځلورمه برخه، د «المجتمع» مجله، ۵۳۳ ګڼه، جون ۱۹۸۱ز، کویټ.

هغه د ۳۱ مارچ پېښه چې سلطان عبد الحمید ثاني تري خبرې کوي، د ۱۳۲۵ هجري رومي کال د مارچ په ۳۱مه، چې د ۱۹۰۹زکال د اپریل له ۱۳مې سره برابره ده، او د ۱۳۲۷ هجري قمري کال د ربیع الاول له ۲۲مې سره سمون لري، رامنځته شوې وه.

ketabton.com - The Digital Library

که په دې پېښه کې زما کوم لاس وای، او یا مې غوښتل چې له هغې څخه ګټه پورته کړم، نو نن به زه په بېلربېی مانی کې تبعید نه وم، بلکې په یلدیزمانی کې به د واک پرګدی ناست وم.

-د «اتحاد او ترقي» ټولنې داسې انګېرله چې ما د جولای د ۱۰ مې پر مهال، هغه وخت چې دوی لا ډېر کمزوري وو، ورسره نرم اوښه چلند کړی و، او دا یې یا زما کمزوري بلله، او یا یې ګومان کاوه او داسې یې انګېرله چې ما ونه شو کولای له خپل ځواک څخه ګټه واخلم. له همدې امله یې پر ما د برید لپاره چمتووالی پیل کړ.

-د باکستون په وياړ د مېلمستیا د جوړولو په اړه د کامل پاشا اعتراض پر ځای او پر حق و، او همدغه موضوع د بابِ عالي (د عثماني دولت د مرکزي حکومت) او د «اتحاد او ترقي» ټولنې د مرکزي دفتر ترمنځ د کړکېچ د رامنځته کېدو لامل شوه.

-د درېیم پوړ د قناصه‌چیانو قطعات یې استانبول ته را و غوښتل، څو له مشروطیت څخه دفاع وکړي، او همدارنګه د دغو قناصه‌چیانو د دویمې فرقې د یوې قطعې له خوا په څو ځایونو کې د تأدیبي عملیاتو ترسره کول، په استانبول کې مېشت سرتېري خپه او ناآرامه کړل.

-د «اتحاد او ترقي» ټولنه ورځ تر بلې کمزورې کېده او د زوال پر لور روانه وه. په همدې وخت کې د دواړو لورو چاپې خپرونو، په ځانګړې توګه اسلامي خپرونو، د یو بل پر ضد تبلیغات کول او هر لوري بل لوری د اسلام پر ضد په دریځ تورناوه.

-کامل پاشا ویل چې باید پرېکنده تدابیر ونیول شي، او ټینګار یې کاوه چې همدا د اقدام مناسب وخت دی.

-ناظم پاشا، چې په ادرنه کې د دویم پوړ قوماندان و، د «اتحاد او ترقي» ټولنې له خوا په پوځي او دولتي چارو کې له پرله‌پسې لاسوهنو او د دې ټولنې د اړوندو افسرانو له کړنو سخت په غوسه و. هغه به ماته هم په خپلو لیکونو کې خبر راکاوه او ټینګار یې کاوه چې باید بېړني او پرېکنده اقدامات ترسره شي.

-مور پرېکړه کړې وه چې د قناصه‌چیانو قطعات بېرته خپلو مرکزونو ته ستانه کړو، دلته مېشت سرتېري ارام کړو او د هغوی شمېر راکم کړو.

ketabton.com - The Digital Library

-سره له دې چې علي رضا پاشا، د جګړې وزیر، یو وړ، تجربه‌لرونکی او تو انمند پوځي قوماندان و، خو طبیعت یې ډېر نرم و. سربېره پردې، هغه هم د «اتحاد او ترقي» ټولنې تر اغېز لاندې و. په هغه وخت کې ناظم پاشا هم د خلکو په نظر کې لوړ مقام او پراخ اعتبار درلود.

-علي رضا پاشا یو وخت ارزنجان ته تبعید شوی و، خو د هغه تبعید کوم سیاسي دلیل نه درلود. برعکس، همدغه تبعید د خلکو په منځ کې د هغه محبوبیت او مینه نوره هم زیاته کړه.

زما هیله دا وه چې امنیت بېرته ټینګ شي، وضعیت خپل پخوانی آرام حالت ته راوګرځي، او داسې فضا رامنځته شي چې ملي سیالي او سیاسي فعالیتونه پکې په سالم او مناسب ډول ترسره شي.

-ما هغه ټولې ستونزې او ناخوالې هېرې کړې چې له ناظم پاشا سره رامنځته شوې وې، او د هغه د جګړې د وزیر په توګه له ټاکل کېدو سره مې مو افقه وکړه.

-د بحري چارو وزیر هم له هغو کسانو څخه و چې د «اتحاد او ترقي» ټولنې راوستی و، او ما د حسني پاشا له ټاکنې سره هم مو افقه وکړه.

-د مبعوثانو د مجلس او د اعیانو د مجلس ځینو غړو، یو شمېر مخورو کسانو او ځینو ورځپاڼو دا ټاکنې د مشروطیت پر ضد یو ګوزار وبالله. له همدې امله د «اتحاد او ترقي» اړوند وزیران سمدستي د کامل پاشا له کابینې څخه ووتل.

-مانیاسي‌زاده رفیق بېک، چې د عدلیې وزیر و، په خپل کورکې اوسېده او د هغې ناروغۍ له امله چې وروسته یې د مړینې سبب هم شوه، پر بستر پروت و.

-ما اوږدلي وو چې هغه د ټولنې له ځینو لوړپوړو مشرانو، په ځانګړي ډول له رحمي بېک سلانیکي سره، اختلاف لري.

-مانیاسي‌زاده له فکري پلوه د کامل پاشا پلوی و. سره له دې چې ما نه غوښتل له دې تمایل څخه ګټه پورته کړم، خو د اتحادیانو له مشرانو څخه سامي پاشازاده سزایي او بیکباشي انور بېک د هغه کورته ورغلل او هغه یې، په داسې حال کې چې د مرګ پر بستر پروت و، دې ته اړکړ چې خپله استعفا پاڼه لاسلیک کړي.

-ناظم پاشا په پیل کې هڅه وکړه چې د مشروطیت پلوي پوځي قطعات وکاروي، خو ټولې هڅې بې‌پایلې شوې؛ ځکه د مبعوثانو مجلس، چې په هماغه ورځ غونډه کړې وه، د کامل پاشا د حکومت د نسکورولو پرېکړه وکړه.

ketabton.com - The Digital Library

-دا معلومه ده چې په هغې غونډه کې څه پېښ شول او چارې په څه ډول پر مخ ولاړې.

-په پیل کې انورپاشا د یو شمېر افسرانو او سرتېرو په مرسته، چې ځینو یې پوځي او ځینو نورو ملکي جامې اغوستې وې، د مبعوثانو د مجلس دننه واک ترلاسه کړ. هغه یو زغروال موټر هم راوستی و او د مبعوثانو د مجلس مخې ته یې درولی و.

-د مبعوثانو د مجلس رئیس احمد رضا بېک ماته د مجلس پرېکړه راولېږله او ورسره یې دا خبرې هم زیاتې کړې:

-ملت چې دا غوښتنه تاسو ته وړاندې کوي، نو دا د تاریخ له بریالیو پېښو څخه یوه ده؛ ځکه دا خبرې اترې، بحثونه او پرېکړې چې د آزادۍ له مینې ډکې دي، ستاسو د سترې سلطنتي دورې لپاره به د ویاړ لامل شي.

-زه نه پوهېږم چې د ملت ریښتینې غوښتنې په دې پرېکړه کې څومره ونډه لرله، خو د کامل پاشا د حکومت پرځول په دې بڼه نه سم کارو او نه وروسته د خیر سبب وګرځېد.

-اتحاد او ترقي» ټولنې د مبعوثانو د مجلس پر اکثریت تکیه کوله او غوښتل یې چې حسین حلمي پاشا صدراعظم شي. ما د دې لپاره مو افقه وکړه، څو ستونزې نورې هم زیاتې نه شي.

-هغوی پر ما باور نه درلود، له همدې امله یې حسین حلمي پاشا ته، چې د دوی د ډېر باور ورکس و، د کورنیو چارو وزارت هم وسپاره.

-ډېرو هغو کسانو چې له دې حالت سره یې مو افقه نه لرله، د کامل پاشا ملاتړ وکړ، او د دواړو ډلو ترمنځ ښکاره مخالفت پیل شو.

-خو مطبوعاتو د مشروطیت د اصولو او حقیقت په اړه فکر نه کاوه؛ بلکې دوی یوازې دې ته کتل چې له هر لوري، که د «اتحاد او ترقي» له غړو څخه وي او که د کامل پاشا او د هغه د پلویانو له ډلې، څومره کټه ترلاسه کولی شي.

-آزادۍ زمور د چمتووالي او وړتیا کچه په بشپړه توګه څرګنده کړه. د مشروطیت په راتلو سره، مور په درې یا څلورو میاشتو کې په ډېرو برخو کې خپله وړتیاوې او خپلې کمزورۍ په بشپړه توګه وپېژندلې. خطر په ډېر څرګند ډول ښکاره شو.

ketabton.com - The Digital Library

-په همدې وخت کې د «اتحاد محمدي ټولنه» رامنځته شوه، حال دا چې د داسې یوې ټولنې جوړولو ته هیڅ اړتیا نه وه. د دې ټولنې بنسټګر، قبرصي درویش وحدتي، د عقل او تدبیر له پلوه کمزوری کس و او یوه موده اناتولیا ته هم تبعید شوی و.

-په همدې وخت کې د کامل پاشا زوی سعید پاشا ډېر فعال و، او د هغه ترڅنګ د ټولنې ګڼ مخالفین هم ولاړوو. اسماعیل کمال بېک هم له دوی سره یو ځای و.

-زه خبر شوم چې د سرټبرو ترمنځ لوی اختلاف رامنځته شوی دی. ما ولیدل چې دا زما او د دولت لپاره یو ډېر لوی او غیرعادي خطر و چې انقلاب رامنځته شي، په ځانګړي ډول دا چې سرټبرې په داسې چارو کې ښکېل شي.

-ما حسین حلمي پاشا له دې حالت څخه خبر کړ، بلکې یوه شپه مې د جګړې وزیر او غازي مختار باشازاده محمد باشا (د ځانګړو ځواکونو قوماندان) مانۍ ته راوغوښتل. صدراعظم هم له مورږ سره و، او مورږ د دې موضوع په اړه ډېر اوږد بحث وکړ.

-هغوی وویل چې د حالت له خطر څخه خبر دي او سمدستي به لازم اقدامات وکړي، خو کله چې هغوی دا اقدامات ترسره کړل، وضعیت لا ډېر ګډوډ، بدل او پېچلی شوی و. د حکومت کمزوري په ښکاره ډول څرګنده شوه؛ ځکه ورځپاڼو، ټولنو او کلبونو د ۳۱ مارچ د پېښې په اړه په ډېر شور او احساساتي ډول خبرونه خپرول.

-ما مداخله ونه کړه، خو د دې پېښې په مسؤلیت کې شریک ونه ګڼل شم. که د حسین حلمي پاشا حکومت رښتینی عزم درلودای، نو کولی یې شول چې دا فتنه په دوو ساعتونو کې له منځه یوسي.

-زما هغو کسانو چې د دې موضوع پلټنه یې کړې وه، را ته وویل: دا پېښه د لږ شمېر عسکرو له خوا پیل شوې وه. د کامل پاشا زوی سعید پاشا و، چې یو البانی سړی، چې نوم یې جاویش حمدي و، راوست، هغه ته یې لازمې پیسې ورکړې او هغه یې وهڅاوه چې دغه عسکر د بغاوت لپاره تحریک کړي.

-ما له سعید پاشا سره یوازې یو ځل لیدلي وو، او هغه هم له مشروطیت وروسته. د دې لیدنې لامل دا و چې ما غوښتل دهغه خپل پلار، چې هغه وخت صدراعظم و، دې ته متوجه کړي چې په رسمي ډول دې زما پر ضد د «لویې محکمې» په نوم د یوې سپکوونکې لیکنې د خپرېدو مخه ونیسي. دا لیکنه د کوپرۍ (پل) پرسر، د ورځې په رڼا کې، چاپ او پلورل کېده.

ketabton.com - The Digital Library

-ما سعید پاشا، چې زما یاور(مرستیال) و، راوغوښت او هغه ته مې د صدراعظم لپاره خپل امر او غوښتنه ورسوله چې د دې ډول لیکنو د خپربدو مخه ونیسي.

-د «لوړې محکمې» لیکنه تر دې مخکې په اروپا کې چاپ شوې وه. وروسته له پلټنې پوه شوم چې د دې لیکوال یو بکباشي (د پوځ افسر) و. نوم یې اوس نه شم یادولی. او هغه د حربي ښوونځي له استادانو څخه و، نو ما هغه تبعید کړ.

-زما زوی شهزاده احمد، چې ژړل یې او ډېر سخت اغېزمن شوی و، راته وویل چې دا لیکنه په استانبول کې هم چاپ شوې ده، بلکې په ښکاره ډول وېشل کېږي.

-یوازې د همدې درد او اغېزله امله مې د کامل پاشا زوی او هغه څوک چې زما په شان او زما په حالت کې وای، راوغوښتل.

-د یو سلطان په توګه، دا زما طبیعي حق و او له ما څخه همدا تمه کېدله چې داسې چلند وکړم. له یوې خوا زه سلطان وم، او له بلې خوا زه له داسې ښکاره سپکاوي سره مخ وم چې زما پر شخصي حیثیت شوی و او له ټولو بدو ښکنځلو او سپکو خبرو ډک و.

-زه خپل ملت ته په رښتیني او له اخلاصه ډکه بښنه کوم، خو د درېیو یا پنځو کسانو ژوند هغه ژوند نه دی چې زما د ګران ملت ژوند وي. زما د هېواد رښتینی او وفادار روح خپل سلطان ته سپکاوی او ښکنځل نه کوي؛ هغه سلطان ته چې خلکو یې د شپږو سوو کلونو راهیسې ورته د پلار په سترګه کتلي دي.

-راځئ چې ېرته خپلې اصلي موضوع ته را وګرځو. که حسین حلمي پاشا او د هغه ملګرو زړه نا زړه والی نه وای ښودلی، او که د خپل مسؤلیت په ترسره کولو کې یې سستي نه وای کړې، نو د ۳۱ مارچ پېښه به په یوه ساعت کې پای ته رسېدلې وای.

-د حسین حلمي پاشا حکومت هغه وخت استعفا ورکړه چې اور د لوګي دانې (چمني) ته هم رسېدلی و. په آیا صوفیه میدان کې راټولو شوو خلکو د کامل پاشا د صدراعظمۍ غوښتنه کوله، او غوښتل یې چې ناظم پاشا د جګړې وزیر شي.

-ځکه چې هغوی احتیاط نه کاوه، ما سپارښتنه وکړه چې بې طرفه توفیق پاشا د ستر صدراعظم په توګه وټاکل شي، او غازي ادهم پاشا د جګړې وزیر وټاکل شي.

ketabton.com - The Digital Library

-اتحاديان تښتي :

-زه پوهېدم چې د «اتحاد او ترقي» ټولنې مشران له تېښتې وروسته چېرته پټ شوي دي.

-ما خپلو باوري کسانو ته امروکړ چې احمد رضا بېګ ترخارنې لاندې وساتي. هغه په شپه او په پټه توګه له باب عالي څخه خپل کورته، چې په مقري کوی کې و، انتقال شوی و.

-وروسته مې په ورځپاڼو کې ولوستل چې ګواکې د «علي قبولي بېګ» په وژنه کې زما لاس و.

-ما دا دروغ په ډېرې کرکې سره رد کړل. که د غچ اخیستلو اړتیا هم موجوده وای، او که ما خپل ځان دومره ټیټ ګڼلی وای چې دې حقیر مقام ته راښکته شم، ایا ما به د «علي قبولي بېګ» په څېر یو انسان وژلی وای؟

-هغه څوک چې په کودتا کې نه د ځلورمې درجې او نه هم د پنځمې درجې کوم رول درلود؛ بلکې په رښتیا سره، ایا ما به داسې یو انسان وژلی وای چې په دې موضوع کې یې هېڅ ګناه نه لرله؟

-د ټولنې له خوا زما پر ضد د احتیاطي اقداماتو د ترسره کولو په لړکې یوه موضوع دا وه چې د غازي مختارپاشا زوی، محمود پاشا، د ځانګړو ځواکونو د قوماندان په توګه وټاکل شو.

-سره له دې، همدا زه وم چې د ۳۱ مارچ د ګډوډۍ پر مهال مې د محمود پاشا ژوند له مرګه وژغوره. دا حقیقت د یلدیز اوقاضي کوی د برقي (ټیلیګراف) دفترونو اسناد هم ثابتوي. ستاسې د متن له هېڅ حرف او مطلب له کمولو پرته، یوازې د ژبې د رواني او سلاست لپاره یې داسې لیکل کېدای شي:

-کله چې مطبوعات د افسرانو په لاس کې وسیله وګرځي :

-د «اتحاد او ترقي» ټولنې مرسته، پرهغې بې‌تجربې ټولنې د حکومت تکیه، او د حکومت خراب مدیریت، ټول هغه عوامل وو چې د ۳۱ مارچ د پېښې په رامنځته کېدو کې یې اغېز درلود.

-د «اتحاد او ترقي» ځینو مخالفینو، چې په سرکې یې د کامل پاشا زوی سعید پاشا او اسماعیل کمال بېګ وو، له دې حالت څخه ګټه واخیسته. خو دې ډلې د مطبوعاتو له چارو سره سره بلدتیا نه لرله او د خطر احساس یې نه کاوه؛ بلکې د اورلمبې یې لا پسې زیاتولې.

-د اپرېل په لومړۍ نېټه خپرېدونکو ورځپاڼو په عمومي ډول د دې خوځښت د ترسره کوونکو ستاینه کوله. مراد بېګ په خپلې «المیزان» ورځپاڼه کې لا تردې هم مخکې ولاړ. هغه هغو عسکرو ته، چې خپل افسران یې وژلي وو، د «غازیانو» نوم ورکړ.

ketabton.com - The Digital Library

-په هغه وخت کې د «المیزان» لوستونکي دې باور ته رسېدلي وو چې مراد بېګ د دې حرکت تنظیموونکی او مشر دی؛ حال دا چې د «المیزان» مدیر مراد بېګ دومره هم خبر نه و چې داسې یو حرکت به رامنځته کېږي.

-هغه خپله ځان په داسې دریځ کې ودراوه، او هغه یې ښکلی او د ستاینې وړ وښود، او د دې موضوع په اړه یې هماغسې ډېرې ستاینې وکړې، لکه څنګه چې یې په نورو هرو کارو کې کولې.

-که دوی مراد بېګ هم د دې پېښې له امله د اعدام شویو کسانو په ډله کې شامل کړی وای، نو دا به یو لوی ظلم او ستره ګناه ګڼل کېده.

-زما هېڅکله مراد بېګ نه و خوښ. اوس هغه ژوندی دی که مړ، زه نه پوهېږم. هغه داسې سړی و چې پر خپلو خیالونو او تصوراتو یې تر حقیقتونو ډېر باور درلود .

-هغه د هغو حقایقو پر ځای چې نورو خلکو ثابتول، پر خپلو تصوراتو ډېره تکیه کوله. هغه زما سره د مهاجرینو د کمېټې د مشر، یوسف ضیا پاشا، له لارې اړیکه پیدا کړه؛ هغه وخت چې ده په استانبول کې د «المیزان» ورځپاڼه د لومړي ځل لپاره خپره کړه.

-یوسف ضیا پاشا په هغه وخت کې د صدراعظم کامل پاشا سیال او مخالف و، او مراد بېګ د خپلې «المیزان» ورځپاڼې له لارې پر کامل پاشا سخت بریدونه کول. په دې توګه یې تر ډېره حده د رضا پاشا غوښتنې او موخې پوره کولې.

-د ارمنۍ مسئلې په تر ټولو سختو او حساسو وختونو کې، مراد بېګ د مانۍ د مشر حاجي علي بېګ له لارې ماته یو یادداشت وړاندې کړ. ما ورسره ولیدل او اوږدې خبرې مې ورسره وکړې. له دې مخکې هم څو ځله ورسره لیدلې وه.

-د هغه د هماغې ماښام له چلنده داسې ښکاریده چې غوښتل یې زما مخې ته ځان داسې وښیي، لکه دی چې زما لارښود او سلاکاروي. هغه د دې یادداشت تر څنګ، چې وروسته یې خپور کړ، نورې لیکنې او وړاندیزونه هم لرل.

-کاشکې هغه هماغه نورو وړاندیزونه هم خپاره کړي وای؛ ځکه په هغه صورت کې به په ښکاره ډول څرګنده شوې وای چې د هغه وړاندیزونه د خیالونو پر بنسټ ولاړوو او عملي کول یې ناشوني وو. په هغه صورت کې به خلکو ته دا روښانه شوې وای چې د هغه په اړه زما نظر سم و او باید ومنل شي .

ketabton.com - The Digital Library

-مراد بېګ د ښه نیت خاوند و، خو پر خپل ځان یې له اندازې زیات باور درلود، او له ښکلا او ظاهري ښایست سره یې هم ډېره مینه لرله. احسان او نیکي ډېر اغېزمن پرې کاوه.

-همدا ځانګړنې او کمزورۍ وې چې د هغه هر کاریې د ناکامۍ پر لور بیوه.

-مراد بېګ ته د ۳۱ مارچ د پېښې چا زمینه نه وه برابره کړې، بلکې هغه په خپله ځان پکې داخل کړ. هغه د حالاتو، له درېیم پوځ څخه راغلو افسرانو، اووروسته د هغو عسکرو او ملکي کسانو پروړاندې چې له ټولنې سره یوځای شوي وو، په خپلو بریدونو سره یې د نړۍ د خلکو دښمني ځان ته را وګرځوله.

-دا هماغه سوځېدونکي مواد وو چې پېښو او کمزورې اداري هره ورځ، په ببلابېلو بڼو، بر ابرول. نو طبیعي وه چې یوه ورځ به وچوي. دا چې د چاودنې وخت یې تر ۳۱ مارچ پورې وځنډېد، خپله د حیرانتیا وړ خبره ده.

-سره له دې چې زه د هېچا پروړاندې په حساب ورکولو مکلف نه وم، قسم کوم او په ټینګار سره وایم چې ما د بدۍ د مخنیوي لپاره خپل ټول توان کارولی و.

-زه فکر کوم چې زما د خیر غوښتونکو هڅو هم په دې کې ونډه لرله چې د خطر چاودنه وځنډېده.

-هر څومره چې د ملت د اعصابو لړزې، اندېښنې او بې‌قراری زیاتېدې، هماغومره د «اتحاد او ترقي» ټولنې غړي لا زیات مغرور او ګواښونکي کېدل.

-د «مبعوثانو» د مجلس مشر احمد رضا بېګ، د ۳۱ مارچ له پېښې دوه میاشتې مخکې، په «پېرا پالاس» هوټل کې په یوه ډېره ستره مېلمستیا کې، په خپل سخت او ډاروونکي خطاب کې په ښکاره وویل چې د «اتحاد او ترقي» ټولنه به خپل ټول مخالفین ماتوي او له منځه به یې وړي.

-ایا د ۳۱ مارچ پېښه د همدې وینا په اړه د مطبوعاتو له خوا د راپورته شوې شور او غبرګون دردناکه پایله نه وه؟

-د ټولنې ورځپاڼو نړۍ د مرګ او اورله وېرې ډاروله. هغه کسان چې پر خپل ځان باورلري، هېڅکله دې کچې ته نه رسېږي چې خلک ووېروي. خو هغو کسانو چې ناڅاپه د واک مقام یې ترلاسه کړي وو، د وېرې اچولو له ادبیاتو څخه په کار اخیستلو سره یو ځل بیا خپله کمزورۍ څرګنده کړه.

-که مور کوچنۍ او بې‌ارزښته پېښې یوې خوا ته کړو، نو د ۳۱ مارچ د واقعې اصلي عوامل او لاملونه هماغه دي چې ما ولیکل.

ketabton.com - The Digital Library

-دا حقیقت چې د دې خوځښت د ترسره کوونکو په منځ کې هېڅ داسې څوک نه و چې له مانۍ سره، له نږدې او یا له لرې، اړیکه ولري، دا ثابتوي چې زه په دې موضوع کې هېڅ ډول لاس نه لرم.

-هغوی دا دلیل وړاندې کوي چې د ۱۰ جولای وروسته زما په شخصي اسنادو کې د استخبارا تو د یو یا دوو راپورونو موجودیت، دا کافي ثبوت دی چې وښیي ما د مشروطیت (دوهم اعلان) وروسته هم په داسې تاوتریخجنو پېښو کې برخه اخیستې وه.

-د دې موضوع حقیقت دا دی چې مصطفی افندي، چې د تنباکو پلورونکی و، یو یا دوه ځله ماته ځینې پاڼې راوړې وې، او ما یوازې د کتلو لپاره تړې واخیستې .

-ما یوازې د حالاتو د جریان په اړه هغه معلومات ترلاسه کول چې ما ته رارسېدل. ما واورېدل چې د دفتر مشر جواد بېګ، مصطفی افندي له ځان سره بیولی و، څو سلطان په داسې موضوعاتو بوخت وساتي؛ بلکې هغه ته یې دا خبرداری هم ورکړی و چې بیا دې داسې موضوعاتو ته نه راګرځي. ما په دې اړه له جواد بېګ څخه وضاحت وغوښت.

-ما د هغه پوځ د درولو څخه انکاروکړ چې زما د نسکورولو لپاره روان و.

-عثماني بانک لومړی ځای و چې له سالونیک څخه یې د حرکت د پوځ د رو انبدو خبرورکړ. زه په ډېره اسانۍ سره د دې کاروان په مقصد پوه شوم؛ ځکه د دغه پوځ قوماندانانو ځانونو ته د «فداییانو» لقب ورکړی و.

-په داسې حال کې چې په پلازمېنه کې د ځانګړو ځواکونو (سلطاني ساتونکو) سرتېرې په بشپړه توګه چمتو ولاړوو. هغوی غوره شوي او وفادار عسکروو، چې د خلافت مقام او زما شخص ته یې وفاداري لرله.

-د دولت یو شمېر مشر انو، چې په سرکې یې ناظم پاشا و، ماته مشوره راکړه چې د حرکت پوځ د لارې په اوږدو کې، تر دې چې راورسېږي، ودروم؛ خو ما دا کار رد کړ.

-هغوی راته وویل چې د ادرنې په قرارګاه کې مېشت د پوځ یوه برخه د حرکت له پوځ سره یوځای شوې ده. خو زه هېڅ اندېښمن نه شوم، ځکه زما په کړنو کې داسې څه نه وو چې زه تړې ووېرېږم.

ketabton.com - The Digital Library

-ما غوښتنه وکړه او په ټینګه مې امروکړ چې کله د حرکت پوځ له آیا استفانوس څخه استانبول ته روان وه، په استانبول کې مېشت پوځ دې له خپلو پوځي مرکزونو څخه ونه وځي او له هغوی سره دې جګړه ونه کړي.

-ایا د استانبول عسکرودا توان نه درلود چې که له خپلو مرکزونو څخه راوتلي وای او د استانبول د کاۆدخانه سیمې پر لوړو ځایونو کې یې سنګرونه نیولي وای، نو د سالونیک له راغلو هغو عسکرو پرې اندې به بریالي شوي نه وای چې منظم حالت یې نه درلود؟

-ما غوښتل چې په خپله خوښه له تخت څخه لاس واخلم.

-ما نه غوښتل چې د خپلو عسکروینه توی کړم. ما احساس کاوه چې ملت نورپر ما باورنه لري، او ما مخکې هم خپله دا غوښتنه څرګنده کړې وه.

-کله چې زما لومړی ځل له احمد رضا بېګ سره ملاقات وشو، هغه پخوانی مخالف راته وویل:

»زما ښاغله! ستاسو او ستاسو د ملت ترمنځ هېڅ اختلاف نشته. تاسو پر دې هېواد د سلطنت مقام ته رسېدلي یاست، او جلالتمآب به خپل پاچا (ملت) ته هماغسې خدمتونه وړاندې کړئ لکه څنګه چې میکادو د جاپان لپاره کړي دي .

-د جاپان او عثماني دولت ترمنځ توپیر:

-په هغه وخت کې میکادو موتسوهیتوژوندی و. هغه په رښتیا هم جاپان ته ستراو مهم خدمتونه کړي وو.

-زه نه پوهېږم چې عثماني دولت له جاپان سره ترکومه حده ورته والی لري، او نه پوهېږم چې له عثماني سلطان څخه د جاپان د امپراتورپه څېرد بریاوو تمه کول څومره سمه ده.

-جاپان د سمندرپه یوه څنډه کې د ټاپوګانو هېواد دی. هغه یو لوی ټولنیز جوړښت دی چې خپل ملي یووالی یې د یوه دین او یوه ملت له لارې ترلاسه کړی دی.

-خو په نړۍ کې هېڅ داسې سیمه نشته چې زمور د پې وزله هېواد په څېر ځانګړتیاوې ولري. زه څنګه کولی شم کردان، ارمنیان، ترکان، یونانیان، عربان او بلغاریان په یوه واحده لار او یوه موخه سره یوموتی کړم؟

ketabton.com - The Digital Library

-هغو کسانو چې زما وروسته يې د واک واګې په لاس کې واخيستې، د هغو عناصرو ترمنځ يې اختلافات له منځه يوړل چې زمور مخالف وو؛ خو د هغو عناصرو ترمنځ يې شخړې او بېلتون رامنځته کړ چې زمور ترڅنګ ولاړوو او زمور ملاتړ يې کاوه!!!

-کله چې قوم پالنه له دين څخه لوړه شي:

-رومیانو (یونانیانو) د کلیسا د یوه قانون له مخې ځانونه د بلغاریانو غېږې ته وغورځول. خو هغو کسانو چې زما وروسته يې واک په لاس کې واخيست، د ترکانو ترمنځ يې د قوم پالنې شعار ته وده ورکړه او هغه يې تر ديني غيرت هم لوړ مقام ته ورساوه. په دې توګه يې عربان له ځانه لرې کړل، او دا يې يو ډېر بد کار ترسره کړ.

-دا ډېره عجيبه وه چې دوی په داخل کې د قوم پالنې په تبليغاتو شور جوړاوه، خو په ښکاره يې بيا د اسلامي يووالي شعار پورته کاوه؛ حال دا چې دا دواړه له يو بل سره په ټکر کې وو.

ميکادو موتسو هيتو هېڅکله له هغو خندونو سره مخ نه شو چې عثماني دولت ورسره مخ و.

-جاپان هېڅکله له هغو پايلو او ستونزو سره مخ نه شو چې عثماني دولت ورسره مخ شو.

-د بېلګې په توګه، که ما غوښتي وای چې د ختيځې اناطوليا په سيمه کې يوه کوچنۍ لار جوړه کړم، روسيې به ټوله ځواک په شور راوستې وای.

-روسيه به هماغه لارې بندې کړې. له دې ټولو ستونزو سره سره، ما په تدريج او له ډېرې احتياط سره خپلې هڅې روانې وساتلې. هلته د عامه خدمتونو ډېره برخه، لکه ښوونځي او لارې، زما د واکمنۍ پر مهال جوړې شوې. په دې برخه کې زه ځان له خپلو پخوانيو واکمنانو څخه ډېر بريالی او د لاسته راوړنو له پلوه خوشحاله ګڼم.

-کله چې د پرمختګ څخه ناهيلي شعار وګرځي :

-ما د خپل شاوخوا هغه ستر انسانان ونه موندل چې د ميکادو په شاوخوا کې موجود وو. دلته تل يو شی موجود و؛ که په هغو کسانو کې چې حاضر وو او که په هغو کسانو کې چې ما روزلي وو، هغه دا و: د پرمختګ څخه ناهيلي.

-نن دوی و ايي چې زما په طبيعت کې ترديد او زړه نا زړه والی شته. زه دا نه ردوم چې زما په وجود کې د دې يو څه اغېز شته. يوازې الله تعالی له ټولو نيمګړتياوو او عيبونو پاک او منزه دی.

خو زه په کلکه دا ادعا ردوم چې زه د پرمختګ دښمن وم.

ketabton.com - The Digital Library

-که ما هغه وخت احمد رضا بیګ ته دا خبره کړې وای، ښایي هغه به فکرکړی وای چې زه د وېرې او اضطراب له امله له ځانه دفاع کوم.

-حاکمان په دې نړۍ کې د خپلې واکمنۍ پرمهال د خپلوکړنو حساب تاریخ ته ورکوي، او په آخرت کې د الله تعالی په حضورکې حساب ورکوي؛ خو دوی د هر فرد لپاره په حساب ورکولو مکلف نه دي.

-کله چې د «مبعوثانو مجلس» دوهم ځل پر انیستل شو، ما څرګنده کړه چې د لومړي ځل د ټرل کېدو لامل دا و چې ملت لا هغه اړین پوخوالي او سم درک ته نه و رسېدلی.

-هغوی هغه وخت پر دې خبرې نیوکه وکړه او ویې ویل چې دا یو دروغ او تحریف دی.

-خو له دېرشو کلونو څخه د زیات وخت له تېرېدو وروسته، پوښتنه دا ده چې دغه استازي . چې د لوړو زده کړو خاوندان وو او د پخوانیو خلکو او خپلو همعصرو په پرتله یې ډېر علم ترلاسه کړی و. ترکومې اندازې عقل، پوهه او د سمو پرېکړو وړتیا لرله؟

-د پارلمان لومړۍ دوره په هر ډول تېره شوه، خو دوهمه دوره یې هم له ستونزو سره مخ وه.

دا زړه نا زړه والی تر دې حده ورسېد چې مخالفینو د مجلس په تالارکې نڅا وکړه .

-کله چې طر ابلس غرب (لیبیا) د ایټالیا له اشغال وروسته له عثماني دولت څخه جلا شوه، -- هغوی په خوښۍ او خوشحالۍ نڅا وکړه. له دې وروسته یې د لومړۍ نړیوالې جګړې د اعلان هرکلی هم په چکچکو وکړ.

-رسنیو هېڅ څه ونه لیکل، خو ما له خپلو نږدې کسانو څخه واوربدل چې حکومت د ملت استازو (د پارلمان غړو) ته د ربل ګاډو د چارو په څېر ډېرې ګټورې دندې سپارلې وې. هغه کسان چې د ملت د څارنې مسؤلیت لري، باید د ملت د ژوند له مهمو مسئلو سره ټرلي کارونه ترسره کړي؛ خو که دوی په ناقانونه سوداګریزو چارو بوخت شي، نو دا څرګندوي چې کله ما دا فکرکاوه چې ملت لا تر اوسه د مشروطه نظام (دیموکراسۍ) له اصولو سره سم د حکومت کولو لپاره لازم پوخوالی او سم درک نه لري، نو ما هېڅ تېروتنه نه وه کړې.

-د «مجلس مبعوثان» (پارلمان) د پر انیستلو په اړه اعتراف کوم چې ما د تاج، تخت یا خپلې شخصي ګټې ته فکر نه کاوه؛ بلکې تر هر څه زیات مې د دولت ګټه په پام کې نیوله.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه کسان چې ادعا کوي، یا فکرکوي، چې ما د استبدادي واک د ساتلو هیله لرله، په بشپړه توګه تېروتلي دي؛ مګرکه په قصدي ډول مغرض نه وي.

-د مشروطیت له اعلان وروسته څه وشول؟

-ایا د دولت پورونه کم شول؟

-ایا لارې، بندرونه او ښوونځي زیات شول؟

-ایا قوانین اوس ترپخوا ډېر عاقلانه او منطقي شول؟

-ایا شخصي حقوق د پخوا په پرتله زیات شول؟

-ایا خلک اوس ترپخوا ډېر هوسا شول؟

-ایا د مړینې کچه کمه او د زېږون کچه زیاته شوه؟

-ایا د نړۍ نظر اوس ترپخوا ډېر زموږ په خوا شو؟

-او داسې ډېرې نورې پوښتنې شته چې که زیاتې هم شي، هېڅ مثبت ځواب ورته نه شي وړاندې کېدای.

-باید داسې ونه ګڼل شي چې زما فکر او باور تل د هغه حکومت پر ضد دی چې د مشروطیت پر اصولو ولاړوي.

-حتی یو بریالی درمل هم که د ډاکټرانو پر ځای د ناپوهانو لاس کې ورکړل شي، یا د هغو کسانو په لاس کې وي چې د استعمال اصول پې نه پېژني، نو په وژونکو زهرو بدلېږي.

-زه ډېر خواشینی یم، ځکه پښښو په ډېر لنډ وخت کې د دې خبرو رښتینولې څرګنده کړه.

۱ نیسان ۱۳۳۳ (رومي)

-ما الباني خلیل بېګ ته درناوی او عزت ورکړ، نو هغه زما وفادار شو.

-له ۳۱ مارچ څخه ترنن ورځې، یعنې د اپرېل تردیارلسمې پورې، تل به مې زړه تنګ و. په پلازمېنه کې نظم په بشپړه توګه ګډوډ شوی و. سرتېرو هر هغه افسر او ځینې ملکي کسان چې ورسره مخ کېدل، وژل. د سلطنت او خلافت نفوذ ترټولو لوړې کچې پورې کمزوری شوی و.

ketabton.com - The Digital Library

-که د ۳۱ مارچ پېښه نه وای رامنځته شوې، نو دا ګډوډي او د حکومت کمزوری به دومره دوام نه وای کړی؛ بلکې ښايي دا حالت به هېڅکله هم رامنځته شوی نه وای.

-لکه څنګه چې ما د پوځ د دوو برخو ترمنځ د مقابلې کولو وړاندیزرد کړ، همدارنګه مې د خلیل بېګ وړاندیز هم ونه مانه. هغه د توپک لرونکو ځواکونو له قوماندانانو څخه و او غوښتل یې چې له هغوی سره مقابله وکړي.

-تر اوسه مې هغه خبرې په یاد دي چې دې وفادار ملګري، وروسته له دې چې زما مخې ته پرزنګنو شو او په ژړا شو، وکړې. خلیل بېګ په هر فکر او احساس کې له خپل بادار سره تړلی و، او د خپل بادار لپاره د هغه وفاداری هغه د دار ترڅنګ پورې ورساوه.

-زه د دې زړه ور او نېک زړي الباني سړي یاد په دعا او د فاتحې په لوستلو سره تازه کوم.

-هغه وخت یې راته وویل:

-مهرباني وکړئ، جلالتمآب، ماته د حرکت اجازه راکړئ. ما ستاسو ډوډۍ خوړلې او کلونه مې ستاسو له نعمتونو ګټه اخیستې ده. زما غوښه او هډوکي، او زما د اولادونو غوښه او هډوکي، ستاسو په ډوډۍ رشد اونمو کړې ده . که موږ د څو لېونو کسانو له خوا ستاسو پر تاج او تخت تېرې ته چوپ پاتې شو، نو نه یوازې به د خپل وجدان پروړاندې شرمنده شو، بلکې زموږ نوم به هم د خپل قوم او ولس په وړاندې بدنام شي.

-بېچاره خلیل بېګ! څومره مخلص او رښتینی و، کله یې چې دا خبرې کولې.

-که هغه وخت زما اراده زما په لاس کې نه وای اوزه د هغه د خبرو تر اغېزلاندې راغلی وای، ښايي بل ډول حالت به رامنځته شوی وای.

-ایا هغه زما له امله زړه ماتې نه و، کله چې دوی هغه اعدام کړ؟ د هغه بادار (خدای جل جلاله) د ترې راضي شي؛ اې الله، ته هم ترې راضي شه.

-د حرکت پوځ داسې ښکاریده لکه وېرېدلې اتلان، یا داسې وېرېدونکي کسان چې د اتلانو په بڼه راڅرګند شوي وي.

-ما اوږدلي ووچې ملي شورا په آیا اسطفانوس کې جوړه شوې ده. که څه هم د خلع کېدو اندېښنې زه ډېر ځوروم او زړه مې پرېشانه و، خو عجیبه دا وه چې د ۳۱ مارچ له ورځې څخه تر هغې ورځې

ketabton.com - The Digital Library

پورې چې د ملي شورا پربکړه صادره شوه، دا موده زما لپاره ترټولو ارامې او ډاډمنې ورځې وې؛ ځکه زه په خپلو کړنو باورمن وم.

-د «اتحاد او ترقي» ټولنې د خلکو په نظر کې د حکومت نفوذ له منځه یووړ، او د ۳۱ مارچ پېښې هم د همدې ټولنې ځواک کمزوری کړ. که ما د خلافت مقام او د واک نفوذ په شه ډول نه وای کارولی، نو وینه به هم په استانبول کې او هم په ولایتونو کې په ډېر مقدار تویېدله.

-ایا دا د منلو وړ ده چې زه له یوه بهرني دولت څخه د ساتنې غوښتنه وکړم؟!

-زما دښمنانو داسې انځور وړاندې کړ، لکه ما چې له اتریش څخه غوښتنه کړې وي چې زما شخصي ساتنه وکړي او زما د سلطنت دوام تضمین کړي. همدارنګه یې داسې ښودلې وه، لکه ما چې د بوسنیا او هرزګوینا له مسئلې پرته، په نورو موضوعاتو کې هم اتریش ته امتیازات ورکړي وي.

-زه دا دروغ په بشپړ نفرت او کرکې سره ردوم. ما هېڅکله ځان دې کچې ته نه دی راټیټ کړی چې د خپل ځان لپاره د بهرنیو دولتونو او پردیو کسانو د ساتنې غوښتنه وکړم.

-ما کولای شول چې د ۳۱ مارچ په ورځ او له هغې وروسته هر هغه څه وکړم چې غوښتل مې ځکه هر هغه دولت چې له بل سره یې سیالي کوله، زما د یوې کوچنۍ اشارې انتظار یې کاوه.[۷۵]

۲ د نیسان ۱۳۳۳ (رومي) ما په زغم او ټینګ هوډ د هغو ورځو انتظار کاوه چې راتلونکې به څه راوړي.

-هغه حالات چې د ۱۰ تموز او ۳۱ مارچ ترمنځ یې د پېښو ډګر تود کړی و، د ملت وړتیا، چمتووالی، د بلوغ کچه او د سمې پربکړې ځواک یې څرګند کړ.

- دا جمله په لاروانه او سلیسه پښتو کې داسې کېدای شي:

---

[۷۵] - د ستر و قدرتونو د هیوادونو له سفیرانو سره ترلیدنې وروسته، چې د خپلو دولتونو په استازیتوب یې سلطان عبدالحمید ثاني ته د هغه د ساتنې لپاره خپل چمتووالی اعلان کړی و، سلطان عبدالحمیدثاني خپلې لور، شهزادګۍ شادیې، ته وویل:
-د لمړیه خبرروښانه ده چې د پوځ دا ټول چمتووالی یوازې زما پر ضد او زما د له منځه وړلو لپاره دی. پوه شه چې زه به دهماغه ظلم سره مخ شم چې زما تره، سلطان عبدالعزیز، ورسره مخ شوی و. خو سره له دې، که زما غوښه ټوټه ټوټه هم کړي، هېڅکله به یوه بهرني دولت ته پناه یونسم .
-له خپل وطنه تېښته شرم دی. بلکې ترټولو سترذلت او سپکاوی دا دی چې زما په خبریو انسان، چې درې دېرش کاله یې پر یوه دولت واکمني کړې وي، داسې عمل ترسره کړي. زه خپل ځان الله تعالی او د هغه قضا او قدر ته سپارم.
شهزادګۍ شادیه، هماغه پخوانی سرچینه، مخ ۳۲.

ketabton.com - The Digital Library

-که مې غوښتلای، نو د ګوښه کښدو د پرېکړې له صادرېدو مخکې مې د هغې مخه نیولای شوای. خو ما داسې ټینټ کارونه کړ. ما هېڅ اقدام ونه کړ؛ یوازې مې پر الله توکل وکړ او په زغم او ټینګ هوډ مې انتظارکاوه چې راتلونکې ورځې به څه راوړي.

-کله چې خلک فکرکوي چې زه د خپل ژوند د وېرې له امله وارخطا شوی وم، باید وو ایم چې دا فکر بالکل ناسم دی..

-ما تروروستۍ شېبې پورې د ټښتې توان درلود. که زه د یوې مودې لپاره اروپا ته تللی وای، نو له ډېروخت ټېرېدو مخکې به بېرته راستون شوی وای. سره له دې چې زه په دې ښه پوهېدم، بیا هم ما ځان دومره ټینټ نه کړ چې وتښتم.

-زما دښمنان، چې له کوڅه‌یې اوباشانو پرته هېڅ ډول ځانګړنه یې نه لرله، د هغو کسانو لټون یې کاوه چې د [۳۱ مارچ] د پېښې پر مهال له ښارونو او خپلو کورونو څخه تښتېدلي او هلته پټ شوي وو؛ یعنې همدا یوه ځانګړنه هم په دوی کې نه وه.

-زه د خپل ګوښه کښدو له اصلي پرېکړې څخه دومره نه، بلکې له هغې طریقې ډېر سخت خپه شوم چې د ګوښه کښدو پرېکړه یې راته واورولە.

-هغوی د «اعیانو» او «مبعوثانو» له دواړو مجلسونو څخه یو پلاوی وټاکه. هغوی په شور او زور زما تر خونې پورې راغلل. له هغوی څخه یو تن، چې تېر انلي اسعد پاشا و، په ډېرې بې‌ادبۍ او ناوړه چلند زما مخې ته ودرېد او راته یې وویل: «ملت ته ګوښه کړی یې[۷۶] .

-هغوی هغه وخت د ذلت او سپکاوي تر ټولو ټیټې کچې ته ورسېدل چې زما په وړاندې یې د «ګوښه کولو» کلمه وکارولە، حال دا چې باید د هغې پر ځای یې د «له تخته ګوښه کولو» کلمه کارولې وای.

-دابېچاره ملت! آه، که پوهېدلای چې کومه ترخه پایله ورته په تمه ده.

-د هغو کسانو په اړه چې زما د تخت د نسکورولو پرېکړه یې راته واورولە :

[۷۶] - د عثماني دولت په اصطلاح کې د «خلع» کلمه د پاچایانو د تخت څخه د لرې کولو لپاره کارېږي، خو د «عزل» کلمه د دولتي مامورینو د دندو څخه د ګوښه کولو په معنا استعمالېږي.
(د م. ح. وضاحت)

ketabton.com - The Digital Library

-دا اسعد پاشا یو مشهورسړی و، خو هغه معلومات چې زه یې په اړه لرم، ډېرلږ کسان پرې خبر دي.

-ما له حافظ محمد پاشا ارضرومي سره مینه لرله اوباورمې پرې کاوه. مشیر درویش پاشا هغه وخت راته وروپېژاند چې حافظ محمد پاشا د دراج متصرف و.

-د همدې اسعد پاشا یو کشرورورو چې غني نومېده. له هغه څخه ځینې ناوړه کړنې شوې وې. غني بېګ، چې د تریان د ولسوالۍ، د دراج سنجق یوه پېژندل شوې څېره وه، د طوبطاني له کورنۍ سره یې تړاو درلود.

-ما مناسبه ونه ګڼله چې هغه هلته پاتې شي، نو هغه مې ونیو او استانبول ته مې ولېږه.

-وروسته یې د یوسف رضا بېګ، چې د کمېټې رئیس و، دهغه له لارې یې ماته یو ټیلیګرام راولېږه.

-بیا مې هغه ته د مهاجرینو د کمېټې له لارې ترفیع ورکړه. وروسته مې خوشې کړ او په مانۍ کې مې ترځارنې لاندې ځای پرځای کړ.

-ترهغه چې زما په یاد دي، دا پېښه د فیلیبه اویونان د پېښو څخه یو یا دوه کاله وروسته، یعنې د ۱۳۰۳ هـ [۱۸۸۶م] کال په شاوخوا کې شوې وه.

-هغه په مانۍ کې ارام ونه موند، نو خربوط ته مې تبعید کړ. وروسته، په البانیا کې د حالاتو او رو انو چارو له امله، مې بېرته استانبول ته راوغوښت، خو مخکې له دې چې یو ضامن یې راوست او ضمانت یې وکړ چې بیا به هېڅ ناوړه کار نه ترې کېږي.

-بیا مې هغه د یاورد دندې ترمقام پورې وټاکه او د عقید تررتبې پورې مې ورساوه.

-غني بېګ د خپل طبیعت له مخې یو مجرم سړی و، او وروریې اسعد پاشا هم د پاکو اخلاقو خاوند نه و. زه منم چې ما ورسره انصاف ونه کړ، ځکه ما هغه ته ترهغه ډېر څه ورکړل چې مستحق یې و.

-که هغه ژوندی پاتې شوی وای، نو بېشکه به مې یو ځل بیا خربوط ته، یا ترهغه هم لرې کوم بل ځای ته تبعید کړی وای.

-د غني بېګ مړینه نه سیاسي پېښه وه او نه هم د غچ اخیستلو پایله.

ketabton.com - The Digital Library

-غني بېګ پخیل سرله یو بل سړي،سره چې بورصلي حافظ نومېده، ملګری شوی و. دواړو په بېلابېلو ځایونو کې د ګواښ او زور له لارې لوټمارکاوه.

وروسته د هغې غنیمت پرسر، چې دوی لوټ کړی و، د دواړو ترمنځ اختلاف پیدا شو-

-کله چې غني بېګ د حافظ د وژلو لپاره ورمخکې شو، حافظ ترهغه مخکې اقدام وکړ او غني پې وواژه.

همدا د هغه د وژل کېدو ټوله پېښه وه . .

-ځکه چې اسعد پاشا د وژل شوي وروړو، نو د دود او قومي تعصب له مخې باید د خپل وروړغچ پې اخیستی وای . .

-خو د دې پرځای پې د ورځې په رڼا کې جاوید بېګ، چې د صدراعظم خلیل رفعت پاشا زوی و، وواژه؛ حال دا چې هغه له دې جنایت سره هېڅ تړاو نه درلود

د جاوید بېګ یوازینی ګناه دا وه چې د غني بېګ پروژل کېدو پې خوښي څرګنده کړې وه.

دا پېښه څوورځې مخکې د بیوک آضه په ټاپو کې شوې وه . -

د جاوید بېګ وژنه د کوپري پرسر ترسره شوه . -

مزدورقاتل یو البانیایي سړی و چې حاجي مصطفی نومېده . .

ما د جاوید بېګ د قاتل د اعدام حکم د بېړیو د پارووهلو د تلپاتې بند په سزا بدل کړ. .

-ما دا کارځکه وکړ چې رفعت پاشا او د هغه د کورنۍ غړي د بل غچ هدف ونه ګرځي، او هم د همدې موضوع په اړه د په خپله د رفعت پاشا د غوښتنې له امله وه . .

-همدارنګه، د دې لپاره چې د اسعد پاشا له شره ځان خلاص کړم، یوه موده مې هغه د جاندارما (امنیتي ځواکونو) د قوماندانۍ په دنده وګومارە.

-هغوی همدا سړی، چې له هر اړخه د خپل وروړغني بېګ استازیتوب پې کاوه، د ملي څارنې د کمېټې غړی کړ. هغوی ورته دومره لوړاعتبارورکړ چې هغه وکولای شول له یونانیانو، ارمنیانو

ketabton.com - The Digital Library

او يهودانو سره په هغه پلاوي کې شامل شي چې خليفه ته د الهي تقدير حکم ورسوي.[۲۷] او همدا کار اسعد پاشا دې ته وهڅاوه چې په داسې بې‌ادبانه او سپک ډول خبرې وکړي چې د ادب او احترام هېڅ نښه پکې نه وه.

---

[۲۷] - د هغې کمېټې په اړه چې شورا د سلطان عبدالحميدثاني د تخت څخه د ګوښه کولو د پرېکړې د ابلاغ لپاره ټاکلې وه، فتحي اوکيار په خپلو يادښتونو کې ليکي:

-مورد هغه پارلماني پلاوي په تمه وو چې سلطان ته د خلعې پرېکړه ورسوي. لږ وروسته ياد پلاوی راورسېد. هغه له څلورو کسانو څخه جوړو، او ورسره د دوهم ډوځ قوماندان حسني پاشا او اميرالای غالب بېګ هم ملګري وو.

-هغوی وويل چې غواړي له سلطان سره وګوري.

دغه پلاوی له لاندې کسانو څخه جوړو:

- آرام افندي، ارمنی، د اعيانو د مجلس غړی.
- عارف حکمت پاشا، لازي، د اعيانو د مجلس غړی او د عثماني سمندري ځواکونو فريق.
- اسعد پاشا، البانيايی، د دراج ښار استازی د «مبعوثانو» په مجلس کې.
- ايمانويل قراصو، يهودی، د سلانيک استازی د «مبعوثانو» په مجلس کې.

-له دې پلاوي څخه اسعد پاشا البانيايي [طوبطاني] ځانګړی څرګندېږي. تر هغه ځايه چې زه خبر يم، هغه د جاندارما په ځواکونو کې په تدريج سره لوړ رتبو ته ورسېد، تر دې چې د سلطان ياور شو. د بالکان د جګړې پر مهال د هغه پر ضد دا تورهم ولګېد چې حسن رضا پاشا، هغه قوماندان چې د اشقودرې د ښار څخه يې دفاع کوله، وژلی دی.

-همدارنګه اسعد پاشا له ايټاليايانو، چې د عثماني دولت دښمنان وو، همکاري کړې وه، خو د البانيا د مشر په توګه وټاکل شي. وروسته په پاريس کې يو البانيايي ځوان هغه وواژه.

-اما عارف حکمت پاشا د سلطان عبدالحميدثاني له نږدې ملګرو څخه و او د هغه له پېرزوينو برخمن شوی و.

-د دې پلاوي بله مهمه څېره ايمانويل قراصو و. وروسته مې خبر ترلاسه کړ چې هغه په ۱۸۹۸م کال کې د هغه صهيوني پلاوي غړی هم و چې غوښتل يې د بيت المقدس د سنجق سلطاني کرنيزې ځمکې واخلي، خو په فلسطين کې د يهودانو لپاره يو وطن جوړ کړي.

-کله چې سلطان دا وړاندیزرد کړ، هماغه صهيوني پلاوي وغوښتل چې دغه سيمه د ۹۹ کلونو لپاره په اجاره ورکړله شي.

-حقيقت دا دی چې زه نه پوهېږم چا همدا ځانګړی پلاوی د دې لپاره وټاکه چې د خلعې پرېکړه سلطان ته ورسوي.

-هغه له داسې سلطان او خليفه سره، چې هېڅکله يې ورسره بد نه وو کړي، بلکې د هغه ډېرې ټروتنې او بدۍ يې زغملې وې، د ادب او احترام هېڅ مراعات ونه کړ او ورته يې وويل:

»ملت ته ګوښه کړی يې«.

فتحي اوکيار، هماغه پخوانی سرچينه، مخونه ۴۵–۴۶.

-يادونه :فتحي اوکيار په تبعيد کې د سلطان عبدالحميد ساتونکی و، او وروسته د اتاترک همکار شو.

(د م. ح. وضاحت)

-همدارنګه ډاکټر رضا نور، چې د سلطان عبدالحميد ثاني له مخالفانو څخه و او د کمالي حکومت په لومړۍ کابينه کې يو مهم وزير هم و، د يهودانو او اتحاد او ترقي د غړو د رول په اړه د سلطان عبدالحميد ثاني د نسکورولو په تړاو داسې و ايي:

-هغوی د يو ستر سلطنت ترکي سلطان د يوه سپک يهودي او يوه فاسد او قاتل البانيايي، يعنې اسعد پاشا، په لاس راوپرزاوه. بيا يې سلطان تبعيد کړ او سلانيک ته يې ولېږه، خو د يوه شتمن يهودي سوداګر، چې الاتيني نومېده، په کورکې يې واچوي.

-رضا نور، هماغه پخوانی مرجع، د المجتمع مجله، کوېت، ګڼه ۵۳۴، د ۳۰/۶/۱۹۸۱م.

د سلطان عبدالحميد ثاني د خلعې په کمېټه کې د يهودي استازي په اړه شيخ الاسلام مصطفی صبري و ايي:

-قراصو، چې د سلانيک يهودو استازی و، د ترکي د اساسي قانون له اعلان څخه مخکې د صهيوني يهودانو د استازي په توګه له سلطان سره ليدلي وو.

ketabton.com - The Digital Library

-آیا دانه دي پکار چې ګوښه کوونکی له ګوښه شوي څخه وشرمیږي؟ [۷۸]

نیسان ۱۳۳۳ (رومي)

-زما له واکه لرې کېدلوزه ونه ځورول، خو سپکوونکې چلند مې وځوراوه!

-د الله تعالی له رضا وروسته د خلکو رضا راځي. که خلک راضي نه وي، نو دا د دې معنا لري چې مشروطیت شتون نه لري.

-د هغوی هیله د فلسطین د کډوالۍ له مسئلې سره تړلې وه، او ژمنه یې کړې وه چې که سلطان یې غوښتنه ومني، د دولت خزانې ته به پنځوس میلیونه د سروزرو پونډه او د سلطان شخصي خزانې ته به پنځه میلیونه د سروزرو پونډه ډالۍ کړي.

-خو سلطان د هغوی غوښتنه په ډېرې سختۍ سره رد کړه، او په غوسه او سپکاوي یې هغوی له خپل حضور څخه وشړل.

-مصطفی صبري، موقف العقل والعلم والعالم من رب العالمین وعباده المرسلین، لومړی ټوک، مخونه ۲۲–۲۳، قاهره، ۱۹۵۰م.

-مصطفی صبري د عثماني دولت د وروستیو کلونو له پیاوړو شیخ الاسلامانو څخه و. کله چې مصطفی کمال اتاترک او د هغه ملګرو پر ترکیه واک ترلاسه کړ، هغه له خپل هېواده هجرت وکړ.

(*د م. ح. وضاحت*)

[۷۸] - داسې ښکاري چې د اتحاد او ترقي غړو او د هغوی پلویانو د سلطان عبدالحمیدثاني د خلعې لپاره، مخکې له دې چې د خلعې پرېکړه وروړسوي، زمینه بر ابره کړې وه. دا مطلب د سعید پاشا، چې د پارلمان د شورا رئیس و، له یادښتونو څخه هم څرګندېږي

سعید پاشا د خلعې د وخت په اړه لیکي:

۲۴ د نیسان ۱۹۰۹م:

- مورته رسېدلو ټیلګرامونو ویل چې د تېرې جمعې په خطبه کې د سلطان عبدالحمید ثاني نوم نه دی یاد شوی.

۲۷ د نیسان ۱۹۰۹م:

-زما په مشرۍ د ملي شورا غونډه جوړه شوه، او په هغې کې د سلطان عبدالحمید ثاني د خلعې پرېکړه وشوه«.

-صدراعظم سعید پاشا، *د سعید پاشا یادښتونه*، مخ ۳۲۸، استانبول.

-د علي جواد بېګ، چې د دربار مشر منشي او د اتحاد او ترقي ټولنې غړی و، په یادښتونو کې هم د همدې موضوع په اړه په ټینګار او تفصیل سره داسې راغلي دي:

-یو پلاوی راغی چې د عثماني سمندري ځواکونو له فریق او د اعیانو د مجلس له غړي عارف حکمت پاشا څخه جوړو، او ورسره آرام افندي د ارمني کاتولیک ټولنې استازی، ایمانویل قراصو د یهودي ټولنې استازی، او اسعد پاشا هم وو.

هغوی د سلطان د لیدنې غوښتنه وکړه. سلطان اجازه ورکړه.

اسعد پاشا وویل:

-مورږ د مبعوثانو د مجلس له خوا راغلي یو. له مورږ سره شریفه فتوا هم شته. ملت ته له سلطنته ګوښه کړی یې، خو ستا ژوند خوندي دی.

سلطان دا ټولې خبرې په بشپړ وقار او سکون سره اوریدې.

جمال قوطای، *د طلعت پاشا یادښتونه*، د ۶۲۸ مخ تعلیق، او د یلدیز مانۍ د مشر منشي علي جواد بېګ د لاسلیک انځور، مخ ۶۲۹.

ketabton.com - The Digital Library

-د دې له مخې، چې زه د هغه پارلمان له جوړېدو سره مو افق نه وم چې په وروستیو کې رامنځته شوی و، نو څرګنده وه چې زه به له واکه لرې کېدم.

-هغه څه چې زه يې غمجن کړم، له واکه لرې کېدل نه وو، بلکې هغه بې‌احترامي وه چې د اسعد پاشا له خبرووروسته د خلعې د پرېکړې د ابلاغ پر مهال راسره وشوه.

-دا خبرې د ادب او احترام له ټولو حدودو وتلې وې. بيا مې عارف حکمت پاشا ته مخ واړاوه او ومې ويل:

-زه د شريعت او د مبعوثانو د مجلس پرېکړې ته سر ټيټوم. زما وجدان آرام دی.

- خو غواړم دا خبره په څرګنده ياده شي چې د ۳۱ مارچ [۷۹]له هغو پېښو سره، چې رامنځته شوې، زما نه ورسره له لرې او نه له نږدې هېڅ ډول تړاو نه و. زما ملت بايد هغه کسان وڼې چې د دغو پېښو اصلي لامل وو، او هماغه دې حساب ورکړي.

-هغه زيان چې عثماني هېواد ته رسېدلی، ډېر ستر زيان دی.

-زه د رب العالمين حضور ته د هغو کسانو پر ضد شکايت کوم چې زما هېواد ته يې زيان رسولی دی.

---

[۷۹] - فتحي اوکيار په خپلو يادښتونو کې ټينګار کوي چې سلطان عبدالحميد ثاني د دې تورله امله ډېر خوږېدلی و چې ګواکې هغه د ۳۱ مارچ د پېښو لامل و. هغه دا موضوع داسې بيانوي:

-ما تل له سلطان عبدالحميد ثاني څخه اوږدل چې هغه د ۳۱ مارچ له پاڅون سره هېڅ ډول تړاو نه درلود، او دا چې هغه تل هغه لورې ته وفادارپاتې شوی و چې له شيخ الاسلام جمال الدين افندي سره يې کړې وه، يعنې د مشروطيت پرورانديې به وفاداروي.

-سلطان به تل دا پوښتنه کوله: که دوی پر ما د ۳۱ مارچ د پېښو د راپارولو تورلګوي، نو ولې مې نه محاکمه کوي؟ ولې ماته دا فرصت نه راکوي چې د قاضيانو په وړاندې ودرېږم او خپله بې‌ګناهي ثابته کړم؟

-که دوی په خپلو تورونو کې رښتيني وي، نو ما دې محاکمه کړي، او که يې ادعاوې سمې ثابتې شوې، نو بيا دې پر ما مناسبه سزا ولګوي.

د فتحي اوکيار يادښتونه، مخ ۷۲.

-همدارنګه ډاکټر رضا نور هم د سلطان عبدالحميد ثاني بې‌ګناهي تاييدوي او وايي:

-سلطان عبدالحميد ثاني د ۳۱ مارچ د پېښو له تنظيمولو څخه په بشپړه توګه بې‌ګناه و، لکه څنګه چې هغه د هغو ټولو وينو له تويېدو څخه هم بې‌ګناه و چې د دغو پېښو پر مهال تويې شوې.

-د رضا نور يادښتونه، ګڼه ۵۳۴، المجتمع، کويټ، ۳/۶/۱۹۸۱م.

ketabton.com - The Digital Library

-زما یوازینی هیله دا ده چې د خپل ژوند وروستی ورځې له خپلو اولادونو سره په چراغان مانۍ کې تېرې کړم؛ هغه مانۍ چې زما ورورپکې اوسېدلی و.[۸۰]

-زما د ورور سلطان مراد په څېر. یوازې دا غوښتنه راته ومنئ. زه به سبا د مانۍ له باغه واوړم او د چراغان مانۍ په یوه برخه کې به مېشت شم .

-عارف حکمت پاشا زما له پخوانیو یاورانو څخه و، او د پلاوي د ټولو غړو له منځه تر ټولو مؤدب سړی و. هغه زما له دې خبرو په څرګند ډول خواشینی شو او راته ویې ویل:

-دا موضوع زمونږ د پلاوي له واک څخه بهر ده، خوستاسې دا شاهي غوښتنه به، ای سلطانه !، شورا ته وړاندې کړو.

-بیا مې خپله خبره د دربار له مشر منشي علي جواد بېګ سره، چې هلته حاضرو، په دې ټکو پای ته ورسوله:

-دا موضوع تعقیب کړه او پایله یې راته ووایه .

-هغوی ووتل.

-زمازوی شهزاده عبدالرحیم مې تر څنګ ولاړو او ژړل یې. د حرم له لوري د ښځو د چیغو او ژړا غږونه اورېدل کېدل.

-د مانۍ له انګړ څخه د سرټېرو غږونه راتلل، او له مانۍ دباندې د توپونو ډزې هم اورېدل کېدې، چې د (نوي سلطان محمد رشاد) د تخت پر سر د کښېناستو مراسم یې اعلانول.

-عجیبه خبره وه!

-ما تر هروخت زیاته ارامي او سکون احساساوه.

داسې مې احساس کاوه لکه یو ستر غر چې زما له اوږو څخه پورته شوی وي، سره له دې چې زما ژوند نور خوندي نه و.

---

[۸۰] - د سلطان د دې هیلې په اړه، د سلطان عبدالحمید ثاني لور شهزادګۍ شادیه داسې وایي: -زما پلار، جلالتمآب سلطان عبدالحمید ثاني، وویل:
-زه ستړی شوی یم، او زما زیات عمر د اوږده سفر توان نه لري . خو هیله لرم چې له خپلې کورنۍ سره په چراغان مانۍ کې واوسېږم، هغه مانۍ چې زما ورورپکې اوسېدلی و«".
شهزادګۍ شادیه، هماغه پخوانۍ سرچینه، مخ ۳۴.

ketabton.com - The Digital Library

-زما په ذهن کې ټول هغه مصیبتونه ګرځېدل چې زما پر تره، سلطان عبدالعزیز، تېرشوي وو.

-همدارنګه دا فکر، چې زه اودس لرم، ماته یو ډول ځانګړی قوت راکاوه.

-زه په بشپړ ارام سره منتظروم.

-زما زامن، لونې او ملګري یو په بل پسې راتلل او تلل.

-هریو به ببلې خبرې کولې؛ یا به یې ژړل، یا به یې راته تسلي راکوله.

-زه پوهېدم چې دا هر څه بې‌ګټې دي، خو بیا هم ما په ټول توان هڅه کوله چې هغوی ته ډاډ ورکړم.

-په پای کې هغه خبر راورسېد چې ورته منتظروم.

د دربار مشر منشي علي جواد ببګ[۸۱] راته وویل چې زه به په سلانیک کې په یوه کوچنۍ مانۍ کې واوسېږم، او باید ژر تر ژره د تګ لپاره چمتووالی ونیسم.

---

[۸۱] - د علي جواد ببګ د دربار د مشر منشي په توګه د ټاکل کېدو په اړه، شهزادګۍ شادیه و ایي:

-د اتحاد او ترقي غړو تحسین پاشا، چې د سلطان عبدالحمید ثاني د دربار مشر منشي و، له دندې لرې کړ او پرځای یې علي جواد ببګ وټاکه، چې د اتحاد او ترقي د ټولنې غړی او د سلطاني مانۍ له منشیانو څخه و.

-علي جواد ببګ زما پلار [سلطان] ته ورننوت او ویې ویل:

-یا سیدي، زه ستاسې رښتینی او وفادار خدمتګاریم. تحسین پاشا تل زه له دې څخه منع کولم چې ستاسې حضور ته درشم".

-هغه دا خبرې په داسې ډول کولې، لکه بخښنه او زاري چې کوي.

-پېژرا او ویرکې راټول شوي وو، ویې ویل:

لنډه دا چې لږ وروسته بیا راغی او دا ځل یې په لوړغږ راته وویل :

-د مشر منشي د دې چلند په اړه شهزادګۍ شادیه په خپلو یادښتونو کې و ایي:

-جواد ببګ، د دربار مشر منشي، زما پلار، جلالتمآب سلطان، ته د شورا هغه پرېکړه ورسوله چې له مخې یې باید سلانیک ته ولاړ شي.

-دا ځل جواد ببګ مناسب چلند ونه کړ.

-همدا هغه سړی و چې کله یې د سلطان لوبه ډالۍ ولیده، د زما د پلار پر پښو سجده وکړه څو ښکل یې کړي، او پلار مې پرې نیوکه وکړه .

هغه وویل:

-زه اړیم چې سلانیک ته ولاړشم، او یو پلاوی د فریق حسني پاشا په مشرۍ زما په تمه دی، څو ما له مانۍ څخه وباسي.

-د هغه له چلند او خبرو څرګنده وه چې پلاوی د دروازې مخې ته ولاړ دی.

ما وویل:

-پلاوی دننه راولئ.

ketabton.com - The Digital Library

-زه په ډېر سخت حالت کې وم. که مې غوښتل چې یوازې ولاړشم، نو اولادونه به مې هېڅکله دې ته نه وای راضي شوي. او که مې له ځان سره بیول، نو نه مې غوښتل چې د هغوی د سترګو په وړاندې کومه ناوړه پېښه رامنځته شي.

-ما علي جواد بېګ ته، په داسې حال کې چې خپلو اولادونو ته مې کتل، چې زما شاوخوا په چیغووه ، -زه هر ډول شخصي ضمانت وړاندې کوم. زه د هېڅ شي هیله نه لرم. زما له ملت څخه زما وروستۍ غوښتنه دا ده چې د خپل ژوند پاتې برخه له خپلو اولادونو سره د چراغان مانۍ په یوه برخه کې تېره کړم. داسې یوه ساده هیله باید راڅخه و انه اخیستل شي.

-د دربارد مشرمنشي په څېره کې بې‌پروا ایې ښکاره وه.

-ما د هغه مخ ته وکتل. داسې ښکارېده چې غواړي څه وو ایي، خو چوپ شو او ووت.

-د هغه له دې چلنده وپوهېدم چې پرېکړه وروستۍ شوې ده.

-زما مشرمنشي، علي جواد بېګ، هڅه کوله چې د نویو واکمنانو په وړاندې ځان خوږ او د منلو وړوښي، څو خپله دنده له لاسه ورنه کړي . [۸۲]

-حسني پاشا په ډېر ادب سره وویل:

-رښتیا هم، د حسني پاشا په مشرۍ پلاوی راننوت او خونه یې له شور او زوږه ډکه کړه.
ما خپله غوښتنه یو ځل بیا تکرارکړه) . سرچینه : امیره شادیه پخوانی منبع . ص ۳۴

[۸۲] -شهزادګۍ شادیه د همدې چلند په اړه وایي:
-همدا سړي زما پلار ته د سلانیک د تبعید پرېکړه په داسې سپکو او ترخو الفاظو ورسوله چې له ادب څخه په بشپړه توګه وتلې وه، او که د ټولنې تر ټولو ټیټ کس هم داسې خبرې وکړي، خلک به یې وغندي.
-په هماغه شېبه زما د پلار [سلطان] پر څېره سخت غم څرګند شو.
-هغه سړی چې د سلطان د ځواک په وخت کې هغه ته ډېر نږدې و، د سلطان د کمزورۍ په وخت کې ناڅاپه د هغه تر ټولو سخت دښمن شو.
جواد بېګ زما پلار ته دا هم وویل:
-ولې دې مخکې د دغو ټولو مصیبتونو په اړه فکر ونه کړ؟"
-زما پلار [سلطان] ورته وویل:
-الله تعالی د سختۍ پر مهال تر ټولو ښه مرسته کوونکی دی".
-په همدې شېبه زما د پلار، جلالتمآب سلطان، سترګې له اوښکو ډکې شوې.
-هماغه شېبه مې داسې احساس کاوه، که چا زما په زړه کې خنجر هم ننویستی وای، د دومره غم او حیرانتیا له امله به مې درد نه وای احساس کړی.
-سره له دې ټولو، جواد بېګ په دښمنانه لهجه سلطان ته څرګنده کړه چې که سلطان سلانیک ته له تګ څخه انکار هم وکړي، دا سفر به په هر صورت ترسره کېږي.
شهزادګۍ شادیه، هماغه پخوانی سرچینه، مخونه ۳۴-۳۶.

ketabton.com - The Digital Library

-د دې پرېکړې بدلول هېڅ ممکن نه دي. شورا دا مناسب نه ګڼي چې تاسې په استانبول کې پاتې شئ.

-خو کولای شئ د خپلې کورنۍ هر هغه غړی چې وغواړئ، له ځان سره یوسئ.

-پوځ ستاسې د ژوند او د هغو ټولو کسانو د ژوند، چې ستاسې ملګرتیا کوي، د خوندیتوب ضمانت کړی، او د خپل پوځي شرف په نوم یې دا ژمنه کړې ده.

-بیا یې زیاته کړه:

-یا جلالة السلطان! که جلالتمآب زما پرخبرو باورنه کوي، نو دا ده، خپله تومانچه درته وړاندې کوم، اوزه به ستاسې مخې ته کښېنم«... [۸۳]

-په ګاډي کې به د ټول سفر په اوږدو کې درسره یم. که جلالتمآب د ناامنۍ لږه نښه هم احساس کړه، ما ووژنئ«.

-زه پوه شوم چې د هغو کسانو نظر بدلول، چې دا پرېکړه یې کړې وه، ناشوني دی؛ ځکه هغوی په استانبول کې ځانونه خوندي نه احساسول. همدا لامل و چې پرسلانیک یې ټینګارکاوه، ځکه هلته واک د هغوی په لاس کې و.

-که ما ټینګارکړی وای چې همدلته پاتې شم، نو هغوی به زما په اړه لا ډېرشکمن شوي وای.

-زه پوهېدم چې له هغه انسان څخه بل هېڅوک خطرناک نه وي چې پرخپل ځان باوراو ډاډ نه لري.

-نو ما نورځه ونه ویل.

-ما وویل:

-»ښه«.

-او مورِ یوازې په هماغو جاموکې ووتلو چې پرتن موو‌ې، ځکه دومره وخت نه و چې له ځان سره نورځه واخلو.

---

[۸۳] - څو کاله وروسته طلعت پاشا راته وویل:
-سلانیک ته د سلطان عبدالحمید ثاني لېږدول یوازې د پوځ د مشرانو، له لوړو قوماندانانو نیولې د فرقو تر قوماندانانو پورې، غوښتنه نه وه، بلکې دا د انور پاشا غوښتنه هم وه.
فتحي اوکیار، هماغه پخوانی سرچینه، مخ ۴۴.

ketabton.com - The Digital Library

-هغوی زما له ښرته راتلو څخه وښږدل :

-د سلانیک او مناسترد «اتحاد او ترقي» غړي له یو بل سره دومره متحد وو، چې ان انګرېزان او جرمنان هم په هېڅ وخت کې دومره یو موټی نه وو.

-هره شېبه د یوې نوې چاودنې امکان موجود و، او هغه کسان چې د داسې چاودنې لامل کېدای شول، ښایي دا فکر یې هم کړی وای چې زه به یو ځل بیا تخت ته ورسېږم او واک به ښرته ترلاسه کړم.

-له همدې امله، دوی اړینه ګڼله چې زه له استانبول څخه لرې وساتل شم.

-هو، هغوی کولای شول دا ټول حسابونه وکړي.

-خو هغوی نه پوهېدل چې زه داسې سلطان نه یم چې انګرېزان یا جرمنان مې ښرته تخت ته ورسوي.

-زه د الله تعالی په وړاندې د یوه حاکم لپاره دا هېڅ عزت نه ګڼم چې د تخت د ترلاسه کولو یا د تاج د اغوستلو لپاره د یوه بهرني دولت پوروړی وي.

-زه د اورګاډي د سفر پر مهال، د لارې په اوږدو کې، له ډېر غم څخه سوځېدم.

-زما غم او ژړا د خپل ځان لپاره نه وه، بلکې د هغه تیاره او دردناک حالت لپاره وه چې زما هېواد پکې لوېدلی و.

-که زه په دې باور وای چې هغو کسانو، چې زما د هېواد واګې یې په لاس کې اخیستې وې، د هېواد د اداره کولو وړتیا لرلای، که څه هم لږه وړتیا یې لرله، نو قسم په الله، قسم په الله، ما به دا ورځ د خپل ځان لپاره د اختر د ورځې په څېر ګڼلې وای.

-بیلربي مانۍ د ۱۳۳۳ کال د نیسان ۴مه [رومي] (۱۹۱۷م)

-د مسلمانانو خلیفه د یهودي په مانۍ کې بندي کوي :

- په سلانیک کې د آلاتیني مانۍ په یوه ښکلې او زړه راښکونکې سیمه کې موقعیت درلود، چې له هغې څخه د سمندر زړه ښکونکې منظره ښکارېده.

-که هغه ورځې چې ما هلته ټېرې کړې، د کړاو او زندان ورځې ونه ګڼم او له دې مانۍ سره یې جلا وبولم ، نو باید وو ایم چې دا یوه ډېره ښکلې مانۍ وه.

ketabton.com - The Digital Library

-خو کله چې د یوې تیارې شپې په اوږدو کې دې ښکلې مانۍ ته ننوتلم، نه پوهېدم چې هلته به مې څه ډول ژوند په برخه وي.

-ډېر ژر مې پام شو چې هغه کسان، چې زه یې دلته راوستی وم، وارخطا او اندېښمن وو. هغوی له هر څه وېرېدل، او له همدې امله له ما څخه هم وېرېدل.

-که داسې نه وای، نو هغوی به یو له تخته کوښه شوی سلطان، د هېواد له یوې لرې سیمې څخه بلې لرې سیمې ته نه لېږداوه، څو د بوسو پر توشکو او بالښتونو، بې له پوښ او کمپلې، ویده شي.

-خو کله ناکله همدا ډېره وېره د دې سبب کېږي چې وېرېدونکي کسان د احترام ټول احساس له لاسه ورکړي.

-زموږ د لومړۍ شپې لپاره یې .الله دې یې کم نه کړي .وچې وریجې او لږ مستې راکړې.

-د سلانیک والي زما لپاره په ځانګړي ډول د خوږو یوه تبۍ راولېږله، خو ما یې ورته وروا ستوله.

ماشومان او لویان دې ته اړشول چې خواړه په خپلو لاسونو وخوري، ځکه نه کاشوغې وې، نه پنجې او نه هم پیالې.

-بیا ټول ویده شول.

-خو ما دوه ستړې، زړې ډوله څوکۍ سره نږدې کړې او پرې وغځېدم.

-په دروازو یې قلفونه واچول .

-زما په کوټه کې د رڼا لپاره له یوې وړې شمعې پرته بل څه نه وو.

-په ډېر درد او غم سره مې هغه پاملرنه رایاده کړه چې ما به د مدحت پاشا او محمود پاشا لپاره کوله، کله چې مې هغوی طائف ته لېږل.

-همدارنګه مې په هماغه درد هغه لېوالتیا هم رایاده کړه چې ما د هغوی د اړتیاوو د پوره کولو لپاره لرله.

-او هماغه سرتېرې چې زه یې له تخته راکوزکړی وم، زما وینه د هغوی پر غاړه وه.

ketabton.com - The Digital Library

-که هغوی د یوې شېبې لپاره هم خپل عقل په کار اچولی وای، ایا د خپل بې‌ګناه سلطان او د هغه له ماشومانو سره به یې داسې چلند کړی وای؟ آن که یې غوښتل خپل سلطان ته زیان هم ورسوي. ؟

-هلته نه پردې وې او نه هم کړکۍ پر انیستل کېدې؛ کړکۍ کلکې ټړل شوې وې، او ماشومانو ته تر څو میاشتو پورې اجازه نه ورکول کېده چې د لمر وړانګې او تازه هوا وویني[٨٤] .

---

[٨٤] - په دې اړه د سلطان عبدالحمید ثاني لورشهزادګۍ شادیه، چې په دې تبعید کې له خپل پلار سره وه، د هغه وخت خپلې خاطرې داسې بیانوي:

-د [یلدیز مانۍ] د دروازې مخې ته دوه لاندو ګاډي ولاړوو. وسله والو سرتېرو ځای محاصره کړی و. موږ ته وویل شول چې باید ژر سپاره شو.

-زما پلار [سلطان عبدالحمید ثاني] د خبرو کولو لپواله نه و. خو کله چې یې خبرې وکړې، ویې ویل:

-اې اولادونو! له خپلو میندو سره پاتې شئ. یوازې فاطمه به له ما سره راځي، ځکه هغه اولادونه نه لري.

-په همدې شېبه کې زه سمدلاسه خپل پلار، جلالتمآب سلطان، ته ورغلم او ورته ومې ویل:

-زما ښاغلیه پلاره! ښښنه غواړم، خو زه په دې شېبه کې ستاسې دا امرنه شم عملي کولای. ما خپله موراالله تعالی ته سپارلې ده، او زه له دې پرته هېڅ غوښتنه نه لرم چې د خپل ژوند تروروستۍ شېبې پورې ستاسې ترڅنګ واوسم. پلاره! هرڅه چې زموږ په تقدیر کې لیکل شوي وي، زه به درسره یم.

-ما چې جلالتمآب ته دا وویل، نو په بیړه هغه ګاډي ته ورغلم چې سلطان د تبعید لپاره پکې وړل کېده.

-د ساتونکو په فکر کې دا وه چې پلار به مې لومړی سپورشي او هغه ګاډی به روان شي او هغه به پکې یوازې وي. خو د الله لطف و چې هغوی ته دا فرصت بر ابر نه شو.

-موږ د تیارې په راتلو سره یلدیز مانۍ پرېښوده. له یوې اوونۍ راهیسې په مانۍ کې تیاره خپره وه، ځکه برېښنا یې له موږ او ټولې مانۍ څخه پرې کړې وه.

-موږ د استانبول په سیرکیجي تمځي کې اورګاډي ته وختلو، په داسې حال کې چې افسران راسره وو. ډېر ژر اورګاډی روان شو.

-ما خپل پلار ته کتل. هغه غلی ناست و، خو پر څېره یې اندېښنه او خپګان ښکاره و.

-کله یې چې ماته وکتل او زما ناامیدي او غم یې ولید، راته ویې ویل:

-هرڅه چې زما ذهن بوختوي، هغه دا اندېښنه ده چې ښایي په مانۍ کې پرنجونو او پېغلو تېرې وشي. بیا زما ژوند هېڅ ارزښت نلري .

-زما د عثماني کورنۍ ځینو نیکونو د دولت او ملت لپاره ستر خدمتونه کړي وو، خو بیا هم د هغوی پای ډېر دردناک و.

-تېري کوونکو د عثماني کورنۍ حق په سمه توګه ونه پېژاند.

-له هغو ډېرو کسانو څخه چې د اساسي قانون او وطن نارې وهي، ډېریې د وطن د کلمې معنا نه پېژني.

-کېدای شي ما په ځینو کارونو کې، بې له دې چې پوه شم، تېروتنه کړې وي .

-خو یوازې الله تعالی له تېروتنې پاک دی. زه هم یو انسان یم، او په دې باور یم چې د همدې ملت په خدمت کې مې ژوند تېر کړی دی .

-په همدې شېبه کې ما په خپل ژوند کې د لومړي ځل لپاره درک کړه چې زما پلار څومره ستر، پیاوړی او زغمناک انسان و.

-د شپې په منځ کې یې موږ راویښ کړو، اورګاډی ودرېد. موږ یې له اورګاډي څخه په یوه تشه ځمکه کې د لاسي څراغونو په رڼا کې.ښکته کړو

-هغوی زموږ لاسونه ونیول، خو له اورګاډي څخه په ښکته کېدو کې مرسته راسره وکړې، خو زما پلار خپله یې له کومې مرستې ښکته شو.

ketabton.com - The Digital Library

-مورِ د لورووا ښو په منځ کې روان شوو، چې د هغوی لورِوالی زمورِ ترزنګنو رسېده، ترهغه ځایه ورسېدو چې کادي مو په تمه ولاړ وو.

-مورِ پکې سپاره شوو، او هغوی مورِ د تیارې په منځ کې په داسې سفر روان کړو چې د ژوند او مرګ ترمنځ و.

-زما کوچنی ورور د خپل درېیم کال په نیمایي کې و. هغه د لورِې له امله ژړل.

-هر ځل به چې هغه وژړل، مور به د هغو اوبو څو څاڅکي ورکول چې له ځان سره موراوړي وې.

مورِ د یوې سترې دروازې مخې ته ودرېدو.

-فتحي بېګ [فتحي اوکیار، د ساتونکو مشر] وویل:

-دا د آلاتیني مانۍ ده، او همدا هغه ځای دی چې ستاسو د اوسېدو لپاره ټاکل شوی دی.-

-د آلاتیني مانۍ سمندرته مخامخ وه. دا یوه ښکلې ودانۍ وه چې درې پوړونه یې لرل، او د بسار (سلانیک) له دباندې په پراخو ځمکو کې پرته وه.

-هلته فرنیچر ډېر کم و. د خورو په تالارکې یوازې یو مېز او څو څوکۍ وې.

-زما پلار د لومړي پوړ یوه کوټه وټاکله. هغه به دوه څوکۍ نږدې سره کېښودې او هماغه به یې د خپل بستر په توګه کارولې.

-زه د دې لپاره چې غم او اندېښنه زما پرېلارغالبه نه شي، هغه ته ورنږدې شوم او په داسې حال کې مې وخندل چې ځان خوشحاله وښېیم.

-هغه زما په دې کارپوه شو، زه یې پر مخ ښکل کړم او راته یې وویل:

-زما لورې! که دادې ولیدل چې زه فکرکوم، داسې مه انګېره چې زه غمجن یم او مه خپه کېږه!

څوک به په دې دنیا کې تل پاتې شي؟! مرګ زمورِ د ټولو پای دی.

-ما له پخوا نه د تخت پرېښودلو فکرکړی و، او له خپلو ځینو همکارانو سره مې دا خبره شریکه کړې وه.

-خو هغوی زما د پرېکړې مخه نیوله، ځکه د هغوی هوسا ژوند او شتمني زما د سلطنت له دوام سره تړلې وه، او د هغوی ګټه پدې کې وه.

-هغه کار چې ما غوښتل په خپله خوښه یې ترسره کړم، نن په حقیقت بدل شوی دی، او همدا ټوله خبره ده.

-زه احساس کوم چې وجدان مې آرام دی.

-ما د خپلې شخصي ګټې لپاره هېڅوک نه دي وژلې، او د هېڅا د اعدام پرېکړه مې نه ده لاسلیک کړې، پرته له یوې پېښې؛ هغه هم د قصاص له مخې وه، چې د حرم آغا د ترسره کړې جرم له امله وه.

-فتحي بېګ، چې زمورِ د ساتنې لپاره د ټاکل شوې فرقې قوماندان و، یو هوښیار افسر و چې خبرې یې سمې درک کولې.

-هغه تل له ما او زما له اولادونو سره په داسې ډول چلند کاوه چې له احترام سره بر ابر و. په خپلو ټولو اړیکو کې یې له مورِ سره د ادب او درناوي حدود ساتل.

هغه به کله ناکله زمورِ د اړتیاوو پوښتنه کوله، څه چې یې له وسه کېدل هغه یې ترسره کول، او کوم څه چې یې نه شوای بر ابرولای، سمدستي به یې استانبول ته لیکل .

(۱)

-مورِ ټول د پلار په ځنګ کې په هغه نږدې کوټه کې به اوسېدو او ویده کېدو. نورې کوټې تشې وې، او مورِ تري د استفادې اجازه نه لرله.

-ورو ورو دا خبره څرګنده شوه چې مورِ د زندان د نظام لاندې یو ډول بندیان وو.

-په آلاتیني مانۍ کې صابون نه و. مورِ اړوو چې د پخو انیو اوسېدونکو د پاتې شویو وړو وړو ټوټو صابون څخه کارواخلو.

-زما په یاد دي، په آلاتیني کې زمورِ لومړی خوراک څه و: یوازې وریجې او مستې وې.

له وریجو او مستو سره نه چاړه وه، نه کاشوغه او نه پنیر.

د آلاتیني مانۍ د اوبو نلونه چټل وو، او اوبه یې څرګنده تریخوالی درلود.

-مورِ همدا اوبه څښلې.

-د څښلو لپاره پیالې هم نه وې.

-مورِ ته اجازه نه راکول کېده چې د کړکیو شیښې خلاصې کړو، له لمر او هوا څخه محروم وو.

ketabton.com - The Digital Library

-خو د ځینو هغو افسرانو او سرتېرو په اړه چې د هغه تر قوماندې لاندې يې کارکاوه، د هغوی دښمني زمور پرور اندې ډيره سخته او بې موجبه وه.

-هغه بې‌دليله دښمني وه. هغوی به په باغ کې ګرځېدل، خو د دوی په تګ راتګ کې د ګواښ معنا احساسېده. هغوی به د کړکيو هغو تړلو شيښو ته په داسې سترګو کتل چې له غوسې ډکې وې.

-زما زوی شهزاده عبدالرحيم به کله ناکله د ساتونکو د قوماندان فتحي بېګ په اجازه باغ ته ووت.

هغه له دغو افسرانو سره ښې اړيکې لرلې.[۸۵]

- ما څو ځله وليدل چې زوی مې په ژړا کورته راستنېده، ځکه چې، که څه هم د هغو افسرانو ډېرې ښه خلک وو، خو په منځ کې يې.ځينې داسې هم وو چې زمور پرور اندې يې د دښمنانو په څېر چلند او احساس درلود.

-کله چې مې موضوع وڅېړله، پوه شوم چې هغه افسران چې زمور له ښېګڼو برخمن شوي وو او زمور له خوا په جوړو شويو شوونځيو کې يې زده کړې کړې وې، د هغو کسانو تر اغېزلاندې راغلي وو چې غوښتل يې هېواد تباه کړي.

-همدغو افسرانو به را ته ښکنځل کولې او سپکې خبرې به يې را ته کولې.

-ما به خپلې اغوستې جامې وباسلې، مينځلې به مې، او بيا به لوڅه متنظره وم چې وچې شي او بېرته يې واغوندم.
نورو به هم همدا کارکاوه...
-شهزادګی شادیه، هماغه پخوانی سرچينه، مخونه ۳۷–۴۱.

[۸۵] -فتحي [اوکيار] د ساتونکو قوماندان، لکه څنګه چې شهزادګی شادیه يې يادونه کوي، د ډېرو ښه اخلاقو خاوند و.
-هغه زما له پلار[سلطان] سره په اورګاډي کې [د تبعيد پر لاره] داسې چلند کاوه چې د نرم خوی، ښې روزنې او لوړادب څرګندونه يې کوله. له مور سره يې هم همداسې چلند کاوه.
-کله چې مور لومړی ځل آلاتيني مانۍ ته ورسېدو، فتحي بېګ مور پرېښودلو چې خپلې کوټې ته لاړشي او ويده شي.
-هلته يې زما کوچنی ورور، چې عمر يې دوه نيم کاله و، وليد چې پر يوې اوړدې څوکۍ بې‌سده پروت و.
-فتحي بېګ ماشوم ته ورنږدې شو، پرې ورټيټ شو، ښکل يې کړ او ويې ويل:
-بېچاره کوچنيه! ته څومره مظلوم يې«!
-ما وليدل چې د فتحي بېګ له سترګو اوښکې رو انې شوې، او يوه اوښکه يې زما د کوچني ورور پر مخ ولوېده.
-فتحي بېګ د پاکو اخلاقو او ژوندی وجدان خاوند انسان و.
شهزادګی شادیه، هماغه پخوانی سرچينه، مخونه ۳۸–۳۹.

ketabton.com - The Digital Library

-زه دې پایلې ته ورسېدم چې هغه افسران چې زمونږ د ساتنې دنده یې لرله، که فرصت ورته بر ابر شي، ښایي مونږ ووژني.

-سلانیک ته زمونږ له راتګ څخه نږدې یو کال تېر شوی و.

-په تبعید کې زما د ساتونکو له ډلې یو افسر هڅه وکړه چې ما ووژني :

-یوه ورځ زه په بالکون کې ولاړوم، ناڅاپه د ټوپک ډزوشو.

-مرمۍ زما د سر له پاسه نېغه په دېوال ولګېده او بیا د بالکون لاندې په جغل کې ولوېده.

ما وکتل، یو افسر د زیزفون ونو ترشا پټ و.

-ما پرې غږ وکړ:

»ته څوک یې؟... راووځه .

-لومړی بوټي وخوځېدل، بیا یو افسر وروروروراپورته شو او پر خپلو پښو ودرېد.

-هغه افسر سالم نومېده او د توپخانې په ځواک کې یوزباشی (کپتان) و.

-تومانچه یې لا هم په لاس کې وه.

-هغه کولای شول یو ځل بیا ډزوکړي.

-ما فکروکړ چې شاته لاړشم، خو بیا مې له ځان سره وویل چې له هغه تقدیر څخه تېښته ناشونې ده چې الله تعالی ټاکلی وي.

-کله چې خبره دې ځای ته ورسېده، افسر هماغه شېبه خپله تومانچه په پوښ کې کېښوده.

ما یو ځل ورته وویل... :

-بیا مې په پوښتونکي ډول ترې وپوښتل:

-ته څه غواړې؟«

-خو هغه هېڅ ونه ویل.

-هغه د باغ د پای پرلوړوان شو، په درنو اوورو قدمونو یې مزل کاوه. د تلو پر مهال یې لا هم په غوسه راته کتل.

ketabton.com - The Digital Library

-په همدې وخت کې د ډزو غږ نورو ساتونکو اوزما کورنۍ ته هم ورسېد. هغه مهال مانۍ له چیغو او شور څخه ډکه شوه.

-په همدې وخت کې زما ملګری سلیم آغا، زما زوی شهزاده عابد او د قهوې مشر علي افندي هم په باغ کې ګرځېدل. هغوی هم د ډزله امله د بالکون لاندې راغلل.

-ما علي افندي ته وویل:

-هماغه مرمۍ هلته پرته ده، راو اېې خله او ماته یې راوړه«!

-ناڅاپه ببچاره علي افندي وېرې او لړزې ونیولو.

-دا لومړی اووروستی ځل و چې هغه زما یو امر عملي نه کړ.

-ټول بدن یې رېبده، رنګ یې زیړ شو، او په داسې غږ یې وویل چې په سختۍ اوربدل کېده:

» ستا متن، له حذف پرته او په سلیسه، رو انه او معیاري پښتو داسې دی:

-مولایه! ستاسې له لوی کرم څخه بخښنه غواړم. زه ستاسې همدا حقیر بنده یم.» (په دې خبرې یې خپل ځان ته اشاره کوله.) خو زه دا امر نه شم ترسره کولای.

-یعنې هغه فکر کاوه، که له هغه ځایه چې ما ورته اشاره کړې وه، مرمۍ راواخلي، نو نور به یې ووژني.

-زه پوهېږم چې انسان د خپل ژوند د وېرې پر مهال څه ډول احساس کوي .

-له همدې امله چې هغه زما امر ونه مانه، ما هېڅ خپګان ونه کړ.

-په هغه وخت کې د ساتونکو قوماندان، فتحي ببګ، حاضر نه و. هغه تللی و او پر ځای یې بل افسر، راسم ببګ، دنده ترسره کوله.

-هغه د قول آغاسي په رتبه و.

-ما یو کس ولېږه چې قوماندان را پیدا کړي. هغه په مانۍ کې نه و، خو کله چې خبر شو، په منډه راغی.

-ما ورته وویل:

-یوزباشي سالم پر مورد ډزې کړې دي.

ketabton.com - The Digital Library

-دا د دېوال هماغه سوری دی چې مرمۍ جوړکړی، او دا هم هغه مرمۍ ده چې هلته لوېدلې ده.

-دا څه ډول کاردی؟

-هغه مرمۍ له خپل ځایه راواخسته او ماته یې راوړه. زه غواړم د یادګارپه توګه یې له ځان سره وساتم.

-د قوماندان مرستیال د ما د وژلو د هڅې د ثبوت له سپارلو انکاروکړ:

-راسم ببګ یو سخت‌ګیر سرتېری و، خو مؤدب او درونده انسان هم و.

-هغه له ما څخه بښنه وغوښته او ویې ویل چې سالم به سمدستي له دندې لرې کړي او د محاکمې لپاره به یې پوځي محکمې ته وسپاري.

-وروسته له دې چې په خو خبرو یې زه ډاډه کړم، باغ ته ښکته شو، مرمۍ یې له جغلوراواخیسته او په خپل جیب کې یې کېښوده، خو ماته یې را نه کړه.

-کله مې چې بیا ترې وغوښتله، له ما څخه یې بښنه وغوښته اوویې ویل:

-دا مرمۍ د ثبوت حیثیت لري، نو ځکه زه نه شم کولای چې تاسې ته یې وسپارم.

زه چوپ شوم، او دا پېښه همدلته پای ته ورسیدله[۸۶] ..

---

[۸۶] - د سلطان عبدالحمید ثاني د تبعید پر مهال د هغه د ساتونکو دنده یوازې د هغه د وژلو ترهڅې محدوده نه وه، بلکې د همدې ساتونکو ځینو افسر انو هڅه وکړه چې د سلطان د لور، شهزادګۍ شادیې، پر عزت هم تېری وکړي.
شهزادګۍ شادیه په خپلو یادښتونو کې د دې پېښې په اړه داسې لیکي:
-د لوی اخترشپه وه .
-ساتونکو افسر انو زمور له ډلې یو حرم آغا راوغوښت او د هغه له لارې یې ماته دا پیغام راولېږه:
-مور، د ساتونکو افسر انو، نن شپه د شهزادګۍ شادیې، چې د خپلو خویندو مشره ده، د کوټې لاندې ګاز ایښی دی.
-همدارنګه، هغه جنګي بېړۍ، مسعودیه، چې په سمندر کې ولاړه ده، نن شپه به پر مانۍ ډزې وکړي او هغه به ونړوي.
-ستا پلار او ټوله مانۍ به وسوځول شي.
-مور، ساتونکي افسران، د شهزادګۍ لپاره خواشیني یو، ځکه هغه خو انه ده او د خو انۍ په پسرلي کې ده.
-نو شه به دا وي چې د شپې په نیمایي کې له خپلو خویندو سره زمور خو اته راشي. مور، د افسر انو په توګه، د هغوی ساتنه کوو.
-مور پوه شوو چې د دغو افسر انو دا کاریوه ناوړه او ککړه دسیسه وه.
-خو حرم آغا ګومان کاوه چې دا خبره رښتیا ده، او د هغه ناورین له اندېښنې، چې ښایي زما پر پلار راشي، ډېر سخت خپه و.
-ما هغه آغا ته وویل چې ورشي او دغو افسر انو ته زما دا ځواب ورسوي:
-هر هغه تقدیر چې زمور پر پلار، جلالتمآب سلطان، راځي، مور به هم ورسره شریک یو.

ketabton.com - The Digital Library

-زه وېرېږم.

-کېدای شي دا زما یوه شخصي کمزوري وي، ښایي زه به د اتل په توګه نه یم پیدا شوی.

-زه یوازې له وژل کېدو نه وېرېږم، بلکې له دې هم وېرېږم چې زما د وژلو لپاره به کومه دسیسه جوړه شي.

-زه نه شم کولای چې یو انسان ته زیان ورسوم، او نه دا زغملای شم چې څوک زما روح ته زیان ورسوي.

-په ژوند کې زما یوازینۍ غوښتنه دا ده چې په خپله بستره کې په ارام زړه مړ شم.

-سره له دې، ما ډېر ځله مرګ مخامخ لیدلی او ورسره مخ شوی یم.

-کله چې ارمني پاڅون کوونکو پر ما برید وکړ او جومات ته ځېرمه یې داسې بم وغورځاوه چې هغه ځای یې د محشر په ډګر بدل کړ.

لاسونه او پښې په هوا کې خورې شوې، خو عجیبه دا وه چې زه ونه وېرېدم.

-زه خپل ګاډي ته وختم، اسونه مې وچلول او یوازې د مانۍ پر لور روان شوم.

-هغه وخت زما یوازینۍ اندېښنه مړي او تپیان وو[۸۷] .

-زه له هغو کسانو څخه یم چې شپه پوهېږم مور د کوم ډول خلکو په لاس کې یو، په ځانګړي ډول ځکه چې زه هغه نجلۍ یم چې په خپل ژوند کې مې هېڅکله وېره نه ده پېژندلې.

-د دوی د دې وړاندیز د منلو هېڅ امکان نشته.

ورشه او همدا خبرې ورته ورسوه".

-همدارنګه، زه هغه وخت هم ونه وېرېدم چې یوزباشي ډزې وکړې...

د دغو افسرانو موخه څرګنده وه.

-هغوی غوښتل داسې اوازه خپره کړي چې ګواکې ما او زما لونو خپل عزت او عفت له لاسه ورکړی، ځکه هغوی به مور د یوې شپې لپاره خپلو کوټو ته وربللې وای.

په دې توګه به یې زما د پلار درناوی د خلکو په نظر کې کم کړی وای.

وروسته به یې دا موضوع د استانبول د مطبوعاتو لپاره د تبلیغاتو او بدنامۍ وسیله ګرځولې وای.

زه له الله تعالی څخه ډېر شکر کوم چې هغه، چې تر ټولو غوره ساتونکی دی، مور یې له دې بلا څخه وژغورلو.

——شهزادګۍ شادیه، هماغه پخوانۍ سرچینه، مخ ۴۳.

[۸۷] - د سلطان عبدالحمید ثاني دا خبره، چې د مرګ له کوابې سره د مخامخ کېدو پر مهال خپله زړورتیا او ثبات بیانوي، د علي سعید بېګ له یادښتونو سره هم سمون لري.

ketabton.com - The Digital Library

-د سالم مرمی دېوال سوری کړ او زما د سر له پاسه په لرګي کې ونښتې وه.

-په هغه وخت کې هم زه ونه وېرېدم او نه مې هېڅ ډول وارخطايي احساس کړه.

-خو بيا هم و ايم: زه تل له وژنې او ترور څخه کرکه لرم او وېرېږم.

-خو کله چې هغه شېبه راورسېده، ما هېڅ احساس ونه کړ.

-زما د دې خبرې د ليکلو موخه دا ده چې دا موضوع روښانه کړم: زه د خپلو وژلو له هڅو او ګواښونو څخه لرې نه وم.

-علي سعيد بېګ خپل يادښتونه په استانبول کې په ۱۳۳۸ هـ [رومي] کال کې د -زما يادښتونه د سلطان عبدالحميد ثاني په مانۍ کې «تر عنوان لاندې خپاره کړي دي. هغه ليکي:

-سلطان عبدالحميد ثاني په هغه ورځ د جمعې لمونځ ادا کړ. کله چې د بېرته ستنېدو لپاره خپل ګاډي ته د ختلو تياری کاوه، له پخوانيو شيخ الاسلام جمال الدين افندي سره مخ شو. الله دې پرې رحم وکړي. او خبرې يې ورسره پيل کړې.

خبرې اوږدې شوې، نو وخت وځنډېد.

-همدغه ځنډ سبب شو چې هغه د ارمنيانو د بم د چاودنې له شېبې وژغورل شو.

که داسې نه وای، د چاودنې وخت د هغه د معمول تګ راتګ له مهال‌وېش سره سم تاکل شوی و، ځکه مجرمو ارمنيانو څو ځله د جمعې د لمانځه مراسم څارلي وو او د سلطان د تګ او بېرته راتګ وخت يې په ډېر دقت معلوم کړی و.

...ټول خلک په انتظار کې وو.

سلطان لا نه و راځرګند شوی.

-ناڅاپه يوه ډېره زوروره او حېرانوونکې چاودنه وشوه.

-چاودنه دومره شديده وه چې زما غوږونه يې په موقتي ډول کانه کړل، او زه له دوو مياشتو راهيسې د همدې ستونزې درملنه کوم.

-هغه مهال د تور او غليظ لوګي يوه لوړه ستنه پورته شوه.

-چاودنې د جومات شېښې او د هغه ترڅنګ د مانۍ د ودانيو شېښې ماتې کړې.

-دا ټول د يوې وېروونکې چاودنې له غږ سره يو ځای وشول.

-څو شېبې وروسته د انسانانو د بدن غړي. لاسونه، پښې او سرونه. له اسمانه ځمکې ته راولوېدل؛ هغه غړي چې چاودنې ډېر لوړ هوا ته غورځولي وو.

ما غوښتل. د علي سعيد بېګ په وينا. چې مانۍ ته وتښتم، خو د سختې وېرې له امله مې د تګ توان نه درلود.

-په داسې حال کې چې زه له سختې وېرې او ګډوډۍ سره مخ وم، سلطان عبدالحميد ثاني مې وليد چې له جومات څخه راووت.

-د چاودنې له رامنځته کېدو څخه د سلطان تر راوتلو پورې له لسو ثانيو څخه ډېر وخت نه و تېر شوی.

-هغه د ګاډو د درېدو ځای ته ورغی.

-چاودنې يوه ژوره کنده جوړه کړې وه چې هر څوک يې حيران کړي وو.

سلطان له حاضرو کسانو څخه د چاودنې د لامل او نورو اړوندو موضوعاتو په اړه پوښتنې وکړې، بيا يې ځينې لارښوونې وکړې.

وروسته د «فايتون» ګاډي ته وخوت، د اسونو واګې يې په خپلو لاسونو کې ونيولې او ګاډی يې خپله د مانۍ پر لور وچلوله.

—علي سعيد بېګ، د سلطان عبدالحميد په مانۍ کې زما يادښتونه، استانبول، ۱۳۳۸ هـ، مخونه ۸۰–۸۳.

ketabton.com - The Digital Library

-زما اوزما د کورنۍ ژوند په هغه وخت کې له جدي خطرسره مخ و، سره له دې چې د مشروطیت دولت او د هغه پوځ زمونږ د ساتنې ضمانت کړی و.

-زه اوزما اولادونه څو میاشتې د وژلو ترګواښ لاندې ژوند کاوه، په داسې حال کې چې هغوی په ټینګارله ما غوښتل خپله شخصي شتمني پوځ ته وسپارم.

-مرګ د هرانسان لپاره، په ځانګړي ډول د هغه چا لپاره چې د زړښت عمرته رسېدلی وي، دروند وي.

-خو له وژنې سره کرکه زما د ټول ژوند یوه برخه وه.

-هغوکسانو چې پرما پې فشارراوړ، ډېروخت په دې احساس پوهېدل.

-سره له دې،چې په آلاتیني مانې کې د ژوند ځینې ښې خواوې هم وې.

-ترټولو ښکلې خبره دا وه چې له خپلو اولادونو سره مې په دوامداره توګه یو ځای ژوند کاوه او د هغوی د وړو دردونو او ستونزو تسلي مې ورکوله.

-زه افسوس کوم چې تردې مخکې مې دا فرصت نه درلود.

-دا راته ډېره خوشحالوونکې وه چې زما لونې ماندولین وغږوي او سندرې وواي، زه د هغوی سندرې واورم، سمندرته وګورم او درومد چای وڅښم؛ همدا زما لپاره د خوښۍ ریښتینی انځور و.

- زما په یاد دي هغه ورځې چې خپه به وم، ځکه د نجارۍ نازک کارونه مې نه شوای کولای؛ د نجارۍ وسایل راسره نه وو.

-د پېښو اهمیت او ارزښت بدل شوی و.

-کله چې زه واکمن وم، په یمن کې یو بغاوت راته یوه ډېره مهمه موضوع ښکارېده.

-خوکله چې له واکمنۍ لرې شوم، د ساتونکو د قوماندان، فتحي بېک، لېږل اوپرځای پې د بل قوماندان ټاکل، زما اوزمونږ د ټولو لپاره یوه مهمه مسئله وګرځېده.

-دا د ډېرو ښېلګو له جملې څخه یوازې یوه ښېلګه ده.

-دقران کریم له تلاوت څخه پې منع کړم :

ketabton.com - The Digital Library

حتی د ورځپاڼو لوستل یې هم راته منع کړل !

هغوی هوډ کړی و چې موږ له کتابونو او مجلو څخه هم محروم کړي .

له همدې کبله مې داسې ژوند کاوه چې د نړۍ له حالاتو او پېښو بې خبره وم.

-رښتیا هم، دا د انسان لپاره ډېر سخت حالت دی چې زما په څېر یو کس، چې د خپلې واکمنۍ پر مهال یې استخبارات او ته ډېر اهمیت ورکاوه، حتی د هغه ځای له حالاتو او خبرونو هم بې خبره پاتې شي چې پکې اوسېږي.

-خو وروسته له دې حالت سره عادت شوم.

-کله به چې زما زوی یا کوم ملګري د باغ د ګرځېدو پر مهال کومه نوې خبره اورېدلې وه، نو ما به د هغوی د خبرو له مخې یو پر بل پسې اټکلونه او تعبیرونه کول، څو د موضوع په حقیقت پوه شم.

-انسان په اسانۍ سره له هغو شیانو نه شي ببلېدای چې غوږونه یې ورسره عادت شوي وي.

-د مازدیګر د لمانځه اذان وشو.

د نن ورځې لپاره همدومره بس دی. ان‌شاءالله سبا به د هغو خاطرو او شیانو یادولو ته دوام ورکړم چې زما په ذهن کې راژوندي شوي دي.

بیلربي مانۍ

د ۱۳۳۳ رومي کال د نیسان په ۵مه

-زما له تخته د لرې کولو وروسته، هغوی زما مانۍ لوټوي. :

- ما واورېدل چې له تخت څخه زما د لرې کېدو وروسته، هغوی د یلدیز مانۍ له خزانې څخه نورشیان هم لوټ کړي دي.

-تر اوسه هم زه نه شم درک کولای چې زما ورور، سلطان، څنګه د دې کارپرورانديې چوپ پاتې شوی دی؛ ځکه دا شیان د ملت ملکیت وو.

-د دغو شیانو ساتنه او خوندي کول هم د سلطان د دندې یوه برخه وه، لکه د هغه نورې دندې.

ketabton.com - The Digital Library

-په هرحال، کله چې زه سلانیك ته ورسېدم، زما له شتمنۍ څخه هېڅ شی نه وپاتې، پرته له هغو پیسو چې زما د سویس او برلین په بانکونو کې وې، او همدارنګه ځینې ونډې، حوالې، اسناد او څو کانې چې له ځان سره مې لرلې.

-اتحادیانو دغو پیسو ته طمعه وکړه او سترګې یې ورته ونیولې.

-پوځ ولې غواړي زما شخصي مال راڅخه واخلي ؟

-یو سهار راته وویل شول چې د ساتونکو قوماندان فتحي بېګ غواړي له تا سره وویني.

-ما وویل:

-را دې شي«!

-هغه راغی.

-د هغه چلند ،ادب او احترام څرګندونه یې وکړه، او خبرې یې نرمې او خوږې وې) .[88]

-لومړی یې زما د حال پوښتنه وکړه. غوښتل یې پوه شي چې زه څه ته اړتیا لرم او که نه.

-وروسته له دې چې ژمنه یې وکړه چې زما د یوې یا دوو غوښتنو د پوره کولو لپاره به سمدستي اقدام وکړي، خپل سر یې لږ تېټ او لږه شېبه چوپ شو.

زه سمدستي پوه شوم چې هغه غواړي یو څه وو ایي.

-خو هغه د دې لپاره چې د خپلې اصلي خبرې د پیل کولو لارپیدا کړي، لږ فکر کاوه.

-دا ځل یې خبرې د هېواد پر نوي حالت، د پوځ پر اړتیاوو او نورو هغو موضوعاتو راڅرخېدې چې ښیي د خزانې وضعیت تردې کچې خراب شوی چې آن د مامورینو د میاشتنیو معاشونو د ورکولو توان هم نه لري.

-هغه داسې خبرې کولې، لکه څوک چې د پوځ د عمومي قوماندانۍ له حالاتو څخه پوره خبروي.

بیا یې خپلې خبرې په دې جمله پای ته ورسولې :

---

[88] -) ۱ (فتحي اوکیار، د ساتونکو قوماندان، په خپلو یادښتونو کې د سلطان عبدالحمید سره د خپل چلند په اړه وایي:
»له لومړۍ شېبې څخه چې ما ته د هغه د ساتنې دنده وسپارل شوه، ما ټینګه پرېکړه کړې وه چې له سلطان عبدالحمید سره داسې چلند وکړم لکه هغه لا هم په واک او سلطنت کې وي.
او تر هغې وروستۍ شېبې پورې چې زه ورسره وم، پر همدې چلند پاتې شوم«.
فتحي اوکیار، هماغه پخوانۍ سرچینه، مخ ۶۵.

ketabton.com - The Digital Library

-پوځ ستاسو مرستې ته اړتیا لري«!

-ما ورته وویل:

-زما په څېر یو له تخت څخه لرې شوی سلطان څنګه کولای شي له پوځ سره مرسته وکړي؟

موږ له خپلو اولادونو سره تبعید شوو، په یوه زړه مانۍ کې بندیان شوو، تر دې چې حتی موږ ته د ورځپاڼو د لوستلو اجازه هم نه راکول کیده.

-موږ په هغو زرو لیرو(دترکې هیواد کرنسي ده) ژوند کاوه چې دولت به موږ ته راکولې، او دا اندازه حتی زموږ د ژوند دلګښت لپاره یې هم بسنه نه کوله«.

-ما په حیرانۍ ترې وپوښتل:

-دا مرسته به څنګه وي؟«

-هغه وویل:

-په دې ډول چې خپلې هغه پیسې او بانکي اسناد چې په بانکونو کې لرئ، پوځ ته ورکړئ«.

-کله چې دوی زه له تخت څخه لرې کړم او سلانیک ته یې تبعید کړم، زه حیران نه شوم.

سلیسه بڼه:

-حتی هغه مهال هم چې دوی موږ ته اجازه نه راکوله څو د مانۍ د کړکیو شیبنې خلاصې کړو، ما ډېر تعجب ونه کړ«.

-خو رښتیا هغه وخت حیران شوم چې هغوی زما د بانکي اسنادو او حوالو غوښتنه وکړه.

-ځکه دا شتمني نور حتی زما د ولیعهدۍ د دورې د شتمنۍ نیمایي ته هم نه رسېده. ما دغه شتمني د دولت او ملت په چارو کې لګولې وه.

-سره له دې چې انسان په طبیعي ډول له خپلې شخصي شتمنۍ سره مینه لري، ما د اړتیا پر مهال خپله شتمني د دولت او خلکو د ګټې لپاره کارولې وه. ما هېڅکله، په هېڅ وخت کې، دا فکر نه و کړی چې ډېرته به یې ترلاسه کړم.

-اوس هغوی غواړي زما له لاسه هغه وروستی شی هم واخلي چې زه پرې تکیه کولای شم. هغوی هڅه کوي چې ما د اوږدې مودې لپاره له هر ډول امن او ملاتړ پرته پرېږدي.

ketabton.com - The Digital Library

-زه د خپل ځان په اړه فکر نه کوم، بلکې دا اندښنه لرم چې زما اولادونو ته به څه پېښ شي. ځکه زه د یوې کورنۍ مشروم. کورنۍ مې لویه وه، او د هغوی د ژوند په اړه فکرکول زما پرغاړه یو مسئولیت و.

-هغه لږه شتمني چې زما په لاس کې وه، د هغوی د راتلونکي د ساتلو لپاره وه، که څه هم د ژوند ټولې ستونزې یې پرې نه شوای حل کولای.

- دا خبره مې په ډېر آرامۍ سره، پرته له دې چې غوسه راباندې غالبه شي، فتحي بېګ ته تشریح کړه. بیا مې ورته وویل:

سلیسه بنه:

-زما ورور، جلالتمآب سلطان رشاد، زما له حال څخه ښه خبر دی. زه له دولت څخه د خپلې ساتنې لپاره حتی یوه روپۍ هم نه لرم. که زه خپلې ټولې پیسې پوځ ته هم ورکړم، بیا به هم د عثماني دولت د پوځ د یوه کنډک اړتیاوې پوره نه کړي. عثماني دولت دومره کمزوری نه شي کېدای چې زما د څو پیسو په مرسته پرخپلو پښو ودرېږي«!!!

-ما تري وپوښتل:

-ایا دا زما د ورور امر دی؟«

-فتحي بېګ زما خبرې په تېټ سر اورېدې او هېڅ یې نه ویل. بیا یې وویل:

-نه، دا ستاسو لپاره د پوځ او حکومت له خوا یو غوښتنلیک دی«.

-ما وویل:

-ښه، نو زما د اولادونو په اړه به څه کېږي؟«

-هغه وویل:

-ستاسو د جلالتمآب د ژوند لګښتونه او ستاسو د اولادونو لګښتونه به دولت او پوځ پرغاړه اخلي.

-پوځ ددولت دننه یودولت دی .

-ما د هغه له ځواب څخه دا احساس کړه چې هغه دولت او پوځ سره بېل ګڼي.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه داسې خبرې کولې لکه پوځ یو دولت وي د دولت دننه.

له دې څخه دا مانا اخیستل کېده چې د اتحاد او ترقي ټولنه هماغه دولت دی؛ هغه د حکومت، ملکي ځواک، مانې او د مبعوثانو د مجلس استازیتوب کوي، او ورسره پوځي ځواک هم د دوی په لاس کې دی.

-یعنې حاکمه کورنۍ نوریوازې په نوم پاتې شوې ده.

-زه په حیرانتیا او کډوډۍ کې ډوب شوم.

دا خبره .....

-دا د عثماني دولت په تاریخ کې لومړی ځل و چې یوه غیرمسؤوله اداره پر دولت واکمنه شوه.

-ما، په داسې حال کې چې خپل آرام او سکون مې ساتلی و، ترې وپوښتل:

-دا ضمانتونه به ماته څوک راکوي؟ د دولت په نوم څوک؟ او د پوځ په نوم څوک؟«

-فتحي بېګ ژرپوه شو چې خبرې کومې نقطې ته رسېدلې دي.

-هغه د لږې وارخطایۍ په حالت کې خپل ځان راټول کړ او ویې ویل:

-جلالتمآب ته معلومه ده چې کله تاسو له استانبوله ووتئ، پوځ ستاسو د ژوند د ساتنې ضمانت کړی و.

-له همدې امله ما په دې ډول خبرې وکړې، او پرته له شکه تاسو به د دولت تر ضمانت لاندې یاست«.

-ما د دې مصیبت حقیقت درک کړ:

-دولت په میدان کې نشته.

-له همدې خبرو څخه ما د هغو پېښو په اړه چې زما له وتلو وروسته رامنځته شوې وې، پوهه ترلاسه کړه.

-ما خپل ټول پام راټول کړ او ترې ومې پوښتل:

-تاسو ته دا دنده چا درکړې ده؟ د پوځ په نوم چا؟ او که د دولت په نوم چا؟«

-فتحي بېګ ډېر ژر تنګ شو.

ketabton.com - The Digital Library

-ما ولیدل چې د خبرو پر مهال یې د ځینو خبرو زمزمه کوله، بیا یې په لنډه او داسې سخته لهجه ځواب راکړ چې ما ترې تمه نه لرله:

-ماته اجازه نشته چې دا خبره څرګنده کړم.

-زما دنده دا ده چې یو مشخص مطلب تاسو ته ورسوم، څو ستاسو نظر پرې معلوم کړم.

هر څه چې ستاسو ځواب وي، زه به یې هغه ځای ته ولیکم چې دا دنده یې راته سپارلې ده«.

-زه په هغه څه پوه شوم چې باید پرې پوه شوی وای.

-کله چې دولت نور شتون ونه لري، نو دا پوښتنه هیڅ ګټه نه لري چې د دولت په نوم څوک خبرې کوي.

-ما په ډېره نرمه لهجه وویل:

-زویه!

-مور ټول به مرو، مرګ یو حتمي حق دی.

-زه نور د دنیا د مال او نعمتونو هیڅ لېوالتیا نه لرم، او الحمدلله چې په هیڅ وخت کې مې هم داسې لېوالتیا نه درلوده.

-دا څو پیسې چې زما په لاس کې دي، زما د هغو اولادونو لپاره دي چې زما له نسله دي، یا هغو اولادونو ته دي چې زما له خپلو نیکونو څخه دي. د دوی ترمنځ هیڅ توپیر نشته.

-زما اولادونه هم د دولت اولادونه دي.

-تاسو وینئ چې زما لوڼې لوېې شوې دي او د واده عمر ته رسېدلې دي، او زما زامن هم د ښوونځي د تګ عمر ته رسېدلي دي.

-دا نجونې او هلکان د دولت اولادونه دي. د هغوی ښه روزنه او چمتو کول یوازې زما لپاره نه، بلکې د دولت لپاره هم ګټه لري؛ ځکه دولت به له دوی څخه ګټه واخلي.

-ما د سلطنت پر مهال هم د هغوی د راتلونکي په اړه فکر کاوه. ما د خپلو هرې لور لپاره د واده مناسب کسان ټاکلي وو، او اوس هغوی کوژدنې دي.

-زما غوښتنه له جلالتمآب ورور، حکومت او پوځ څخه دا ده:

ketabton.com - The Digital Library

-اجازه دې راکړل شي چې زما لوڼې له دې ځایه ووځي، او وروسته دې د واده اجازه هم ورکړل شي.

-همدارنګه، زما د اولادونو د زده کړې او روزنې ضمانت دې وشي.

-له دې پرته نورهر څه اسانه دي.

-له تاسو هیله کوم چې دا خبره هغو مسئولینو ته ولیکئ چې تاسو ورسره اړیکه لرئ، څو زما دې غوښتنې ته پاملرنه وکړي.

-زه هیله لرم چې ژرترژره یو د خوښۍ ورځبرترلاسه کړم.

-هغه وویل:

-ایا تاسو چمتویاست چې خپلې بانکي زېرمې اوونډې پوځ ته ورکړئ؟

-ما ورته وویل:

- دا کار اسانه دی. مهرباني وکړئ، لومړی هغه څه ولیکئ چې ما یې غوښتنه کړې ده .

-هغه زما له ځواب څخه خوشحاله نه و، ځکه زما له خوا یې خپلې غوښتنې ته هېڅ ځواب ترلاسه نه کړ.

-خو زه هم هېڅ خوشحاله نه وم.

-له یوې خوا مې هغه ژوره کنده لیدله چې زما دولت پکې لوېدلی و، او له بلې خوا پوه شوم چې هغوی زما د اولادونو د لګښتونو اخستلو تمه هم لري.

-دا رښتیا ده چې له سلانیك څخه زما د رسېدو له لومړیو ورځو راهیسې، د یو پلار په توګه، د خپلو اولادونو د راتلونکي، په ځانګړي ډول د خپلو لونو په اړه، ډېر اندېښمن وم.

هغوی کوژدې شوې وې، او زما زوی، شهزاده عبدالرحیم، هم د زده کړې او تعلیم عمر ته رسېدلی و.

-له ډېرې مودې راهیسې مې غوښتل چې هغوی واده کړم او په دې توګه یې د بند له ژوند څخه وژغورم.

ketabton.com - The Digital Library

-حقیقت دا دی چې هغوی زما له شتون او زما ترڅنګ له اوسېدو څخه خوشحاله وو. هغوی هڅه کوله چې هغه دردونه او کړاوونه چې پخپله یې زغمل، ماته ښکاره نه کړي.

-خوزه په یقین سره پوهېدم چې دوی ترکومې کچې تنګ او خپه دي.

-له همدې امله له فتحي بېګ سره زما خبرې د یوې رښتینې اندېښنې څرګندونه وه.

-ما ته ممکنه نه وه چې له حکومت او یا هم له مانۍ سره مستقیمه اړیکه ونیسم. خو ما وکولای شول چې د فتحي بېګ له لارې له درېیم پوځ سره اړیکه ټینګه کړم.

-په همدې ډول مې یو لیک ولیکه.

-په دې لیک کې مې غوښتنه وکړه چې شهزاده عبدالرحیم. چې د زده کړې عمر ته رسېدلی و. اجازه دورکړل شي چې په استانبول کې په یوه ښوونځي کې واوسي.

-همدارنګه مې وغوښتل چې زما د لونګو کوژدن شوي کسان، یعنې:

احمد ایوب پاشا زاده فؤاد،

سعید پاشا زاده فؤاد،

او احمد نامي بېګ .

ته دې اجازه ورکړل شي چې یو په بل پسې، هر یو د یوې اوونۍ لپاره، سلانیك ته راشي.

-بیا دې د فتحي بېګ، د ساتونکو د قوماندان، په استوګنځي کې د شرعي مأذون په وسیله د هغوی د واده مراسم ترسره شي، اوورسته دې زما لونګو ته اجازه ورکړل شي چې له مانۍ څخه ووځي.

-یوه ورځ، په داسې حال کې چې زه د خپل لیک د ځواب په تمه وم، فتحي بېګ راغی اوویې ویل:

-ما د ستر جنرال هادي پاشا څخه یو تلګرام ترلاسه کړی دی.

-پریکړه شوې ده چې ستاسو هغه زېرمې اوونډې چې په بهرنیو بانکونو کې دي، سلانیك ته راوړل شي.

دا دنده جاوېد بېګ، د مالیې وزیر، ته سپارل شوې ده. [۸۹]

[۸۹] - دا جاوید بېګ د اتحاد او ترقي ګوند له لوړو مشرانو څخه و. اتحادیانو هغه د مالیې وزیر تاکلی و. هغه د دونمه دېهودانو له ډلې څخه و او د ماسونۍ د ۳۳مې درجې لوړغړی و.

ketabton.com - The Digital Library

-مسئولینو په دې اړه یو وکالتلیک تیارکړی دی، او زه اړیم چې له تاسو څخه هیله وکړم چې مهرباني وکړئ هغه لاسلیک کړئ .

-هغوی له ما څخه وښښدل، سره له دې چې واک د دوی په لاس کې و.

-د هغه چلند زما پرواندې نرم و، خو دا ځل یې رنګ پوځي و. د هغه په کړنو کې د وقارپرځای د امرکولو او کنټرول نښې ډېرې څرګندې وې.

-زه ژرپوه شوم چې د هغه د نرمۍ او ظاهري نازک حالت ترشا څه پټ وو.

-په هرحال، هغه شتمني چې زما په واک کې وه، دومره ډېره نه وه. هغوی تردې ډېرځه غوښتل چې ما له هرډول تکیې پرته پرېږدي، نه دا چې دا شتمني د پوځ لپاره وکاروي.

-نو یو ځل بیا دا خبره څرګنده شوه چې هغوی له دې وښښدل چې زه به له همدې شتمنۍ څخه د کوم کارلپاره استفاده وکړم.

یعنې بیا هم هغه کسان چې د هېواد اداره یې په لاس کې لرله، دومره کمزوري وو چې له ما څخه یې وېره کوله.

-ما فتحي بېګ ته وویل:

-ایا د پوځ له خوا زما لپاره کومه غوښتنه شته؟«

-هغه وویل:

-حکومت او پوځ ستاسو د غوښتنو د پوره کولو لپاره تیاردي. له تاسوڅخه ، د خپل مقام له مخې، هیله کېږي چې په دې وکالتلیک لاسلیک وکړئ، او زه، ستاسو مخلص بنده، د پاتې چارو د ترسره کولو ضمانت کوم«.

-هغوی هوډ کړی و چې دا کار، په هره بیه چې وي، باید عملي او د و اقعیت په بڼه رامنځته کړي.

-ما په آرامۍ ځواب ورکړ:

-زه د خپل عمروروستیو کلونو ته رسېدلی یم. دا پیسې زما شخصي مال نه دی، بلکې لکه څنګه چې مخکې مې هم ویلي، د دې لپاره ساتل شوې دي چې زما اولادونه په ببوزلۍ کې پاتې نه شي.

(د طلعت پاشا یادښتونه، دربیم ټوک، مخونه ۱۴۲۴–۱۴۲۵، پخوانۍ سرچینه).

ketabton.com - The Digital Library

-زه په خپل ځان کې دا حق نه وینم چې په دې اړه یوازې پرېکړه وکړم. باید له هغوی سره مشوره وکړم، بیا به تاسو ته هغه څه وو ایم چې پرېکړه پرې وشي.

-فتحي بېګ، چې کله یې غوښتل له خونې ووځي، لږ ودرېد او بیا یې وویل:

-تاسو څه فکر کوئ چې څه وخت به خپل ځواب راکړای شئ؟ ځکه پوځ په بېړه د پایلې په تمه دی. که اجازه راکړئ، وکالت‌لیک به همدلته پرېږدم، هغه لا له وړاندې تیار دی.

-هغه له خپل جیب څخه یوه لفافه راوویسته او د خوږو پر مېز یې کېښوده.

-هغه په ولاړه زما ځواب ته منتظر و. ما وویل:

-زما په اند، ځواب به ډېر ناوخته نه شي.

-هغه پوځي سلام وکړ او له خونې ووت.

-ما ژر وکالت‌لیک وکوت.

-دا وکالت‌لیک د جاوېد بېګ، د مالیې وزیر، په نوم و. په دې کې هغه ته ټول هغه حقوق ورکړل شوي وو چې زما د ملکیت له حقونو سره تړاو لري؛ هغه پیسې او زېرمې چې په «دویتچ بانک» یا «کریدي لیونې» کې وې، او همدارنګه زما هغه مال چې په نورو بهرنیو بانکونو کې و.

-ما په ترخه موسکا سره هغه حقوق را په یاد کړل چې مشروطیت د وګړو لپاره منلي وو.

-یو وخت یې ما ته د «مستبد» نوم راکاوه، خو زما د سلطنت په ټوله موده کې هېڅکله زما ذهن ته دا خبره نه وه راغلې چې د خلکو د مال یوه وړه ټوټه هم لمس کړم.

-خو هغوی د حکومت فرمان صادروي، څو هغه څو پیسې هم راڅخه واخلي چې لا تر اوسه زما په لاس کې پاتې دي.

-پخوانی سلطان! دوی بیا دې ته د مشروطیت [دیموکراسۍ] نوم ورکوي، او همدا هغه ازادي، مساوات او عدالت دی چې دوی یې د راوړلو ادعا کوي.

-حالت ډېر جدي و او پایلې یې هم ډېرې خطرناکې وې. هغوی د دولت په نوم عمل کاوه، خو د ضبط او مصادرې حق یې پوځ ته سپارلی و.

-هېڅ‌ا. نه یوازې د عثماني تاریخ په اوږدو کې، بلکې شایي د نړۍ په تاریخ کې هم. داسې څه نه وي لیدلي».

ketabton.com - The Digital Library

-زما ذهن ته دا خبره راغله چې ښايي هغوی له بانکونو او هغو هېوادونو سره چې دغه بانکونه پکې وو، ځينې هڅې کړې وي، خو دا شتمني پرته له دې چې ما ته مراجعه وکړي، ترلاسه کړي.

يعنې کله چې يې له دې لارې کومه پايله ترلاسه نه کړه، نو اړ شول چې د وکالتليک لاره غوره کړي.

-هغه شتمني چې افسر انوورته سترګې نيولې وې :

-دا ورځې زما د ژوند تر ټولو دردناکې ورځې وې.

-فشار يوازې پر ما نه و، بلکې زما پر اولادونو او کورنۍ هم ډېر سخت و.

-د ساتونکو افسر انو به په ښکاره ډول ګواښ کاوه اوويل به يې: که هغه پيسې چې پوځ يې غواړي ور نه کړل شي، نو د عثماني سمندري ځواکونو په توپونو به مانۍ وويشتل شي او موږ به ټول ووژل شو.

-حقيقت دا و چې دغه وکالتليک جاوبد ببګ ته واک ورکاوه چې دا شتمني وسپاري.

-خو زما په څېر يو انسان چې په يوه مانۍ کې بنديوي او لاسونه يې تړل شوي وي، نه شي کولای پر داسې چا باور وکړي چې د دې پيسو ساتنه به وکړي.

-ما خپله کورنۍ راټوله کړه، حالت مې ورته بيان کړ، اوورته ومې ويل چې دا پيسې زما شخصي ملکيت نه دي، بلکې د دوی دي.

-د دې په اړه پرېکړه زه نه کوم، بلکې همدوی بايد پرېکړه وکړي.

-موږ ټولو ته د وژل کېدو وېره پيدا شوې وه. هغوی دا نظر ورکړ چې پوځ ته د مال پرېښودل به له دې څخه غوره وي چې هغوی زموږ د وژلو اقدام وکړي.

-زه پېرته خپلې خونې ته لاړم، پرته له دې چې يوه خبره هم وکړم.

-هغه شتمني چې دوی غوښتل په زوريې له ما څخه واخلي، بايد تاريخ ته معلومه وي.

-زه يې د عادل تاريخ په وړاندې حسابوم: دا زما د پخوانۍ شتمنۍ له نيمايي څخه هم ډېره کمه وه.

-کله چې زه وليعهد وم، او همدارنګه د سلطنت له ترلاسه کولو وروسته، ما تل د هېواد د ګټې لپاره له خپلې شخصي شتمنۍ څخه مرستې کولې. د خپلې واکمنۍ پر مهال، هروخت چې هېواد

ketabton.com - The Digital Library

له کومې ستونزې سره مخ شوی و، ما له خپل جیب څخه د دولت د اړتیاوو لپاره لګښت کړی و، او هېڅکله مې دا فکر نه کاوه چې دا به بېرته وغواړم.

-هغه شتمني چې نن یې دوی یادونه کوي، په اصل کې د هغو پیسو سندونه وو چې د عثماني دولت د پرمختګ او ابادۍ لپاره لګول شوي وو.

-د سلانیك د بندر جوړولو لپاره سندونه خپاره شوي وو. د دې پروژې د ملاتړ په موخه ما هم د خپلې شخصي شتمنۍ څخه د دغو سندونو یوه برخه واخیسته.

-بیا د اوسپنې پټلۍ د غځولو لپاره پانګې ته اړتیا پیدا شوه. د دې هدف لپاره زما هېواد مالي وندې خپرې کړې، او د خپل هېواد د خدمت لپاره ما هم له هغو څخه واخیستې.

-همدارنګه، د دې لپاره چې زما اولادونه په اروپا کې خپلې زده کړې بشپړې کړي، ما په «کریدي لیونې» بانک کې پنځوس زره لیرې اېښې وې. زما اولادونو به د اروپا د سفر پر مهال له همدې پیسو ګټه اخیسته.

-همدا هغه څه دي چې دوی یې نن د شتمنۍ په نوم غواړي له ما څخه واخلي«!

-زه هېڅکله داسې څوک نه وم چې د خپل هېواد لپاره په مرسته کولو کې بخیل واوسم.

-ما کولای شول دا لږې پیسې په خپله خوښه ورکړم، خو ستونزه دا وه چې زمونږ ژوند خوندي نه و.

-هغوی چې د وېرولو دنده یې لرله، مونږ یې د مرګ او د توپونو د ډزو په ګواښونو ډاروولو.

-زما ژوند تېرشوی او نږدې پای ته رسېدلی دی، خو زما د اولادونو او ماشومانو ژوند به څه کېږي؟

-کله چې زه له مانۍ څخه ووتلم، پوځ په ډېرو ژمنو سره زما او زما د ملګرو د ژوند ضمانت کړی و.

-خو ډېر وخت لا نه و تېرشوی چې څرګنده شوه دغه ضمانتونه کافي نه دي؛ ځکه هماغه کسانو چې دا ضمانتونه یې راکړي وو، اوس مونږ ته د توپونو د کاروولو ګواښ کوي.

-تر هغه چې مشروط نظام موجود وي، که دا ضمانتونه حتی په مستقیم ډول د پوځ له خوا هم راکړل شي، څه به پېښ شي؟

-له همدې امله ما ځینې شرطونه کېښودل:

ketabton.com - The Digital Library

لومړی: زما د لونو د واده کولو او زما د زامنو د زده کړو د ضمانت کول.

دوهم: هغه د آلاتيني مانۍ چې زه پکې اوسېږم، ودپلورل شي؛ په دې شرط چې د هغې ملکيت زما په نوم ثبت وي او اړينې ترميمي چارې پرې ترسره شي.

دريم: زما د اولادونو او کورنۍ د هوسا ژوند ضمانت د وشي.

څلورم: زما د هغو خپلو انو شخصي ازادي د بېرته ورکړل شي چې له ما سره اوسېږي.

پنځم: زما د پاتې ژوند لپاره دې داسې اندازه پيسې ځانګړې شي چې زه پرې ژوند وکړای شم، پرته له دې چې د چا محتاج شم، او زما د ژوند د امنيت ضمانت د هم وشي.

-کله چې هغه يې واورېدې، خوشحاله شو؛ داسې ښکارېده لکه يو ډېر درومند بار چې له اوږو يې لرې شوی وي. هغه وويل چې د دې ضمانت به کوي.

-ما بيا ورته وويل:

-زه غواړم چې دا ضمانتونه د مبعوثانو مجلس (پارلمان) راکړي .

ما هغه ته يو يادداشت ورکړ چې د غوښتنې په بڼه و، او سرليک يې داسې و:

-ما دا غوښتنې فتحي بېګ ته بيان کړې. کله چې هغه يې واورېدې، خوشحاله شو؛ داسې ښکارېده لکه يو ډېر درومند بار چې له اوږو يې لرې شوی وي. هغه وويل چې د دې ضمانت به کوي.

-ما بيا ورته وويل:

-زه غواړم چې دا ضمانتونه د مبعوثانو مجلس (پارلمان) راکړي.

-ما هغه ته يو يادداشت ورکړ چې د غوښتنې په بڼه و، او سرليک يې داسې و:

-د خپل حالت په اړه دولت، ملت، د مبعوثانو مجلس او پوځ ته وړاندې شوی عرض:

-په دې کې مې غوښتنه کړې وه چې زما د غوښتنو د روښانه منلو او ضمانت په اړه ماته ليکلی خبر راکړل شي.

-همدارنګه مې وغوښتل چې دا غوښتنه دې د مبعوثانو په مجلس کې ولوستل شي.

-ما په خپله غوښتنه کې دا هم ليکلي وو چې زه چمتو يم خپله ټوله شتمني، تروروستۍ پيسې پورې، پوځ ته ورکړم.

ketabton.com - The Digital Library

-فتحي بېګ دا غوښتنه واخیسته اووت.

-زه د پایلې په تمه په ډېره علاقه اورغبت سره ناست وم.

-یوه ورځ فتحي بېګ په بیړه زما د لیدو غوښتنه وکړه. ما وویل:

-را دې شي».

-کله چې خونې ته داخل شو، ما سمدستي ولیدل چې مخ یې تریو اوژېړو؛ یعنې ښه خبر نه لري.

-هغه وویل:

-ما د کودتا د مشر، جنرال محمود شوکت پاشا، څخه یو رمز شوی تلګرام ترلاسه کړی دی. دا دی.[۹۰]

-هلته د «جویش کرونیکل» له جریدې څخه داسې نقل شوی:

-په استانبول کې یهودي مشر، د محمود شوکت پاشا د ډاډ له مخې، تل کولای شي چې د عثماني امپراتورۍ د یهودي خلکو د هوسایني اړوند په هر کار کې د محمود شوکت پاشا پر دوستانه همکارۍ باوروکړي.

-هغه دا خبره وکړه او ماته یې د رمز خلاص شوی متن راکړ.

-دا هماغه متن و چې ما هغه مهال ولوست، کله چې زه د حیرانتیا او ګډوډۍ په یوه لویه لارکې ډوب وم.

-له دې وروسته زما شکایت یوازې خپل رب ته پاتې کېږي، او هغه څه چې ما ویلي دي، عادل تاریخ ته یې سپارم.

-رمز شوی تلګرام، د حربي اداري شمېره: ۶۰۱۱، د درېیم پوړ قوماندانۍ ته، د ۳۲۵ کال د جون ۲۴ مه نېټه :

---

۹۰ - د محمود شوکت پاشا د یهودانو او نړیوال صهیونیزم سره د نږدې اړیکو په اړه، وګورئ: خیریه قاسمیه، په عربي *ختیځ کې صهیونیستي فعالیت او د هغه اغیزې ۱۹۰۸–۱۹۱۸م*، بیروت، ۱۹۷۳م، مخ ۱۵۴.

ketabton.com - The Digital Library

-پخوانی خاقان (سلطان) په خپل لیک کې لیکلي وو چې هغه به خپله شتمني د دوهم او درېیم پوړ د کمښتونو د پوره کولو لپاره ورکړي، او دا چې غواړي د آلاتیني مانې وپلورل شي، په دې شرط چې د هغه له مړینې وروسته یې ملکیت بېرته حکومت ته ولېږدول شي.

-همدارنګه هغه د پوړ پر عزت او پوځي ضمانت تکیه کوي.

-اوس د نورو شرطونو د ایښودلو او په اړه یې د فکر کولو خبره هېڅ د منلو وړ نه ده«.

-عثماني پوړ د نوموړي د ژوند ضمانت کړی دی.

- سره له دې چې دا ضمانت لا شته، پخوانی خاقان بیا له مشرانو مجلس او مبعوثانو مجلس. چې دواړه د هېواد ستر قانون جوړوونکې ادارې دي. یو بل ضمانت غواړي.

-هغه دا هېروي چې نن ورځ دی د عثماني پوړ ترساتنې او ضمانت لاندې دی.

-کله چې عثماني پوړ د هغه د ژوند د ساتنې ضمانت کوي، نو له دې سره سره د نورو ضمانتونو غوښتنه کول، هغه هم د داسې لیک له لارې چې د مشرانو مجلس او مبعوثانو مجلس مشران یې ورکوي. هغه کسان چې هر کال بدلېږي. د پوړ عزت ته زیان رسوي.

-هغه دا هېروي چې دا ټول به په حقیقت کې هېڅ ارزښت او اهمیت ونه لري.

-باید په دې اړه ښه فکروشي چې که د پوړ افسران له دې حالت څخه خبرشي، نو دا به ځومره ناوړه اغېزرامنځته کړي.

-همدارنګه باید دا خبره په پام کې ونیول شي چې که هغه مړشي، نو په بانکونو کې موجودې هغه زېرمې چې د ده په نوم دي، په خپله د حکومت ملکیت ګرځي.

-کله چې دا تلګرام هغه ته ورسوئ، نو یو ځل بیا له نوموړي خاقان سره وګورئ، او ځکه چې...

د هغو بانکونو کارکوونکي چې له جرمني څخه راوستل شوي وو، نوربه د اوږدې مودې انتظارونه شي زغملی.

-نو باید په بشپړه توګه معلومه شي چې کله نوموړي کارکوونکي له هغه سره وویني او د حساب پاڼه ورته وراندې کړي، ایا هغه به لاسلیک کوي که نه.

-هغه باید خپله هغه زړه نا زړه طبیعت یوې خوا ته پرېږدي؛ همدا هغه ځانګړنه وه چې هېواد پې دې ستر ناورین ته ورساوه.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه باید د باعزته او صادقو کسانو مشورې ته غوږ ونیسي.

-دا خبره په اخلاص ورته وړاندې کړئ، او هغه دې د سړي‌توب او مېړانې له مخې عمل وکړي.

-زه ستاسو د ځواب په تمه یم.

۲۵ د جون ۳۲۵ کال

د حرکت پوځ قوماندان، جنرال محمود شوکت.

ډاسې ښکارېده لکه دوی چې ماته ویل:

-یا ستا پیسې، یا ستا ژوند«.

د دې رمز شوي تلګرام په پای کې د حرکت پوځ قوماندان. چې وروسته د عثماني دولت د جنرالۍ لوړې درجې ته پورته شو. داسې لاسلیک کړی و:

لاسلیک: محمود شوکت پاشا

-ای الله! دولت له جنایتکارانو څخه وساته.

-زه مات شوم؛ نه د دې له امله چې هغوی زه د وژنې په ګواښونو وېرولم، بلکې له دې امله چې د پوځ یو قوماندان ځان د مبعوثانو او اعیانو له دواړو مجلسونو څخه لوړ ګڼي.

- ځکه چې هغه تر دې حده مخکې تللی و چې حتی هغو خلکو ته هم د حیرانتیا وړ وګرځېد چې لا پې د دولت، مانۍ او حکومت شتون منلی و.

-د «مبعوثانو» او «اعیانو» دواړو مجلسونو لپاره هېڅ ځای نه و پاتې.

-تر ټولو لږه خبره دا وه چې وسله وال ځواکونه لاهم په حقیقت کې بشپړ موجود نه وو.

-یوازې دوهم اوردېم پوځ او د هغوی اړوند د حرکت پوځ موجود و؛ هغه پوځ چې قوماندان پې کولای شول ماته وو ایي:

-که ته مړ شې، دا پیسې به په هر حال زمور شي. نو مور پرې مه ستړي کوه. په خوښه پې مور ته راکړه، خو زمور لاسونه په وینو ککړ نه شي.

---

[۹۱] - فتحي بېګ په خپلو یادښتونو کې د محمود شوکت پاشا دا چلند یو سخت او توند چلند بللی دی. (وګورئ: فتحي اوقیار، پخوانی سرچینه، مخ ۷۳)

ketabton.com - The Digital Library

-ما ځمکې ته وکتل.

-بیا مې فتحي بېګ ته وکتل؛ مخ یې ډېرژېړشوی و. هغه سرځمکې ته ټیټ کړی و.

-ما ورته وویل:

-وکالتلیک راکړه، زه به یې لاسلیک کړم.

-هغه کاغذ زما مخې ته کېښود، بې له دې چې یوه کلمه هم وو ایي.

-ما لاسلیک کړ.

-هغه سرټیټ کړاوکله یې کاغذ په خپل جیب کې اېښود، ناڅاپه مې ولید چې زما پرپښوراولوېد اوپه ژړا یې وویل:

-زما باداره! باورکړئ چې زه په خپل طبیعت کې داسې انسان نه یم چې دا ډول کارونه ترسره کړم..

-ما هغه ونیولو، پورته مې کړ، پرشا مې یې لاس تېرکړ.

-هغه له خونې ووت، په داسې حال کې چې له سترګویې اوښکې رواني وې.

-کاش چې الله تعالی مخکې له دې چې دا ورځې ووینم، زما روح یې اخیستی وای.

-ما جاینمازهوارکړاوپه لمانځه ودرېدم.

-اوښکې مې د سېلاب په شان له سترګو رواني وې.

-ترسهاره مې خپل سرله جاینمازپورته نه کړ.

-ما وویل:

-ای زما ربه!

-زما دولت د جنایتکارانوله شره وساته؛ ځکه له تا پرته بل هېڅوک نه لرم چې پرې باوروکړم«.

-ای ربه! ما ته نوري بدمرغۍ مه راښیه.

-یوازې ته کولای شې چې د اسلام روښانه دین د کافرانوله ماتې اوسپکاوي څخه وژغورې.

ketabton.com - The Digital Library

-افسوس! زما لوړ او ستر رب زما دعا قبوله نه کړه، او زه يې د ډېرو نورو سختيو نندارچي وګرځولم...

-او ډېرې نورې بلاوې هم. ما به ډېر فکر کاوه او ويل به مې: «اخر ما کومه ګناه کړې ده؟ او موږ څومره ګناهکار شوي يو»!!

قصر بَيلَربَي

۷ نيسان ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷م)

-زه اړکړای شوم چې له خپلې شتمنۍ تېرشم :

-زه هېڅ لهوالتيا نه لرم چې د پاتې پېښو ليکلو ته دوام ورکړم، خو ترهغه چې مې دا لړۍ پيل کړې ده، نو دوام به ورکړم.

-بله ورځ فتحي بېک زما ليدو ته راغی. د هغه د راتګ موخه د خدای پاماني وه، او ښکاره وه چې هغه خپل مسؤليت زما د لاسليک په اخيستلو سره ترسره کړی و.

-د هغه پرځای بل افسر وټاکل شو، چې قول آغاسي راسم جلال‌الدين نومېده. ما مخکې هم ويلي وو: لکه څنګه چې زما په نظر د مهمو پېښو ارزښت بدل شوی و، همدارنګه زما د اولادونو په نظر هم بدل شوی و.

-د ساتونکي قوماندان بدلول او د هغه پرځای د بل کس راتګ، ناڅاپه زموږ ټولو پام ځان ته واړاوه.

-ايا موږ به اوس له لا سخت نظام سره مخ کېږو؟ ځکه نوی قوماندان يو داسې سرتېری و چې څېره يې تنده او خشنه ښکارېده.

-خو زه پوه شوم چې موږ نور د هېڅ شي د غوښتلو حق نه لرو، او اړيو چې هر څه چې راکول کېږي، پرې راضي شو.

-له همدې امله د فتحي بېک لېږل او د راسم بېک راتګ دومره مهم نه و؛ هر څه چې زموږ برخليک و، موږ به يې زغمو.

-همدا نوی قوماندان، راسم بېک، يوه ورځ زما خونې ته راغی او راته ويې ويل چې د بانک کارکوونکي به راشي، او پيسې، ونډې او امانتونه به راته وسپاري.

ketabton.com - The Digital Library

-یعنې بانکونو هغه وکالتلیک نه و منلی چې ما لاسلیک کړی و، او شرط یې ایښی و چې زما امانتونه باید ماته وسپارل شي.

-زما لپاره په دې موضوع کې هېڅ توپیر نه و. که دوی .زه پکې نه وای ښکېل کړی، زه به لا ډېر خوشحاله وم.

-زما زوی شهزاده عبدالرحیم به د عصبي حملو سره مخ کېده؛ رنګ به یې تریو شو، اوزما د لوڼو له پوزو به تل وینه راتله. زما مېرمن هم پر بستر پرته وه.

-نو د بانک د کارکوونکو راتګ به بیا هم د هغوی د اضطراب او ګډوډۍ سبب ګرځېده.

-هغه سهارد ساتونکو افسر انو ملکي کالي اغوستي وو. هغوی ټوله شپه د خپلې اندېښنې له امله د خوب د خونو مخې ته په باغ کې تلل اورا تلل.

-سهار راورسېد، حال دا چې مورِ د سهارله لمانځه وروسته یوه شېبه هم سترګې نه وې پټې کړې. ما خپل زوی شهزاده عبدالرحیم راوغوښت او په ارام غږ مې ورته وویل چې زما ترڅنګ دې ودرېږي، ځکه چې له ما وروسته هغه د کورنۍ تر ټولو مشر کس و.

-ما ورته وویل:

-مورِ به د کورنۍ شتمني پوځ ته وسپارو«.

-هغه په اوښلنو سترګو راته وویل چې ښښنه ورته وکړم، ځکه چې هغه د افسر انو له لیدلو څخه وېرېد.

-له همدې امله ما پنځه کلن شهزاده عابد له ځان سره کړ او د بانک کارکوونکي مې د ډوډۍ خوړلو په تالارکې ودرول.

-له پلاوي سره د جرمني قونسل هم راغلی و، او د هغه ترشا د درېیم پوځ قوماندان هادي پاشا، علي رضا پاشا او قول آغاسي راسم ببک، د ساتونکو قوماندان، روان وو.

ما هغوی د لومړي پورد ډوډۍ خوړلو په تالارکې استقبال کړل. د «دویتچ بانک» په مهر څوارلس بکسونه راوړل شوي وو.

-ناڅاپه د بانک کارکوونکو پاشایانو ته مخ وراړاوه اوویې ویل:

-مورِ اړیو چې له جلالتماب سره یوازې ووینو، له همدې امله هیله کوو چې مورِ یوازې پرېږدئ«!

ketabton.com - The Digital Library

-قونسل هم همدا خبره تکرارکړه.

-هادي پاشا اوعلي پاشا یو بل ته وکتل، بیا دواړوراسم ښک ته مخ واړاوه. زه پوه شوم چې د دوی دنده په هغه وخت کې دا وه چې له مورِ سره حاضرپاتې شي.

-ما غوښتل چې مداخله وکړم، خو قونسل په ډېر درناوي او په ټینګه لهجه تشریح کړه چې دا د دود او اصولو مسئله ده.

-پاشایان له کوټې ووتل. د دې لپاره چې ماشومان د دې حالت شاهدان نه شي، ما چې هغوی په زینو ولاړاو مورِ ته یې کتل، په لاس ورته اشاره وکړه چې خپلو خونو ته لاړشي، نو هغوی هم دننه لاړل.

-یو کارکوونکي ځان د «دویتچ بانک» د مرستیال مدیر په توګه معرفي کړ. هغه وویل چې د اړتیا له مخې به هغه بکسونه خلاص کړي چې دوی راوړي دي، دننه موجود شیان به یو په یو وشمېري او بیا به یې وسپاري.

-خو له دې کاره مخکې یې په څرګنده له ما وپوښتل چې:

(د بانک کارکوونکي ر اته وویل):

-د دې امانتونو په اړه، د هغو شر ایطو له امله چې تاسو پکې ژوند کوئ، اوزیاته یې کړه، ما ته یې په خطاب کې وویل: که تاسو مو افقه ونه کړئ، نو مورِ به هغه امرونه په بشپړه توګه عملي کړو چې تاسو یې په شفاهي ډول مورِ ته راکوئ .

-ما ځواب ورکړ:

-زه خپل امانتونه له بانکونو څخه په خپله آزاده اراده ښرته اخلم«.

-بیا مې خپل څنګ ته ناست کوچني زوی ته وکتل او ترې ومې پوښتل:

- ایا همداسې نه ده، عابد؟

-هغه ببچاره بې ګناه ماشوم خپلې سترګې زما سترګو ته نیولې وې. ما سروخوځاوه، هغه هم خپل سروخوځاوه. بیا مې کارکوونکو ته مخ وروا ړاوه او ورته و مې ویل:

-خپل کارپیل کړئ«.

ketabton.com - The Digital Library

-ډېرژربکسونه خلاص شول، د هربکس شیان وشمېرل شول، بیا ریکارډونه او اسناد ماته راکړل شول، ما هم پرې لاسلیک وکړ.

-هغوی په ډېر درناوي، خو له ژور خپګان سره، له کوټې ووتل او لاړل.

-وروسته، لکه څنګه چې ما د خپلو اولادونو څخه واوربدل، کله چې پاشایان له کوټې ووتل،

-په باغ کې موجودو افسرانو ورسره ځان راټول کړ او په حیرانتیا او لوړغږ یې ترې وپوښتل:

-تاسو مور څنګه یوازې پرېښودلو؟

-د دې خبرې له امله د دواړو پاشایانو زړې بندې شوې او هېڅ ځواب یې نه شو ویلای.

-کله چې د بانک کارکوونکي ووتل، افسران .چې په سرکې یې هادي پاشا و.په منډه دننه راغلل.

-ما ورته وویل:

-دا دي، مهرباني وکړئ، و ایې خلئ«.

-ناڅاپه افسرانو په یوه شېبه کې، لکه د لوټلو پر مهال، په ډېره توده جذبه بکسونه پورته کړل، یوې ورځ او له کوټې یې بهر کړل.

-مور هم له دې امله یو څه خوشحاله شوو. زما لوڼې واده شوې. ځینې هغه کسان چې له ما سره سلانیك ته راغلي وو، بېرته استانبول ته ستانه شول.

-له ډېرې خوښۍ او شکر څخه الله ته په سجده شوم .

-هغوی له ما وغوښتل چې په خپل لاس یو لیک ولیکم، په هغه کې به وو ایم: ما خپله د «دویتچ بانک» ټوله شتمني په خپله خوښه او رضا دوهم او درېیم پوځ ته ورکړې ده.

-ما هغه لیک ولیکه. هغوی هم زما د غوښتنو د پوره کولو په اړه ماته اسناد راکړل او لاسلیکونه یې پرې وکړل.

-سربېره پردې، ما د درېیم پوځ له قوماندانۍ څخه د منې یو لیک هم ترلاسه کړ.

-زه پوهېږم، او له پخوا هم پوهېدم، چې دا ټول په حقیقت کې هېڅ ارزښت نه لري. خو زه یې د تاریخ لپاره ساتم، او زما حساب به د قیامت په ورځ وي.

قصر بَیلَربَي

ketabton.com - The Digital Library

۷ نیسان ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷م)

-هغوی زما له یادښتونو وپرېږي :

-زه په مانۍ کې له پاتې کېدو څخه ډېر نه تنګېدلم، ځکه ما له پخوا هم د اوږدې مودې لپاره له مانۍ څخه د نه وتلو له ژوند سره عادت کړی و.

-خو هغه کسان چې له ما سره وو؛ ملګري، امینان او شهزادګان، هغوی له مانۍ څخه تنګېدل. هغوی د بهر وتلو نعمت، حتی یوازې د مانۍ باغ ته د تګ فرصت هم، ډېر ارزښتناک باله.

-ما د قوماندان څخه د هغوی لپاره اجازه وغوښته. هغوی به د څارنې لاندې له هوا او لمر څخه ګټه اخیسته.

-یوازې یو کس له دوی څخه، چې هغه علي محسن بېک نومېده، باغ ته نه وته. د دې پرځای چې باغ ته لاړشي، هغه به په هغه وخت کې زما څنګ ته راتلو چې په زما سره به هېڅوک نه وو او نور کسان به له مانۍ څخه بهر وو.

-هغه به له ما سره د تېرو ورځو د خبرو کولو څخه خوند اخیست.

-یوه ورځ يې راته وویل:

-«زما باداره! ولې خپلې خاطرې نه لیکئ؟

-ستاسو د سلطنت د ۳۳ کلونو پېښې تېرې شوې دي، او د هغو پټو حقیقتونو څخه چې په دې کلونو کې تېرې شوي، یوازې زه او ستاسو شاوخوا څو کسان پرې خبر یو.

-که زه يې ونه لیکم، او که هغوی هم خبرې ونه کړي، نو تاریخ به له دې حقیقتونو څخه څنګه خبر شي؟«

-یوه ورځ مې علي محسن بېک ته وویل:

-زه به خبرې کوم، او ته يې ولیکه«.

-هغه ډېر خوشحاله شو. ژرېې قلم او کاغذ راواخیستل او زما تر څنګ پرزنګونونو کېناست.

-ما هغه څه بیانول چې زما په ذهن کې راتلل، او هغه به پر کاغذ لیکل.

-په هغو ساعتونو کې چې نور هر څوک به باغ ته تلل، موږ به ډېر وخت یو ځای تېرولو.

ketabton.com - The Digital Library

-ما به وخت ناوخت ورته خبرداری ورکولو چې ساتونکي ښايي په دې ليکنو شکمن شي، نو بايد دا ليکنې په ښه ډول پټې وساتي.

-هغه به بيا بيا راته ويل چې په دې اړه دې اندښنه نه کوي، او دا ليکنې به يې په داسې ځای کې پټولې چې زه پرې نه پوهېدم.

-بيا د روژې مياشت راغله اوزمورږ ليکل ودرېدل. د يوې مودې لپاره مې علي محسن بېک ونه ليد. هغه نورزما څنګ ته نه راتلو. د هغه نشتون اندښمن کړم، نو ما پوښتنه وکړه چې هغه چېرته دی.

-اولادونو راته وويل: د دې علت د روژې مياشت او اعتکاف دی. هغه په يوه لاندې کوټه کې روژه نيسي. روژه ماتی يې يوازې په اوبو او ډوډۍ دی، ډېرې دعاګانې کوي او له هېڅا سره نه ګوري.

-زه پرې ډاډه شوم او د علي محسن بېک درناوی او قدر مې په زړه کې لا زيات شو.

-يوه ورځ ناڅاپه زما زوی شهزاده عبدالرحيم راته وويل . نه پوهېږم د علي محسن بېک د خواخوږۍ له امله وکه د خپلو احساساتو د کنټرول د له لاسه ورکولو له امله. چې علي محسن بېک د مانۍ په يوه ګودام کې بندي شوی دی.

-زه حيران شوم. دا به کومه داسې ګناه وي چې يو داسې امين د هغې له امله زنداني کېږي؟

-ما خپل يو افسر راوغوښت او د علي محسن بېک په اړه مې تري وپوښتل.

-هغه وويل:

-زما باداره سلطانه! هغه ناروغ دی، ډاکټرې درملنه کوي، له مورږ سره دی؛ نه په ګودام کې دی او نه هم جلالتماب ته د هغه په اړه د اندښنې هېڅ اړتيا شته».

-هغوی پوه شوي وو چې هغه زما خاطرې ليکي.

-د روژې مياشت تېره شوه، خو علي محسن بېک لا هم زما له فکره نه و وتلی. کله به مې چې د هغه پوښتنه کوله، ويل به يې:

-روغتيا يې ښه کېږي او د رغېدو په حال کې دی».

-بالاخره نور مې زغم ونه شو کړای. ما راسم بېک راوغوښت او د دې موضوع په اړه مې تري وپوښتل.

ketabton.com - The Digital Library

-په پیل کې هغه نه غوښتل خبرې وکړي. خو کله چې ما پرې ټینګاروکړ، راته ویې ویل:

-ښکاري چې تاسو خپلې خاطرې هغه ته بیان کړې دي، او دا کار منع دی. سره له دې چې مورږ ستاسو له ملګرو او کسانو سره دا خبره کړې وه چې دا کار منع دی، خو علي محسن بېک زمورږ خبره ونه منله. هغه ستاسو خاطرې ولیکلې او د خپلې بسترې لاندې یې پټې کړې وې. کله چې مورږ هغه ومونډلې، ما په دې اړه درېیم پوځ ته راپورولیکه او د هغوی ځواب ته انتظارکوم«.

-دا ځل زه بیا ډېر حیران شوم. که زما د خاطرو لیکل جرم وي، نو باید دا خبره ما ته وشي، نه دا چې زما له ملګرو او کسانو سره وشي.

-که علي محسن بېک دا خاطرې په خپل لاس نه وای لیکلې، بلکې ما په خپل لاس لیکلې وای، نو د دې معنا دا وه چې هغوی به زه هم په ګودام کې اچولی وای او زنداني کړی به یې وم.

-ما دا خبره راسم بېک ته وکړه. هغه ښښنه وغوښته او له ما یې د معافۍ غوښتنه وکړه، ویې ویل چې هغه یوازې خپل مسؤلیت ترسره کوي.

-ما تري وغوښتل چې علي محسن بېک خوشې کړي او بېرته یې مورږ ته راولي، او بیا دې د لوړو چارواکو له خوا د راتلونکو امرونو مطابق عمل وکړي.

-هغه په دې ژمنه وکړه اوویې ویل:

-زه به یې خوشې کړم، خو بېرته به تاسو ته به بېرته رانشي .

-زه هم په دې خبره راضي شوم.

-د هغو خبرونو له مخې چې اولادونو راته راکړل، هغوی بله ورځ علي محسن بېک خوشې کړ، خو اجازه یې ورنه کړه چې بېرته مانۍ ته راشي.

-زه نه پوهېږم چې هغه چېرته ولاړ او چېرته ژوند کوي. خو کله چې هغوی زما له «دویتچ بانک» کې موجودې شتمنۍ د دوهم او درېیم پوځ لپاره د ورکړې وروسته، زما لونو او زما له ملګرو څخه ځینو کسانو ته اجازه ورکړه چې استانبول ته ستانه شي، علي محسن بېک هم د هغو کسانو له ډلې و چې په اورګادي کې سپاره شول.

-حتی په اورګادي کې هم هغه ته اجازه نه وه ورکړل شوې چې له نورو سره خبرې وکړي.

ketabton.com - The Digital Library

-زه پوهېږم چې هغوی علي محسن بېک ته ځینې وړاندیزونه کړي وو. دغه شریف انسان د هغوی وړاندیزونه ونه منل، له همدې امله یې له مورډ څخه لرې کړ.

-که په دې موضوع کې هغه څه نه وای چې ما ورته اشاره وکړه، نو بیا یې ولې هغه استانبول ته له ستنېدونکو ملګرو سره له لیدلو او خبرو کولو څخه منع کړ؟

-زه خپلې خاطرې له خپل دوهم تبعید څخه لیکم :

-اوس چې په ډېر درد او ژور خپګان کې، په «قصر بَیلَربَي» کې خپل ملګري ته دا خاطرې بیانوم، - له ځانه پوښتم: ایا کېدای شي یوه ورځ زما له هغو وفادارو خدمتګارانو څخه، چې زما د ژوند په وروستیو ورځو کې یې زما خاطرې په خپلو لاسونو لیکلې دي، یو تن ونیول شي؟ ایا هغه به زندان ته واچول شي؟«

-هېڅوک نشي کولی تاریخ جعل کړي :

-ایا هغه کسان چې زه یې تر دې کچې په محاصره او سختو محدودیتونو کې ساتلی یم، او زما له یادښتونو څخه لرزېږي، ګومان کوي چې هر څه به د خپلې خوښې سره سم بدل کړای شي؟

سلطان عبدالحمید ثاني درې دېرش کاله د نړۍ د خلکو د سترګو مخې ته ژوند وکړ او واکمن و. ټول خلک پوهېږي چې هغه څه وکړل او څه یې ترسره کړل. هر انسان حق لري چې د خپلې پوهې او لیدلوري له مخې د هغې دورې په اړه قضاوت وکړي.

-زه دا خبرې د دې لپاره لیکم چې د تاریخ کار اسانه شي، نه د دې لپاره چې څوک به زما په اړه ناسم فکر وکړي.

-نه زه او نه هم بل څوک د تاریخ د بدلولو توان لري. تاریخ به خپله پرېکړه وکړي.

-خو د دوی همدا ویره به ډېر زرد تاریخ د داسې حکم لامل شي چې د دوی پر ضد به وي؛ بلکې دا لرۍ له همدې نن ورځې پیل شوې ده.

ای ربه! خلک د خپلو وجدانونو له مخې مه نیسه، ځکه تر ټولو ستره سزا همدا ده.

یادونه:

-هغه قوماندان چې علي محسن بېک یې یوازې په دې دلیل بندي کړی و چې زما خاطرې یې په خپل لاس لیکلې وې، اوس زما ساتونکی دی.

ketabton.com - The Digital Library

-ما هغه له سلانیک څخه وغوښت اوله ځان سره مې خپل دوهم تبعید، یعنې د بَیلَربَي مانې ته راوست.

-هغه زما درناوی کوي، خو د خپلې دندې په ترسره کولو کې پوره وفاداردی.

-که ما هغه د خپل سلطنت پر مهال پېژندلی وای، نو هېڅ شک نه لرم چې د زندان د ساتونکي په توګه به مې ټاکلی وای.

-ښکاري چې هغه په دې دنده کې خوند احساسوي.

-که یوه ورځ دا یادښتونه د هغه لاس ته ورسېږي، نو ایا زما د دغو لیکنو په لوستلو به خوشاله شي، که به خپه شي؟

قصر بَیلَربَي

۸ نیسان ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷م)

-یوه ورځ راسم ببک زما خونې ته راغی او، د معمول خلاف، څوورځپانې راته راوړې.

-زه اړتیا نه وینم چې د دې کارله امله خپله حیرانتیا څرګنده کړم، ځکه له هغه وخته چې زه دلته راغلی یم، څو ځله مې له هرهغه قوماندان څخه چې د ساتونکو مسؤول و، غوښتي وو چې ماته ورځپانې راکړي.

-خو دواړو به هر ځل په ببلابېلو پلمو زما غوښتنه ردوله.

-حتی راسم ببک هم، کله یې چې ولیدل زه پر خپلې غوښتنې ټینګارکوم، راته ویې ویل:

-زما مولا! بښنه غواړم! د دې ورځو ټولې خپرېدونکې ورځپانې ستاسې پر ضد ترټولو سختې خبرې لیکي، تر دې چې زه خپله هم د هغو لوستل نه شم زغملای. پر موږ رحم وکړئ! زما زړه نه مني چې تاسو خپه او اغېزمن وویني».

-هغه همداسې نورې خبرې کولې، بښنه یې غوښتله او داسې ښکارېده، لکه زما د خپه کېدو اندېښنه چې ورسره وي..

-ما په خندا ورته وویل:

ketabton.com - The Digital Library

-راسم بیک! د خپل سلطنت پر مهال مې څومره لیکنې لوستې دي! ډېری یې له هغو سختو سپکاویو او بدو خبرو ډکې وې چې زما پر ضد لیکل کېدې، خو زه یې هېڅکله تر اغېزلاندې نه یم راغلی .

-که ستا عذر یوازې همدا وي، نو دا هېڅ مهمه خبره نه ده. ما د خپل هېواد له حالاتو څخه د خبر پاتې کېدو له حقه مه محروموه.

-هغه د هېواد واکمن و او د خپل هېواد د لیدنې لپاره په سفر وتلی و، او د سلانیک له ښار څخه به هم تېرېده.

-ځکه چې دوی ماته د هېواد د پېښو هېڅ خبر نه راکاوه، نو زه نه پوهېدم چې د دوی دا ټولې هڅې او بېلابېلې لارې چارې، چې غوښتل یې په هر ډول ماته دا خبر راورسوي، څه هدف لري.

-که، خدای مه کړه، هېواد د جګړې په حالت کې وای، نو سلطان به هېڅکله د سیاحت یا سفر لپاره نه وت. تر ټولو قوي احتمال دا و چې دا سفر به د دولت د کومې ګډوډۍ د څېړنې لپاره وي.

-ایا په دې برخه کې کومه نوې اندېښنه راپیدا شوې وه؟ ځکه هغه د روم ایلي (بالکان) سیمې ته د سفر لپاره وتلی و، چې د دولت یوه مهمه برخه وه.

-مخکې له دې چې د دې موضوع په اړه کومې پایلې ته ورسېږم، ناڅاپه د سفر ورځ راورسېده.

-ښار او بندر په ښکلا سینګار شوي وو، او زمور مانۍ هم په ښایسته بڼه چمتو شوې وه.

-یو سهارې ماته خبر راکړ چې هغه بېړۍ، چې زما د ورور، جلالتمآب سلطان، سپرلۍ پکې وه، بندر ته رانغوته.

-ما په دوربین کې کتل پیل کړل.

-د مانۍ د ساتونکو افسر انو له ما وغوښتل چې اجازه ورکړم بالکوني ته وخېژي او بېړۍ وګوري. ما په خوښۍ اجازه ورکړه، او مور ټولو په ګډه نندارې پیل کړه.

-په رښتیا هم دا یوه زړه راښکونکې نندارې وه. بېړۍ ښار ته د توپونو په ډزو سلامي ورکوله، او ښار هم د توپونو په ډزو ځواب ورکاوه. په پای کې بېړۍ د ښار له ساحل څخه په لږ و اټن کې ودرېده.

-افسران بېرته خپلو دندو ته ستانه شول، خو زه لا هم په بالکوني کې له خپل زوی، شهزاده عابد، سره ولاړوم.

ketabton.com - The Digital Library

-نه پوهېږم څومره وخت تېرشوی و چې نوري آغا راته وویل:

-جلالتمآب ، سلطان غوښتل، مخکې له دې چې ښار ته ورسېږي، خپل شاهي سلامونه تاسو ته ورسوي. د سلطان محمد رشاد ځانګړی منشي، خالد ضیا بېک، راغلی او پوښتنه کوي چې ایا تاسو غواړئ ورسره وویني. هغه د ساتونکو د قوماندان، هادي پاشا، له لارې ستاسو د امر انتظارکوي.

-ما وویل:

-ایا د سلطان استازی هم ردېږي؟«

او بې له ځنډه مې نوري آغا ته وویل:

-ایا دا د پوښتنې خبره ده؟«

-ببچاره خپل سرټیټ کړ او په ډېر ادب یې یوازې دومره وویل:

-لکه څنګه چې ستاسو امروي«.

-په هماغه شېبه مې د لوی خدای له لوري پرځان یو ستر نعمت احساس کړ.

-د خپل ګران ورور، جلالتمآب سلطان، د دې نرم او مهربان چلند له امله مې وویل:

-را دې شي«!

-نوري آغا ووت. زه هم ورپسې روان شوم، تر هغه چې د دروازې مخې ته د مرمرینو زینو سر ته ورسېدم. که څه هم راتلونکی د مانۍ عمومي منشي و، خو استوونکی یې د ستر عثماني دولت سلطان و؛ نو داسې مې انګېرله، لکه خپله سلطان چې د راتګ په ویاړزه نازولی وم.

-له هغه ځایه چې د ساتونکو قوماندانۍ وه، خالد ضیا بېک تر ټولو مخکې راوخوت، او ورپسې هادي پاشا او د ساتونکو مشر، راسم بېک، روان وو.

-کله چې هغوی ولیدل چې زه د مرمرینو زینو په سرکې د دوی د هرکلي او انتظار لپاره ولاړیم، درې واړه حیران شول، او د هغوی حیرانتیا په خپرو کې له ورایه ښکاره وه.

-دا بڼه د خاطر اتو له ادبي او تاریخي سبک سره ډېره نږدې ده او د عبدالحمید ثاني د یادښتونو رسمي او وقارلرونکی لحن هم ساتي.

ketabton.com - The Digital Library

-عمومي منشي په رسمي ډول سلام وکړ. ورپسې، د مانۍ د دود له مخې، پاشا او د ساتونکو مشر هم نظامي سلامي ورواندې کړه.

-ما هغوی دننه بوتلل. عمومي منشي مې خپل ښي اړخ ته کښېناوه او نورو ته مې هم د ناستې اشاره وکړه.

-عمومي منشي خالد ضیا بېک خپله وینا داسې پیل کړه چې ماته یې د خپل ورور، جلالتمآب سلطان، سلامونه ورسول.

-وروسته یې راته وویل:

-جلالتمآب سلطان ستاسو د حال پوښتنه کوي. اعلیحضرت دا سفر ځکه غوره کړی چې د خپلو الباني رعیتونو ترمنځ رامنځته شوی اختلاف له منځه یوسي، او همدارنګه غواړي د روم ایلي (بالکان) خلک له نږدې وویني.

-هغه زیاته کړه چې جلالتمآب سلطان غواړي په دې اړه زما نظر هم واوري.

-ما د سلطان د دې مهربانې پاملرنې، سلامونو او هغو له درناوي ډکو پیغامونو څخه ځانګړې مننه وکړه چې د هغه له خوا راته راوړل شوي وو.

-ما تري وغوښتل چې زما رښتینې مننه او ژور درناوی د سلطان حضور ته ورسوي.

-وروسته مې د روم ایلي (بالکان) د سیاسي حالت په اړه لنډ وضاحت ورکړ، او خپله خبره مې دې پایلې ته ورسوله چې زه په بشپړ باور سره فکر کوم چې په دې وخت کې دا سفر ډېر ګټور دی.

-ما د دې سفر د بریا او کامیابۍ دعا وکړه.

-عمومي منشي راته وویل چې جلالتمآب سلطان غواړي پوه شي چې ایا زما کومه غوښتنه شته او که نه.

-طبیعي ده چې د ویلو لپاره ډېر څه موجود وو، خو ما مناسب ونه ګڼل چې هر څه وو ایم.

-ما داسې یو مناسب فرصت ډېر کم موندلی و چې خپله غوښتنه وړاندې کړم. نو په ډېر ادب او ښه انداز مې خبرې وکړې، خپله مننه مې څرګنده کړه او ومې ویل:

-زما غوښتنه دا ده چې په استانبول کې زما د زوی، شهزاده عابد، لپاره یو مناسب ځای پیدا شي، څو هغه خپلې زده کړې پیل کړي.

ketabton.com - The Digital Library

-په دې اړه مې د «ماصلک» دمانۍ یادونه هم وکړه.

-ایا خالد ضیا بېک. هغه څوک چې په ما پې ترټولو ښه اغېزپرې ایښی و. ماته نه ووویلې:

-د ماصلک مانۍ تشه ده، او امکان لري چې هغه ستاسو لپاره ځانګړې کړای شي؟

-ایا هغه غوښتل ماته دا وښيي چې د ده نظر د جلالتمآب، زما د ورور، له نظره هم لوړدی؟

-که څه هم زه یو له واکه لیرې شوی سلطان یم، او که څه هم جلالتمآب زما ورور نور دومره واک نه لري چې خبره پې هرځای په بشپړډول ومنل شي، بیا هم زه نه شم کولای د عثماني کورنۍ د یوه غړي په توګه د مانۍ عمومي منشي د خپل احسان کوونکي په توګه ومنم.

-ما د مانۍ له عمومي منشي څخه هېڅ غوښتنه نه وه کړې، او زه داسې څوک نه یم چې د هغه احسان ومنم.

-له همدې امله مې په لنډ ډول ورته وویل:

-که اجازه وي، دا موضوع د سلطان حضورته وړاندې کړئ«.

-د خالد ضیا بېک مخ سورشو؛ هغه په ښه توګه پوه شو چې زما مطلب څه و.

-هادي پاشا او راسم بېک دواړه په ډېر ارام او سکون حالت کې ناست وو.

-وروسته مې د هغې بستې په اړه خبرې وکړې چې پکې د عابد (زما د زوی) ځینې ګانې او شخصي سهمونه موجود وو. بیا مې هغوی تر دروازې پورې بدرګه کړل.

-ما د هغو ناوړه پایلو په پوهېدو کې هېڅ ستونزه نه لرله چې زما هېواد پې انتظارکاوه. که هغه د هغو لږو ورځپاڼو له لارې وې چې ماته به راکول کېدې، او که د هغو محدودو او خپرو شویو معلوماتو له لارې چې ما د راسم بېک، تحسین پاشا او د مانۍ د عمومي منشي خالد ضیا بېک څخه ترلاسه کړي وو.

له دې وروسته له دعا پرته بل څه راسره نه وو پاتې.

نو ما هم پرهماغې بسنه وکړه.

-د بایلربې مانۍ ۱۰ نیسان ۱۳۳۳ رومي (۱۹۱۷م) ، د بالکان په جګړه کې د دولت ستره ماتې -پرون زما حالت ښه نه و. ستړیا پر ما غلبه کړې وه او ساه اخیستل راته سخت شوي وو. زه اوس د خپل عمر په شپږاویایم کال کې یم.

ketabton.com - The Digital Library

-یوه پوښتنه مې ذهن ته راغله:

-ایا کېدای شي د مرګ وخت رارسېدلی وي؟"

که وخت لا نه وي رسېدلی، نو بیا به په دې کې د یادولو وړ څه نه وي پاتې. خو نن احساس کوم چې روغتیا مې ښه ده. لا څو خبرې شته چې ما نه دي ویلي او باید ثبت یې کړم.

-زه د بالکان د جګړې له سترې پېښې څخه یوازې هغه وخت خبر شوم چې جګړه نږدې پای ته رسېدلې وه.

-ما د جلالتمآب سلطان رشاد د سلانیق د راتګ په ورځو کې ځینې ورځپاڼې ولوستې. همدارنګه مې له ځینو پوځي پاشاګانو سره خبرې وکړې، نو پوه شوم چې حالت ډېر خراب دی.

-زه نه پوهېږم چې څه پېښ شوي وو او پایله یې څه شوه. خو ما په یوه موده کې ولیدل چې په سلانیق کې د سرتېرو شمېر ډېر شوی و. ان تر دې چې زمور د اوسېدو د مانۍ تر څنګ یې خیمې هم ودرولې.

-ما له ساتونکو او همدارنګه له عاصم بک څخه وپوښتل چې څه روان دي.

-ټولو وویل:

-دا پوځي تمرینات دي".

-خو کوم څه چې ما لیدل، هېڅ ډول د پوځي تمریناتو په شان نه وو.

-زه پوه شوم چې دوی له ما څخه یو څه پټوي، خو ما ونه شو کولای د جګړې او په هغې کې د ښکېلو کسانو په اړه څه معلومات ترلاسه کړم.

-په ځانګړې توګه دا خبره راته ډېره د باور وړ نه وه چې که ما اوربدلي وای څلور بالکاني هېوادونه سره متحد شوي او پر مور به برید کوي، نو ما به پرې باور نه وای کړی.

-ځکه چې د دغو هېوادونو ترمنځ خپلمنځي دښمني له هغه دښمنۍ ډېره وه چې دوی ټول یې زمور پر وړاندې لري.

-زمور پر ضد د کلیسا وو اتحاد :

-یوه ورځ د مانۍ مخې ته میدان په پوځي مرکز بدل شو.

ketabton.com - The Digital Library

-د ساتونکو شمېرزیات شو. زما اولادونو ته یې خبرداری ورکړ چې د کړکیو ښیښې دې نه پر انیزي،

-ما ته هم اجازه نه وه چې بالکوني ته ووځم. ځکه چې زه د خپل ځان په اړه هېڅ واک نه لرم، نو شپه اوورځ به مې د رحمان ذات په وړاندې سرټیټاوه او له هغه څخه به مې د مرستې او رحمت دعا غوښتله

-یوه شپه ویده وم چې ناڅاپه مې پر دروازه پرله‌پسې او چټک چټک واوربده.

راویښ شوم. د دوهم خز انچي مرستیال غږ مې واوربد چې د دروازې ترشا ولاړو او ویل یې:

"راسم بک، د ساتونکو قوماندان، غواړي سمدستي له تاسو سره وویني".

-سبحان الله! راسم بک به د شپې په دې وخت کې څه خبره راته ولري؟

ژرپاڅېدم، جامې مې بدلې کړې، نږدې خونې ته لاړم او راسم بک مې ولید.

هغه ډېر خپه او اندېښمن ښکاربده.

-ما ورته وویل:

"ان شاءالله خیر به وي، راسم بک! څه خبره ده؟"

-راسم بک چې غم پرې خپورو، وویل:

"بښنه غواړم، زما مولا، چې ستاسو مزاحم شوم. خو اړیم چې وو ایم: مورې له څلورو هېوادونو سره په جګړه کې یو".

-ما ورته وویل:

-"څلورهېوادونه؟! دا کوم هېوادونه دي، راسم بک؟ الله دې سمدستي د سلطان د پوځ مرسته وکړي! الله دې هغه ته ځواک ورکړي. بریا زمورې ده، ان شاءالله".

-راسم بک خپل سرټیټ کړ. هغه خبرې کولې او داسې ښکاربده لکه چې ژړا ته نږدې وي.

-هغه وویل:

"جلالتمآب سلطان! هغوی یونان، بلغاریا، مونټینیګرو او سربیا دي. او مورې له بده مرغه . د ماتې ترڅنډې رسېدلي یو".

-د هغه وخت د احساس د بیان لپاره باید له "غم" څخه هم سخته کلمه پیدا شي.

ketabton.com - The Digital Library

ما د سخت افسوس احساس وکړ او ورته ومې ویل:

"څلور هېوادونه له یو بل سره متحد شوي دي او موږ له دې نه خبر نه وو، راسم بک!

څومره ستره بې خبري!

-دا هېوادونه خو له یو بل سره اتحاد نه شي کولای. د دوی ترمنځ د کلیساوو شخړه رو انه ده. ایا د مقدونې هغه اوږده شخړه دې نه یادیږي چې کلونه کلونه یې دوام وکړ؟"

ما د کلیساوو ترمنځ توپیر ساتلی و، خو اتحادیانو زما له لېرې کېدو وروسته هغوی سره یو ځای کړل.

-هغه وویل:

-د مبعوثانو او اعیانو دواړو مجلسونو یو قانون تصویب کړی و چې د کلیساوو قانون نومېده، او په دې سره د دغو څلورو هېوادونو ترمنځ روان اختلاف پای ته ورسېد.

-چا به فکر کاوه چې دا دومره ستر مصیبتونه به پر موږ راشي؟"!

-زما ذهن ته راغلل چې چیغه کړم او وو ایم:

-"زه"!

-خو دا کلمه مې په ډېر زحمت، لکه یوه ترخه مړی چې څوک یې په سختۍ تېروي، بېرته تېره کړه.

زما فکر ودرېد. پر ما بې هوښۍ غوندې حالت راغی.

-راسم بک خبرې کولې او ما اورېدل. بیا ما خبرې کولې او هغه به اورېدل. دا حالت ترسهاره پورې روان و.

-په پای کې هغه را ته وویل:

- سلانیق د سقوط په حال کې دی. که نن نه وي، سبا به وي. دوی به تاسو استانبول ته ولېږدوي. ما ته امر شوی چې دا خبر سمدستي تاسو ته ورسوم".

-د دې خبرې له اورېدو سره سم ژر پر خپلو پښو ودرېدم. داسې غوسه او احساساتي حالت را باندې راغی چې په ټول ژوند کې مې داسې نه و تجربه کړی.

-ما چیغې کړې:

ketabton.com - The Digital Library

-"راسم بک! سلانیق د استانبول دروازه ده! زمونږ پوځ چېرته دی؟ بلکې زمونږ عسکر چېرته دي؟!

-څنګه کولای شو سلانیق پرېږدو او ولاړ شو؟!

-که مونږ يې پرېږدو او لاړ شو، ایا تاریخ او زمونږ نیکونه به زمونږ پر مخ توکانې ونه توکي؟

-ایا زما ورور سلطان محمد رشاد د سلانیق د پرېښودلو اجازه ورکړې ده؟

-نه! زه پرې راضي نه یم، زه ورسره مو افق نه یم.

-پروا مه کوه چې زه د اویا کلونو په عمرکې یم. ماته یوه توپک راکړئ، زه به د خپلو زامنو او سرتېرو ترڅنګ ترخپلې وروستۍ ساه پورې د سلانیق ځخه دفاع کوم".

-زه په ډېر سخت احساساتي حالت کې شوم.

-راسم بک له مېز څخه د ګلاب اوبو بوتل واخیست. زما پر مخ يې د ګلاب اوبه وشیندلې او لاسونه يې را ومښل، ترڅو بېرته ځان کنټرول کړم.

-ما راسم بک ته وویل...:

زه به له دې ځایه یوازې د مړي په توګه ووځم

-ما ورته وویل:

-"لاړشه! خپل قوماندان ته وو ایه: زه به له دې ځایه یوازې د یوه مړي په توګه ووځم"!

-راسم بک ولاړ.

-زه نه پوهېدم چې کورنۍ او اولادونو مې زمونږ خبرې اوریدلې دي.

-کله چې راسم بک لاړ، هغوی ټول په ېږه یو ځای خونې ته راننوتل. کوټه له خلکو ډکه شوه او ټولو ژړل. هغوی هڅه کوله ما ډاډه او ارامه کړي، خو ما بیا هڅه کوله چې هغوی ته تسلي ورکړم.له ډېر غم څخه مې نور خوب ته اړتیا نه احساسوله ، او خوب مې نه شو کولای.

-ما د هغه سهارد لمر راختلو نندارە کوله، په داسې حال کې چې د سترګو اوښکې مې رو انې وې او بهېدې.

-مونږ بل څه نه، بلکې سیاست ته د پوځ په داخلېدو مات شوو.

-د لمر له راختلو سره علي رضا پاشا او هادي پاشا دواړه ماته راغلل.

ketabton.com - The Digital Library

-ما ځان راټول کړ او دواړو پاشاګانو ته مې ښه راغلاست وو ایه.

-د هغوی نظر دا و چې باید سلانیق پربږدو، او غوښتل یې چې مورږ ژر تر ژره د دې لپاره چمتووالی پیل کړو.

-ما له هغوی څخه د جګړې د پرمختګ په اړه پوښتنه وکړه.

-هغوی ځینې خبرې راته وکړې او ډېرې یې پټې کړې، خو هر څومره چې یې پټې کړې، بیا هم دا خبره روښانه وه چې مورږ ته ماتې د هغو څلورو هېوادونو له خوا راکړل شوې، بلکې اصلي لامل یې سیاست ته د پوځ داخلېدل وو.

-ما تري وپوښتل:

-"ایا سلانیق به تشوئ؟"

-هغوی ځواب راکړ:

-"د هر ډول احتمال لپاره".

-ما په غوسه ورته وویل:

-"له دې ټولو وروسته لا کوم احتمال پاتې دی؟

-ای الله! هغه کسان مات کړه چې زما دولت یې دې حالت ته رسولی دی!

-سلطان محمد رشاد ته خبر ورکړئ چې زه نه شم کولای سلانیق پربږدم.

-زه د عثماني کورنۍ د یوه غړي په توګه دا حق لرم چې له دښمن سره وجنګېږم او خپله وروستۍ ساه هم دلته ورکړم، که همدا زما تقدیر وي"...

علي. هېڅوک نه شي کولای چې دا حق له ما څخه واخلي.[۹۲]

-دواړه پاشایان زما له کوټې څخه ووتل، په داسې حال کې چې ناامیدي یې پر څېرو خپره وه. ما خپل اهل او اولادونه راټول کړل، ټولوژړل. ما ورته وویل:

[۹۲] -کله چې مورږ ولیدل چې یوناني ځواکونه د سلانیک د نیولو لپاره مخ پرورانديې روان دي، مورږ دوه ځله هڅه وکړه چې سلطان عبدالحمید ثاني استانبول ته انتقال کړو، خو هغه دوه ځله پر دې ټینګار وکړ چې همدلته به پاتې کېږي او ویې ویل:
»زه دې وسله په لاس کې واخلم، د عسکرو په لومړۍ کرښه کې دې ودرېږم، جګړه دې وکړم او شهید دې شم«.
طلعت پاشا :مذاکرات، درېیم ټوک، ۷۵۸ مخ.

ketabton.com - The Digital Library

-زما خبرې واورئ! زمور دولت ډوبېږي. د سلانیک سقوط د استانبول د سقوط معنا لري، او دا د عثماني دولت د له منځه تلو معنا لري. غواړم چې تاسې هر یو د خپل تقدیر په وړاندې راضي اوسئ. که په تاسو کې څوک غواړي چې ووځي، نو دې ړاته ودې و ایي، زه به یې وباسم. خو زه به دلته پاتې کېږم«!

-هغوی د ژړا په حال کې وویل:

-مور هم دلته پاتې کېږو، پلاره«!

-ما نوري آغا ته وویل:

-د هغو کسانو نوملړ ولیکه چې غواړي ووځي، را یې وړه، زه به د هغوی د ایستلو کار وکړم«.

-ما دا خبره وکړه او ووتلم. ما پرېکړه کړې وه چې په خپله کوټه کې به هېڅوک نه منم. څوک چې غواړي ولاړ شي، ولاړ دې شي، او څوک چې غواړي پاتې شي، پاتې دې شي. په همدې حالت کې مې د الهي تقدیر انتظار کاوه.

-" زما انتقال له لومړي تبعید څخه دویم تبعید ته". :

-ما دا شپه هم بې خوبه تېره کړه. ټوله شپه مې په عبادت کې تېره کړه. د سهار له لمانځه وروسته مې د لوی دوربین په وسیله بندر ته کتل پیل کړل. یوه بېړۍ مې ولیده، کله چې مې هغې ته په ډېر دقت وکتل، نو ژړ پوه شوم چې دا بېړۍ د جرمني سفارت بېړۍ وه .په همدې شېبه کې نوري آغا زما خوا ته راغی." هغه هم ماته خبر راکاوه چې بندر ته یوه بېړۍ را روانه ده".او څرګنده شوه چې هغه هم پوهېده چې دا بېړۍ زمور د انتقال لپاره راغلې ده!

-ما په ژړا پیل وکړ، او اولادونو او ملګرو مې هم زما په تعقیب ژړل. د مانۍ افسر انو ملګري او درباریان وېرولي وو او پرې ډېر فشار یې راوړی و. ټولو غوښتل چې زه د تلو او د سلانیک پرېښودلو اجازه ورکړم، خو په شکاره یې دا خبره نه کوله) .[۹۳]

[۹۳] - د طلعت پاشا رو ایت هم له هغه څه سره سمون لري چې سلطان عبدالحمید ثاني بیان کړي دي. طلعت پاشا و ایي:
-سلانیک د یونانیانو لاس ته له لوېدو شپږ پنځوس ورځې مخکې، یعني د ۱۹۱۲م کال د نومبر په لومړۍ نېټه، د جرمني سفارت ځانګړې جنګي بېړۍ چې نوم یې (لورلي) و، راورسېده او سلطان او له هغه سره ملګری کسان یې استانبول ته یوړل، او هغوی یې په بایلبې مانۍ کې پرېښودل«.
طلعت پاشا :مذاکرات، درېیم ټوک، ۸۴۶ مخ.

ketabton.com - The Digital Library

کله چې ما نوري آغا ته وویل:

-هسې نه چې دا بېړۍ زمونږ د وړلو لپاره راغلې وي؟«!

-هغه وویل:

- الله به خیر کوي، ای زما باداره! په مانۍ کې د اولادونو ژړا (چې له تاسو لرې دي) د دې له امله ده چې هغوی نه غواړي تاسو خپه کړي او مزاحمت درته جوړکړي. زما زړه د دې ژړا له امله ټوټې ټوټې کېږي. خو تر هغه چې جلالتمآب تاسو پوښتنه کړې ده، نو اجازه راکړئ چې ربښتیا درته وو ایم: دا بېړۍ د دې لپاره راغلې ده چې جلالتمآب، ستاسو کورنۍ، اولادونه او ملګري له تاسو سره استانبول ته انتقال کړي. البته هغه پربکړه چې پکې خیروي، هماغه پربکړه ده چې ستاسو له خوا صادرېږي«.

-بېړۍ په بندر کې ودرېده. "لږ وروسته، د «لاندون» په نوم یوه ګاډۍ د غونډۍ له لارې پورته راغله. کله چې بهرنۍ دروازې ته ورسېده .

، ما له هغو کسانو څخه چې ترې راکوز شول، داماد شریف پاشا او عارف حکمت پاشا ولیدل؛ عارف حکمت پاشا د شهزادګۍ نایلې مېړه و.

-ایا خوښې کولی شي زما زړه ته لارپید اکړي ؟"

-په داسې یوه ډېره بدمرغه ورځ کې؟

-له رسمي سلام وروسته، ما له عارف حکمت پاشا او شریف پاشا سره غېږورکړه. ما له هغوی څخه د اولادونو او د حالاتو په اړه پوښتنې وکړې. هغوی هم په هماغه اندازه خپه او غمجن وو، -خو د خپل وروړ جلالتمآب [سلطان محمد رشاد] له خوا راغلي وو او د سلطان د غوښتنې پیغام یې راوړی و چې ماته یې ورسوي) . [۹۴]

-که څه هم زما پربکړه هر څومره ټینګه او وروستۍ وه، بیا هم د سلطان د ارادې له کچې پورته کېدای نه شي. هغه د آل عثمان له زامنو څخه یو و؛ نو ما د تسلیمۍ په معنا خپل سر ټیټ کړ.

[۹۴] - داسې ښکاري چې د کروان د چاپ په متن کې یوه کرښه لوېدلې ده. د مخکیني اووروسته متن له سیاق څخه داسې څرګندېږي چې دواړو کسانو سلطان عبدالحمید ثاني ته د هغه وخت واکمن سلطان محمد رشاد غوښتنه ورانديې کړه، چې سلطان عبدالحمید ثاني دې له خپلې ملتیا سره پلازمېنې استانبول ته انتقال شي. (تشریح: م. ح.)

ketabton.com - The Digital Library

-زه له خپل زوم څخه پوه شوم چې استانبول ته ټولې لارې د دښمنانو لاس ته لوېدلې دي، او مورږ یوازې د همدې بېړۍ له لارې استانبول ته داخلېدای شو.

-ما په مانۍ کې ټولو هغو کسانو ته چې زما سره وو، وویل چې د سفر لپاره چمتووالی ونیسي. زه له دواړو پاشایانو سره په خبرو بوخت وم، په داسې حال کې چې د مانۍ ښځې او د هغوی مرستندویانې په چټکۍ سره د سفر د بر ابرولو په کارونو بوختې وې.

-په همدې وخت کې د ساتونکو قوماندان راسم بک راغی. هغه ډېر غمجن و. ما ورته وویل:

-»او ته، راسم بک، ته هم له مورږ سره راځې؟«

-هغه په ډېره مننه دا ومنله.

-راسم بک له ما څخه غوښتنه کوله چې د هغه یو ملګری چې واصف بک نومېده، له مورږ سره د تلو اجازه ورکړم.

-د هغه د غوښتنې پر مهال، ناڅاپه یو غټ وجود لرونکی یوزباشي (د اردو افسر) [چې وروسته د مصطفی کمال پاشا یاور صالح بوزوق شو] په منډه راسم بک ته راغی او ورته وې ویل:

-له تاسو هیله کوم، ای راسم بک، زمورږ سلطان ته وو ایئ چې جلالتمآب دې ما هم له تلونکو کسانو سره وشمیري .

-ما راسم بک ته وویل:

-دا یوزباشي هم له ځانه سره واخله، ای راسم بک. خو له بده مرغه نوروړونه نه شي راوستلای، ځکه چې بېړۍ محدود ځای لري. که څه هم زه هیله لرم چې تاسو ټول له ځان سره بوځم .

-کله چې مورږ له مانۍ څخه د وتلو لپاره روان شو، د مانۍ افسران او سرتېري په دوو مخامخو کتارونو کې ودرېدل چې مورږ ته د رخصتۍ سلام وکړي. هغوی رسمي سلام وکړ. ما ورته وویل:

-ان شاء الله په استانبول کې به مو په بشپړه روغتیا او عافیت ووینم. تاسو الله ته سپارم«.

-د سلانیک والي او قوماندان پاشایان هم زمورږ د بدرګې لپاره راغلي وو. ما ورته مناسبه وینا وکړه، او په کښتیو (کوچنیو بېړیو) کې سپاره شوو بیا اصلي بېړۍ ته ورسېدو.

-د بېړۍ کوټه (ځانګړې خونه) زما لپاره چمتو شوې وه. لږ وروسته د بېړۍ قوماندان یوازې زما حضور ته راغی او د [جرمني] امپراتور ځانګړې سلامونه یې راورسول. بیا یې راته وویل:

ketabton.com - The Digital Library

-جلالتمآبه! دا بېړی ستاسو د مستقیم امر لاندې ده! ما په شخصي ډول د [جرمني] امپراتور څخه امر اخیستی چې بېړی هرهغه ځای ته بوځم چې جلالتمآب یې د تګ امروکړي«!

-له الله وروسته مورِ ته یوازې خپل دولت پاتې دی :

-د عثماني کورنۍ یو غړی د خپلې (عثماني) بیرغ پرته د بل چا د بیرغ لاندې کوم ځای ته تللی شي؟!

-ما د بېړی له قوماندان څخه مننه وکړه او ورته ومې ویل چې مورِ استانبول ته یوسي.

-کله چې مورِ د مرمرې په سمندرکې وو، سخت سمندري توپان راغی. زما د کورنۍ ټولو غړو، پرته له ما، د سمندري ناروغۍ (سرګردانۍ) احساس وکړ. ما هغوی ته یو په یو هغه درمل ورکړل چې د بېړی ډاکټرد سمندرد ناروغۍ د آرامولو لپاره راکړي وو.

-د الله په اجازه بېړی د بایلبې مانۍ مخې ته ودرېده.

-استانبول ته ورسیدو. شریف پاشا مو پرېښود، څو جلالتمآب [سلطان محمد رشاد] ته ځینې عرضونه وراندې کړي، او زما زوم عارف پاشا له مورِ سره تر بایلبې مانۍ پورې ملګری شو.

-ټول هغه څه چې ما خپه کوي، زما پرهېواد راغلې بدمرغي ده

-په بایلبې مانۍ کې اوسېدل ډېر مناسب نه وو، ځکه چې مانۍ لنده او مرطوبه وه، او رطوبت د روماتیزم د ناروغۍ سبب ګرځي. ما دا خبره عارف حکمت پاشا ته وکړه، "خو وروسته له دې، زه له دې مانۍ سره ډېر عادت شوم او د هېڅ ستونزې شکایت مې نه درلود، که څه هم کله ناکله به مې ملا لږ درد کولو".

-زما د خپګان ټول لامل یوازې هغه بدمرغي ده چې زما پرهېواد راغلې ده.

-د دې مانۍ [بایلبې] او د [آلاتیني] مانۍ ترمنځ توپیردا دی چې زه په بایلبې مانۍ کې په هغه کوټه کې ویده کېږم چې زما مهرباني مورپکې ژوند کړی و او وفات شوې وه.

-دلته مورِ اخبارونه هم لولو، او زمورِ ځینې کوچنۍ غوښتنې هم پوره کېږي. زه د راسم بک له لارې د خپلو اولادونو خبرونه ترلاسه کولای شم، او د دې نعمت قدر یوازې هغه کسان درک کولای شي چې له دې نعمت څخه محروم شوي وي.

-ای الله! هېڅوک د خپلو اولادونو د حال او حالاتو له پوهېدو څخه مه محروموه. آمین!!

ketabton.com - The Digital Library

-د بایلې مانۍ د ۱۳۳۳ کال د نیسان ۱۱مه [رومي] (۱۹۱۷م)د انقلاب د شورا غړي یو بل له منځه وړي :

-محمود شوکت پاشا یې د ورځې په رڼا کې په ډزو وواژه، خو د «حرکت پوځ» د مشهوراتل له نوم او نفوذ څخه ځان خلاص کړي، او همدارنګه د انوربک لپاره لاره هواره کړي چې وروسته پاشا شو او د جګړې دوزارت مقام ته ورسېد.

-هغوی غوښتل په یوه کاني دوه مرغان وولي: له یوې خوا به یې د یوه مشهور قوماندان له سیوري څخه ځان خلاصاوه، هغه قوماندان چې د دوی په وړاندې د خندې په څېرولاړو؛ او له بلې خوا به یې داسې چلند کاوه لکه چې د هغه ملاتړي وي، خو په یوه قلم به یې په ډېرې چټکۍ خپل مخالفین له منځه وړل.

-لکه څنګه چې دوی د سنایپر انو فرقې یې راوغوښتې او د حرکت پوځ یې تر استانبول پورې راوست، خو ما راوپرځوي. دا ځل یې د محمود شوکت پاشا د غچ اخیستلو او د نظم د بېرته راوستلو په پلمه، خپل ټول مخالفین په داروځړول، تبعید یې کړل او یا یې د کورونو په دننه کې محدود کړل.

-خو په همدې منځ کې د طلعت او انورترڅنګ درېیم کس هم راڅرګند شو، او هغه جمال پاشا و.

-د جګړې وزارت د جمال پاشا هیلې نه پوره کولې. دا لېوالتیا چې غواړي د سلطان سلیم اول دویمه ببلګه وګرځي، هغه دې ته وهڅاوه چې د کانال د نیولو یوه خطرناکه هڅه وکړي [د سویز کانال، د لومړۍ نړیوالې جګړې د پیل پرمهال]، او همدا ماجراجویي د هغه د سقوط لاره هواره کړه.

-طلعت او انورنن ډېر نږدې دوستان دي، خو په همدې وخت کې هر یو د بل لپاره د بدۍ کنده کني او هڅه کوي چې یو بل پکې وغورځوي او له منځه یې یوسي.

-ای الله! زموږ پایله په خیر کړه.

-هغه شپه چې دوه جرمني جنګي بېړۍ [ګوپن او برسلاو] تور سمندرګي ته ننوتې، تر سهاره مې خوب ونه کړ. له هماغه پیله څرګنده وه چې دا ډول ماجراجویي به زما هېواد ته څه پایلې راوړي.

ketabton.com - The Digital Library

-په ټوله پېړۍ کې موږ د روسيې دښمني پر ځان راوستې وه؛ له هغه روس سره چې موږ ورسره په ټولو جګړو کې ماتې خوړلې وه. همدارنګه مو د سمندرونو د واکمنو هېوادونو، انګلستان او فرانسې، دښمني هم پر ځان راوستې وه. سربېره پر دې، دولت په داسې حالت کې و چې د نورو لاس ته د اړتیا له امله يې لاس غځولی و.

-دولت د خپلو مامورینو میاشتنې معاشونه د هغو پورونو له لارې ورکول چې د عمومي پورونو د امتیازاتو او د تنباکو د انحصارد پرېښودلو په بدل کې يې اخیستي وو.

-ایا له داسې شپې وروسته د داسې سهار څخه د خیر تمه کېدای شي؟) ![95]

-ما دا تنګې لارې د یوې تورې ورځې لپاره چمتو او پیاوړې کړې وې":

-بیا هغه څه وشول چې وشول. موږ جګړې ته داخل شوو، او انګلیسي او فرانسوي بېړیو د چناق قلعه تنګي (دردانیل) باندې برید وکړ.

-له دې وړاندې ما خپله ټوله هڅه کړې وه چې د استانبول تنګی (بوسفور) او د چناق‌قلعه تنګی (دردانیل) دواړه په پیاوړو دفاعي وسایلو سمبال او کلک خوندي کړم. ما د خپلې واکمنۍ پر مهال دا موضوع څو ځله له لوړو پوځي قوماندانانو سره څېړلې او خبرې مې پرې کړې وې".

-ځکه چې موږ نه شو کولای له دښمن سره د سمندري بېړیو په وسیله مقابله وکړو، نو خبرې او بحثونه ډېر اوږده شول چې د تنګیو د کلکولو او د ځمکني پوځ د کارولو له لارې څه کولای شو.

---

[95] - د دولت زیانونه دومره ستر شول چې باور پرې کول سخت دي. زموږ دښمنانو، بلغارانو، زموږ له ځمکو څخه ډېرې سیمې ونیولې. هغه ځمکه چې دوی له موږ څخه ونیوله، د بالکان د جګړې له مخه د دوی د خپلې خاورې په پرتله شل سلنه زیاته شوه. همدارنګه صربیا او مونته‌نیګرو خپلې سیمې زموږ په زیان اتیا سلنه پراخې کړې، او یونان هم زموږ په تاوان خپله خاوره سل سلنه زیاته کړه. زه په دې ورځو کې له ډېر غم او ناامیدۍ سره مخ وم، او د دولت خزانه په بشپړه توګه تشه شوې وه. د پوځ ضروري اړتیاوې د دولت له ټولې بودیجې څخه اوښتې وې.

موږ [د اتحاد او ترقي حکومت] ته پرته له دې بله لار نه وه پاتې چې د وروستي حل په توګه د ملت پر همت او احساساتو تکیه وکړو.

نو موږ د «د بېړۍ د مرستې ټولنې» او «د وطن د دفاع» ټولنو غړي د هېواد ترټولو لرې سیمو ته واستول، څو مرستې او بسپنې راټولې کړي.

طلعت پاشا: یادښتونه، چمتوکوونکی جمال قوتای، درېیم ټوک، ۸۲۵ مخ.

ketabton.com - The Digital Library

-په هغه وخت کې ماته ویل کېدل چې مورږ کولای شو د اوږد و اتن ویشتونکو توپونو په وسیله ددښمن بېړۍ له تنګیو ځخه لرې وساتو. او که دا کارناشونی شي، نو هڅه به وکړو چې د هغوی د ځمکني ځواک د ښکته کولو مخه به ونیسو.

-خو که د یوه قوي سمندري ځواک تر ملاتړ لاندې ځمکني ځواک ښکته شي، په ځانګړې ډول که دښمن وکولای شي د ساحل یوه مهمه نقطه ونیسي، نو حالت به ډېر خطرناک شي.

-طلعت پاشا، چې پرون زما دښمن و، نن له ما مشوره اخلي :

-جګړه پیل شوه. د نړۍ د دوو سترو سمندري قدرتونو قوي بېړۍ د چناق قلعه [دردانیل] مخې ته راغلې او د ځمکني ځواکونو ښکته کول پې په اسانه او چټکۍ سره پیل کړل. نو زما په نظر، موضوع هغه خطرناکې پایلې ته رسېدلې وه چې ما پې وېره لرله.

-ما ته خبر راکړل شو چې طلعت پاشا به زما لیدو ته راشي [96] ځو د ذات شاهاني [سلطان] له لوري یو امر راته ورسوي. هغه راغی، او دا لومړی ځل و چې ما هغه لید. هغه د درناوي د ټولو آدابو په ادا کولو کې هېڅ کمی ونه کړ. هغه لږ چاغ و او پراخ مخ پې داسې احساس ورکولو چې انسان پرې باورکولی شي. ژر مې درک کړه چې د دې نرم ظاهري بڼې تر شا یو کلک او پیاوړی روح پټ دی. د خبرو په ټوله موده کې پې هغه نرم او ډاډ ورکوونکی موسکا له شونډو نه لرې کېده، او په ټیټ غږ پې خبرې کولې.

-هغه ماته د خپل ورور، جلالتمآب سلطان سلامونه ورسول، بیا پې راته تشریح کړه چې مورږ په جګړه کې یو، او په چناق قلعه [دردنیل] کې یوه خونړۍ جګړه روانه ده. که د دې جګړې پایله بده شوه، نو امکان لري چې پلازمېنه ولېږدول شي، او ښایي قونیې ته انتقال شي. له همدې امله

---

[96] طلعت پاشا دا خبره هم تاییدوي او وایي:

-د سلانیک له سقوط ځخه ۵۶ ورځې مخکې، سلطان عبدالحمید ثاني له الاتیني مانې ځخه په سلانیک کې د بایلربي مانې ته راوستل شو. زه به کله ناکله د هغه د لیدو فکر کاوه. غوښتل مې چې ورشم، خو اعتراف کوم چې د خپلې دې غوښتنې د عملي کولو جرئت مې نه درلود.

-وروسته مې له خپل ملګري محمد شریف پاشا جاودار اوغلو. چې د سلطان عبدالحمید ثاني له دوو زومانو ځخه یو و. تر خبر شوم. مورږ هغه د سلطان عبدالحمید ثاني د قانع کولو لپاره ورلېږلی و، خو له سلانیک ځخه د وتلو او استانبول ته د راتلو مو افقه وکړي. له دې پاشا ځخه مې واوربدل چې سلطان عبدالحمید ثاني سلطان محمد رشاد ته داسې پیغام لېږلی و:

-زه د دولت اداري تجربې لرم، که دوی عاجزي وي او له ما ځخه پوښتنه او مشوره وغواړي، زه به ورته لارښوونه وکړم".

-ما تر هغه پورې له هغه سره لیدنه ونه شوه کړای ، خو چې د هغه اجازه مې ترلاسه نه کړه. هغه وخت زه صدراعظم وم، او د سلطان له وفات ځخه څلور میاشتې مخکې دا لیدنه وشوه».

د طلعت پاشا یادښتونه، دوهم ټوک، ۸۴۸ مخ

-دا لیدنه د ۱۹۱۷ م کال د سپتمبر په ۲۷ مه شوې وه. (هماغه پخوانی سرچینه، ۹۹۲ مخ)

ketabton.com - The Digital Library

کښدای شي زه هم [له خپلو ملګرو او کورنۍ سره] اړشم چې د بورصې ښار په خونکارمانۍ کې استوګنه وکړم. له همدې امله هغه ماته د جلالتمآب سلطان هغه امر را رورسولو چې باید د دې حالت لپاره چمتووالی ونیسم.

-طلعت پاشا راته د استانبول د پرېښودلو وړاندیز کوي!!

-په خپل ټول ژوند کې مې تر ټولو سخته غوسه هماغه مهال احساس کړه؛ داسې غوسه چې تر هغه مخکې مې هېڅکله نه وه تجربه کړې. دا راته څرګنده شوه چې پلازمېنه د سقوط په درشل کې ده".

-، جلالتمآب زما ورور به قونیې ته ځي او زه به بورصې ته د دې لپاره ځم چې یوازې خپل ژوند وژغورو؛ ګواکې زمونږ لپاره همدا یوازینۍ مهم شی دی.

- د استانبول د فتحې پر مهال، د بیزانس امپراتورقسطنطین خپله توره په لاس کې واخیسته او د ښارد دفاع لپاره ډګرته ووت. هغه د ښارد دېوالونو او برجونو ترمنځ وجنګېد او په پای کې یې د استانبول د دفاع په لارکې خپل ژوند قربان کړ.

-او مورږ!!! مورږ به له دې ځایه په ببړیو او اورګاډو کې ووځو.

- طلعت پاشا همدا وړاندیز راته کوي، په داسې حال کې چې زما مخې ته ناست دی او موسکی دی.

-ما ورته وویل:

نه! زه له بیزانسي امپراتورقسطنطین څخه کم نه یم. زه خپل ورورجلالتمآب ته د بشپړ اطاعت ژمنه وړاندې کوم. زه له سلانیک څخه د هغه د شاهاني ارادې [امر] له مخې وتلی وم. خو زه به له استانبول څخه ونه وځم. زه د خپلو نیکونو د عزت په نوم له هغه څخه هیله کوم چې دی هم له استانبول څخه ونه وځي!!

-د طلعت پاشا په مخ کې د حیرانتیا نښې ښکاره شوې. زما مخ هم د زیات جوش او احساس له امله بدل شوی و. طلعت پاشا ناڅاپه وارخطا شو، بیا یې وویل:

-ما یوازې ستاسې حضورته یو احتمال وړاندې کړی و.

-بیا یې د میز پر سرد ګلاب اوبو بوتل ته اشاره وکړه او ویې ویل:

ketabton.com - The Digital Library

- ایا اجازه راکوئ چې دګلاب لرې اوبه درباندې وشیندم؟ ځکه چې رنګ موژېړ شوی دی.

-ما خپل ځان بېرته را کترول کړ. وروسته مې خپل لاسونه د ګلاب داوبو په څو څاڅکو وموښل اوومې ویل:

- زه په خپل شخصي نظر دا احتمال ردوم ، زه نشم کولی د خپلو نیکونو مخې ته په شرم ولاړ شم.

طلعت پاشا زما د اراموالو لپاره وویل) [۹۷]

-دا یوازې د یوه داسې حالت لپاره احتیاطي تدبیر دی چې د رامنځته کېدو امکان یې ډېر لږ دی. له جبهې څخه ښه خبرونه را رسېدلي دي. ان‌شاءالله، دښمن به سمندر ته ورټېل وهو".

-طلعت پاشا په دې اړه ډېرې خبرې وکړې. همدارنګه یې راته وویل چې زمور دواړه متحدین، جرمني او اتریش، په ټولو جبهاتو کې پرمختګ کوي، اوزمور پوځ هم له روسانو سره په بریالیتوب مقاومت کړی دی. له دې خبرو وروسته هغه زما له خونې ووت) [۹۸]

---

[۹۷] - په هغو یادښتونو کې چې تاریخپوه جمال قوتای په ۱۹۸۳م کال کې په استانبول کې خپاره کړي دي، طلعت پاشا د سلطان عبدالحمید ثاني د یادښتونو د دې برخې ملاتړ کوي او داسې لیکي:

-کله چې سلطان عبدالحمیدثاني واورېدل چې مور غواړو له استانبول څخه ووځو، هغه داسې حالت ته ورسېد چې نږدې د لیونتوب په څېرو. هغه وویل:

-زما ورور سلطان [محمد رشاد] ته وو ایئ، که له استانبول څخه ووځي، نو دا بې‌ساري ښار به له لاسه ووځي. لکه څنګه چې د بیز انس امپراتور قسطنطین د خپل پوځ په سر کې، د قسطنطنیې [استانبول] د دفاع پر مهال، وجنګېد او هماغلته ووژل شو، همداسې مور، چې د بښل شوي سلطان محمد فاتح . د قسطنطنیې (استانبول) فاتح . لمسیان یو، باید هماغه ټینګښت، استقامت او د قسطنطنیې (استانبول) سره مینه وښیو«.

طلعت پاشا، یادښتونه، درېیم ټوک، مخ ۹۸۰.

[۹۸] - فتحي اوکیار. چې د طلعت پاشا ملګرې او د «اتحاد او ترقي» د ټولنې ملګرې و. د طلعت پاشا د دې لیدنې په اړه مهمې خبرې کوي او وایي:

-ما طلعت پاشا ته وویل: زه باور لرم چې سلطان عبدالحمید به ستاسې هرې هغې پوښتنې ته چې غواړئ ځواب ووا یې پرته له دې چې له هغه څخه د کوم څه پټولو اړتیا وي، ځواب درکړي. زه هغه وخت یادوم چې طلعت پاشا اوږده شېبه ما ته وکتل، او په هغه نظر کې مې داسې شرم ولید چې نږدې یې خپله خبره څرګندوله، لکه چې ویل یې:

-زه به په کوم مخ ورشم؟! ایا ورته وو ایم: وګوره، ستا پر تخت له راپرځولو وروسته څه مصیبتونه پر مور راغلل؟«"!

(فتحي اوکیار، پخوانی سرچینه، ۲۱۰ مخ .

-او د طلعت پاشا د سلطان د لیدنې د انګېزې په اړه هم همدغه سرچینه وایي:

-د ۱۹۱۷م کال په پیل کې، د متحدینو پر ضد د جرمني پرمختګ ودرېد، او جګړې په ټولو جبهو کې بلې وې. زمور عثماني سرتېرې په نهو جبهاتو کې جنګېدل، په داسې حال کې چې د خوراکي توکو او جګړه‌ییزو وسایلو د سخت کمښت له امله یې حالت ډېر د رحم وړو. په همدې وخت کې زمور متحدینو هغه څه نه راکول چې له مور سره یې ژمنه کړې وه. مور له جرمنانو، اتریشیانو او بلغاریانو سره په یوه لیکه او اوږه په اوږه جګړه کوله.

ketabton.com - The Digital Library

-په دې موده کې مې د ژوند تر ټولو توري ورځې تېرې کړې.

-په حقیقت کې، به ورځپاڼو مورِ ته داسې خبرونه راکول چې په چناق قلعه [دردنیل] کې د دښمن پرمختګ درول شوی دی او د هغه ځواکونو ته درانه زیانونه اوښتي دي، خو ما په هېڅ ډول نه شوای کولی چې پردغو خبرونو باوروکړم.

-له دې سره یو ځای، شهزاده صباح الدین په سویس کې، چې یو بې‌طرفه هېواد و، اوسېده او هڅه یې کوله چې د انګلستان، فرانسې او روسې ځخه د جورِ ائتلاف (متحدینو) له جبهې سره جلا سوله وکړي. مورِ هم په دې اړه له هغه ځخه خبرونه ترلاسه کول.

-د دې ټولو حالاتو په وړاندې، طلعت پاشا اړتیا احساس کړه چې د هغو اساسي موضوعاتو په اړه، چې د هېواد پرراتلونکي یې اغېزدرلود، د سلطان عبدالحمید ثاني نظرمعلوم کړي. له همدې امله، طلعت پاشا د صدارت عظمی سلاکارعلي فؤاد بېک او د مطبوعاتو او اطلاعاتو د عمومي مدیر مرستیال ارجمند اکرم بېک له ځان سره واخیستل او درېواړه د بېکلربېګي مانې ته ولاړل. هلته طلعت پاشا خپل دواړه ملګري د ساتونکو په برخه کې پرېښودل او خپله د پخوانې سلطان عبدالحمید ثاني سره لیدنې ته ورننوت.

د لیدنې په پیل کې، طلعت پاشا سلطان عبدالحمید ثاني ته وروستي پېښې بیان کړې، بیا یې تري وغوښتل چې په دې شر ایطو کې باید څه وشي او د هغه سپارښتنه څه ده.

-سلطان عبدالحمید ثاني د «اتحاد او ترقي» د مشرمخ ته په ډېر دقت او ځیرتیا وکتل، پرته له دې چې سترګې یې ورپې ، بیا یې په ارامۍ او سکون سره وویل:

-هغه موضوعات چې تاسو پرې خبرې وکړې، د هغې جلا لارې طبیعي پایلې دي چې تاسو پرې روان شوي یاست. له ما وروسته مو داسې سیاست غوره کړ چې زما له سیاست سره یې بشپړ توپیر درلود.

-تاسو د بوسنیا او هرزګوینا مسئله له هغه چوکاټه و ایسته چې ما ورته ټاکلی و، یعنې دا چې هغه د اتریش او روسې ترمنځ یوه مسئله وه، او هغه مو د عثماني دولت او روسې ترمنځ ستونزه وګرځوله.

-همدارنګه مو د کریت مسئله، چې د انګلستان او روسې ترمنځ موضوع وه، د عثماني دولت او یونان ترمنځ ستونزه وګرځوله.

او تاسو هغه وخت لویه تېروتنه وکړه چې په خپل لاس مو د یوناني او بلغاري کلیساوو ترمنځ اختلاف له منځه یووړ. په دې کار سره مو د بالکان د اتحاد لپاره زمینه بر ابره کړه، او دروازه مو پر انیسته چې صربستان، مونټینیګرو او ایټالیا وکولای شي البانیان، چې د ځانګړو امتیازاتو له امله یې له عثماني دولت سره خپلې اړیکې ساتلې وې، راوپاروي.

-تاسو د «مبعوثانو» په شورا کې د پرېکړې حق هم د داسې خطرناکو پایلو ډګر وګرځاوه چې د غیرمسلمانانو د اتحاد لپاره یې حیاتي امکانات بر ابر کړل.

-د دغو ټولو تېروتنو له امله، د هغه سیاسي توازن محور چې دولت پرې ولاړو، له خپل اصلي مسیر ځخه واوښت.

-که د بالکان جګړه نه وای شوې، نو لومړی نړیواله جګړه به هم نه وای رامنځته شوې».

-طلعت پاشا چوپ پاتې شو او هېڅ ځواب یې ورنه کړ.

-بیا سلطان عبدالحمید وویل:

-»په دې جګړه کې بریالی لوری هغه دی چې سمندري پوځي ځواک او طبیعي سرچینې ولري. د جرمنانو طبیعي سرچینې محدودې دي، او زمورِ پولې ډېرې اوږدې دي، نو ځکه د هغو دفاع کول زمورِ لپاره له ډېرو ستونزو سره مل دي.

-دا ځکه چې مورِ وسلې او د هغو اړتیاوې له نورو هېوادونو واردوو، او اوس اړ شوي یو چې هغه پایلې ومنو چې لا له وړاندې څرګندې شوې دي، او بله چاره نه لرو، باید دا حالت ومنو.

-خوورو سته له دې چې د تېروخت د پېښو ټولې پایلې سره راټولې شوې دي، بیا ستاسو زما سره د مشورې کولو څه معنا لري؟«!

سرچینه :فتحي اوقیار، هماغه پخوانی سرچینه، مخونه ۲۱۰-۲۱۳.

ketabton.com - The Digital Library

-خو دا حقیقت و چې د انګلیس او فرانسې په بېړیو یې په چناق قلعه [دردنیل] کې فشار راوړي وو، او هغوی ونه توانېدل چې له دې تنګي څخه تېرشي.

-ما په هره ممکنه لاره هڅه کوله چې له جبهې څخه خبرونه ترلاسه کړم. د سمو معلوماتو د ترلاسه کولو لپاره مې بې قراري کوله او د مانۍ د ساتونکو قوماندان عاصم بېک مې په پرله‌پسې ډول مانۍ ته لېږه.

-په همدې حال کې د هغې بریا خبر راورسېد چې ما یې حتی د تمې جرئت هم نه درلود. د دې لپاره د الله شکر ادا کوم.

-دښمن خپل سامانونه راټول کړل او له چناق قلعه [دردنیل] څخه شاته ووت.

-د هغه د پوځ نیمایي برخه په سمندر کې او پاتې نیمایي یې په بېړیو کې له درنو تلفاتو سره مخ شوه".

-دا ستره بریا د مصطفی کمال بېک په نوم یوه امیرآلاي (د پوځ یو پوځي رتبه) ترلاسه کړه. الله دې هغه څه چې هغه د دولت لپاره په دې کارکې وړاندې کړل، قبول کړي. [99]

-وروسته له ډېره وخته ، کله چې زما زوی شهزاده عابد له ما سره خبرې کولې، راته ویې ویل:

دوی دواړو دلته، په بایلربي مانۍ کې، یو بل پېژندلي وو.

-زه حیران شوم اوومې ویل:

-هغه دلته د څه لپاره راغلی و؟!

-هغه ځواب راکړ چې هغه د یوزباشي صالح بېک [صالح بوزوق، چې وروسته د مصطفی کمال پاشا مرستیال شو] ملګری و.

-هغه به کله ناکله د خپل ملګري د لیدو لپاره راتلو. د همدې اړیکې له امله هغه د شهزاده عابد ملګری هم شو، تر دې چې مصطفی کمال پاشا هغه ته دوه واړه هوسۍ هم ډالۍ کړې.

[99] ـ دا هغه مصطفی کمال اتاتورک وه چې عثمانی خلافت یې ختم او ټول دیني شعائر یې معطل کړل لعنت الله علیه و علی من والاه و علی من آحبه اللهم آمین یارب . مدنی .

ketabton.com - The Digital Library

-زه له دې څخه ډېر خوشحاله شوم. د هغو پاشاګانو له ډلې څخه چې زما د دولت نوم يې روښانه کړی و، د يوه کس له خوا شهزاده عابد ته د مينې او دوستۍ څرګندول د هغه د شخصيت ښه نښه وه. ما خپل زوی ته وويل چې بايد د دې کار په مناسب ډول مننه وکړي.

-که حالات عادي واى، ما به هغه ته د سروزرو يو ساعت د ډالۍ کولو سپارښتنه کړې واى، خو له يوې خوا د خلکو د خبرو او اوازو ويره وه، او له بلې خوا د مالي ستونزو له امله مې څه ونه ويل.

-يوازې مې ورته وويل:

-که ستا ملګری بيا راغی، ما خبر کړه چې زه يې ووينم.

-په حقيقت کې هغه ښه راغی او زوی مې خبر راکړ. هغه يو اوږد څادر پر اوږو اچولی و چې ترشا پورې ځوړند و، او له خپل ملګري سره يې د خدای پامانۍ خبرې کولې. ما د لرې والي له امله د هغه څېره په ښه ډول نه شوه ليدلای، خو له بڼې او هيبته يې داسې نه ښکارېده چې يو عادي سرتېری وي".

-په هغه کې يو خطرناک سکون و. هماغه وخت پوه شوم چې ولې انورپاشا له هغه څخه ځان ساته او ولې طلعت پاشا د هغه ملاتړ کاوه.

-خو دا ټولې وړې خبرې دي! مهمه خبره دا ده چې هغه په چناق قلعه [دردنيل] کې د انګلستان او فرانسې د دوو سترو هېوادونو پوځ او بېړۍ ودرولې او بېرته يې وګرځولې. زما لپاره همدا مهمه وه، او ما د هغه د بريا لپاره د الله شکر ادا کړ.

-انورپاشا، هغه ياغي چې زما پر ضد و، زما مشورې ته راغی :

-د خبرو په مناسبت غواړم روښانه کړم چې زما ليدنه له انورپاشا سره څنګه وشوه.

-د جرمني امپراتور ويلهلم د درېيم ځل لپاره استانبول ته راغلی و. مخکې مې يادونه کړې چې له هغه سره مې شخصي ملګرتيا وه. په شاهي مانۍ کې د هغه د درناوي لپاره مېلمستيا جوړه شوې وه.

-د دې سفر پر مهال، کله چې هغه له جلالتمآب زما ورور[سلطان محمد رشاد] سره په ليدنه کې و، امپراتور زما پوښتنه وکړه.

-انورپاشا هم د دې خبرو پر مهال د هغوی ترڅنګ موجود و. کله چې امپراتور له سلطان څخه وغوښتل چې زما سلامونه ورته ورسوي، نو جلالتمآب زما ورور[سلطان محمد رشاد]، انورپاشا

ketabton.com - The Digital Library

ته دنده وسپارله چې د جلالتمآب امپراتور سلامونه او همدارنګه خپل ځانګړی سلام ما ته ورسوي. همدارنګه يې ترې وغوښتل چې له ما وپوښتي، که زما کومه غوښتنه وي.

-په همدې ډول انورپاشا د بايلربي مانۍ ته زما ليدو ته راغی. ما ته خبر راکړل شو، نو ما هغه ومانه. ما هغه په ولاړه استقبال کړ، ځکه چې هغه د جلالتمآب امپراتور[ويلهلم] استازی و.

-هغه يو مؤدب او درونده سرتېری و. د ننوتلو پر مهال يې خپله توره له ځانه لرې کړه، او داسې چلند يې کاوه لکه د يوه حاکم حضورته چې ولاړوي. د خبرو پر مهال يې مخامخ کتل، او مخ به يې لږ سورکېده.

-ما ورته د کېناستو اشاره وکړه، نو په ډېر ادب کېناست. د خبرو په ټوله موده کې يې يو ځل هم سر پورته نه کړ.

-وروسته له هغه چې د جلالتمآب امپراتور سلامونه يې راته ورسول، د جلالتمآب سلطان سلامونه او پوښتنې يې هم راته بيان کړې.

-ما هم په خپل وار د جلالتمآب امپراتور منه وکړه چې زمونږ پخوانۍ ملګرتيا يې ياده کړې وه. همدارنګه مې د هغه له هغو مرستو څخه چې په خپل وخت کې يې له ما سره هېڅ سپما نه کوله، منه او قدرداني څرګنده کړه.

-ما د خپل ورور جلالتمآب سلطان له خوا د را لېږل شوي سلام او زما د حال پوښتنې له امله هم خپله ډېره منه او خوښي څرګنده کړه.

-دا څومره خواشينووونکې خبره ده چې دولت د يوه غير ممتاز پوځي په لاس کې وي!

-د دې خبرو پر مهال مې انورپاشا په دقت سره څاره؛ هغه په ډېر احترام زما خبرې اوربدلې.

دا ځوان پاشا اوس زما خپلوان شوی هم و، ځکه چې هغه زما د ورور شهزاده سليمان له لور، شهزادګۍ ناجيې، سره واده کړی و.

-د هغه ځوانې او ښکلې ځېرې د هغه له وقار او درونده شخصيت څخه هېڅ نه کموله. سره له دې چې ډېر حيا ناک او ارام و، ما ژر درک کړه چې هغه د اوسپنې په څېر کلک طبيعت لري او عجيبه لوړه اراده او هيلې لري.

-هغه ما د حسين عوني پاشا ياد ته واچاوه، سره له دې چې د دواړو ترمنځ هېڅ ظاهري ورته والی نه و؛ شايې ورته والی يې يوازې په طبيعت کې و.

ketabton.com - The Digital Library

-خو د حسین عوني پاشا پروړاندې يې سخت او توند چلند درلود. ، د هغې پر ځای د انورپاشا نرمي او ادب و. همدارنګه د انورپاشا هوښیارتیا د حسین عوني پاشا له مکارۍ سره توپیر درلود. د داسې خلکو عادت دا وي چې کله له کوم ځای سره ټراو پیدا کړي، په ځانګړې توګه که په هغه ځای کې خپله ګټه وویني، نو د دوی دوستي هېڅ حد نه لري. زه پوه شوم چې ولې جرمنیانو هغه غوره کړ او ولې يې پرې ټینګار کاوه.

-مونږ د رو انو جګړو په اړه خبرې وکړې. کله چې به يې د پوځي جګړو په اړه معلومات راکول، په ډېره لوړه باورمندۍ به يې خبرې کولې. په خپلو خبرو کې يې هېڅ شک نه ښود. د ده په ځېرکسان ښایي ښه پوځي افسران جوړ شي، خو ډېر کم داسې کسان پیدا کېږي چې د قوماندانۍ وړتیا ولري، حتی که هغه د منځنۍ کچې قوماندان هم وي.

-ځکه هغه نه پوهېده چې دښمن یوازې د جګړې په لومړۍ کرښه کې نه وي، بلکې د جبهې تر شا هم شتون لري. انورپاشا داسې فکر کاوه چې د هرې پوځي فرقې په سر کې به داسې قوماندان وي چې د ده په شان فکر کوي.

-هغه تردې مقامه ځکه ورسېد چې په هغه وخت کې د نورو قوماندانانو پر خلاف يې فکر او عمل کاوه. دا یوه خواشینوونکې خبره ده چې د دومره ستر عثماني دولت د جګړې وزارت د داسې یوه پوځي کس په لاس کې وي چې له دې ښکلې ځېرې پرته بله ځانګړې وړتیا ونه لري.

-زما په نظر انورپاشا کولای شول چې د یوې لوا ء ښه قوماندان واوسي. هغه کولای شوای چې د یوه ښه پوځي وزیر تر مشرۍ لاندې ډېر ګټور کارونه ترسره کړي .[۱۰۰]

-له دې پېښې یو څه وخت تېر شو. بیا یوه ورځ راته خبر راکړل شو چې انورپاشا غواړي له ما سره خبرې وکړي.

---

[۱۰۰] - جمال قوطای د طلعت پاشا د یادښتونو په تبصره کې لیکي:
انور ښېک له قائم مقامۍ څخه د لواء امیرۍ رتبې ته لوړ کړای شو، او په دې توګه هغه په دوه ډېرش کلنۍ کې د جګړې وزیر شو.
-د طلعت پاشا یادښتونه، درېیم ټوک، ۸۳۱ مخ .
خو طلعت پاشا وایي:
-مونږ، د اتحاد او ترقۍ ټولنې، پرېکړه وکړه چې د هرې درې کلنې مودې په بدل کې دوه رتبې ورزیاتې کړو، او په همدې ډول مو هغه د جګړې وزیر وټاکه (د عزت پاشا څخه وروسته). دې کار د هغه د پوخ ملګرو، له ډلې څخه مصطفی کمال پاشا (اتاترک)، ناخوښي راوپاروله.
-د طلعت پاشا یادښتونه، درېیم ټوک، ۸۲۵ او ۸۲۷ مخونه .

ketabton.com - The Digital Library

-جبهې یو په بل پسې ږنګېدلې او بد خبرونه پرله‌پسې راتلل. په استانبول کې د پخوانیو او اصیلو مشهورو کورنیو نښې له منځه تللې وې، او د جګړې شتمنو خلکو خپل زور او واک ښکاره کړی و. زما ملګرو به په هغو ورځو کې هره ورځ ماته یا د یوې نوې ماتې خبر راوړلو، یا د یوې نوې رسوایۍ خبر.

-له لرې به مې اوږدل چې په حکومت کې اختلافات پیدا شوي دي، او دا هم څرګنده شوې وه چې د صدراعظم طلعت پاشا او د جګړې وزیر انورپاشا ترمنځ د نظرونو ژور اختلاف شته.

-ما د انورپاشا د لیدنې غوښتنه ومنله او هغه راغی.

-یو ځل بیا په هغه کې ادب او درناوی ښکاره و، خو دا ځل ترپخوا ډېر نږدې او صمیمي معلومېده. هغه له ما سره خپل نظرونه شریک کړل او د خپل فکر لنډیز یې راته بیان کړ. کله چې مې خبرې واوږدې، ژر پوه شوم چې هغه غواړي زه په هغو مسئلو کې چې د صدراعظم طلعت پاشا سره اختلاف لري، فکري ملاتړ یې وکړم.

-په دې توګه د هغه په ذهن کې دا وه چې ما د طلعت پاشا پرورانديو د خپل نظر د ملاتړ لپاره وکاروي. زه فکر کوم چې هغه تقریباً .بې له دې چې څه پټ کړي .راته د جګړې په اړه د متحدینو ترمنځ د نظر اختلافات هم بیان کړل.

-له هغه څه نه چې هغه وویل، نور هېڅ بد حالت تصور کېدای نه شو. هغه د هغو معلوماتو او راپورونو یادونه وکړه چې حکومت یې زموږ پر ضد د جګړه کوونکو هېوادونو د مادي او معنوي ځواک په اړه درلودل.

-کله چې انورپاشا خبرې کولې، ما د دولت پر حال وینه ژړله. د دوی حسابونه له پیل څخه تر پایه غلط وو. دوی د خپل دولت ځواک هم غلط اټکل کړی و او د دښمنانو ځواک یې هم ناسم ارزولی و.

-همدغو تېروتنو دوی هغې وېرووونکې پایلې ته ورسول چې نن یې موږ وینو.

-تر دې هم بده دا وه چې دولت یوازې د څو کسانو د خبرو او پرېکړو په کچه بدل شوی و. نه یوازې دا چې د دوی ترمنځ اختلاف او شخړه پیدا شوې وه، بلکې دوی ټول یو ځل د خپلو جرمني متحدینو په لاس کې هم ولوېدل.

ketabton.com - The Digital Library

-او اوس انورپاشا ـ چې زما د ورور د لور، شهزادګۍ ناجيې مېړه دی ـ له ما، دخپلو خپلوانو او پخوانيو سلطان څخه، د مشورې غوښتنه کوي او پوښتي:

-مورِ څه وکړو؟«

-په هروخت او هرحالت کې تل يو څه شته چې ترسره کېدای شي. خو هغه څه چې هيله پرې تړل کېږي، داسې يو کس غواړي چې په هماغه وخت کې پې د ترسره کولو توان ولري. په هغه ورځ بايد يو اقدام شوی وای، خو زمورِ زوم انورپاشا او د هغه ملګري دومره ځيرکتيا او وړتيا نه لرله چې دا کارپرمخ يوسي. له همدې امله ما تقريباً هېڅ خبره ورته ونه کړه.

-سمه پرېکړه ترڅو نه شي کېدای، چې معلومات سم نه وي!

-زما د چوپ پاتې کېدو بل لامل دا و چې ما د هغوی د کړنو په ارزونه باورنه شو کولای. سربېره پر دې، ما د استخباراتي معلوماتو د سمون په اړه هم شک درلود. تر هغه چې معلومات او استخبارات ناسم وي، هېڅکله سمه پرېکړه نه شي کېدای.

-ما هڅه وکړه چې د هغه زړه مات نه کړم، نوورته و مې ويل:

-زه له ډېرې مودې راهيسې له سياست څخه لرې اوسيږم ، او سياست داسې څه دی چې بايد په دوامداره توګه تعقيب شي. انسان نه شي کولای چې له لرې و اتڼه، لکه د بېسيم له لارې، د هغه کښتۍ کپتان ته لارښوونه وکړي چې توپان نيولې وي«.

-ما ورته وويل:

-په دې مسئلو کې زما ورور، جلالتمآب سلطان، چې واک په لاس کې لري، تر ما ډېر معلومات لري«.

-خو له دې سره سره مې يوه جمله هم ورزياته کړه:

-د دولت لپاره به غوره وي چې د جلا سولې لاره ولټوي«.

-هغه داسې وارخطا شو، لکه چا چې پرټپ پې لاس ايښی وي. په هماغه وخت کې پوه شوم چې د ده او طلعت پاشا ترمنځ اصلي اختلاف هم په همدې موضوع کې دی.

ketabton.com - The Digital Library

-یعنې طلعت پاشا، سره له دې چې په ظاهري بڼه ساده ښکارېده، زمونږ له دې زوم څخه چې ډېر ښایسته او باوقاره ظاهر یې درلود، عاقل‌تر معلومېده. ږښتیا دا ده چې ما هېڅکله دا تمه نه لرله.

-د دې لپاره چې د خبرو لپاره بله موضوع پیدا کړم، ما د خپل ورور د لور، شهزادګۍ ناجیې، د روغتیا پوښتنه وکړه. د هغې د زوی په اړه مې هم مینه او علاقه وښوده او د هغه عکس مې وغوښت.

-کله چې هغه له ما څخه لاړ، په ظاهره یې ځان دروند او باوقاره نیولی و، خو په زړه کې ټپي شوی و.

-مونږ له الله تعالی پرته بل هېڅوک نه لرو:

-کله چې هغه ووت، زه یوازې پاتې شوم.

-په دې ناامېدۍ کې، چې د دې احساس له امله پیدا شوې وه چې هغه دولت چې زما نیکونو جوړ کړی و او تر نن ورځې پورې پاتې شوی و، اوس زما په ځېر د خپل ژوند وروستۍ ورځې تېروي، تر سهاره مې په ژړا او دعا تېره کړه. داسې مې احساس کاوه لکه له زړه څخه مې چې وینه رو انه وي.

-ما ویل:

-»ای زما ربه! مونږ له تا پرته بل هېڅوک نه لرو«.

-ما د رحمان ذات په وړاندې سجده وکړه. دا یوازینی کار و چې ما کولای شوای.

-زمونږ پوځونه په ټولو سرحدونو کې مات شوي، خواره واره او کډوډ وو؛ ځینې د شاتګ په حال کې وو او ځینې د ماتې سره مخ وو. زمونږ ژغورنه یوازې الله کولای شي.

-ای ربه که ته مو ونه ژغورې، نو داسې سختې ورځې مه راښیه چې له دې مرګه هم بدې وي. دا زما وروستۍ زاری او دعا ده.

ketabton.com - The Digital Library

درېیمه برخه : پېژندنې (ژباړنې)

۱- ابن الامین محمود کمال (۱۸۷۰ – ۱۹۵۷م):

-یو نامتو ترکي تاریخپوه و. هغه په څو مهمو دولتي دندو کې کارکړی و، چې له هغو څخه د اوقافو د موزیم د مدیر او د تاریخي اسنادو د طبقه‌بندۍ د کمېټې د مشر دندې هم شاملې دي. د هغه له مشهورو اثارو څخه دي» :د وروستۍ دورې ترکي شاعران «او»وروستي سترو زیران.«

۲-ابوالضیا بېک (۱۸۴۹ – ۱۹۱۳م):

-اصلي نوم یې ابوالضیا توفیق و. هغه د عثماني دورې له ترکي ادیبانو څخه و او د سلطان عبدالحمیدثاني له مخالفینو څخه شمېرل کېده. یوه موده یې په اروپا کې زده کړې وکړې او په فرانسوي ژبه ښه پوهېده.

-هغه په عثماني دولت کې څو مهمې دندې ترسره کړې، چې له هغې څخه د فني مدرسې د مدیریت او د شورا د غړیتوب دندې شاملې وې. هغه په خپل نوم یوه مجله خپره کړه چې »مجموعة ابوالضیا «نومېده. (په ترکي ژبه کې د «مجموعة» کلمه د مجلې په معنا هم کارېږي.) د ده نسبت د هغه د مشرزوی ضیا له نوم څخه اخیستل شوی و.

- سلطان عبدالحمید ثاني ابوالضیا بیک لومړی رودس او بیا قونیې ته تبعید کړ.

. د ۱۹۰۸م کال له کودتا وروسته، چې د عبدالحمید ثاني پر ضد جوړه شوې وه، بېرته استانبول ته راستون شو. وروسته د انطالیې ښارد پارلمان د استازي په توګه وټاکل شو.

-ده یوه بنده چاپخانه لرله، هغه یې بیا پرانیسته اووروسته یې د خپل استاد شناسي ورځپانه »تصویر افکار «بیا خپره کړه.

د هغه له اثارو څخه دي:

- »د عثماني ادب بېلګې«
- »اسرائیلي ملت«
- »ابن سینا او ناپلیون«
- »نوي عثمانیان.«

۳- ابوالهدی الصیادي (۱۸۴۹ – ۱۹۰۹م):

ketabton.com - The Digital Library

-هغه د خپلې زمانې له مشهورو ديني عالمانو څخه و. په حلب کې د ټولو شريفانو (اشراف) نقيب و. د سلطان عبدالعزيز په دوره کې يې شهرت زيات شو، او د سلطان عبدالحميدثاني د واکمنۍ پر مهال يې ډېر لوړ مقام ترلاسه کړ. هغه ته د حرمينو شريفينو رتبه ورکړل شوه.

-هغه د دارالخلافې د شيوخو مشر و او نور لقبونه يې هم لرل، چې له هغو څخه يو »د پاچا سلاکار «و.

-نږدې ۳۰ کاله يې د عثماني دولت په خدمت کې تېر کړل، هغه د خلافت دفاع کوله او پر مسلمانانو يې ټينګار کاوه چې د خليفه ملاتړ وکړي.

-کله چې د »اتحاد او ترقی «کوند کودتا وکړه او سلطان عبدالحميد ثاني يې له واکه لرې کړ، د کوند کسانو داسې اسناد وموندل چې له مخې يې څرګنده شوه چې ابوالهدی الصيادي نه منافق و او نه د سلطان جاسوس؛ بلکې د هغه لپاره د يوه نصيحت کوونکي او لارښوونکي په مقام کې و، لکه څنګه چې د محمد کرد علي په يادښتونو کې هم راغلي دي.

-د ابوالهدی الصيادي يو اثر د »داعي الرشاد لسبيل الاتحاد والانقياد «په نوم رساله ده.

٤-احمد رضا بېک (۱۸۵۸ – ۱۹۳۰م):

-هغه يو انقلابي سياستوال و. په پاريس کې د »اتحاد او ترقی «ډلې مشر و او په مصر کې د يهودي ټولنې د ملاتړ څخه برخمن و.

-هغه د بورصې د ښوونې او روزنې په اداره کې د مدير په توګه کار وکړ. وروسته د پاريس د نړيوال نندارتون د ليدلو په پلمه پاريس ته وتښتېد او هلته يې د سلطان عبدالحميد ثاني د حکومت مخالفت ته دوام ورکړ، تر هغه چې عثماني پوځ په ۱۹۰۸ م کال کې سلطان عبدالحميد ثاني له واکه لرې کړ.

-هغه د »مشورت «په نوم مجله په ترکي او فرانسوي ژبو خپروله. هغه د اروپايي اثباتپالنې (پوزېټيويزم) نظريې پلوی و. د هغه ډېرې ليکنې په فرانسوي ژبه وې.

-د هغه له اثارو څخه يو کتاب »په ختيځ کې د لوېديځ سياست ادبي ناکامي «دی. دا کتاب يې په فرانسوي ليکلی و او محمد بورقيبه د صادق الزمرلي په مرسته عربي ته وژباړه؛ په تونس کې په ۱۹۷۷ م کال کې دويم ځل چاپ شو.

٥- احمد عزت پاشا (۱۸۶۴ – ۱۹۳۷م):

ketabton.com - The Digital Library

-هغه د مشیر (مارشال) رتبه لرله. خپلې لوړې پوځي زده کړې یې په جرمني کې بشپړې کړې. په ۱۸۹۷م کال کې یې د یونان په جګړه کې ګډون وکړ. همدارنګه یې په لبنان کې خدمت وکړ او په ۱۹۰۸م کال کې د سپه‌سالار (فریق) رتبې ته لوړشو، وروسته په یمن کې د عثماني پوځ قوماندان وټاکل شو.

-د سلطان عبدالحمید ثاني پر ضد د کودتا د مشر محمود شوکت پاشا له وژل کېدو وروسته، احمد عزت پاشا د جګړې وزیر وټاکل شو. د طلعت پاشا په سپارښتنه احمد عزت پاشا د صدر اعظم مقام ته ورسېد.

-هغه د انقرې له کمالی حکومت سره د تفاهم توان پیدا نه کړ، نو د استانبول له حکومت سره وفادار پاتې شو[۱۰۱] او هلته یې د بهرنیو چارو د وزیر په توګه دنده ترسره کړه. هغه د ۷۳ کلونو په عمر وفات شو.

٦- احمد عرابي پاشا (۱۸۴۱ – ۱۹۱۱م):

-هغه په معاصر اسلامي تاریخ کې د لومړي قومي مشر په توګه یادېږي. خو ځله له پوځ څخه لرې کړل شو، تر دې چې خدیوي توفیق بېرته پوځ ته راوست.

-خو په ۱۸۸۲م کال کې یې د خدیوي توفیق پر ضد د پوځ د پاڅون مشري وکړه. کله چې بریتانیا پر مصر برید وکړ، هغه د مصر د پوځ مشري وکړه، خو ماتې یې وخوړه. محاکمه شو او د اعدام حکم پرې وشو، خو وروسته دا سزا په سیلان (اوسنۍ سریلانکا) کې په تبعید بدله شوه.

-له ۱۹ کلونو تبعید وروسته بېرته مصر ته راستون شو. په ۱۹۱۱م کال کې په قاهره کې وفات شو. د هغه له اثارو څخه یو کتاب «کشف الستار عن سر الأسرار» دی.

۷-احمد مختارپاشا (۱۸۳۹ – ۱۹۱۸م):

---

[۱۰۱]. په هغه وخت کې دوه حکومتونه رامنځته شوي وو.

- په استانبول کې د عثماني دولت رسمي حکومت موجود و. دا حکومت د سلطان تر واک لاندې و او د متحدینو (بریتانیا، فرانسه او نورو) تر اغېز لاندې یې فعالیت کاوه.
- په انقره کې بیا مصطفی کمال اتاترک په ۱۹۲۰م کال کې د ملي مقاومت حکومت جوړکړ، چې وروسته یې د ترکې دلوېې ملي شورا حکومت وبلل شو.

-له همدې امله، د ۱۹۲۰م او ۱۹۲۲م کلونو ترمنځ په عثماني قلمرو کې دوه سیاسي مرکزونه موجود وو:

۱. د استانبول حکومت :د عثماني سلطنت رسمي حکومت.
۲. د انقرې حکومت :د مصطفی کمال په مشرۍ ملي حکومت، چې د خپلواکۍ جګړه یې رهبري کوله.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه د عثماني دولت د وروستۍ دورې له مشهورو قوماندانانو څخه و. سربېره پر دې چې یو مشهور پوځي مشر و، ستورپوه او سیاستوال هم و.

-هغه د ۱۸۷۷م کال د اګست په ۲۵مه د کدکلر (ویزل تپې) په جګړه کې پر روسانو بریالی شو، له همدې امله سلطان عبدالحمید ثاني هغه ته د «غازي» لقب ورکړ.

-عثماني دولت هغه په ۱۸۹۲م کال کې مصر ته د فوق العاده استازي په توګه پې ولېږه. د دویم مشروطیت له اعلان وروسته او د عبدالحمیدثاني له ګوښه کېدو مخکې، احمد مختار پاشا استانبول ته راغی، هلته تقاعد ته واستول شو،

-هغه د تقاعد پر مهال، چې کله پې ولیدل چې د حرکت پوځ د استانبول پرلوري روان دی، هڅه پې وکړه چې د حرکت له مشر انو سره په همکاری کې رول ولوبوي، ځکه هیله پې لرله چې له دې لارې کومه ګټه ترلاسه کړي. هغه د سلطان محمد پنځم (محمد رشاد) له ملتیا نه ببلېده او تل ورسره پاتې و.

-هغه په ببلابېلو علمي برخو کې، لکه ستورپوهنه، د شخصیتونو ژوندلیکونه او دیني مطالعاتو، څو کتابونه اولیکنې لري.

۸- ادهم پاشا (۱۸۸۴ – ۱۹۱۹م):

-هغه په استانبول کې زېږېدلی او په قاهره کې وفات شوی دی. د تنظیماتو په شورا کې د وزیر او سلاکار په توګه پې دنده ترسره کړې ده.

-سلطان عبدالحمید ثاني هغه د ۱۸۹۷م کال د یونان پر ضد جګړه کې د عثماني پوځ د عمومي قوماندان په توګه وټاکه.

۹- اسماعیل پاشا (۱۸۳۰ – ۱۸۹۵م):

-هغه خدیوي و. له ۱۸۶۳م څخه تر ۱۸۶۷م پورې د مصر والي و، او بیا له ۱۸۶۷م څخه تر ۱۸۷۹م پورې د مصر خدیوي شو.

-هغه د ابراهیم پاشا مشر زوی و او د خپل تره سعید پاشا ځای ناستی شو. په ۱۸۶۹م کال کې پې د سویز کانال پرانیست.

ketabton.com - The Digital Library

-د هغه د واکمنۍ پر مهال د مصر مالي حالت کړوډ شو. په ۱۸۷۵ م کال کې یې د سویز کانال کې د مصر ونډې انګلستان ته وپلورلې. سلطان عبدالحمید ثاني هغه د ۱۸۷۹ م کال په جون کې له دندې لرې کړ.

۱۰-اکرم بېک (۱۸۴۷ – ۱۹۱۴ م):

-هغه ادیب او شاعر و. په ملکي او پوځي ښوونځیو کې یې زده کړې وکړې، خو خپلې زده کړې یې بشپړې نه کړې او د بهرنیو چارو وزارت ته داخل شو.

-هغه د خپل وخت له مشهورو ترکي ادیبانو سره، لکه نامق کمال، اړیکې پیدا کړې. کله چې نامق کمال په ۱۸۶۷ م کال کې اروپا ته وتښتېد، اکرم بېک د «تصویر افکار «ورځپاڼې مشر شو.

-هغه د عثماني ترکي ادب له نوښتګرو څخه شمېرل کېږي. شعرونه، ناولونه، ډرامې او د ادب تاریخ په اړه یې لیکنې کړې دي.

۱۱- انورپاشا (۱۸۸۱ – ۱۹۲۲ م):

-هغه د «اتحاد او ترقۍ «له مشرانو څخه و. د لومړۍ نړیوالې جګړې پر مهال، په ۱۹۱۴ م کال کې، د عثماني دولت د جګړې وزیر و.

-هغه د جرمني له پوځي نظام سره ډېره مینه لرله او د طورانیزم(یعنې د نړۍ د ترکانو د یووالي او په یوه دولت کې د راټولېدو نظریې) له پلویانو څخه و. هغه د لومړۍ نړیوالې جګړې په ماتې کې د عثماني دولت د شکېلتیا او ناکامۍ یو مهم لامل وبلل شو.

-هغه ډېر زړور و. خو ماسوني نه و، او له همدې امله د خپلو دوو ملګرو طلعت او جمال په پرتله ځانګړی ګڼل کېده؛ ځکه دا درې کسان د «اتحاد او ترقۍ «د ټولنې اصلي درې مشران وو، او انور پاشا د دې ټولنې له ترټولو مشهورو څېرو څخه و.

هغه د عثماني یهودي لیکوال موئیزکوهین له نظریاتو اغېزمن شوی و، په ځانګړې توګه د پراخې ترکي ملتپالنې (طورانیزم) په اړه.

۱۲- آورام غالانتي:

-هغه د عثماني دولت یو یهودي لیکوال و. د «اتحاد او ترقۍ «حکومت، په ځانګړې توګه طلعت پاشا، د یوې مهمې سرچینې او مرجع په توګه کاراوه.

ketabton.com - The Digital Library

-د هغه له مشهورو کتابونو څخه یو »ترکان او یهود «دی، چې په قاهره کې یې د یهودي ټولنې او د »اتحاد او ترقی «د ټولنې ترمنځ اړیکې بیان کړې دي.

۱۳- تحسین پاشا:

-هغه د یلدزمانی د لویو امینانو مشرو. »اتحاد او ترقی «دلې هغه د سلطان عبدالحمید ثاني له کوښه کولو مخکې له دندې لرې کړ.

هغه خپل یادښتونه هم لري.

۱٤- جاوید پاشا (۱۸۷۵ – ۱۹۲۶م):

-اصلي نوم یې محمد و. هغه د دونمه یهودانو له دلې څخه و او د ۳۳مې درجې ماسون و. اقتصادپوه و او د سلطان عبدالحمید ثاني پر ضد په انقلاب کې یې مهم رول درلود.

-وروسته د سلانیک ښار د پارلمان د استازي په توګه وټاکل شو. د توفیق پاشا په حکومت کې د مالیې وزیر شو. په ۱۹۲۶م کال کې اعدام شو.

۱۵- ګلادستون (۱۸۰۹ – ۱۸۹۸م)، اصلي نوم یې ویلیم ایوارټ و:

-هغه بریتانوي سیاستوال و. له ۱۸۶۸م څخه تر ۱۸۹۴م پورې یې د لیبرال ګوند مشري وکړه.

هغه په ویناوو او اقتصادي چارو کې ډېر مهارت درلود. د هغه د وزارت پر مهال، په ۱۸۸۲م کال کې بریتانیا مصر ونیو.

۱٦-حسین جاهد (۱۸۷۴ – ۱۹۵۷م):

-د ادب او سیاست سړی و. د «اتحاد او ترقي» د ټولنې غړی و. د دې ټولنې په استازیتوب یې د «طنین» په نوم ورځپاڼه خپروله. د دوی د واکمنۍ پر مهال د «مبعوثانو» د مجلس د مرستیال په توګه یې دنده ترسره کړه او د همدې مجلس غړی هم و. کله چې په لومړۍ نړیواله جګړه کې د عثماني دولت د «اتحاد او ترقي» په مشرۍ ماتې وخوړه، حسین جاهد د مالتا ټاپو ته تبعید شو. له بېرته ستنېدو وروسته یې بیا د «طنین» ورځپاڼه خپره کړه. هغه د خلکو د ګوند غړی و چې مصطفی کمال اتاترک یې بنسټ ایښی او مشرو.

۱۷-حسین عوني پاشا (۱۸۲۰ – ۱۸۷۶م):

ketabton.com - The Digital Library

-په ۱۸۴۸م کال کې له پوځي ښوونځي څخه د ستاد د افسر په رتبه فراغت واخیست. یوه موده یې په پوځي ښوونځي کې د استاد په توګه کاروکړ. د کریمیا په جګړه کې یې ګډون وکړ. همدارنګه د سلطاني پوځي ښوونځي د وزیر په توګه یې دنده ترسره کړه. د پوځ قوماندان شو، خو له دې مقامه لیرې او په ۱۸۷۱م کال کې د یوولسو میاشتو لپاره اسپرطه ته تبعید شو. وروسته عفو شو او د آیدین والي وټاکل شو. د سمندري چارو د وزیر دنده یې هم ترسره کړه. بیا په ۱۸۷۳م کال کې د دوهم ځل لپاره د پوځ عمومي قوماندان وټاکل شو. په ۱۸۷۴م کال کې صدراعظم شو، خو څوارلس میاشتې وروسته له دې مقامه لیرې او وروسته د ازمیر او بیا بورصې والي وټاکل شو. د عبدالعزیز د لرې کولو او د هغه پر ځای د مراد پنځم د تاکلو په پښه کې یې ګډون وکړ. د مراد پنځم د لنډې واکمنۍ پر مهال د پوځ عمومي قوماندان پاتې شو. »د چرکس حسن په پښه کې، چرکس حسن چې د سلطان عبدالعزیز له نږدې افسرانو او پلویانو څخه و، د وزیرانو د شورا پر مشرۍ بریدوکړ او حسین عوني یې وواژه«.

۱۸-دزرائیلي (۱۸۰۴ – ۱۸۸۱م):

- برتانوی یهودي سیاستوال او لیکوال و. د خپلو سیاسي او استعماري نظریاتو له لارې یې د محافظه کارګوند فعالیتونه نوي کړل. دوه ځله د بریتانیا د حکومت مشر (صدراعظم) شو. د هغه د واکمنۍ پر مهال انګلستان د مصر د سویزکانال وندې واخیستې.

۱۹-سعید پاشا (۱۸۳۸ – ۱۹۱۴م):

-د عثماني دولت په بهلابهلو دندو کې یې کار کړی و، چې له هغو څخه یې د استانبول د دولتي مطبعې عمومي مدیر او د «تقویم وقایع» ورځپاڼې مدیر دندې یادېږي. کله چې دوهم عبدالحمید واک ته ورسېد، سعید پاشا ته یې څو مهمې دندې وسپارلې، چې له هغو څخه د «باش کاتب المابین» دنده وه؛ یعنې هغه څوک چې د مانۍ او حکومت ترمنځ اړیکه ټینګه ساتي. همدارنګه د کورنیو چارو وزیر هم پاتې شو. د علي سعاوي له پښې وروسته، چې غوښتل یې مراد پنځم بېرته د سلطانۍ مقام ته ورسوي، سعید پاشا د خداوندکارولایت ته تبعید شو.

-کله چې عفو ورته وشوه، بیا یې څو مهمې دندې ترسره کړې، لکه د عدلیې وزیر او صدراعظم مقام. کله چې د حرکت پوځ استانبول ته داخل شو او د ۳۱ مارچ پېښه رامنځته شوه، هغه د ملي شورا رئیس وټاکل شو. د دې شورا په لومړۍ غونډه کې د عبدالحمید ثاني د خلع کولو پرېکړه وشوه. په ۱۹۱۱م کال کې سعید پاشا د «اتحاد او ترقي» د حکومت صدراعظم شو. د «اتحاد او ترقي» د ټولنې په غوښتنه یې شورا منحل کړه. په نوې شورا کې د سعید پاشا برخه له

ketabton.com - The Digital Library

پامه غورځول شوه. د محمود شوکت پاشا په حکومت کې یې په ۱۹۱۳م کال کې د دولت د شورا مشري پرغاړه واخیسته، اووروسته د اعیانو د مجلس رئیس وټاکل شو.

۲۰-شریف حسین (۱۸۵۶ – ۱۹۳۱م):

- هغه له ۱۹۰۸م کال څخه د مکې د شریف (امیر) په توګه دنده ترسره کړه، اوله ۱۹۱۶م څخه تر۱۹۲۴م پورې د حجازپاچا و«.

-د ۱۹۱۶م کال په جون کې یې د عثماني دولت پرضد پاڅون اعلان کړ. عبدالعزیزبن سعود په ۱۹۲۴م کال کې ورسره جګړه وکړه او مات یې کړ. له همدې امله یې د حجازله پاچاهۍ استعفا ورکړه او قبرس یې د اوسېدو ځای وټاکه (له ۱۹۲۴ تر ۱۹۳۰م پورې).

۲۱-ضیا پاشا (۱۸۲۵ – ۱۸۸۰م):

-د عثماني تنظیماتو په دوره او له هغې وروسته د ترکي ژبې له مشهورو شاعرانو او لیکوالانو څخه و. په اوولس کلنۍ کې یې د صدراعظمۍ په دفترکې د مامورپه توګه کارپیل کړ. شعریې په ترکي او فارسي ژبو لیکه. د خپل ژوند په لومړیو اروپایي کلونوکې یې د شعرپه لیکلوکې ځانګړی سبک غوره کړ.

۲۲- شیخ رشید پاچا :

-په ۱۸۵۵م کال کې، رشید پاشا، چې د لوېدیځ پلوی او د عثماني دولت د تنظیماتو د فرمان له مخکښو شخصیتونو څخه و،

.هغه د سلطانۍ مانۍ په عمومي دفترکې وټاکل شو. ده لوېدیځ ادب، په ځانګړي ډول فرانسوي ادب، زده کړ؛ نوپه سلطانۍ مانۍ کې د اوونیموکلونو لپاره د کاتب (امین) په توګه وټاکل شو. وروسته د عالي پاشا .سره چې له سترو صدراعظمانو څخه و. د اختلاف له امله له دې دندې لرې شو.

-وروسته په قبرس کې د متصرف (والي) په توګه وټاکل شو، بیا یې بېلابېلې دندې ترسره کړې، لکه د عالي شورا غړیتوب او د اماسیا متصرفي. هغه د «ترکیې ځوانانو» یا «نووعثمانیانو» د ټولنې له مهمو غړو څخه و. په ۱۸۶۹م کال کې د مصر د شهزاده مصطفی فاضل پاشا په بلنه اروپا ته وتښتېد اوپه لندن کې یې د «مخبر» او «حریت» په نوم ورځپاڼې خپرې کړې. د هغه مهم ادبي آثار «ظفر نامه»، «ترکیب بند» او د «امیل» ژباړې دي. د عالي پاشا له مړینې وروسته

ketabton.com - The Digital Library

استانبول ته راستون شو. ویل کېږي چې د عبدالحمیدثاني تخت ته د رسېدو پر مهال یې د اساسي قانون د مسودې په جوړولو کې برخه اخیستې وه. عبدالحمید ثاني هغه ته د وزارت رتبه ورکړه او د سوریې والي یې وټاکه، وروسته اطني ته ولېږل شو، هلته وفات او هماغلته خاورو ته وسپارل شو».

۲۳-طلعت پاشا (۱۸۷۴ – ۱۹۲۱م):

-هغه محمد طلعت و، د عثماني «اتحاد او ترقي» ټولنې له درېیو مشرانو څخه یو و. وزیر او صدراعظم پاتې شوی او د «اتحاد او ترقي» له مهمو مشرانو څخه ګڼل کېده. ډېر ټېز او هوښیار و. د یوې کم عاید لرونکې کورنۍ پورې یې تړاو درلود او زده کړې او فرهنګ یې محدود وو. د ترکې ژبې د ښوونکي په توګه یې کار کاوه.

-وروسته یې د صدراعظمۍ له مقامه استعفا ورکړه؛ دا هغه مهال و چې سعید حلیم پاشا د جګړې د پیل له امله. چې طلعت پاشا تري ناخبره و او اعتراض یې پرې کړی و. استعفا کړې وه. په ۱۹۱۷م کال کې، د «اتحاد او ترقي» د ټولنې له منحل کېدو وروسته، له صدراعظمۍ استعفا ورکړه. د لومړۍ نړیوالې جګړې په پای کې د عثماني دولت له ماتې وروسته اروپا ته وتښتېد. د ۱۹۲۱م کال د مارچ په ۱۶مه په برلین کې د ارمنیانو له خوا ووژل شو.

۲٤-عباس حلمي پاشا (دوهم عباس) (۱۸۷۴ – ۱۹۴۴م):

- د مصر خدیوي و، له ۱۸۹۲م څخه تر ۱۹۱۴م پورې یې حکومت وکړ. د خدیوي توفیق زوی و. انګرېز انو په ۱۹۱۴م کال د ډسمبر په میاشت کې پر مصر د بریتانوي حمایت اعلانولو وروسته یې له واکه لرې کړ.

۲۵-عبدالحق حامد (۱۸۵۲ – ۱۹۳۷م):

-د معاصر ترکي ادب شهزاده بلل کېږي. خپلې زده کړې یې په ترکیه او فرانسه کې ترسره کړې. په عربي او فارسي ژبو سربېره په فرانسوي ژبه هم پوهېده. د باب عالي (د عثماني دولت مرکزي اداري) د ژباړې په دفترکې یې دنده ترسره کړه. پلار یې په تهران کې د عثماني دولت استازی و، نو دی هم له پلار سره تهران ته ولاړ. د پلار له مړینې وروسته استانبول ته راستون شو او په بېلابېلو دندو کې یې کار وکړ.

هغه په بهرنیو هېوادونو کې د عثماني دولت په قونسلګریو او سفارتونو کې یې هم دنده ترسره کړه، چې پاریس او بمبۍ له هغو ځایونو څخه دي. کله چې په بمبۍ کې و، مېرمن یې ناروغه شوه؛

ketabton.com - The Digital Library

-نو هغه پې خپل هېواد ته روانه کړه، خو په لاره کې پې ناروغي سخته شوه او په بیروت کې پاتې شول، هلته پې مېرمن وفات شوه. دې پېښې پر عبدالحق ډېر بد اغېزوکړو او د شک له احساساتو ډک شعرونه پې د همدې پېښې په مناسبت ولیکل.

-وروسته پې په لندن او بروکسل کې د خپل هېواد په سفارتونو کې دنده ترسره کړه. په ۱۹۱۲م کال کې د عثماني اعیانو د مجلس غړی شو. د جمهوریت په دوره کې، په ۱۹۲۸م کال کې د ترکیې د ملي شورا لپاره د استانبول د استازي په توګه وټاکل شو.

-د هغه له مشهورو اثارو څخه دي: «د یوې هندي نجلۍ د مینې کیسه»، «طارق یا د اندلس فتحه»، «مقبره»، او «د وطن الهام.»

۲۶-سلطان عبدالعزیز:

-د سلطان عبدالحمید ثاني تره و. عبدالعزیز په ۱۸۳۰م کال کې وزېږېد، په ۱۸۶۱م کال کې تخت ته ورسېد، او په ۱۸۷۶م کال کې له واکه لیرې کړای شو. له خلع کېدو څلورورځې وروسته وفات شو. تاریخپوهان ټینګارکوي چې هغه شهید شوی و، ځکه د «ترکیې خو انانو» ډلې د هغه د وژلو توطیه جوړه کړې وه او وروسته پې د هغه مرګ ځان وژنه وبلله.

-هغه عثماني سمندري ځواک په ډېر پراخ ډول چمتو کړ، تر دې چې عثماني بېړۍ په نړۍ کې درېیم لوی بحري ځواک وګرځېد.

-په هغه وخت کې پې ځمکني (پیاده) ځواکونه تر ۷۰۰ زرو پورې لورکړل او عثماني پوځ پې په نویو او پرمختللو وسلو سمبال کړ. خو مهم ښوونځي پې جوړ کړل، لکه د فلز اتو ښوونځی، د توپخانې ښوونځی او پوځي ښوونځی (د ثانوي کچې په معیار). هغه مصر، فرانسې، انګلستان، پروسیا، اتریش او هنګري ته سفرونه وکړل. په اروپا کې د ده د سفر هدف دا و چې فرانسه وهڅوي خو د عثماني دولت په خوا کې ودرېږي، نه دا چې له روسیې سره خپله ملګرتیا وساتي. همدارنګه پې هڅه کوله چې اروپایي هېوادونه د روسیې پر ضد یو ځای کړي.

-د هغه په دوره کې د احمد جودت پاشا تر ځارنې لاندې «مجلة الأحكام العدلية» (د شرعي او حقوقي قوانینو ټولګه) خپره شوه. همدارنګه د هغه د واکمنۍ پر مهال سویز کانال پرانیستل شو.

۲۷-عزیز علي المصري (۱۸۷۹ – ۱۹۵۹م) :

ketabton.com - The Digital Library

-عثماني افسر او سیاستوال و. په ۱۹۰۴م کال کې یې د عثماني پوځي کالج څخه فراغت ترلاسه کړ. په مقدونیه کې یې په پوځ کې دنده ترسره کړه. د کارپرمهال د «اتحاد او ترقي» له ټولنې سره یوځای شو. په ۱۹۰۹م کال کې یې د سلطان عبدالحمید ثاني د واکمنۍ د ړنګولو پر مهال د حرکت پوځ کې ګډون وکړ.

-په هغه وخت کې هغه د کودتا کوونکي پوځ د قوماندان محمود شوکت پاشا د ستاد افسر و. عزیزعلي المصري په ۱۹۱۰م کال کې په یمن او په ۱۹۱۱ – ۱۹۱۲م کلونو کې په طرابلس الغرب (لیبیا) کې جګړه وکړه. په ۱۹۱۴م کال کې ونیول شو او مصر ته واستول شو. په ۱۹۱۶م کال کې یې په حجاز کې د عثماني دولت پر ضد د شریف حسین په پاڅون کې ګډون وکړ. د مصر ولسمشر جمال عبدالناصر هغه د «د ۲۳ جولای د انقلاب روحاني پلار» وبالله. په ۱۹۵۴م کال کې په شوروي اتحاد کې د مصر سفیر وټاکل شو.

۲۸-عرياني زاده احمد اسعد (۱۸۶۵ – ۱۹۴۱م) :

-ديني عالم او سیاستوال و. د پخوانۍ نظام له مخې یې زده کړې وکړې او د شیخ الاسلام په دفتر کې یې تجربه ترلاسه کړه. د شرعي څېړنو د شورا رئیس او وروسته قاضي عسکر شو. د سلطان عبدالحمید ثاني له لرې کېدو وروسته، له هغه سره د اړیکې او مینې له امله میدلي ټاپو ته تبعید شو. وروسته عفوورته وشوه او استانبول ته راستون شو. بیا یې د وزارت دنده پرغاړه واخیسته.

له لومړۍ نړیوالې جګړې وروسته د عدلیې وزیر، بیا د دولت د شورا غړی شو.

۲۹- علي جواد بک :

- د سلطان عبدالحمید په دوره کې د یلدزمانۍ وروستۍ لوی امین و. هغه د «اتحاد او ترقي» د ټولنې غړی و. دې ټولنې هغه دې مقام ته وټاکه او پرسلطان یې په زورومنلو. د هغه د ټاکل کېدو نېټه د ۱۹۰۸م کال د جولای ۲۳مه وه، چې همدا د تحسین پاشا د لوی امین د دندې د پای ورځ هم وه.

۳۰- علي سعاوي (۱۸۳۸ – ۱۸۷۸م) :

-انقلابي او لیکوال و. په ۱۸۶۶م کال کې یې د «مخبر» په ورځپاڼه کې لیکنې کولې. په ۱۸۶۹م کال کې اروپا ته وتښتېد. هلته یې په لندن کې د «مخبر» او بیا په پاریس کې د «علوم» په نوم ورځپاڼې خپرې کړې. په ۱۸۷۶م کال کې خپل هېواد ته راستون شو او په «بصیرت» ورځپاڼه کې یې داسې مقالې ولیکلې چې " پرمدحت پاشا یې نیوکه کړې وه.".

ketabton.com - The Digital Library

-هغه د سلطان عبدالحميد ثاني پر ضد د وسلوالې دسيسې طرحه جوړه کړه. هدف يې دا و چې د سلطان ځای د هغه ورور سلطان مراد ونيسي. دا پېښه د «چراغان پېښې» په نوم مشهوره شوه، ځکه سلطان مراد په هغه مانۍ کې اوسېده چې دا نوم يې درلود. علي سعاوي په همدې پېښه کې ووژل شو.

۳۱-گولتز (۱۸۴۳ – ۱۹۱۶م) :

-کولمار فريهر فون درگولتز، پروسيايي پوځي قوماندان او تاريخپوه و. هغه د ۱۸۸۳م او ۱۸۹۵م کلونو ترمنځ عثماني پوځ بيا تنظيم کړ. د هغه شهرت د پوځي ليکنو له امله دی. د «وسله وال ملت» په نوم کتاب يې ليکلی دی.

۳۲- فؤاد پاشا (۱۸۱۵ – ۱۸۶۹م) :

-صدراعظم او دولتي شخصيت و. په «لوی فؤاد پاشا» هم مشهورو. پلار يې عزت ملا، مشهور عثماني شاعر، او نيکه يې قاضي عسکر مصطفی زاده قونوي و. د سلطان عبدالعزيز (د سلطان عبدالحميد ثاني تره) په دوره کې د صدراعظمۍ مقام ته ورسېد.

-ده پوځي طب لوستی و، خو له فراغت وروسته د باب عالي د ژباړې دفتر ته داخل شو او د خپلې تېزې هوښيارۍ له امله په چټکۍ سره لوړو مقامونو ته ورسېد. هغه ته د لبنان د ارامولو دنده وسپارل شوه.

-وروسته د مارونيانو او دروزو ترمنځ له خونړيو وژنو وروسته، چې د ځينو رو ايتونو له مخې ۱۲ زره کسان پکې ووژل شول، په شام کې يې هم غبرګون راوپاراوه او ورته پېښې رامنځته شوې. فؤاد پاشا د پراخو صلاحيتونو له ترلاسه کولو وروسته وتوانېد چې په دې سيمه کې امنيت بېرته ټينګ کړي، او له همدې امله يې شهرت زيات شو. هغه دوه ځله د صدراعظمۍ مقام ته ورسېد. په فرانسه کې د نيس په ښار کې وفات شو، کله يې چې هلته د زړه د ناروغۍ درملنه کوله.

۳۳- فتحي اوکيار (۱۸۸۰ – ۱۹۴۳م) :

-ترکي پوځي اوسياستوال و. د سلطان عبدالحميد ثاني د تبعيد پر مهال په سلانيک کې د هغه د ساتونکو مشر و. وروسته د «اتحاد او ترقي» د ټولنې له عمومي منشيانو څخه شو، بيا په صوفيه (بلغاريا) کې د عثماني دولت سفير وټاکل شو. د اتاترک له خوا جوړې شوې ترکي پارلماني شورا رئيس شو، او د جمهوريت په دوره کې (د اتاترک په زمانه کې) صدراعظم هم پاتې شو.

ketabton.com - The Digital Library

٣٤- قسطنطين (وفات: ١٤٥٣م) :

-هغه قسطنطين يوولسم و، د بيزانس وروستی امپراتور. په ١٤٥٢م کال کې يې د خټيځو او لوېديځو کليساګانو د يووالي غوښتنه وکړه، خو د عثمانيانو پر ضد له لوېديځ څخه مرسته ترلاسه کړي، خو بريالی نه شو. هغه د سلطان محمد فاتح د پوځ پروړاندې د قسطنطنيې دفاع وکړه.

٣٥- كمال بک :هغه نامق كمال دی، چې د «آزادی شاعر» په لقب مشهورو (١٨٤٠ – ١٨٨٨م).

-ليکوال او شاعر و. په ١٨٦٣م کال کې د ژباړې په دفتر کې وټاکل شو. د ترکي ليکوال شناسي په «تصوير افکار» ورځپاڼه کې يې ليکنې وکړې.

"شناسي د ترکي ادب د نوښت او لوېديځو ادبياتو ته د مخ اړولو له مخکښانو څخه ګڼل کېږي".

-کله چې شناسي اروپا ته ولاړ، نامق کمال د «تصوير افکار» د ورځپاڼې اداره پرغاړه واخيسته. هغه د «ترکيې ځوانانو» يا «نوو عثمانيانو» له ډلې سره يوځای شو. له ضيا پاشا سره اروپا ته وتښتېد او په ١٨٦٨م کال کې يې په لندن کې د «حريت» ورځپاڼې په اداره کې ګډون وکړ. وروسته ورته اجازه ورکړل شوه چې استانبول ته ستون شي، نو هلته يې يوه ورځپاڼه خپره کړه.

٣٦-كمال بك:هغه نامق كمال دی چې د «د آزادی شاعر» په لقب مشهورو (١٨٤٠ – ١٨٨٨م).

-ليکوال او شاعر و. په ١٨٦٣م کال کې د ژباړې په اداره کې وګومارل شو. د «تصوير افکار» په ورځپاڼه کې يې ليکنې کولې؛ دا ورځپاڼه ترکي ليکوال شناسي خپروله چې د ترکانو په ادب کې د نوښت مخکښ و او د لوېديځو ادبياتو د اخيستلو لوری يې درلود.

-کله چې شناسي اروپا ته ولاړ، نامق کمال د «تصوير افکار» د اداري مسؤل شو. وروسته د «ځوانو ترکانو» (نوو عثمانيانو) له ډلې سره يوځای شو. له ضيا پاشا سره اروپا ته وتښتېد او په لندن کې يې د «حريت» ورځپاڼې په اداره کې ونډه واخيسته (١٨٦٨م).

-وروسته ورته اجازه ورکړل شوه چې استانبول ته بېرته راشي، نو په ١٨٧٠م کال کې يې د «عبرت» ورځپاڼه خپره کړه. د غالیپولي د سيمې د والي په توګه وټاکل شو، خو وروسته له دندې ګوښه شو. بيا استانبول ته راستون شو او خپله ډرامه «وطن» يې خپره کړه.

-په ١٨٧٣م کال کې قبرص ته تبعيد شو او د لومړی مشروطې د اعلان وروسته استانبول ته بېرته راوګرځېد.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه مقالې، شعرونه، ډرامې او ناولونه لیکل. نومورې لومړنی کس و چې په خپلو شعرونو کې یې د عروض له دودیزوزن څخه ازادي واخیسته او د اروپا له ادبیاتو څخه اغېزمن شو.

-د هغه له مشهورو اثارو څخه دي:

- »جلال الدین خوارزمشاه«
- »وطن«
- »عاکف بک» (ډرامې)
- »انتباه«
- »د علي بک ماجرا«
- »جزمي» (ناولونه)
- »د بریا ځلا«
- »سلطان سلیم اول«
- »سلسټره» (څېړنې)

-نامق کمال د ترکانو په اسلامي ادب کې د قوم پالنې د فکر لومړنی تخم کرونکی بلل کېږي.

۳۷-محمد توفیق فکرت (۱۸۶۷ – ۱۹۱۵م) :

-هغه ته توفیق فکرت هم ویل کېږي. نومورې د ترکي ادب یو ستر شاعر، نوښتګر او د دې ادب له مخکښانو څخه و.

-د خپل شعري ژوند په لومړیو کې یې د سلطان عبدالحمید ثاني له مرستې څخه ګټه اخیستې وه. د هغه په ډېرو شعرونو کې بدبینانه لیدلوری څرکند و، او د بې دینۍ په تورهم مشهورو.

-د خپل زوی په اړه یې ډېر شعرونه لیکلي وو. دغه زوی یې په اروپا او امریکا کې لوړې زده کړې وکړې، عیسویت یې ومانه او په امریکا کې د عیسوي دین له سترو مشرانو څخه شو.

۳۸- سلطان محمد رشاد چې په محمد پنځم مشهورو:

-هغه د عثماني دولت پنځه ډېرشم سلطان و. په ۱۸۴۴م کال کې زېږېدلی او په ۱۹۱۸م کال کې وفات شوی دی.

ketabton.com - The Digital Library

په ۱۹۰۹م کال کې د سلطان عبدالحميد ثاني له لرې کېدوورسته پر تخت کښېناست. محمد رشاد په داسې حال کې سلطان شو چې ۶۵ کلن و.

-هغه د ختیځ او لوېدیځ دواړو کلتورونو زده کړې وې. نوموړی لومړنی سلطان و چې د مشروطې نظام ترسیوري لاندې يې حکومت وکړ.

-خو حقیقي واک يې نه درلود او د حکومت چارې يې د «اتحاد او ترقي» ډلې ته پرېښودې.

د هغه د واکمنۍ پر مهال دا پېښې وشوې:

-د طرابلس الغرب جګړه (۱۹۱۱م):دا هغه جګړه وه چې د عثمانیانو او لیبیایانو له یوې خوا، او ایټالویانو له بلې خوا ترمنځ وشوه. وروسته په ۱۹۱۲م کال کې د بالکان جګړه رامنځته شوه چې د عثماني دولت او د یونان، بلغاریا، صربیا او مونټینیګرو ترمنځ وه. ورپسې لومړۍ نړیواله جګړه (۱۹۱۴ – ۱۹۱۸م) رامنځته شوه.

۳۹- سلطان محمود دوهم (۱۷۸۴ – ۱۸۳۹م) :

-هغه د سلطان عبدالحميد ثاني نیکه و. له هغو عثماني پاچایانو څخه و چې د لوېدیځ له طریقو څخه يې د ګټې اخیستلو هڅونه کوله.

-هغه وتوانېد چې د ۱۸۲۶م کال په ترڅ کې ینیچرۍ (انکشاری) ځواک له منځه یوسي او د «نوي نظام» پر بنسټ یو عصري پوځ جوړکړي.

۴۰- محمود شوکت پاشا (۱۸۵۶ – ۱۹۱۳م):

-هغه په بغداد کې زېږېدلی او په استانبول کې وفات شوی دی. ترکي قوماندان او دولتي سړی و، خو اصلاً عربي و.

-د هغه پلار سلیمان فائق کتهخدا اوغلو د بغداد ولایت له ستر و دولتي کارکوونکو څخه و او د عراق د پېښو له مشهورو او فصیح تاریخ لیکونکو څخه شمېرل کېده. د هغه کشر زوی حکمت سلیمان د عراق د شاهي دورې له مشهورو سیاستوالو څخه و او په ۱۹۳۶م کال کې د عراق صدراعظم شو.

-محمود شوکت خپلې لومړنۍ زده کړې په بغداد کې وکړې، بیا استانبول ته ولاړ او پوځي ښوونځي ته داخل شو.

ketabton.com - The Digital Library

"وروسته له حربي شوونځي څخه فارغ شو".

-په ۱۸۸۳م کال کې يې په حربي شوونځي کې د استاد په توګه دنده ترسره کړه. دولت هغه د پوځي مأموريتونو لپاره جرمني او فرانسې ته ولېږه.

په ۱۹۰۱م کال کې د دوهم بريدجنرال (فريق ثاني) رتبې ته لوړشو. کله چې په ۱۹۰۵م کال کې د لومړي فريق رتبې ته ورسېد، د کوسوو د ولايت والي وټاکل شو.

-د دويمې مشروطې له اعلان وروسته د درېيم پوځ قوماندان وټاکل شو او د «اتحاد او ترقي» له مشرانو سره يې همکاري وکړه. د هغه د قوماندانۍ مرکز په سلانيک کې و.

-په هغه وخت کې مصطفی کمال (اتاترک)، چې لا د قول اغاسي (ستوانۍ له لوړې پوځي رتبې) په رتبه کې و، د هغه ترقوماندې لاندې يې کارکاوه.

-محمود شوکت پاشا د «حرکت پوځ» قوماندان و؛ هغه پوځ چې له سلانيک څخه استانبول ته وخوځېد څو سلطان عبدالحميد ثاني له واکه ليرې کړي. مصطفی کمال (اتاترک) د دغه پوځ د لوی درستيزد دفترمشرو.

-خو د يو نامعلوم لامل له امله مصطفی کمال له دې دندې څخه مخکې له حرکت څخه لرې کړای شو.

-کله چې د حرکت پوځ استانبول ته داخل شو، محمود شوکت پاشا د سلطان عبدالحميد ثاني د واکمنۍ له نسکورولو وروسته د لومړيو، دويمو او درېيمو پوځونو عمومي قوماندان شو. وروسته د جګړې وزيروټاکل شو.

-په ۱۹۱۰م کال کې په البانيا کې د حکومت پر ضد پاڅون وشو. محمود شوکت پاشا له خپلو ځواکونو سره هلته ولاړاووتوانېد چې دا پاڅون وځپي اوله ياغيانو څخه وسلې راټولې کړي.

-په ۱۹۱۲م کال کې يې د جګړې له وزارت څخه استعفا ورکړه. په ۱۹۱۳م کال کې د «اتحاد او ترقي» ډلې له لارې صدراعظم شو او د جګړې وزارت يې هم په غاړه واخيست.

-د هغه د واکمنۍ پر مهال بلغاريانو پاڅون وکړاو ادرنه، يانيا او اشقودره يې ونيول. خوورروسته انورپاشا وتوانېد چې په ۱۱/۶/۱۹۱۳م نېټه ادرنه بېرته ونيسي.

-په ۱۹۱۳م کال کې اته کسانو محمود شوکت پاشا ترورکړ.

ketabton.com - The Digital Library

٤١- مدحت پاشا (١٨٢٢ – ١٨٨٥م):

-د مدحت بشپړ نوم احمد شفيق مدحت و. د هغه لومړنۍ زده کړې شرقي وې؛ عربي او فارسي ژبې يې زده کړې او په دواړو ژبو کې يې ښه مهارت پيدا کړ. وروسته يې په باب عالي (عثماني مرکزي حکومت) کې د ديوان په اداره کې دنده پيل کړه.

-د رشيد پاشا د هڅونې له امله. چې په عثماني دولت کې يې د اروپايي بڼې د اصلاحاتو فکر درلود او د تنظيماتو فرمان يې د دې لوبديځ پالنې غوښتنګ پيل ګڼلو. مدحت پاشا فر انسوي ژبه زده کړه او ښه مهارت يې په کې پيدا کړ.

-په ١٨٦٠ م کال کې د نيش ولايت والي وټاکل شو او هلته يې خپله وړتيا وښوده. په ١٨٦٤ م کال کې د طونه (دانوب) ولايت والي شو او درې کاله يې دا دنده ترسره کړه.

-وروسته استانبول ته راستون شو او يو کال يې د دولت د شورا د رئيس په توګه کار وکړ. بيا بغداد ته د والي په توګه ولېږل شو.

-د هغه وخت له صدراعظم محمود نديم پاشا سره د اختلاف له امله مدحت پاشا بغداد پرېښود. د ادرنې د والي د ټاکلو امر ورته صادر شو، خو کله چې له سلطان عبدالعزيز سره يې وکتل، سلطان يې قانع کړ چې محمود نديم پاشا له صدراعظمۍ لرې کړي. بيا يې سلطان قانع کړ چې دی د دې مقام وړدی، نو مدحت پاشا په لومړي ځل په ١٨٧٢ م کال کې صدراعظم وټاکل شو.

-د «ځوانو ترکانو» (نوو عثمانيانو) غړو مدحت پاشا د خپلو فکري نظرياتو طبيعي مشر باله. خو د صدراعظمۍ په مقام کې يوازې دوه نيمې مياشتې پاتې شو.

-مدحت پاشا له رشدي پاشا او حسين عوني پاشا سره يوځای د سلطان عبدالعزيز د لرې کولو پرېکړه وکړه. دوی د شورا د رئيس رديف پاشا او د حربي ښوونځي د قوماندان سليمان پاشا په ملاتړ سلطان له واکه لرې کړ او پرځای يې مراد پنځم سلطان وټاکه.

-خو مراد پنځم يوازې ٩٣ ورځې سلطنت وکړ. په همدې موده کې پرې روانې ناروغي راغله، نو مدحت پاشا او ملګرو يې هغه له سلطنت څخه لرې کړ او وروسته سلطان عبدالحميد ثاني پر تخت کښېناست.

-له دې وروسته مدحت پاشا دوهم ځل صدراعظم وټاکل شو.

ketabton.com - The Digital Library

-مدحت پاشا له انګلستان او د انګليسي ديموکراتيک نظام سره ډېره مينه لرله. هغه باوردرلود چې عثماني دولت کولای شي خپلې ټولې ستونزې د انګليسي نظام په پلي کولو سره حل کړي.

-انګلستان د مدحت پاشا ملاتړ کاوه، له همدې امله هغه فکر کاوه چې د عثماني سلطان نفوذ او د عثماني کورنۍ واک بايد کم شي، او دا کار يوازې د اساسي قانون په اعلان سره کېدای شي.

-هغه غوښتل چې انګلستان د دې اساسي قانون د ساتنې ضمانت وکړي. نو خپل فکري استاد اوديان افندي، چې ارمنی حقوقپوه و، لندن ته ولېږه خو له انګلستان څخه د اساسي قانون د ملاتړ او ساتنې ژمنه واخلي.

-کله چې اوديان افندي دا تضمين ترلاسه نه کړ، مدحت پاشا د استانبول د ترسانې په کنفرانس کې . چې اروپايي هېوادونو پکې ګډون کړی و . وغوښتل چې عثماني اساسي قانون تصويب کړي او که لغوه شي، نو اروپايي هېوادونه دې مداخله وکړي.

-ځينې تاريخپوهان پر مدحت پاشا دا نيوکه کوي چې هغه پراخ سياسي فکر نه درلود، تجربه کار دولتي مشر نه و، او ونه توانېد چې د دولت د مرکزي ادارې چارې په بريالیتوب سره پرمخ يوسي.

-ځينې نور تاريخپوهان هم پر مدحت پاشا دا نيوکه کوي چې، سره له دې چې هغه يو بريالی والي و، خو د صدراعظمۍ په مقام کې يې لږه تجربه لرله. حتی د ولايت په دوره کې هم پرې ځينې نيوکې موجودې وې.

-کله چې هغه د طونه (بوسنيا او هرزګوينا) والي و، امر يې وکړ چې د عثماني دولت پر هغه بيرغ چې سپوږمۍ او ستوری پرې انځور شوی وو، صليب هم ورزيات شي، خو دا بيرغ د سيمې محلي بيرغ وګرځي.

-د هغه د صدراعظمۍ پر مهال د مصر خديوي اسماعيل پاشا ته د بهرني پور اخيستلو د اجازې فرمان صادر شو. دغه فرمان او هغه پايلې چې ورڅخه رامنځته شوې، د مصر لپاره ډېرې ناوړه پايلې يې ولرلې.

٤٢- مراد بک (١٨٥٣ – ١٩١٤م):

-هغه يو خبريال او تاريخپوه و چې د «ميزانچي» په لقب مشهور و. دا لقب يې د خپلې ورځپاڼې «الميزان» له نوم څخه اخيستی و.

ketabton.com - The Digital Library

-هغه په تفليس کې زېږېدلی و، په روسيه کې يې زده کړې وکړې، بيا عثماني دولت ته راغی او د سلطان عبدالحميد ثاني د واکمنۍ پر مهال يې په شاهي ښوونځي کې د تاريخ د استاد په توګه دنده ترسره کړه، چې په همدې وخت کې مشهور شو.

-هغه د خپلې اصلي ژبې ترکي ترڅنګ په روسي او فرانسوي ژبو هم ښه پوهېده.

-د اوږدې مودې لپاره يې د عمومي پورونو په اداره کې کار وکړ. وروسته مصر ته وتښتېد او له هغه ځايه اروپا ته ولاړ، ځکه چې د سلطان عبدالحميد ثاني مخالف و.

-خو بيا بېرته استانبول ته راستون شو او د دولت د شورا غړی وټاکل شو.

-هغه د اروپا د اوسېدو پر مهال خپله ورځپاڼه «الميزان» خپروله، اوکله چې عثماني دولت ته بېرته راغی، نو دا ورځپاڼه يې په بل شکل بيا خپره کړه.

-هغه د «اتحاد او ترقي» ډلې مخالف و. له همدې امله د اتحاد او ترقي غړو دا پلمه جوړه کړه چې مراد د ۳۱ مارچ پېښې له لاملونو څخه دی او د سلطان عبدالحميد ثاني په ګټه کارکوي.

-له همدې امله مراد تبعيد شو، خو وروسته بېرته استانبول ته راستون شو، هلته وفات شو او هماغلته خاورو ته وسپارل شو.

-هغه د عمومي تاريخ يو شپږ جلدي کتاب لري. همدارنګه يې د تاريخ په برخه کې د «عثماني تاريخ» په نوم کتاب ليکلی، او دواړه کتابونه يې د ۱۹۰۸م کال له انقلاب څخه مخکې ليکلي وو.

-د هغه بل اثر «تاريخ ابو الفاروق» دی، چې د عثماني دولت يو ډېر تفصيلي تاريخ دی، خو له دې کتاب څخه يوازې شپږ ټوکه خپاره شوي دي.

-سلطان مراد پنځم :

-د عثماني دولت درې ډېرشم سلطان و. په ۱۸۴۰م کال کې وزېږېد او په ۳۶ کلنۍ کې سلطنت ته ورسېد. يوازې ۹۳ ورځې يې حکومت وکړ او په ۱۹۰۴م کال کې وفات شو.

-هغه د موسيقۍ سخت شوقي او مينه‌وال و او په فرانسوي ژبه کې يې هم بشپړ مهارت درلود. له «ترکيې ځوانانو» (نويو عثمانيانو) د غورځنګ له غړو سره يې تينګې اړيکې لرلې او له هغوی سره يې هم مالي او هم معنوي مرستې کولې.

ketabton.com - The Digital Library

-مراد، هغه مهال چې په لندن کې و، د انګلستان د ولیعهد په وسیله د فراماسونۍ غړی شو. د «ترکې ځوانانو» د غړو، چې مدحت پاشا یې مشر و، له خوا د سلطان عبدالعزیز ترګوښه کېدو وروسته، مراد سلطنت ته ورسېد. خو وروسته په لېونتوب اخته شو، نو پاڅون کوونکي ارشول چې هغه له سلطنته ګوښه کړي او پر ځای یې عبد الحمید ثاني سلطان کړي. وروسته ځینو پاڅون کوونکو هڅه وکړه چې د سلطان عبد الحمید ثاني واکمني نسکوره کړي او مراد یو ځل بیا پر تخت کښېنوي، خو په خپله هڅه کې بریالي نه شول.

ناپلیون دریم (۱۸۰۸–۱۸۷۳م) :

- له ۱۸۵۲م څخه تر ۱۸۷۰م پورې د فرانسې امپراتورو. هغه د ناپلیون لومړي وراره و. د خپل ژوند لومړۍ دوره یې له فرانسې څخه لرې تېره کړه. په ۱۸۴۰م کال کې یې د واک دترلاسه کولو هڅه وکړه، خو ناکام شو او وتښتېد. وروسته د ۱۸۴۸م کال د فبروري له انقلاب وروسته بېرته فرانسې ته راستون شو، د دویم جمهوریت ولسمشر وټاکل شو او په ۱۸۵۲م کال کې یې امپراتوري اعلان کړه.

-د هغه د واکمنۍ دوره د اقتصادي پرمختګ له امله مشهوره وه. له فردیناند دِ لیسبس سره یې د سویز کانال د کیندلو د امتیاز په ترلاسه کولو کې مرسته وکړه. په ۱۸۷۰م کال کې د فرانسې او پروس د جګړې له ماتې وروسته له واکه ګوښه شو او له خپل هېواد څخه تبعید شو.

ډاکټر ناظم سلانیکي (۱۸۷۰–۱۹۲۶م) :

:-سیاستوال او د «اتحاد او ترقي» ټولنې له بنسټ اېښودونکو څخه و. په سلانیک کې وزېرېد او په ازمیر کې وفات شو. د عثماني دولت په طبي ښوونځي کې یې د طب زده کړې وکړې او خپلې زده کړې یې په فرانسه کې بشپړې کړې. په پاریس کې یې د «اتحاد او ترقي» ټولنې له مشر احمد رضا بېګ سره همکاري وکړه. په ۱۹۰۷م کال کې د «اتحاد او ترقي» په بلنه بېرته سلانیک ته راستون شو.

هلته یې د اتحاد او ترقي؛ ټولنې د پاریس او سلانیک د څانګو ترمنځ د اړیکو د افسر دنده ترسره کوله، او په اناضول کې یې د «اتحاد او ترقي» ټولنې د تبلیغ او خپرولو په برخه کې څرګند رول درلود.

-کله چې دې ټولنې د سلطان عبد الحمید ثاني پر ضد په خپل خوځښت کې بریا ترلاسه کړه او مشروطیت اعلان شو، ډاکټر ناظم ته په حکومت کې کومه دنده ونه سپارل شوه؛ له همدې

ketabton.com - The Digital Library

امله په سلانیک کې پاتې شو او د هغه د روغتون د مشر ډاکټر په توګه یې دنده ترسره کوله. همدارنګه د «اتحاد او ترقي» د مرکزي کمېټې دایمي غړی هم پاتې شو. په ۱۹۱۱م کال کې د ټولنې عمومي منشي وټاکل شو، او په ۱۹۱۸م کال کې د معارف وزیر شو. په ۱۹۲۶م کال کې، وروسته له هغه چې په ازمیر کې د اتاترک پر ضد له جوړې شوې دسیسې سره یې اړیکه څرګنده شوه، اعدام کړای شو.

-ناظم پاشا (۱۸۵۸–۱۹۱۳م) :

-په ۱۸۸۲م کال کې یې د عثماني دولت له حربي (پوځي) ښوونځي څخه یې فراغت ترلاسه کړ. تر ۱۹۰۱م کال پورې یې په مقدونیه، یمن او حجاز کې یې دندې ترسره کړې. وروسته له هغه چې استخبارات د هغه په اړه راپورورکړ، فزان ته تبعید شو، او هغه مهال یې د لواء (جنرال) رتبه لرله. وروسته د حربیې (د جګړې) وزیر او د بغداد والي شو. د «اتحاد او ترقي» غړو هغه په دې پلمه ووژلو چې ګواکې د ادرنې د نښار بلغاریانو ته د سپارلو مسؤول همدی و.

نیکولاس دویم (۱۸۶۸–۱۹۱۸م) :

-د روسیې وروستی تزارو. په اروپا کې یې د سولې له سیاست څخه ملاتړ کاوه. د هغه د واکمنۍ پر مهال ترهګري، مخالفتونه او کورنۍ ګډوډۍ زیاتې شوې. اړشو چې خپل هېواد ته اساسي قانون ورکړي، خو د پارلمان د واک او نفوذ د محدودولو هڅه یې وکړه. په ۱۹۱۷م کال کې د روسیې د انقلاب له پیل سره سم اړشو چې له تخت څخه لاس واخلي. وروسته له خپلې کورنۍ سره یوځای بندي او بیا ټول اعدام شول.

نیازي (۱۸۷۳–۱۹۱۴م) :

-نومورې نیازي بېګ رسنه‌لی و. د «اتحاد او ترقي» غړو هغه ته د «اتل د آزادۍ» لقب ورکړ، ځکه هغه لومړنی کس و چې د سلطان عبد الحمید ثاني پر ضد یې پوځي بغاوت وکړ، او تر قوماندې لاندې یې ۲۰۰ کسان وو.

-هغه په رسنه کې وزېږېد، چې اوس د البانیا برخه ده. په ۱۸۹۷م کال کې یې په عثماني . یوناني جګړه کې ګډون وکړ او د پوځي مېړانې څرګندونه یې وکړه. درې کاله یې د بلغاري یاغیانو پر ضد جګړه وکړه.

-هغه د نامق کمال او د تنظیماتو د دورې د ادیبانو له سیاسي افکارو څخه اغېزمن شوی و، له همدې امله د هغو لومړنیو کسانو له ډلې څخه و چې د «اتحاد او ترقي» ټولنې سره یوځای شول.

ketabton.com - The Digital Library

-کله چې د «اتحاد او ترقي» ټولنې اړوندو پوځي ډلو پرېکړه وکړه چې د سلطان عبد الحميدثاني پر ضد اقدام وکړي، نو همدی لومړنی کس و چې د دې پرېکړې هرکلی يې وکړ او د رسنۍ د هغې پوځي کندک په مشرۍ، چې قوماندہ يې ورسره وه، خوځښت يې پيل کړ.

-د ټولنې له بريالي کودتا وروسته، نه د کومې دندې غوښتونکی و او نه هم د شهرت لېوالتيا ورسره وه. خپل ټاټوبي ته ستون شو او په خپله کرونده کې يې ګوښه ژوند غوره کړ. په ۳۹ کلنۍ کې د يوې شخصي دښمنۍ له امله ووژل شو.

ketabton.com - The Digital Library

خاتمه

-د سلطان عبدالحميد ثاني يادښتونه د عثماني خلافت د وروستۍ دورې له مهمو تاريخي اثارو څخه شمېرل کېږي. دا اثر يوازې د يوه واکمن شخصي خاطرې نه دي، بلکې د يوې داسې تاريخي زمانې د سياسي، ټولنيزو او فکري حالاتو يو ژوندی انځورونه دي کوي چې عثماني دولت له ژورو بدلونونو، داخلي ستونزو او بهرنيو فشارونو سره مخ و. په دې يادښتونو کې مونږ د يوه داسې سلطان فکرونه، اندېښنې، تجربې او ليدلوری لولو چې د خپل دولت د کمزورۍ، د نړيوالو قدرتونو د سيالیو، د داخلي اختلافاتو او د سياسي بحرانونو په منځ کې يې د عثماني دولت د بقا لپاره هڅې کولې.

-د دې اثر له مطالعې څخه څرګنديږي چې د عثماني دولت سقوط د يوې ځانګړې پېښې يا يوه واحد عامل پايله نه وه، بلکې د اوږدې مودې په ترڅ کې د ګڼو سياسي، اقتصادي، پوځي، ټولنيزو او نړيوالو عواملو د يو ځای کېدو نتيجه وه. د دولت داخلي کمزورۍ، د اصلاحاتو د عملي کولو ستونزې، د قومي خوځښتونو پراختيا، د اروپايي قدرتونو مداخلې، نړيوالې سيالۍ او د نوي نړيوال نظم رامنځته کېدل هغه مهم عوامل وو چې د عثماني امپراتورۍ پر راتلونکې يې ژوراغېز وکړ.

-د سلطان عبدالحميد ثاني له نظره، د دولت تر ټولو ستره اړتيا داخلي يووالی، قوي اداره او د اسلامي هويت ساتنه وه. هغه ځان يوازې د يوه سياسي واکمن په توګه نه، بلکې د مسلمانانو د خليفه په توګه هم احساساوه او هڅه يې کوله چې د خلافت مقام، د اسلامي نړۍ اړيکې او د مسلمانانو سياسي وحدت وساتي. د هغه په يادښتونو کې د خلافت مفهوم، د اسلامي امت د يووالي اړتيا او د بهرنيو سياسي نفوذ پروړاندې د مقاومت فکر په څرګند ډول ليدل کېږي.

-دغه يادښتونه همدارنګه د يوه واکمن د شخصي تجربو او رواني حالت څرګندونه کوي. سلطان په خپلو ليکنو کې يوازې سياسي پېښې نه بيانوي، بلکې د خپل ژوند ستونزې، د واک له لاسه ورکولو درد، د مخالفينو چلند، د تبعيد ورځې او د تاريخ د قضاوت په اړه خپل فکرونه هم شريکوي. له همدې امله دا اثر د سياسي تاريخ تر څنګ د انساني تجربې او شخصيتي تحليل له پلوه هم ځانګړی ارزښت لري.

-د سلطان عبدالحميد ثاني ژوند او دوره مونږ ته دا مهم درس راکوي چې د دولتونو دوام يوازې په نظامي ځواک او سياسي واک پورې تړلی نه وي، بلکې عدالت، ښه اداره، اقتصادي ثبات، علمي پرمختګ، د خلکو باور او داخلي يووالی هم د يوه دولت د بقا اساسي عناصر دي. هر هغه

ketabton.com - The Digital Library

نظام چې له خپلو داخلي ستونزو سره په سمه توګه مقابله ونه کړي او د وخت له بدلونونو سره ځان بر ابر نه کړي، له جدي ننګونو سره مخ کېږي.

-همدارنګه دا دوره ځرګندوي چې د تاریخ په بهیر کې د رهبرانو پربکړې، د ټولنو غوښتنې او د نړیوال سیاست اغېزې یو له بل سره تړلې وي. د عثماني دولت تجربه د نړۍ د سیاسي تاریخ یوه مهمه بېلګه ده چې ښيي ستره امپراتورۍ هم د داخلي او بهرنیو عواملو له امله کمزورې کېدای شي.

-په پای کې، د سلطان عبدالحمید ثاني یادښتونه یوازې د یوه سلطان د ژوند کیسه نه ده؛ بلکې د یوه سترتمدني نظام د وروستیو ورځو، د یوه زوالېدونکي امپراتورۍ د ستونزو او د یوې تاریخي زمانې د پای داستان دی. دا اثر لوستونکي ته فرصت ورکوي چې د تاریخ یوه مهمه پاڼه له نږدې مطالعه کړي، د تېروخت له تجربو څخه زده کړه وکړي او د راتلونکو نسلونو لپاره د تاریخ له درسونو څخه ګټه واخلي.

-د دې کتاب ترټولو لوی ارزښت په دې کې دی چې تاریخ یوازې د بریالیو او ناکامو کسانو د نومونو مجموعه نه ده، بلکې د انسانانو د پربکړو، هڅو، تېروتنو او تجربو مجموعه ده. د سلطان عبدالحمید ثاني یادښتونه مورږته یادونه کوي چې د تاریخ وروستۍ پربکړه د وخت، علمي څېړنې او راتلونکو نسلونو له خوا کېږي.

په درنښت

محمد بشیر مدني

ستاسو دد عاګانو په هیله

ketabton.com - The Digital Library

-فهرستونه :

-لومړی :د مطالعې او سریزې فهرست.

-دویم :د یادښتونو (خاطر اتو) د اصلي متن د ژباړې فهرست.

-درېیم :د حاشیو او د یادښتونو د مقابله کولو فهرست.

-څلورم :د حاشیو او د یادښتونو د مقابله کولو د مهمو سرچینو او مراجعو لړلیک.

-پنځم :عمومي فهرست.

-لومړی: د مطالعې او سریزې فهرست :

موضوع

-د درېیم چاپ سریزه :

-لومړی: د دې چاپ ځانګړتیاوې:

- د عثماني او غیر عثماني سیاستوالو له یادښتونو څخه ګټه اخیستل؛ هغه سیاستوال چې د سلطان عبد الحمید ثاني معاصروو، که هغه ته نږدې کسان وو او که یې مخالفین.
- په دوو مخکینیو چاپونو کې د راغلو چاپې تېروتنو اصلاح.
- د پاڼو د ترتیب هغه ګډوډي اصلاح کول چې په لومړي چاپ کې رامنځته شوې وه.
- د سرچینو او مراجعو لړلیک ورزیاتول، ځکه دا لړلیک په دویم چاپ کې په تېروتنه حذف شوی و.
- د یادښتونو منظم ترتیب او د اړخیزو سرلیکونو ټاکل، څو ترې ګټه اخیستل اسانه شي.
- په دې یادښتونو کې د راغلو مطالبو پرتله کول د هغو کسانو له یادښتونو سره چې د سلطان پر ضد پاڅېدلي وو، په ځانګړې ډول د ځینو مهمو موضوعاتو په اړه، لکه: استخبارات، ازادي او دیموکراسي.
- د فلسطین د مسئلې او د یهودانو د دریځ په اړه، هم د فلسطین او هم د سلطان عبد الحمید ثاني په تړاو، د نویو موضوعاتو زیاتول.
- د ژوندلیکونو د برخې پراخول.

ketabton.com - The Digital Library

- د یوه مفصل فهرست ترتیب او چمتو کول.

-دویم :د ځینو سترو معاصرو ترکي مورخانو، نورو مورخانو، او همدارنګه په ترکیه کې د ځینو اسلامي لیکوالانو او مفکرانو یادونه، چې له دغو یادښتونو څخه یې ګټه اخیستې او په خپلو څېړنو کې یې کارولې دي.

-دریم :د «مسلماني کورنۍ د کتابتون لارښود» وینا، چې د اسلامي فکر نړیوال انستیتیوت د دغو یادښتونو او د هغوی د ژباړې په اړه یې خپره کړې ده.

-د لومړي چاپ سریزه :

-لومړی: د سلطان عبد الحميد ثاني او د هغه د یادښتونو پېژندنه :

- سلطان عبد الحميد ثاني .
- تاریخي چوکاټ.
- د لوېدیځ پالنې (تغریب) له ستونزو سره د هغه مخامخ کېدل.
- د بابِ عالي د نفوذ او د «ترکې ځوانانو» د ډلې له خطر سره د هغه مقابله.
- هغه تورونه چې ازادو افسرانو (د اتحاد او ترقي ټولنې) پر سلطان عبد الحمیدثاني ولګول او هماغه د هغه د ګوښه کېدو لامل شول.
- د هغې کمېټې ماهیت چې د سلطان د ګوښه کېدو خبر یې ورته ورساوه.

-دویم: سلطان عبد الحميد او اسلامي فکر:

- د اسلام پر ضد صلیبي جګړې لا هم روانې وي، که څه هم اوس یې پټه بڼه خپله کړې ده.
- د عثماني دولت د مسلمانانو جبهه یوازې د لوېدیځ د مقابلې لپاره بسنه نه کوي.
- د اسلامي یووالي (جامعه اسلامي) رامنځته کول یو حتمي ضرورت دی.
- اسلام او مسیحیت دوه بېلابېل لیدلوري دي.
- ځینې کسان قومیت پر دین مقدم بولي.
- د مصر تمدن له اروپایي تمدن سره نه شي ګډېدای.

ketabton.com - The Digital Library

- مصري رون اندي، پرته له دې چې پوه شي، د انګلیسانو د لوبې وسیله ګرځېدلې دي.
- د خلافت ځواک.
- د حجاز د اورګاډي پټلۍ د اسلامي یووالي د مفکورې د عملي کولو یوه وسیله ده.
- د اسلامي یووالي په اړه د افغاني نظر.
- د سلطان عبد الحمید ثاني او سید جمال الدین افغاني ترمنځ اړیکې.

-درېیم: سلطان عبد الحمید ثاني او لوېدیځ تمدن :

- د لوېدیځ فرهنګ او میراث ته اړتیا نشته؛ ځکه اسلام خپله بشپړه او هراړخیزه تمدني شتمني لري.
- هو، یوازې هغو عصري علوموته چې ورته اړتیا وي، او حتی د هغوزده کړه هم باید...

-درېیم: سلطان عبد الحمید ثاني او دلوېدیځ تمدن :

-دا کار باید په تدریجي ډول ترسره شي. اسلام د پرمختګ مخالف نه دی. د ښوونې او روزنې او تعلیمي بنسټونو ته پاملرنه یوه اړینه اړتیا ده.

-څلورم: سلطان عبد الحمید ثاني او یهود :

- له هرتزل سره د اړیکو موخه.
- د یهودانو موخې او لارې چارې.
- هرتزل د سلطان عبد الحمید ثاني په اړه وایي: «هغه ډېر مکار، ډېر چل باز سلطان دی او پر هېڅا باور نه کوي.
- سلطان عبد الحمید ثاني ولې د یهودانو هغه وړاندیزونه رد کړل چې غوښتل یې په فلسطین کې مېشت شي؟
- د هغه وېره دا وه چې: «په دې سره به مور پر خپلو دیني وروڼو» . یعنې فلسطینیانو. «د مرګ پربکړه لاسلیک کړې وي».
- هرتزل وایي: «تر هغه چې سلطان عبد الحمید ثاني پرواک وي، زه په فلسطین کې د یهودانو د هیلو د پوره کېدو هیله له لاسه ورکوم».

ketabton.com - The Digital Library

- سلطان عبد الحميد ثاني و ايي: «مورږ ولې بيت المقدس پرېږدو؟! دا زمورږ خاوره ده، په هروخت او هره زمانه کې به همداسې وي؛ ځکه دا زمورږ له سپېځلو ښارونو څخه دی».
- د سلطان عبد الحميد ثاني دښمنانه اړيکه له فراماسونۍ سره.
- په مصر کې اسرايیلي ټولنه د سلطان عبد الحميد ثاني له دښمنانو ملاتړ کوي.
- سلطان و ايي: «اسلام يوازينی ځواک دی چې مورږ ځواکمن ساتي».

-پنځم: د سلطان عبد الحميد ثاني د يادښتونو پېژندنه :

-وداد عرفي بېګ، چې د «عطارد» مجلې مدير او د سلطان عبد الحميد ثاني د اعظم صدر خليل رفعت پاشا لمسی و، دغه يادښتونه لومړی ځل د ۱۳۳۷ هـ ق کال په استانبول کې د «عطارد» په مجله کې په عثماني ترکي ژبه خپاره کړل. دا خپرونه د يوې خطي نسخې پر بنسټ وه، چې د ځينو ځانګړو کسانو ترمنځ د نقل او استنساخ له لارې لاس په لاس ګرځېدله. دغه خطي نسخه د هغې نسخې کاپي وه چې سلطان عبد الحميد ثاني خپلې خبرې خپل نږدې ملګري علي محسن بېګ ته املا کړې وې.

دا يادښتونه په داسې وخت کې خپاره شول چې د «اتحاد او ترقي» ګوند پر حکومت بشپړ واکمن و.

-د «اتحاد او ترقي» ټولنې د دغو يادښتونو د خپرېدو مخه ونيوله.

-وداد عرفي بېګ هغه يادښتونه چې د سلطان له خاطراتو څخه يې خپاره کړي وو، وروسته يې «د سلطان عبد الحميد خان ثاني خاطرات» ترنوم لاندې په يوه کتاب کې چاپ کړل. وداد عرفي بېګ د دغه کتاب په سريزه کې ليکي چې د خاطراتو د دويم ټوک د خپرولو نيت لري، خو د «اتحاد او ترقي» د ټولنې د واکمنۍ پر مهال د سخت سانسور له امله يې ونه شو کړای هغه خپور کړي.

-په ۱۹۷۵م کال کې د «ترجمان» مطبوعاتي مؤسسې، له اوږدې پلټنې وروسته، د خاطراتو دويمه برخه وموندله او لومړی يې په «ترجمان» ورځپاڼه کې په پرله‌پسې برخو کې خپره کړه. وروسته ټول يادښتونه په همدې ورځپاڼه کې په ورځنيو قسطونو کې چاپ شول، او بيا په هماغه کال کې د «کروان» خپرندويې ټولنې له خوا د کتاب په بڼه خپاره شول.

-مورږ د ژباړې په لومړۍ برخه کې د وداد عرفي بېګ پر خپرونه تکيه کړې ده، او د خاطراتو په دويمه برخه کې مو د «کروان» د خپرندويې ټولنې پر نسخې اعتماد کړی دی.

ketabton.com - The Digital Library

-په ترکیه کې ډېرو معاصرو ستر مؤرخانو او همدارنګه د ترکي پوهنتونونو د تاریخ مخکښو استادانو له دغو یادښتونو څخه ګټه اخیستې ده.

-د دغو خاطراتو عربي ژباړه په ۱۹۷۵م کال (۱۳۹۵هـ) کې د کویت د «المجتمع» مجلې له لارې د دوو کلونو په موده کې په پرله‌پسې برخو کې خپرېدل پیل شول.

-د دغو یادښتونو په عربي ژبه د وړاندې کولو موخه دا ده:

-د دویم چاپ سریزه :

-د دغو یادښتونو د ژباړې موخه دا ده چې د خپل امت د ستونزو په اړه د سلطان عبد الحمید ثاني خپل لیدلوری وړاندې شي، وروسته له دې چې نورو خلکو، هر یوه د خپل فکر او لوري له مخې، خبرې کړې دي.

-د دغو یادښتونو ارزښت په دې کې دی چې د لوېدیځ، اسلامي نړۍ او عربي نړۍ ترمنځ د تاریخي سیالۍ او شخړې په اړه مهمې مسئلې رابرسېره کوي، او داسې معلومات وړاندې کوي چې له هغو څه سره توپیر لري چې مور تر اوسه ورسره بلد وو او لوستي موو.

-دغه یادښتونه په ځانګړي ډول د اسلامي هېوادونو د لوېدیځپالنې (تغریب) د بهیر او په اسلامي نړۍ کې د دیموکراتیک نظام د پیل د تاریخ په اړه بنسټیز معلومات وړاندې کوي.

-د دویم چاپ وړاندیز:

-سلطان عبد الحمید ثاني ؛ د پیاوړي شخصیت او زړه سوانحي ترمنځ :

- د سلطان عبد الحمید ثاني مخالفین، وروسته له هغه چې هغه پې له واکه ګوښه کړ، پرخپلې پرېکړې پښېمانه شول.
- د سلطان عبد الحمید ثاني سیاسي حکمت.
- د سلطان عبد الحمید ثاني د واکمنۍ پر مهال عربي مسئلې:
  - تونس.
  - مصر (د سلطان عبد الحمید ثاني دریځ د خدیوي اسماعیل، احمد عرابي، او د عقبې او طابا د مسئلو په اړه).
- سلطان عبد الحمید ثاني او یهود.

ketabton.com - The Digital Library

- سلطان عبد الحميد ثاني او د «اتحاد او ترقي» ټولنه.

دويم: د سلطان عبد الحميد ثاني د خاطراتو د اصلي متن د ژباړې فهرست :

- لوبديځ (ميلادي) کليزه خندوونکې ده.
- زما خاطرات په تاريخ پورې تړاو لري.
- هغو کسانو چې زه يې تېې کړم، له سلطان مراد څخه. چې فراماسون و. يو اتل جوړکړ.
- وليعهد له اديبانو وېره لري.
- زه له ادب او تاريخ سره مينه لرم.
- ما يوازې پر هغو اديبانو زړه سوځاوه چې پر ما يې بريدونه کول.
- ډاکټر ناظم: د «اتحاد او ترقي» يو پاڅون کوونکی او کينه‌کښ غړی.
- هغوی زه له واکه ګوښه کړم، خو د هغه څه لسمه برخه يې هم ترسره نه کړه چې ما کړې وه.
- زما د واکمنۍ پر مهال پورونه له ۳۰۰ ميليونو لېرو څخه ۳۰ ميليونو لېرو ته راټيټ شول.
- امت مدحت پاشا، چې د لوبديځپالنې مبلغ و، غوره کړ؛ هغه جګړه وټاکله، نو ولې زه ملامتېږم؟
- ما د روسيې له جګړې د زيانمن شويو کسانو لپاره له خپلې شخصي شتمنۍ څخه لګښت وکړ.
- مدحت پاشا يو ښه والي و، خو ناکام سياستوال و.
- زما تره، سلطان عبدالعزيز، عوني پاشا وستايه، خو هغه بيا پرده بغاوت وکړ.
- مدحت پاشا مستبد و، خو د ديموکراسۍ شعار يې ورکاوه.
- ازادپالو پاڅون کوونکو، د مدحت پاشا په مشرۍ، د شر ابو په څښلو روږدي وو.
- زه د مدحت پاشا له وينې څخه بېګناه يم.
- زما او د تاريخ د ځينو نورو واکمنانو ترمنځ توپير.

ketabton.com - The Digital Library

* مدحت پاشا له ديموکراسۍ څخه يوازې د لوبديځ د تقليد معنا اخيستې وه.

* زه يوازينی کس نه وم چې د اساسي قانون مخالف وم.

* ما د مدحت پاشا د اساسي قانون طرحه غوره وبلله، ځکه ملت پې غوښتونکی و.

* مدحت پاشا مغرورو؛ هغه تصورکاوه چې که زه پې له دندې لرې کړم، زما پر ضد به بغاوت رامنځته شي.

* ايا ملت د ديموکراسۍ وړو؟

* هغوی به زما حقيقي قدر يوازې زما له مړينې وروسته وپېژني.

* سلطان عبدالعزيز ځان نه ووژلی، بلکې د «ترکيې ځوانانو» پاڅون کوونکو ووژلی و.

* د پوځ د قوماندان د دې فکر لاملونه چې زما تره سلطان عبدالعزيز له واکه ګوښه کړي.

* د مکې امير له مدحت پاشا سره دښمني لرله.

* بهرنيانو هڅه وکړه چې مدحت پاشا له طائف زندان څخه مصر ته وتښتوي.

* زه به خپل رب ته په ارام وجدان مخامخ شم.

* کوم ځواک زما په لاس کې و چې د دفاع لپاره مې نه و کارولی؟!

* عقل او تدبير بايد د واکمن له ځانګړنو څخه وي.

* بايد متردد (د پرېکړې نه کولو) وزير منفک کړل شي.

* کامل پاشا د سوريې والي وټاکل شو.

* له سعيد پاشا سره زما کيسه: ما ورسره ښه وکړل، خو هغه راسره بد وکړل.

* ولې ما د مصر او تونس د مسئلو د حل لپاره جګړې ته مخه ونه کړه؟

* لومړی آباداني، نه جګړه.

* ازادو افسرانو د رومانيا د پاچا د جذبولو زما هڅه له منځه يووړه.

* انګليسان، چې زما دښمنان دي، زما د پوځ قوماندان ته رشوت ورکوي.

* که له بدخويه انسان سره احسان وکړې، بغاوت به وکړي.

ketabton.com - The Digital Library

* زما ستروزیر او د پوځ قوماندان زما د دښمنانو اجنتان دي.

* زما وزیران د جګړې ملاتړ کوي.

* مدحت پاشا غواړي چې پر خپلو وزیر انو استبداد وکړي.

* مدحت پاشا یو انقلابي دی چې غواړي د عثماني پاچاهۍ میراث واخلي.

- مدحت پاشا فراماسون و.(ماسونی) وه .
- انګلستان د مدحت پاشا د ګوښه کېدو پرواندې اعتراض وکړ.
- د مدحت پاشا محاکمه، څکه چې په هغه زما د تره په وژنه کې د ګډون تورو.
- مدحت پاشا د انګلیس او بیا د فرانسې قونسلګریو ته پناه یووړه.
- مدحت پاشا ته د اعدام سزا ورکړل شوه.
- د هغه سزا کمه شوه.
- د نامق کمال شخصیت [لیکوال او مورخ].
- زما دښمنان، چې د «ترکې ځوانانو» له کسانو څخه وو، ټول د انګلیسي فراماسونۍ د محفل غړي وو. (ماسونیان وه) .
- زه څنګه سلطان کېدای شم او داسې سند لاسلیک کړم چې زما وزیریې پر ما د نیولو وسیله وګرځوي؟

د ارمنیانو مسئله :

- د کفر خاوندان (کافران) د عثماني دولت د ټوټه کولو لپاره یوه ګډه ډله ده.
- ما له ارمنیانو سره د رحم او مهربانۍ چلند وکړ، خو ما د هغوی مخه ونیوله چې پر یوه ګډ فکر سره راټول شي.
- د عثماني دولت د برخود ببلولو لپاره د لوېدیځ طریقه.
- انګلستان د ارمنیانو مسئله راپورته کوي، څود مصر د اشغال له ستونزې څخه د نړۍ عامه افکار بلې خوا ته واړوي.

ketabton.com - The Digital Library

- اروپايي ورځپاڼې زما پر ضد دي.
- په بهرکې مېشت ارمنيان زما پر ضد دي.
- »ترکيې ځوانان» له بهر سره همکاري کوي.
- هغوی زما تره له واکه وغورځاوه، بيا يې زه هم له واکه وغورځولم.
- اروپايان دښمنان دي، خو د عثمانيانو په مخالفت کې سره متحد دي.
- ما مخالفينو ته مالي مرسته ورکوله، خو د دوی مخالفت رښتينی او عزتمند وي.
- ناول ليکونکی محمد مراد بېګ او د مصر «المیزان» ورځپاڼه.
- فراماسوني محفلونه زما پر ضد د پاڅون کوونکو د کورنيو او خپلوانو مرسته کوي.
- فراماسوني له بېکاره او بې ارزښته کسانو څخه مشران جوړوي.
- هغوی زه د خپل سترهدف له پوره کېدو لږ مخکې له واکه ګوښه کړم.
- زما د سياست راز.
- هوښيار خلک د دولت پر حال درد احساسوي.

* د دولت مالي حالت.

* صليب متحد و، خو هلال يوازې پاتې و.

* يهودانو له ما څخه د فلسطين غوښتنه کوله.

* د لوېديځ هدف: د عثماني دولت سقوط.

* په پوځ کې د وفاداری د وېش معنا.

* د بېړۍ (سمندري ځواک) د رول کمول زما له ځان څخه د وېرې له امله نه وو.

* د خلافت وسله.

* جمال الدين افغاني.

* زما هڅه چې د نړيوالې سيالۍ له لوبې څخه ګټه واخلم.

ketabton.com - The Digital Library

* انګلستان او جرمني د رونړ اندوله غفلت څخه ګټه اخلي.

* فراماسوني اوله دننه څخه کودتا.

* انګلیسان په عراق کې د لرغونو اثارو په لټه کې دي.

* په عراق کې د نفتو (تیلو) راڅرګندېدل.

* ما انګلیسان د حجاز او سوریې د نفتو له ایستلو څخه منع کړل.

* ما انګلیسانو ته د نفتو د ترلاسه کولو اجازه ورنه کړه، نو هغوی د عربي خلافت مسئله راپورته کړه.

* د عربي سیمې د نفتو په اړه د جرمنانو طمع.

* د نفتو د کشف اوله تخت څخه زما د لرې کېدو ترمنځ اړیکه.

* استخباراتي اداره: ولې؟

* هغه کسان چې زما پر ضد لیکنې کوي، د وجدان له عذاب سره مخ دي.

* زما کړنې ښیي چې ما عقل او علم ته درناوی درلود.

* ما تیلیګراف (برېښنایي پیغام رسونه) راوسته، چې هغه مهال نوی شی و.

* د اوبتلونو تجربې زما په شخصي لګښت ترسره شوې.

* سعید پاشا: د هرواکمن کس سړی.

* دهڅاند قوماندان باید درناوی وشي.

* د سلیمان پاشا اخلاق؛ هغه د تونا (دانیوب) جبهې له قوماندانانو څخه و.

- سلیمان پاشا د مدحت پاشا ملګری و، خو سره له دې ما هغه د بالکان په سیمه کې زمور د پوځونو عمومي قوماندان وټاکه.
- عمومي قوماندان و ایي: «هغه څه چې ما غوښتل ترسره شي، ونه شول، او دولت ته هغه څه ته ورسېد .....
- د اعظم وزیر باور پر انګلستان یوه ټروتنه وه.

ketabton.com - The Digital Library

- ما د خپلو هڅو په وسیله ټیلیګراف (برېښنایي مخابرات) داخل کړ.
- د روسانو پروړاندې زمور د ماتې لاملونه.
- د ردیف پاشا شخصیت.
- عدالت د عثماني پاچاهۍ بنسټ دی.
- زما د استخبارات و په اړه شکایت.
- عدالت دا دی چې اداره د مسلمانانو په لاس کې وي.
- ځینې ځوانان اروپا ته د زده کړو لپاره لېږل کېږي، خو هلته فاسدېږي.
- سانسور او د ملت ګټه.
- زه لکه یو باغوان وم چې خپل ولس یې له زیان رسوونکو حشراتو ساته.
- زه د ۳۱ مارچ په پېښه کې لاس وهنه نه لرم.
- اتحادیان ټینګي.
- کله چې مطبوعات د افسرانو په لاس کې وسیله شي.
- ما د هغه مخ پروړاندې تلونکي پوځ د درولو مخالفت ونه کړ چې غوښتل یې ما له واکه وغورځوي.
- ما غوښتل په خپله خوښه له تخت څخه استعفا وکړم.
- د جاپان او عثماني دولت ترمنځ توپیر.
- کله چې قومیت له دین څخه لوړ وګرځي.
- ما خلیل بېګ البانی ته عزت ورکړ، نو هغه زما وفادار شو.
- ایا دا عقل منې چې زه له یوه بهرني دولت څخه د ساتنې غوښتنه وکړم؟!
- ما په صبر او ټینګښت انتظار کاوه چې ورځې به څه راوړي.
- هغه کسان چې ماته یې د تخت څخه د ګوښه کېدو پرېکړه راورسوله.
- له واکه لرې کېدلو زه خپه نه کړم، بلکې سپکوونکی چلند و چې زه یې ځوروم.

ketabton.com - The Digital Library

- د تخت ېرته ترلاسه کول.
- هغوی له ما څخه وېرېږي.
- افسرانو د مسلمانانو خلیفه په یوه یهودي مانۍ کې بندي کړ.
- یو افسر په تبعید کې زما د وژلو هڅه کوي.
- مرستیال قوماندان زما د وژنې د هڅې اسناد له سپارلو انکارکوي.
- هغوی زه د ورځپاڼو له لوستلو محروم کړم.
- کله چې یې زه له واکه لرې کړم، زما مانۍ یې لوټ کړه.
- درېیم پوړ ولې غواړي زما شخصي شتمني ونیسي؟
- پوړ په دولت کې یو جلا دولت دی.
- هغوی له ما وېرېږي، سره له دې چې په واک کې دي.
- هغه شتمني چې افسران ورته سترګې نیسي.
- اې الله! دولت د مجرمینو له شر څخه وساتې.
- زه اړکړای شوم چې له خپلې شتمنۍ تېرشم.
- هغوی زما له خاطر اتو وېرېږي.
- ما خپل خاطرات له خپل دویم تبعید څخه املا کړل.
- هېڅوک د تاریخ جعل کولای نه شي.
- د بالکان په جګړه کې د دولت ناورین د «اتحاد او ترقي» د کارونو پایله وه.
- د کلیساګانو اتحاد زموږ پر ضد؛ دا زما وروسته واک ته رسېدلو کسانو غفلت و.
- ما کلیساګانې له یو بل څخه ېلې کړې وې، خو له ما وروسته اتحادیانو سره یوځای کړې.
- زه به له دې ځایه تر هغه ونه وځم، څو بې‌ساه جسد نه شم.
- موږ ته د ماتې ورکولو یوازینی لامل په سیاست کې د پوړ لاسوهنه وه.

ketabton.com - The Digital Library

- زما له لومړي تبعید څخه دویم تبعید ته تګ.
- له الله وروسته زمور لپاره یوازې خپل دولت پاتې دی.
- زما پرهېواد ځینې داسې پېښې راغلې چې...
- هغه څه چې ما ډېر خپه کوي، هغه ناورین دی چې زما پرهېواد راغی.
- د انقلاب شورا غړي یو د بل په اړه خبرې کوي.
- ما د تیارۍ له مخې تنګې (بحري لارې) د یوې تورې ورځې لپاره خوندي کړې وې.
- طلعت پاشا. چې پرون زما دښمن و. زما د مشورې لپاره راغی.
- طلعت پاشا د استانبول د پرېښودلو وړاندیز راته وکړ!!
- انورپاشا، چې زما پرضد پاڅون کوونکی و، زما د مشورې اخیستو لپاره راغی.
- دا یوه خواشینووونکې رښتیا ده چې دولت د داسې یوه پوځي کس په لاس کې وي چې ځانګړی ورټیا ونه لري.
- ترهغه چې استخبارات سم نه وي، سمه پرېکړه نه شي کېدای.
- له الله تعالی پرایمان پرته بل څه نه لرو.

-درېیم: د حاشیو او د خاطراتو د مقابلې فهرست :

- ژبه.
- د سلطان مراد کمزورتیا؛ هغه د سلطان عبد الحمید ثاني سیال و.
- طلعت پاشا. د سلطان عبد الحمیدثاني پخوانی دښمن. د سلطان عبد الحمیدثاني له انسانیت څخه دفاع کوي.
- ډاکټررضا نورد اتحاد او ترقي په دوره کې د پارلمان د مشر احمد رضا بېګ په اړه وایي: هغه د اتحادیانو د خوښولو لپاره خپل عزت له لاسه ورکوي او په پارلمان کې د قانون جوړونې داسې جرمونه کوي چې موخه یې یوازې د خپلې دندې ساتل دي.
- فتحي اوکیارد «اتحاد او ترقي» د جوړېدو په اړه خبرې کوي.
- سلطان عبد الحمیدثاني پرازادو افسرانو ملنډې وهي او هغوی «مجاهدین» بولي.

ketabton.com - The Digital Library

- د آيا صوفيا/آيا اسطفانوس ټرون او تاريخي شرايط يې، او د سلطان عبد الحميدثاني له خوا د هغه د لاسليک ردول.
- مدحت پاشا او پلويان يې له روسيې سره جګړه غواړي، خو سلطان يې ردوي.
- عثماني دولت د روسي خطر پرورانديې يوازې پرېښودل کېږي.
- محمد فريد بېګ د روسيې د جګړې له امله د کډوالو شمېر شاوخوا ۱۵۰ زره تنه اټکلوي.
- د سپېڅلو ځايونو (مقدسو عتباتو) معنا.

* مورخ يلماز اوزتونه وايي: مدحت پاشا د شرابو د مجلسونو په نوم مشهورو او اراده يې لرله چې په عثماني دولت کې د فرانسې په تقليد جمهوريت اعلان کړي.

* شيخ الاسلام جمال الدين افندي په خپلو يادښتونو کې وايي: سلطان عبد الحميدثانی د مخالفتونو له شتون سره سره اساسي قانون اعلان کړ، حال دا چې ملت د اساسي قانون د نظام د چلولو لپاره چمتو نه و.

* د برلين ټرون، ۱۸۷۸م کال.

* د عثماني .يوناني جګړه، ۱۸۹۷م کال (۱۳۱۵هـ).

* طلعت پاشا، د اتحاديانو مشر، چې د ديموکراسۍ په نوم يې د سلطان عبد الحميد ثانی پر ضد پاڅون وکړ، په خپلو يادښتونو کې وايي چې د شورا جوړښت د بابل د برج په څېر و.

* طلعت پاشا د مذهبي لرکيو د نيتونو دوه ببلګې ورانديې کوي چې د عثماني دولت پر ضد وې.

* هغه کسان چې د سلطان عبدالعزيز د وژنې په قضيه کې تورن وو.

* محکمې د سلطان عبدالعزيز د وژنې په قضيه کې پرېکړې صادرې کړې، او سلطان عبد الحميد ثانی په دې قضيه کې د اعدام سزاوې په عمري بند بدلې کړې.

* غازي عثمان پاشا او قانوني احمد جودت پاشا له هماغې محکمې پرېکړې سره مو افق وو.

* مدحت پاشا په طائف کې زنداني شو، او انګلستان هڅه وکړه چې هغه د يوې انګليسي جنګي بېړۍ په وسيله له زندانه وتښتوي؛ د مدحت پاشا د ملاتړ او د سلطان عبد الحميدثانی د ځوروولو په موخه.

ketabton.com - The Digital Library

* د «مراد مراد کول» معنا دا ده: د سلطان عبد الحميد ثانی د واکمنۍ له منځه وړل او پر ځای يې مراد ټاکل.

* د مدحت پاشا د ګوښه کېدو اصلي لامل دا و چې هغه خپل ځانګړی پوځ جوړکړی و، چې مسلمانان او عيسويان دواړه پکې شامل وو؛ او هغه د سلطان دا غوښتنه رد کړه چې دغه پوځ منحل کړي يا يې د دولت له ځواکونو سره يوځای کړي، وروسته له دې چې عيسويان ترې جلا شي.

* مدحت پاشا فکرکاوه چې د هغه ګوښه کېدل به د هغه د بېرته راوستلو لپاره د انقلاب سبب شي.

* د نامق کمال د «آزادۍ قصيده» په ترکي ژبه کې لومړنی ادبي اثر و چې د قوم پالنې (قوميت) نښې يې پکې څرګندې وې. نامق کمال. چې د سلطان عبد الحميد ثانی د دورې له ادیبانو څخه و. له خپل ځان او له نورو سره په نظرونو کې تضاد درلود.

* مورخ جمال قوتای و ايي: د قاهرې، جنيوا او پاريس د «اتحاد او ترقي» ټولنې د ټولو څانګو او برخو غړي فراماسونان وو(ماسونيان). همدارنګه د سلانيک ټول پوځي افسران، پرته له دوو کسانو، فراماسونان وو. د مقدونيه د «اتحاد او ترقي» ټولنې څلورستر مشران هم فراماسونان وو.

* د «اتحاد او ترقي» د لومړي عمومي مرکز ټول غړي، پرته له يوه کس، د فراماسونۍ غړي وو. د «اتحاد او ترقي» د ګوند د لومړي کنفرانس ۷۳ غړي هم د فراماسونۍ د محفلونو غړي وو.

* د سلطان عبد الحميد ثانی له ګوښه کېدو وروسته د فراماسونۍ د سترې شورا غړي. چې ۱۲ کسان وو. د فراماسونۍ په درجه بندۍ کې د ۲۳ مې درجې لرونکي وو.

* ارمنيانو په شپږو ژبو. چې عربي هم پکې شامله وه. يو کتاب خپور کړ، په هغه کې يې سلطان عبد الحميد ثانی تورن کړ چې: «ديني واکمن» دی.

* «عثمانيت» د عثماني دولت له ټولو هغو خلکو سره ديووالی او تړاو معنا لري چې د دغه دولت تابع وو.

* روسيه د هغو ترهګريزو عملياتو ترشا وه چې ارمنيانو د عثماني دولت پر ضد ترسره کړل.

ketabton.com - The Digital Library

* ابراهيم تيمو، د «اتحاد او ترقي» له بنسټ اېښودونکو څخه، په خپلو یادښتونو کې چې په ۱۹۳۹م کال کې يې خپاره کړل، د دې ټولنې د مشر انو او بنسټ اېښودونکو د فراماسونۍ له غړيتوب څخه پرده پورته کړه.

- د «اتحاد او ترقي» ټولنې ټولې څانګې، په هر ځای کې چې د دولت په دننه کې وې، د اروپايي دولتونو ترساتنې لاندې وې.

(الف) هرتزل و ايي:

-د بيت المقدس په اړه:

۱ -سلطان عبد الحميد ثاني هېڅکله هم له هغې څخه نه تېرېږي.

۲ -انګليسان د عثماني دولت د سقوط هيله لري.

۳ -د سلطان عبد الحميد ثاني خلاصون يوازې د «ترکې ځوانانو» له غړو سره د هغه د مو افقې له لارې ممکن دی.

۴ -سلطان عبد الحميد ثاني و ايي:

-زه نه شم کولای د فلسطين يوه قدم ځمکه هم وپلورم، ځکه هغه زما شخصي ملکيت نه دی، بلکې زما د ولس دی. موږ به هېڅا ته اجازه ورنه کړو چې هغه غصب کړي، او يهوديان دې خپلې ميلياردونه/ميليونونه شتمنۍ له ځان سره وساتي».

(ب)

-ترکي مورخ جمال قوتای د فلسطين او سلطان عبد الحميدثاني په اړه د يهودانو د دريځ په اړه نوي وضاحتونه وړاندې کوي.

-طلعت پاشا، د «اتحاد او ترقي» مشر، د کورنيو چارو وزير او اعظم صدر، په خپلو یادښتونو کې په بشپړ وضاحت سره و ايي:

»اتحاد او ترقي د يهودانو هيله وه، او دا خبره سمه ده«.

او:

»په فلسطين کې د يهودي دولت جوړېدل يوه ټاکل شوې خبره وه«.

ketabton.com - The Digital Library

-فتحي اوکیارد سلطان عبد الحمید له قوله د بېړۍ (سمندري ځواک) د اهمیت په اړه د هغه درک اوپوهه را نقلوي.

- اتحادیانو شمسي پاشا وواژه.

-ډاکټر اسماعیل مظهر په خپلو یادښتونو کې د سلطان عبد الحمید ثاني د واکمنۍ پر مهال د عثماني استخباراتي اداري مثبت اړخ یادوي. د دې اداري له امله سلطان کولای شوای هر هغه داخلي بغاوت چې ارمنیانو به جوړاوه، په چټکۍ سره ختم کړي، اوپه دې توګه یې د روسې او عثماني دولت ترمنځ د جګړې د رامنځته کېدو مخه ونیوله.

-کله چې روسان د عثماني استخباراتي اداري پروړاندې پاتې راغلل، نو د سلطان عبد الحمید ثاني د وژلو هڅه یې طرحه کړه، خو په دې کې هم ناکام شول. طلعت پاشا په خپلو یادښتونو کې اعتراف کوي چې دغه اداره د ټولنې د امنیت د ساتلو لپاره یوه اړتیا وه.

- سلطان عبد الحمید له ګوښه کېدو وروسته د استخباراتو د راپورونو له خپرېدو څخه نه وېرېده، بلکې غوښتل یې چې هغه خپاره شي.
- هغو کسانو چې سلطان عبد الحمید ثانب یې له واکه لرې کړ، تردې هم پیاوړې او سختګیره استخباراتي اداره جوړه کړه، او انورپاشا په ځانګړې ډول دا اداره جوړه کړه.
- د استانبول د باب عالي کوڅه د مطبوعاتو کوڅه وه.
- سر هنري وودز، د عثماني سمندري ځواک سلاکار، د ارمنیانو له خوا د سلطان عبد الحمید ثاني د وژنې د هڅې په اړه خبرې کوي.
- سعید پاشا، اعظم صدر، له خپل سلطان سره وفادارنه و.
- عبدالرحمن عزام وایي: د آل عثمان بریا د حق ددرناوي، پرژمنه د وفاداری او د شرعي سلطان د اطاعت له امله وه.
- شهزادګۍ شادیه، د سلطان عبد الحمید ثاني لور، په خپلو یادښتونو کې وایي: ازادو افسرانو د ځینو عسکرو او افسرانو ترمنځ د شخړې پېښه جوړه کړه، څو سلطان عبد الحمید ثاني تورن کړي او دا د خپل پلار د تخت څخه د لرې کولو وسیله

ketabton.com - The Digital Library

وګرځوي. ډاکټررضا نورهم په خپلو یادښتونو کې وایي چې سلطان عبد الحمید ثاني له دې تورځخه بېګناه و.

- ډاکټررضا نورو ایي:

»زه له اتحادیانو څخه وېرېدم؛ له یوې خوا د هغوی د غلاوو او تېریو له امله، او له بلې خوا ځکه چې هغوی یهودانو ته لاره هوارولې«.

- معروضات :هغه ټول شیان چې سلطان ته وړاندې کېږي.

- شهزادګی شادبه وایي: پلارېې، وروسته له هغه چې په مانۍ کې امنیت له منځه ولاړ، د لوبدیځو دولتونو هغه وړاندیزونه رد کړل چې د هغه د شخصي ساتنې لپاره یې کول.

- شهزادګی شادبه وایي: پلارېې سلطان عبد الحمید ثاني ورته وویل:

»که ما ټوټه ټوټه هم کړي، هېڅکله به د یوه بهرني دولت د پناه غوښتلو فکرونه کړم. ما خپل ځان الله تعالی او د هغه قضا او قدرته سپارلی دی«.

- د خلع کلمه د دې معنا لري چې سلطان له خپل تخت څخه لېرې کړل شي. او د عزل کلمه د دې معنا لري چې یو مامورله خپلې دندې ګوښه کړل شي.

- فتحي اوکیارپه خپلو یادښتونو کې د هغې کمېټې په اړه خبرې کوي چې سلطان عبد الحمید ثاني ته یې د هغه د تخت پرېښودلو پرېکړه ورسوله. ډاکټررضا نورپه خپلو یادښتونو کې وایي:

»هغوی د یوه ستر سلطنت مشر سلطان، د یوه ډېر حقیر یهودي په لاس، له واکه وغورځاوه«.

-شیخ الاسلام مصطفی صبري په خپل کتاب »د عقل، علم او نړۍ دریځ د نړۍ پال رب او د هغه د استول شویو بندګانو په اړه «کې د دغه یهودي په اړه خبرې کوي.

- اتحادیانو له مخکې دا نیت درلود چې شورا دې اړه کړي څو سلطان عبد الحمیدثاني له واکه وغورځوي. علي جواد بېک .چې د «اتحاد او ترقي» ټولنې له خوا پر سلطان تحمیل شوی لوی امین و.په خپلو یادښتونو کې د هغه پلاوي په اړه خبرې کوي چې سلطان ته یې د تخت پرېښودلو خبرورساوه.

ketabton.com - The Digital Library

- فتحي اوکیارپه خپلو یادښتونوکې د ۳۱ مارچ د ګډوډۍ په پېښه کې پرپوځ د سلطان عبد الحمیدثاني د تورلګېدو له امله د هغه د سخت خپګان یادونه کوي. ډاکټررضا نورهم ټینګارکوي:
»سلطان عبد الحمید ثاني په بشپړه توګه د ۳۱ مارچ د پېښې له جوړولو څخه بېګناه و«.
- شهزادګی شادبه په خپلو یادښتونوکې بیانوي چې ازادو افسر انو څنګه د مانۍ لوی امین تحسین پاشا له دندې ګوښه کړ، څو خپل ملګری په ټولنه کې، علي جواد بېګ، د هغه پرځای وټاکي.
- د سلطان عبد الحمیدثاني او شهزادګی شادبې نظر د نوي لوی امین، علي جواد بېګ، د شخصیت په اړه.
- فتحي اوکیارد طلعت پاشا له قوله وایي:
د سلطان عبد الحمید ثاني انتقال په سلانیک کې یوې یهودي مانۍ ته، چې هلته یې تبعید ټېرکړ، یوازې د پوځ غوښتنه نه وه، بلکې د انورپاشا غوښتنه هم وه.

* شهزادګی شادبه د خپل پلار او خپلې کورنۍ د تبعید پېښه بیانوي؛ هغه مهال چې هغوی په استانبول کې د یلدزله مانۍ څخه په سلانیک کې د «لاتیني یهودي» مانۍ ته ولېږدول شول، او هلته یې د تبعید ژوند تېرکړ.

* شهزادګی شادبه د فتحي اوکیارله خوا د خپل پلار او د هغوی د کورنۍ سره د ښه چلند یادونه کوي.

* شهزادګی شادبه د تبعید پرمهال د ساتونکو له خوا د خپل پلارسلطان د وژلو د هڅې کیسه کوي. همدارنګه د افسر انو د یوې ناوړې طرحې پېښه بیانوي چې غوښتل یې د هغې پرعزت برید وکړي، څو د هغې پلارسلطان عبد الحمید ثانی ته سپکاوی او ذلت ورسوي.

* علي سعید بېګ په خپلو یادښتونوکې د سلطان عبد الحمید ثاني د زغم او ثابت قدمۍ یادونه کوي، کله چې ارمنیانو د وخت‌تاکونکي بم په وسیله د هغه د وژلو هڅه وکړه.

ketabton.com - The Digital Library

* سلطان عبد الحميد ثانی په تبعيد کې و ايي چې هغه د سلطان عبد الحميدثانی (خپل ځان) له ورځپانو څخه د لوستلو د محرومولو مخالف دی.

* د تبعيد د ساتونکو قوماندان په خپلو يادښتونو کې و ايي:

«ما له سلطان عبد الحميد ثانی سره داسې چلند کاوه، لکه هغه چې لا هم په واک کې وي او سلطان وي.»

* پوځ د سلطان عبد الحميد ثانی د شتمنۍ د چارو واک جاويد بېک ته وسپاره، چې د مالیې وزير و. هغه يهودي «دونمه» و، د اتحاد او ترقي له ستروکسانو څخه و او په فراماسونۍ کې پې ۳۳مه درجه لرله.

* يهودي ورځپانې «جويش کرونيکل» ليکي:

- په استانبول کې يهودي حاخام د محمود شوکت پاشا .د هغه کودتايي پوځ قوماندان چې د سلطان عبد الحميد ثانی پر ضد و.په هر هغه کارکې د همکارۍ باورلري چې د «يهودي ملت د هوسايني» سره تړاو لري.

* د سلطان عبد الحميد ثانی له خوا د کودتايي پوځ د قوماندان محمود شوکت پاشا د شخصيت ارزونه د ډاکټر رضا نور له نظر سره بر ابره ده.

* د طلعت پاشا يادښتونه هم د سلطان عبد الحميد ثانی له يادښتونو سره په وروستۍ برخه کې د دې مسئلې په اړه مو افق دي چې اتحاديانو غوښتل سلطان له سلانيک څخه انتقال کړي.

- د سلطان انتقال استانبول ته، او د سلطان ټينګارپر دې چې پاتې شي، وسله واخلي، جګړه وکړي او د شهادت تر بريده مبارزه وکړي، خو د يوناني غاصبو ځواکونو د ايستلو لپاره هڅه وکړي.
- د طلعت پاشا د يادښتونو او د سلطان عبد الحميد ثاني د يادښتونو ترمنځ بله مو افقه د دويمې برخې په وروستۍ برخه کې د جرمني د جنګي بېړۍ د مسئلې په اړه.
- طلعت پاشا، د اتحاديانو ستر مشر، په خپلو يادښتونو کې د دولت د ځمکو د له لاسه ورکولو او د خزانې د مفلس کېدو اعتراف کوي؛ هغه وضعيت چې د «اتحاد او ترقي»

ketabton.com - The Digital Library

ټولنې له خوا د سلطان عبد الحميد ترګوښه کېدو او وروسته د هغوی د غړو د واک ترترلاسه کولو وروسته رامنځته شو.

- طلعت پاشا په خپلو یادښتونو کې همدارنګه هغه څه تأییدوي چې د سلطان عبد الحميد ثاني د یادښتونو په دویمه برخه کې د دې پاشا د سلطان سره د ملاقات په اړه راغلي دي.
- طلعت پاشا په خپلو یادښتونو کې هغه څه هم تأییدوي چې د سلطان عبد الحميد ثاني د یادښتونو د دویمې برخې په پای کې د سلطان د حالت په اړه راغلي دي؛ هغه مهال چې له سلطان څخه وغوښتل شول چې استانبول د دښمنانو په لاس د لوټدو له وېرې ښار پرېږدي، خو سلطان دا غوښتنه رد کړه او پرخپل انکارټینګ پاتې شو.
- طلعت پاشا. چې د کودتايي حکومت اعظم صدرو. و ایي:
»وګوره! وروسته له هغه چې موږ ته له خپل تخت څخه وغورځولې، پرموږ څه څه راغلل؟«
- جمال قوتای و ایي: انورپاشا د جګړې وزیرشو، په داسې حال کې چې عمریې له ۳۲ کلونو څخه زیات نه و.

څلورم:-د حاشیو او د خاطر اتو د مقابلې ترټولو مهمو سرچینو او مراجعو نوملړ

(الف) په عربي ژبه:

۱- تیودورهرتزل: «د هرتزل یادښتونه (ورځپاڼې)» ، عربي ته ژباړه: هیلدا صایغ، بیروت، ۱۹۷۳م.

۲- خیریه قاسمیه: «په منځني ختیځ کې صهیونیستي فعالیت او د هغه اغیز»، بیروت، ۱۹۷۳م.

۳- رضا نور: «د ډاکټررضا نوریادښتونه»، ژباړه: بهجت رشید غالب، د کویټ د «المجتمع» مجلې په پرله‌پسې برخو کې، ۱۹۸۱م.

٤- محمد فرید: د سترعثماني دولت تاریخ»، قاهره، ۱۹۱۳م.

٥- مصطفی صبري (شیخ الاسلام): «د عقل، علم او نړۍ دریځ د نړۍ پال رب او د هغه د استول شویو بندګانو په اړه»، قاهره، ۱۹۵۰م.

ketabton.com - The Digital Library

(ب) په عثماني تركي ژبه:

۱- آورام غالانتي: «تركان او يهوديان».

۲- علي سعيد بېګ: «د سلطان عبد الحميد خان د ژوند په اړه د مانۍ يادښتونه»، استانبول، ۱۳۳۸هـ.

-(ج) په لاتيني تركي تورو:

۱- جمال افندي (شيخ الاسلام): «سياسي يادښتونه»، استانبول، ۱۹۷۸م.

۲- جمال قوتای: «د طلعت پاشا د پردیسۍ یادښتونه»، درې ټوکه، استانبول، ۱۹۸۳م.

۳- دوغان آوچی اوغلو: «د ۳۱ مارچ په پېښه کې د بهرني لاس نښې»، استانبول، ۱۹۶۹م.

٤- فتحي اوكيار: «په درې دورو کې يو سړی»، استانبول، ۱۹۸۰م.

٥- فيروزاحمد: «اتحاد او ترقي»، د توران اولكرژباړه، استانبول، ۱۹۷۴م.

٦- (سر) هنري ووډز: «په عثماني سمندري ځواک کې ۴۰ کاله»، د اميرال فخري چوكرژباړه، استانبول، ۱۹۷۶م.

۷- حكمت تانيو: «د تاريخ په اوږدو کې تركان او يهوديان»، استانبول، ۱۹۷۶م.

۸- ابن الامين محمود كمال: «د دويم سلطان عبد الحميد په اړه»، د «حيات تاريخ» مجله، ۱۹۷۷/۸.

۹- ابراهيم تيمو: «د اتحاد او ترقي يادښتونه»، استانبول، ۱۹۷۸م.

۱۰- الهامي معصار: «يادښتونه»، د «حيات تاريخ» مجله، ۱۹۷۷/۸، استانبول.

۱۱- اسماعيل حامي دانشمند: «د عثماني تاريخ تشريحي مهالوېش»، استانبول، ۱۹۷۲م.

۱۲- شادبه (سلطان): «زما خوږې او ترخې ورځې»، استانبول، ۱۹۶۶م.

۱۳- يشاركوتلواى: «صهيونيزم او تركيه»، استانبول، ۱۹۷۳م.

۱٤- يلماز اوزتونه: «ستر تركی تاريخ»، استانبول، ۱۹۷۵م او ۱۹۷۳م.

ketabton.com - The Digital Library

-پنځم: عمومي فهرست :

ډالی

لومړی: څېړنه او سرېزه .

د درېیمې چاپ مقدمې:

(الف) د دې چاپ ځانګړتیاوې ـــ

(ب) ځینې ستر ترکي تاریخپوهان او لیکوالان چې له دغو یادښتونو څخه پې ګټه اخیستې ده ـــ

(ج) د مسلمانو کورنیو د لارښود» کتاب د دغو یادښتونو او د ژباړې په اړه خبرې

-د لومړي چاپ مقدمه:

(الف) د سلطان عبد الحمید ثاني او د هغه د یادښتونو پېژندنه ـــ

(ب) سلطان عبد الحمیدثاني او اسلامي فکر ـــ

(ج) سلطان عبد الحمید ثاني او لوېدیځ تمدن ـــ

(د) سلطان عبد الحمید ثاني او یهودیان ـــ

(هـ) د سلطان عبد الحمید ثاني د یادښتونو پېژندنه ـــ

-د دویم چاپ مقدمه:

(الف) دا یادښتونه: موخه او ګټه ـــ

(ب) د دویم چاپ وړاندې کول ـــ :

- سلطان د شخصیت د ځواک او رحم ترمنځ.
- د هغه د مخالفینو پښېماني، وروسته له دې چې هغه پې له واکه لرې کړ.
- د سلطان عبد الحمید ثاني په دوره کې عربي مسئلې:
  - تونس.
  - مصر: خدیوي اسماعیل.

ketabton.com - The Digital Library

- احمد عرابي.
- عقبه اوطابا.

- سلطان عبد الحميد ثاني اويهوديان.
- سلطان عبد الحميد ثاني اود «اتحاد اوترقي» تولنه.

-دويم: د سلطان عبد الحميد یادښتونه :

- د اصلي متن بشپړه ژباړه.

درېيم: ژباړن پېژندنې (تراجم) .

-څلورم: سرچينې او مراجع :

فهرستونه

١. د څېړنې او مقدمې فهرست.
٢. د اصلي یادښتونو د ژباړې فهرست.
٣. د حاشيو اود یادښتونو د مقابلې فهرست.
٤. د حاشيو اود یادښتونو د مقابلې ترتولو مهمو سرچينو او مراجعو نوملړ.
٥. عمومي فهرست.

Thank you for reading

Find more e-books and articles on Ketabton - your multilingual digital library.

www.ketabton.com

Ketabton - Pashto, Farsi, Arabic & English